

בן-ציון יהושע-רז
מאתורי מסך המשי
עמים ויהודים במרכז אסיה

לתקווה
רעיה ואם
באהבה

מאתורי מסך המשי

עמים ויהודים במרכז אסיה

פרס (איראן), אפגניסטן ובוכרה

אוזבקיסטן – קירגיסטן – טג'יקיסטן – טורקסטן – קזחסטן

מאת

בן-ציון יהושע-רז

רועי צאן פושטונים באפגניסטן

Behind the Silk Curtain

Nations and Jewish communities in Central Asia

IRAN, AFGHANISTAN, BUKHARA

by

BENZION D. YEHOSHUA-RAZ

©

כל הזכויות שמורות למחבר

All rights reserved

נדפס בישראל
Printed in Israel

תוכן העניינים

מבואות: 'דרך המשי – מהי?'; דרכי המשי במרכז אסיה; מובילי תרבות; המונח 'דרך המשי';
הקהילה ה'וראסאנית בקאי-פנג בסין.

ה'וראסאן:

אפגניסטן-איראן

ה'וראסאן - ארץ השמש

אפגניסטן

יהודי אפגניסטן - מבוא

אישים בתולדות היהודים באיראן ואפגניסטן

כתובות עבריות קדומות באפגניסטן

אפגניסטן ומסורות השבטים האובדים

שנתיים באפגניסטן – יומנו של מורה מארץ ישראל (1928-1930)

אניסות והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ואיראן
(במאות התשע-עשרה והעשרים)

המימסד התורני פסל יהודים מלבוא בכלל ישראל
(שתי סוגיות היסטוריות בימי הביניים ובעת החדשה)

יהודי אפגניסטן היו נתונים בסכנת שואה

מחזור השנה אצל יהודי אפגניסטן

מחזור חיי אדם אצל יהודי אפגניסטן

יהודים אפגנים מוצאים מקלט בביתו של הרב קוק בימי המנדט

חלק שני: מרכז אסיה – עמים ויהודים

מבואות:

היהודים של מרכז אסיה; יהודי בוכרה - מבוא לתולדותיהם; מרכז אסיה - מדבריות צחיחים ונאות מדבר ירוקים; סוגדיאנה Sogdiana (מאה ה-6 לפנה"ס – מאה ה-8 אחה"ס); התקופה ההלניסטית של מרכז אסיה; אימפריית קושאן (105-250); הדת הזורואסטריית – אמגושים; הבודהיזם במרכז אסיה קדם לבודהיזם של טיבט, סין והודו; הכיבוש הערבי של מרכז אסיה ותוצאותיו; הסאמאנים (سامانيان 819-999 - Sāmāniyān); הקרא-ח'אנים (Kara-Khanid) (999-1210); הסלג'וקים (Saljūq, السلاجقة) (1055 – 1243);

ג'ינג'יז ח'אן והכיבושים המונגוליים (1167-1227)

יורשי המונגולים:

קובלאי ח'אן (1216-1294); תימור לנג (Timur Lang) (1336-1406); מלך-אסטרונום ומדען אולוג בג (الخبيگ Ulugh Beg) (1393 – 1449)

האמירות של בוכרה :

פרוטקטורט של האימפריה הרוסית (1785-1920); השושלת השאיבנידית (Shaibani) – 1539-1739; השושלת הג'אנידית (Janid) האסטרח'נית (1539-1739 - Astrahkan); השושלת המנע'יתית (Manghid) - 1740-1920.

מן הכיבוש הרוסי ועד לכיבוש הסובייטי (1865 – 1920)

יהודים בוכרים במרכז אסיה:

היהודים בוכרה – אגדה ותעודה; לתולדות היהודים; ה'צ'ל'ה - יהודים בוכרים שאוסלמו; תשתית רוחנית ויצירתית במאות 18-17; הכיבוש הצארי של מרכז אסיה (אמצע המאה ה-19) – עושר וטמיעה בחברה הרוסית; יהודים אשכנזים במרכז אסיה; יהודי בוכרה מוצאים מקלט באפגניסטן ובאיראן; הבריחה אל מעבר למסך הברזל; פליטים בוכרים באפגניסטן; הפעילות הנאצית באפגניסטן ויהודי בוכרה; האג' אמין אל חוסייני המופתי ירושלמי סילוק הנאצים מאדמת אפגניסטן; אפגניסטן – מוקד לרעב, עוני ומחלות.

מרכז אסיה – עולם של אגדה ומסורת:

הרפובליקה של אוזבקיסטן: הבירה טשקנט – "עיר האבן"; סמרקנד – בירת המסחר; בוכרה-י שריף – בוכרה האצילה "הנסתרת מן העולם"; ט'ר'מז – "העיר החמה". עמק פרגאנה: קוקנד – "הר של סוכר"; אנדיז'ן, מרגילן; נמנגן – "עיר המלח"; פרגאנה (מרגלן החדשה); קוב'ה; שאה-י מרדאן – "מלך האנשים"; אגם קולי קובון – "תכלת השמים"

הרפובליקה של טג'יקיסטן: הרי פאמיר 'גג העולם'; הבירה דושנבה ("יום שני"); ח'וג'נד (הבירה הקדומה).

הרפובליקה של קירגיסטן: בישקק ("מחבצה" לחלב סוסות); איסיק-קול ("האגם החם"); קארא-קול ("האגם השחור"); אוש; נארין.

הרפובליקה של טורקמניסטן: אשח'אבאד ("עיר האהבה"); מ'רו, מ'רו, מ'ארי; באיראם עלי (כתובות עבריות קדומות); ס'רכ'ס ("שלושה ריקודים"); צ'אהר-ג'ו ("שלושה מעיינות"); יולוטאן; קוניה אורגנ' (אורגנ' העתיקה); קרק; תאכת-י באזאר.

הרפובליקה של קזחסטן: אסטנה ("הבירה"); אלמאטי ("שפע תפוחים"); שימקנט, צ'ימקנט; אוטיראר – בירת אימפריה; קארגאנדה; סמיי, סמיפלטניסק ("שבעה ארמונות")

יהודי טג'יקיסטן במלחמת האזרחים (1992) – הצלה ועלייה

מבט ממעוף הציפור על עיר במלחמה; טנקים חובקים מטוס נוסעים; אנשי פלנגות שחורי זקן; אנשי פנפילוב שבים לתחייה; הקלצ'ניקוב שיכנע את שומר הסף; דפיקות על הדלת באור ראשון; איך משמחים קהילה במלחמה; חזן לעת מצוא; השד"ר מירושלים, ר' אמנון ממגנצה ור' אפרים מבונה; סבא צופה ממרומי ארון הקודש; סוכן קג"ב בחוף ירושלים; מומחים ל'קברי אבות'; עזרה משמים; בן שלוש למילה; בין יאוש לתקווה.

"בית-הכנסת הגדול של יהודי בוכרה נמצא במרתפי הק.ג.ב."

מסע הצלה של נכסי הרוח של יהודי אוזבקיסטן בשליחות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: **טשקנט** – צחצוח קברים וזרי פרחים; מסגד יהודי – מהו?; אהבת אמנון ותמר; אנטי ציוני חוזר למקורותיו; לויצ'ה בבחנוב המלחין והמוסיקאי של האמיר; **סמרקנד** – אמן מארץ-ישראל מצייר את ארבע ערי הקודש; עשירי בוכרה תמכו בעניי ארץ-ישראל; מסמכים וכתבי-יד במרתפי הקג"ב; רישום מסודר של יהודי סמרקנד; **קאטא-קורגאן** – שומר מוסלמי בבית קברות יהודי; קרמינה – מוסלמי מנשק מזווה; בוכרה – כתובה על קלף מעור צבי; **שאהר-י סאבו** ("העיר הירוקה") – אליהו הנביא נשען על מקלו. **עמק פרגאנה:** קוקנד ("הר של סוכר"); קהילה עשירה – ארמונות, בנקים, כותנה, משי וחיטה; פרגאנה – התגשמות חזון העצמות היבשות; **מרגלן** – בקיאות בטעמי המקרא; נמנגן – ראש הקהילה היה גם ראש השכונה המוסלמית; **אנדיז'ן** – מרכז לאומני אסלאמי; **טשקנט** – מסמכים בעלי ערך בקהילה האשכנזית.

טשקנט עיר הלחם – עקורים במלחמת העולם השנייה מוצאים מקלט במרכז אסיה

יהודים ומוסלמים סייעו לעקורים; רופאים יהודים סייעו במלחמה; שאה מחמודוב – "יאנוש קורצ'ק אוזבק"; המוות רדף אחרי העקורים גם במרכז אסיה; צעירים יהודים נלחמו בגבורה ומקום קבורתם לא נודע; מוסלמים שהפכו ליהודים כהלכה; "א יידישע מאמע... גרויסן ייחוס".

דמויות מופת בקרב יהודי בוכרה - יוצרים ורבנים

פייטן יוסף (בן יצחק) יהודי (יוסף שאעיר); פייטן כ'אג'ה בוכ'אראי; פייטן בנימין בן מישאל (אמינה); פייטן אלישע בן שמואל (מולא ראגב); פייטן אַבְרָהָם אָבִי אֶלְתִּיָר; מחנך ומורה הלכה מארץ-ישראל – ר' זכריה בן-מצליח; שד"ר מארץ-ישראל ורבה הראשי של יהדות בוכרה ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה; מתרגם ומילונאי ר' שלמה באבאג'אן קאבולי (פינחסוף); רבה של יהדות בוכרה ר' פנחס ("הגדול") בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד; ראש הישיבה ורב העדה הבוכרית ר' פנחס 'הקטן' (מולא ניאז); מתרגם ומו"ל ר' שמעון חכם בן אליהו; איש עסקים, תלמיד חכם, מייסד שכונת הבוכרים ואספן של ספרי קבלה ר' שלמה מוסאיוב; אהרון קנדין-קנדינוב הכהן – האישי שהאמיר אהב ושנא; שמעון חכ'ימג'י – רופא יהודי על סוס לבן; לויצ'ה בבחנוב – מוסיקאי החצר של אמירי בוכרה; רבה הראשי של יהדות בוכרה ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף); הסופר יעקב חיימוב חיימוביץ

עמק פרגנה ותרבות החולי

טשקנט עיר הלחם – עקורים במלחמת העולם השנייה

נספחים

א: האסלאם במרכז אסיה והקווקז

ב. המונגולים

ג. ביבליוגרפיה – רשימת קיצורים ומקורות

ד. מפתחות

'דרך המשי' – מהי?

השם 'דרך המשי'¹ מוביל אותנו אל השיירות האין סופיות של פילים, גמלים, סוסים ופרידות עמוסים מאוצרות הודו וסין, שכללו בדי משי ססגוניים, תכשיטים מרהיבים, בשמים, סמי מרפא, כלי-נשק וכמובן עבדים, סריסים ושפחות. הסוחרים מן המזרח ועמיתיהם מן המערב התנהלו במעברי ההרים השגיאים כמו הרי פאמיר, שהתנשאו עד לגובה 7,719 מ' בתחומי סין (הר ח'ונג'ור). לא רק סוחרים אלא גם מיסיונרים, הרפתקנים ומגלה ארצות נסעו בדרכים המסוכנות בהן שלטו שודדים או חיות טרף.

המונח 'דרך המשי' – אינו מונח היסטורי קדום. דרך המשי (או בשמו הפרסי 'רֶאָה אַבְרִישִׁם' - راه ابریشم או באנגלית Silk Road) היא מערכת של דרכים יבשתיות וימיות אשר קישרו בין הבירה הקדומה של סין צ'אנג-אן בסין (שִׁי-אָן של ימינו) עם אנטיוכיה בסוריה ועברו בה נתיבי המסחר העיקריים בין המזרח הרחוק לאירופה. בעוד שמוצרי הסחר עברו מקצה אחד של הדרך אל קצהו, הסוחרים עצמם עברו רק קטעים של הדרך. לפי סברה אחרת מקור השם 'דרך המשי' הוא בביטוי הגרמני: Seidenstraße, שטבע הגיאוגרף הגרמני פרדיננד פון ריכטהופן² במאה ה-19, בשל המסחר במשי שעבר בדרכים אלה. לפי סברה אחרת: בשנת 1877 יצא לאור הספר CHINA מאת REHT GOFEN – ובו מופיע לראשונה המונח 'דרך המשי', כשכוונת הכותב היא לדרך הסחר בין סין לאירופה. שיירות המסחר עשו את המסע במשך 200 יום לאורך 12,000 ק"מ. אין לדבר על דרך אחת אלא על נתיבים רבים שחצו את אסיה. הדרך עברה בהרי פאמיר, שמרקו פולו³ כינה אותם 'גג העולם'. הדרך יצאה מאזור הדלתא של הנהר הצהוב, חצתה בנתיבים שונים את מדבר גובי ואת כל מערב סין עד קשגאר ומשם הגיעה לעמק פרגנה, קוקנד, סמרקנד, בוכרה וחיווה. חלק מן הנתיבים עברו את איראן ואפגניסטן והגיעו עד להודו. מצד שני היו נתיבים שעברו את כל מרכז אסיה, לקווקז, לבגדד ולאסיה הקטנה ולחופי הים התיכון. מן הנמלים של הים השחור או הים התיכון – צור וצידון – המשיכו המטענים לעשות דרכם עד לספרד, צפון אפריקה ומצרים. מנהל דאר ערבי, אבן ח'ורדאד'בה (מאה תשעית)⁴, מספר על פעילותם של הסוחרים היהודים על דרך המשי:

¹ מדובר לא בדרך אחד אלא בכמה דרכים, ששימשו כדרכי מסחר. דרך המשי קישרה את המזרח הרחוק, יפאן וסין, עם המזרח התיכון דרך מרכז אסיה. היא התחילה בנמל צור שם עגנו אוניות שבאו מאיטליה, מספרד ומארצות אחרות של הים התיכון. הנתיב הדרומי עבר את טרמז ואת בלך (כיום אוזבקיסטן ואפגניסטן). הנתיב הצפוני עבר את מרב (בימינו טורקסטן), דרך קארשי, בוכרה, סמרקנד, טשקנט, עמק פרגאנה (כיום אוזבקיסטן), אוש (כיום קירגיזיה) וקשגאר (כיום במערב סין). הדרך עברה לרוחבה של סין והגיעה עד לחופיה של יפאן.

² Richthofen, *China: The results of My Travels and the Studies Based Thereon* (1877-1912, 5 vols. and atlas)

³ Hart, Henry H., *Marco Polo, Venetian Adventurer*, University of Oklahoma Press, 1967; Larner, John, *Marco Polo and the Discovery of the World*, Yale University Press, 1999; Wood, Frances, *Did Marco Polo Go to China?*, Westview Press, 1995; Yule, Henry (Ed.), *The Travels of Marco Polo*, [Dover Publications, New York, 1983 [new edition of: London, 1870]

⁴ אבן ח'ורדאד'בה, כתאב אל-מסאליפ ואל ממאליפ (ספר הנתיבות והממלכות), מובא אצל דינור: ישראל בגולה, א(1), עמ' 366-367.

הסוחרים היהודיים הראד'אנים שהם מדברים פרסית, יוונית, ערבית, פרנקית, ספרדית וסלביה. הם נוסעים מן המערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב, ביבשה ובים. מן המערב הם לוקחים אתם סריסים, שפחות, נערים, אריגי משי מקושטים, פרוות וחרבות. בארץ הפרנקים הם יורדים באוניות על הים המערבי ועולים על החוף באל-פרמא [בחלק המזרחי של מצרים התחתונה] ושם מעמיסים את סחורותיהם על גבי בהמות [ומובילים אותן ביבשה] עד קולזום [סואץ]. בין שני המקומות הללו [מרחק] חמישה ימים או עשרים פרסה. מקולזום הם מפליגים בים המזרחי אל אל-ג'אר [אי בקרבת ג'דה] וג'דה [עיר הנמל של מכה] ומשם הם ממשיכים את דרכם אל סינד [באשדות האינדוס], הודו וסין. מסין הם לוקחים אתם מושק [לתעשיית הבשמים], אהל [ליצור סבון ובשמים], כמפור, קינמון... ואם רצונם בכך... הם נוסעים ביבשה שלושה ימים, ואחר כך שטים על נהר פרת עד בגדד, ואחר כך על נהר חדקל עד אובלה [ליד בצרה] ומן אובלה אל עומאן, סינד, הודו וסין ולפעמים הם עוברים מאחורי ארמיניה דרך ארץ הסלאבים, ומשם אל מפרץ עיר הכוזרים. אחר כך הם [מפליגים] בים לגורגאן ומשם [מגיעים ביבשה] אל בלח', טראנסאוקסניה [מעבר לנהר] הארצות שמעבר לאמו דאריה].

'דרכי המשי' מקאי-פנג בדלתא של הנהר הצהוב ועד למזרח התיכון.

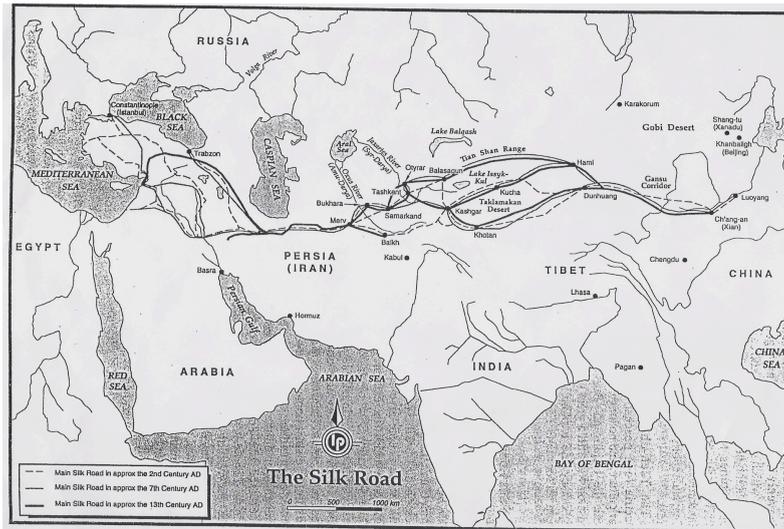
מרקו פולו (1254-1324) הגיע מוונציה למרכז אסיה. בדרכו לסין עבר את בוכרה, סמרקנד (שתייהן כיום באוזבקיסטן), קאשגאר (כיום סין). חצה את מדבר גובי⁵ ובשנת 1266 הגיע לבייג'ינג בירתו החדשה של החאן הגדול, קובלאי ח'אן⁶, שליטה של הקיסרות המונגולית האדירה⁷. שיירות שכללו אלפי סוסים ופרידות עברו הרים נישאים מכוסים בשלג-עד וחצו מדבריות חול – מדבר גובי והמדבריות קארה קום וקיזיל קום ומצאו מרגוע בבזארים הססגוניים בערים ההיסטוריות, שמוקמו בנאות המדבר הירוקים והמשופעים במים זכים. הערים בוכרה, סמרקנד, טשקנט וחיווה, הנמצאות כיום בתחומי אוזבקיסטן, כולן יושבות על נאות מדבר ענקיות, הממוקמות במרחבי המדבר העצומים של המדבר השחור והמדבר האדום⁸. התאכסנו בקרוואן סאראי (אכסנייה לאדם ולבהמה), קנו שפחה צעירה או נער יפה כדי להמתיק את לילות המדבר הקרים. סיפרו על הח'ליף הרון אל ראשיד, שהעניק בתולה יפהפייה בתמורה למלון עסיסי מסמרקנד, שהגישו לו סוחרים על דרך המשי.

⁵ השם 'גובי' הוא במונגולית. הסינים קראו לו 'שימו' (מדבר חול) או 'הן-הי' (הים היבש). שטחו רבע מיליון קמ"ר. הנוף הוא פסיפס של מלחות, דיונות או משטחי אבנים וחצץ. הטמפרטורה קיצונית לכל כיוון. לדעת חוקרים האקלים היה פעם נוח יותר.

⁶ קובלאי ח'אן (1216-1294), שליט מונגולי ונכדו של ג'ינגיז ח'אן. כבש את סין וייסד את שושלת יואן בה.
⁷ מרקו פולו העלה את רשמיו בספר שקרא לו 'ספרו של מרקו פולו, אזרח ונציה, שבו מתוארים פלאי עולם'. הספר הוכתב על-ידו, בזמן היותו בשבי של ג'נובה (1298), למעבד הרומסנות הצרפתי רוטיצ'אנו מפיזה, כשהוא נעזר ברשימותיו שכתב בסין. אחת החידות עד היום מדוע מרקו פולו אינו מזכיר כלל בספרו את החומה הסינית.

⁸ קארה-קום (המדבר השחור) משתרע בין הנהר אמו-דאריה להרי קופט-דאג. שטחו כ-300,000 קמ"ר. בעונת האביב מתכסה במעטה ירק המשמש מרעה לצאן ולגמלים. הקיזיל קום (המדבר האדום) משתרע בין קזחסטן לאוזבקיסטן, בין הנהרות האמו-דאריה והסיר דאריה ושטחו 297,900 קמ"ר. בעמקים מגדלים כותנה, אורז וחיטה ויש מרעה לצאן מזן קאראקול.

⁶ אנשי השיירות שבאו מח'וראסאן, ועברו את מחוזות הכוזרים המתיידיים הם שעדכנו את חסדאי איבן שפרוט לגבי הימצאותם של הכוזרים. בעקבות מידע זה כתב אבן שפרוט את איגרתו הידועה אל יוסף מלך הכוזרים. ראה: יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 84-82.

דרכי המשי מקאי-פנג-פו בסין ועד לחופי הים התיכון

איגרת מן הגניזה עוסקת בשיירה נושאת משי, העוברת דרך חלב וצידון למצרים ועמה סוחר יהודי מקירואן ועוד כמה סוחרים מח'וראסאן (מרכז אסיה). האיגרת מלמדת על שיתוף פעולה המשתרע ממרכז אסיה אל הלבנט, למצרים, לצפון אפריקה ולספרד. נתיב המסחר מאירופה עבר בימי הביניים מנהר הריינוס שבצרפת, דרך גרמניה, כזריה, איטול שבשפך הוולגה, הים הכספי, באלך (באפגניסטן בימינו משנת 1841) שם התפצלה הדרך – פנתה מזרחה לסין או דרומה להודו. מובילי השיירות שהכירו כל אבן ודיונה נקראו בפרסית 'רָאָה דאן' [=יודעי דרך] משם זה נגזר השם 'רדיאנים', או 'רָאָה דור' (=עוברי אורחות).

מובילי תרבות – נוסעי השיירות לא רק הובילו סחורות אלא גם היו נושאי תרבות שהובילו ממזרח למערב וממערב למזרח דתות, שפות, סיפורים ופתגמים, אמנות במיטבה, מוסיקה, פילוסופיה ורפואה. תרבות למדה מחברתה והעולם הלך והתעשר. כך נדדו דתות והתחלפו זו בזו, דוגמת הבודהיזם, שנדד מהודו והגיע אל מזרח אסיה. מן העבר האחר פלש האסלאם ותפס את מקומה של הדת הדואלית הזוראסטרית שהאמינה בשני יסודות – הטוב והרע. היא נדחקה כמו שנדחקה הנצרות המזרחית ובמקומן שלט האסלאם. דתות שונות עשו דרכן ממזרח למערב וממערב למזרח וכל דת הותירה אחריה יצירות מופת, שכללו תמשיחי קיר, מיניאטורות, פסלים, ארכיטקטורה כובשת עין ולב. מסע אל סמרקנד, בוכארה וחיווה, לב ליבה של דרך המשי, הוא מפגש מפתיע עם פסיפס רב-תרבותי, אתני ודתי. רבים מאנשי הקרוואנים (שיירות) היו יהודים שנפגשו במסעותיהם עם יהודים מקהילות מרוחקות ומן הסתם ביקרו בבתי-כנסת ונפגשו עם ההנהגה הדתית של הקהילות. הם העבירו מצד לצד

הלכות ומנהגים, נוסחי תפילה ופיוטים ועדכנו את הקהילות שבדרך בקורותיהם של היהודים בכל אתר ואתר⁹.

אנשי השיירות שעשו דרך בת כ-12,000 ק"מ מהדלתא של הנהר הצהוב ועד לאירופה במסע שארך כ-200 ימים, חשו על בשרם את להט המדבר (50 מעלות צלזיוס) ואת קור השלגים שבמרומי ההרים, שבשיאם הטמפרטורה ירדו למינוס 58 מעלות, השלג התגבה לשני מטרים והשיירות המתינו להפשרת השלגים. הם סיפרו לעולם על תרבותה של מרכז אסיה ועל הארכיטקטורה הקסומה שלה. הם עמדו נפעמים מול הכיפות, המינרטים, המדרסות והארמונות שעוצבו בקרמיקה בגוון הטורקיז, מקושטות במילים מן הקוראן בכתב קופי ובצורות גיאומטריות מסוגננות. חלפו מאות רבות של שנים והיופי הייחודי הזה של המבנים ושל הקרמיקה, שאומץ כמורשת התרבות האנושית על-ידי אונסקו, עודנו קסום ומעורר השתאות ממש כביום צאתו מסדנת האמן בימי קדם.

ההיסטוריון היווני הרודוטוס¹⁰ מספר על סלילתה של הדרך המלכותית הפרסית, שעברה מרחק של 2,857 ק"מ בין העיר שושן (סוּסָה) לאיזמיר שבטורקיה. הדרך הסלולה להתקדם במהירות, להחליף סוסים עייפים בסוסים נמרצים. כך יכלו שליחים מלכותיים, באמצעות תחנות להחלפת סוסים ומסחר, לעבור את כל אורכה של הדרך בתשעה ימים בעוד שלסוחרים בשיירות הגמלים, סוסים ופרידות ארכה הדרך כשלושה חודשים. החל משנת 130 לפנה"ס הוקמו שגרירויות של שושלת האן באסיה המרכזית, בשל רצונו של הקיסר הסיני וו לפתח את המסחר עם מרכז אסיה, ובעיקר עם הערים פרגנה ופרתיה. השגרירויות הסיניות הגיעו עד לסוריה ופרתיה, בעיקר בשל רצונם של הסינים לרכוש סוסים למטרות מלחמה. במקביל התפתחו קשרי המסחר עם האימפריה הרומית, אליה נשלחו שגרירים מסיין (שכונתה על ידי הרומים "סְרָס"). ההיסטוריון הרומי פלורוס¹¹ מתאר ביקור של שגרירים סיניים בעת מלכותו של אוגוסטוס קיסר (27 לפנה"ס - 14):

אפילו אומות העולם אשר אינן כפופות לשליטת הקיסר נפעמו מגדולתם והעניקו כבוד לעם הרומאי, כובש המדינות הגדול. כך גם הסקיטים והסרמטים שלחו שליחים לבקש את ידידותה של רומא. ואפילו הסרסים [הסינים] הגיעו, והיהודים השוכנים מתחת השמש האנגית הביאו מתנות של אבנים יקרות, פנינים ופילים.

¹⁰ הרודוטוס (425-484 לפנה"ס) 'אבי ההיסטוריה'. הוא מתבסס בין השאר על תעודות פרסיות ומתאר בין השאר את 'דרך המלך' הפרסית. כתביו תורגמו לעברית מיוונית על-ידי אלכסנדר שור. שני כרכים. תרצ"ה-תרצ"ו.

¹¹ פובליוס אניוס פלורוס, Publius Annaeus Florus היסטוריון רומאי שחי בשנים 70-140 לספירה. הוא נולד בפרובינציה "אפריקה", ...

הסחר על דרך המשי – לאחר כיבושה של מצרים על ידי האימפריה הרומית, בשנת 30 לפנה"ס, החל להתפתח מסחר בין רומא לבין הודו, דרום מזרח אסיה וסין. ברומא התעורר ביקוש רב למשי סיני אף שהרומאים האמינו שמקורו של המשי בעלי עצים - כפי שכתב המלומד הרומאי פליניוס הזקן (23 - 79 לספירה)¹²:

הסנאט הרומי אסר במספר צווים הליכה בפומבי במשי, בעיקר מטעמי מוסר, אולם איסורים אלה היו גזירה שהציבור לא יכול היה לעמוד בה. סנקה הצעיר כתב: "אני רואה בגדי משי – אם החומר אשר לא יכול להסתיר את הגוף ולא יכול לשמור על צניעותו של אדם יכול להיקרא 'בגד' – לובשת האישה בגדים אלה וגופה נראה מבעד לבד הדק, כך לבעלה אין כל ייתרון בצפיה בגוף אשתו על פני זר.

השליח הרומי הרשמי הראשון הגיע לסין בדרך הים בשנת 166 לספירה. בעקבות המסחר בדרך המשי, החלה גם השפעה הדדית בין התרבויות השונות הסוחרות לאורך הדרך. תרבות המזרח השפיעה על התרבות היוונית-רומית, והתרבות ההלניסטית השפיעה על התרבות הבודהיסטית במרכז אסיה ובמזרח. אימפריית קושאן בצפון הודו, הייתה המרכז של השפעות הדדיות אלה, שהחלו במאה ה-2 לספירה, והסתיימו עם נפילת האימפריה הביזנטית. חלק חשוב בהעברת מסורות תרבותיות מקצה אחד של העולם לקצה אחר יש לסוחרים שבמודע או לא במודע הביאו עדויות ממה שראו, שמעו ואולי קראו. בהתכנסויות בקרוואן-סאראי, אכסניות לאדם ובהמה, סיפרו הסוחרים זה לזה על תרבותם, אמנותיהם ומנהגיהם ובהגיעם למחוז חפצם סיפרו לכל החפץ לשמוע את מה ששמעו אוזניהם וראו עיניהם. כך עברו אגדות, פתגמים, שירים וחפצי אמנות.

סוחרים מח'וראסאן הם שהביאו לחסדאי איבן שפרוט את בשורת קיומה של ממלכת הכוזרים. חיזוק לאמינות הדיווח שלהם הוא מקבל ממשלחת דיפלומטית ביזנטית. וכך הוא כותב באיגרתו ליוסף מלך הכוזרים:

ואת כל השלוחים האלה, מביאי המנחות, אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישראל [ל] פליטת הגולה: אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח. עד אשר הודיעוני שלוחי כראסאן, הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי: "לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי". ואשתומם על הדבר הזה, עד אשר באו שלוחי קסטנטינה בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאלם על הדבר הזה. וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות – אלכזר; ובין אלקסטנטינה ובין ארצם מהלך ט"ו יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות. ושם המלך המולך יוסף. ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי

¹² גאיוס פליניוס סקונדוס (לטינית: Gaius Plinius Secundus; 23 - 24 באוגוסט 79), המוכר בשם פליניוס הזקן, היה סופר, חוקר טבע ומפקד צבא וצי רומאי.

אחנתנו ומכובדים עלינו. ובינינו וביניהם שליחות ומנחות, ולהם כח ומעוז, גדודים וחיילים יוצאים [למלחמה] בזמנים [=לעתים]¹³.

במקביל לדרך המשי היבשתית התפתחו החל מהמאה ה-2 לספירה דרכי מסחר ימיות בין אלכסנדריה במצרים לבין גואנגזו בסין, כאשר ספינות המסחר עצרו גם בחופי הודו. דרכי המסחר הובילו להיווצרות מדינות חזקות מבחינה צבאית לאורך הדרך. במדינות אלה שלטו שבטים נודדים שמקורם במדבריות צפון סין. הגדולה במדינות אלה שצמחו על דרך המשי הייתה האימפריה המוגולית. עם נפילתה של האימפריה הרומית – אשר היוותה אבן שואבת של ביקוש למוצרים אסייתיים, ולמעשה "הניעה" את כל המסחר על דרך המשי, במאה ה-5 לספירה, וכן עם עליית האסלאם במרכז אסיה, במאה ה-7 לספירה, אירוע שהביא להפסקת ההתפשטות הסינית מערבה, נפסק למעשה הסחר היבשתי לאורך דרך המשי.

מרקו פולו בחצרו של קובלאי חאן בשנת 1280

לאחר שהמונגולים השתלטו על אסיה המרכזית, חידשו החל משנת 1215 את הפעילות המסחרית על דרכי המשי היבשתיות. מעטים היו הנוסעים שעברו את דרך המשי לכל אורכה. הסחורות החליפו ידיים לאורך הדרך וכל סוחר במסלול הארוך גבה עמלה, עד שבסופו של תהליך מחירן של הסחורות הסיניות באירופה הלך והאמיר עד שהיה יקר מאוד ביעד הסופי. לאחר נפילתה של האימפריה המוגולית, השתלטו הטורקמנים על דרכי המסחר המערביות יותר. נפילתה של האימפריה הביזנטית בידי הטורקים בשנת 1453 והשפעתה הקשה של המגפה השחורה באירופה, שהחלה במאי 1348, גרמו להפסקת הסחר בין סין לאירופה. החל משנת 1400 פסק לחלוטין הסחר היבשתי על דרך המשי. בעקבות נפילת המונגולים, נותק הקשר היבשתי בין סין לאירופה. היעדר קשר מסחרי יבשתי הוביל לנסיגות אירופאים להגיע לסין דרך הים. בשנת 1492 הפליג כריסטופר קולומבוס מערבה בניסיון להגיע לסין ממערב וליצור דרך משי חדשה. לאכזבתו גילה יבשת חדשה שחסמה את דרכו. הניסיונות לשלוט על דרכי המסחר הימיות לסין הביאו לכיבושים פורטוגזים באפריקה, ולאחר מכן להתפתחות המושבות של הולנד ובריטניה החל מהמאה ה-15 ועד המאה ה-17.

אין זה מפעל של יחידים אלא מדובר בלוגיסטיקה רחבת היקף שלוקחים בה חלק יהודים מפאתיה המערביים של אירופה ומכל רחבי אסיה. בתמורה למשי, לתבלינים, לבשמים, לאבנים טובות, לכלי חרסינה קיבלו הסינים אבני בהט, אבני חן, זכוכית צבעונית, זהב, כסף, שנהבים, צמר, תבלינים ומזון

¹³ איגרת חסדאי אבן שפרוט אל יוסף מלך הכוזרים, ראה דינור-ישראל בגולה, כרך א/2, עמ' 34-35.

לסוגיו, סריסים ושפחות וכאמור גם עברו מצד לצד טכנולוגיות, רעיונות, סיפורי עם, אמונות ודעות, מטבעות לשון ודפוסי תרבות¹⁴

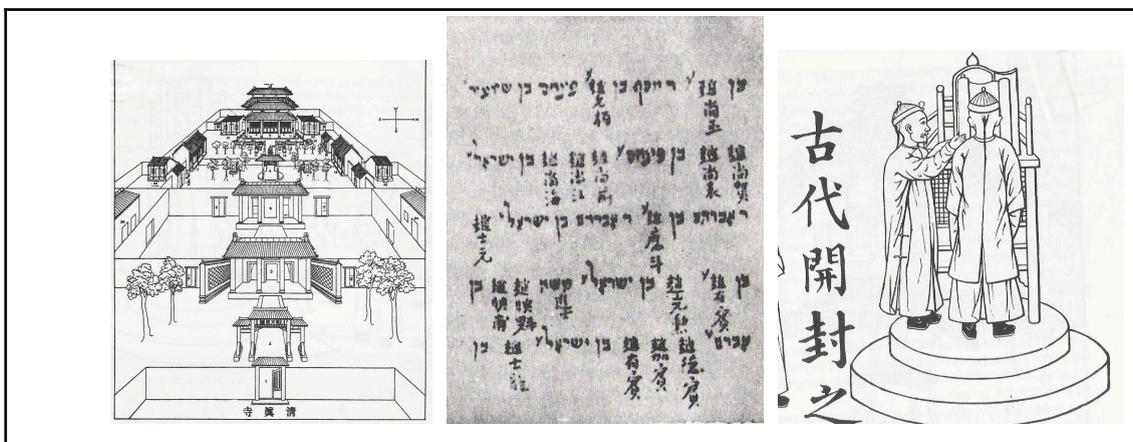
הקהילה הח'וראסאנית בקאי-פנג בסין – בצפון מזרחה של אפגניסטן של ימינו מצוי המסדרון של חבל וואח'אן, הקושר את אפגניסטן עם סין. החבל שוכן למרגלות הרי פאמיר. מרקו פולו לא היה היחיד שעבר כאן ב'גג העולם'. הייתה זאת דרך המסחר העתיקה שקישרה את העיר קאי-פנג (Kaifeng) שבסין, בנתיב צפוני, שעבר את מרכז אסיה או מסלול דרומי שעבר את אפגניסטן של ימינו. העיר קאי-פנג¹⁵ מצויה בפרובינציית הונאן, במרכז סין, כ-600 ק"מ מערבית לבייג'ינג. העיר יושבת בעמק הנהר הונג-הו. מיקומה הקנה לה יתרונות אך גם היה בעוכריה כי העיר יושבת בשוליה הדרומיים של מניפת הסחף הגדולה שיוצר הנהר הונג-הו, ולכן נפגעה פעמים רבות משטפונות. גם שרידי החיים היהודיים שהותירו הסוחרים היהודיים נסחפו בשטפונות. קאי-פנג שימשה מרכז מסחרי עתיק וצומת דרכים חשוב ונקודת מוצא ל'דרך המשי'. בשנים 907-1127 היתה קאי-פנג בירת הקיסרות הסינית. היישוב היהודי התקיים בה לפחות מן המאה ה-12 ועד לראשית המאה ה-19. בין עתיקותיה נמצאו שרידי בית-כנסת ובית עלמין יהודי. נראה שהקהילה היהודית והקהילה המוסלמית שבעיר שגשו ושיתפו פעולה למן המאה ה-12 ועד למאה ה-16, כשהסחר היבשתי בין סין לבין המזרח-התיכון ואירופה היה בשיאו. סין קרויה בכי הרומאים והביזנטים בשם 'סֶרְס' (Seres), שמשמעו משי. כבר בימי התלמוד הבבלי סחרו יהודים עם סין ונמנו על המומחים למשי הקרוי בכי חכמי התלמוד 'שיראין'. במסכת סוטה נאמר: 'משחרב מקדש ראשון – בטלה שירא, פרנדה' (סוטה מח, ע"ב). במסכת שבת (כ, ע"ב) מתייחס רש"י בפירושו למשי ולתולעי משי (ויש לזכור כי רק במאה ה-16 התחילו לגדל באירופה תולעי משי). בתשובות הגאונים אנו מוצאים התייחסות הגאונים ל'תגורתא דאברישום' (ابريشوم - אַבְרִישֻם – בפרסית). סוחריו המשי היהודים גלגלו עסקים באלפי דינרים.

בן-צבי מציין כי הקהילה הקדומה שבקאי-פנג-פו עמדה בפני כוחות ההרס יותר משאר הקהילות. בית הכנסת, שריכו סביבו את הקהילה, נחרב פעמים אחדות: בשנת 1163 נהרס ותוקן; בשנת 1642 נחרב

¹⁴ Boulnois, Luce. 2004. *Silk Road: Monks, Warriors & Merchants on the Silk Road*. Translated by Helen Loveday with additional material by Bradley Mayhew and Angela Sheng; de la Vaissière, E., *Sogdian Traders. A History*, Leiden, Brill, 2005; de la Vaissière, E., Trombert, E., *Les Sogdiens en Chine*, Paris, EFEO, 2005; Elisseeff, Vadime. Editor. 1998. *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce*. UNESCO Publishing. Paris. Reprint: 2000; Foltz, Richard C. 1999. *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. New York: St. Martin's Griffin; Hopkirk, Peter: *Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. The University of Massachusetts Press, Amherst, 1980, 1984; Juliano, Annette, L. and Lerner, Judith A., et al. 2002. *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China: Gansu and Ningxia, 4th-7th Century*. Harry N. Abrams Inc., with The Asia Society; Klimkeit, Hans-Joachim. 1993. *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. Trans. & presented by Hans-Joachim Klimkeit. Harper San Francisco; Il Milione by Marco Polo; Liu, Xinru, and Shaffer, Lynda Norene. 2007. *Connections Across Eurasia: Transportation, Communication, and Cultural Exchange on the Silk Roads*. McGraw Hill, New York

¹⁵ ראה יצחק בן-צבי, 'לוחות-האבן מבית-הכנסת הקדום בקאי-פנג-פו', ספר זיכרון לישעיהו זנה (מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח), מכון בן-צבי, ירושלים תשכ"א, עמ' כז-סה; דניאל לסלי, 'הערות לכתבות מקאי-פנג-פו', שם, עמ' טז-עד.

ונבנה; בשנת 1653 נסחף בשיטפון הנהר הצהוב ולא שוקם ואבניו פוזרו ואף נמכרו על-ידי שרידי העדה. מארבע המצבות וחמש כתובות גדולות מהמאות ה-15-ה-17. מן הכתובות לומדים כי היהודים הגיעו דרך הודו מפרס ומבבל. חלקם היו איכרים, בעלי מלאכה וסוחרים והיו שזכו למשרות רמות של פקידים, רופאים וקציני צבא בכירים. דורות רבים הקפידו על קיום המצוות. הכתובות שנתגלו כתובות בשילוב של פרסית, עברית וסינית לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי-פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן או בוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות מהודו ואולי מתימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן 70 משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה-10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל סין¹⁶.

ימין: קריאה בתורה בבית הכנסת בקאי-פנג; במרכז: מגילת יוחסין של גברים ונשים כתובה עברית וסינית;

שמאל: בית הכנסת בקאי-פנג. לבית הכנסת ארבע חצרות מחוברות. בית הכנסת נמצא ברביעית

לדברי לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי-פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה-16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי-פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי-פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס ווייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון-הואנג (Tun-Huang) נמצא דף של סליחות מן המאה ה-8, כתוב בפרסית-יהודית על נייר סיני, המהווה עדות לקדמות הימצאם של יהודי פרס בסין.

¹⁶לסלי-קאיפנג 1968/9; 1972; 1982. על סחר המשי ועל התעשייה שנתלוותה לו ראה: גיל-ארץ ישראל, סעיף 358. אסמאעיל בן יצחק האנדלוסי (1065 בערך) מזכיר את המונח 'אבריסם כראסאני'. המשי החוראסאני נחשב למשי משובח. על ייצור המשי ושיווקו, ראה פירוט: הראל-נחלת יעקב, עמ' 102-145.

דף של 'סליחות', כנראה מאה ה-8. גניזת טון-הואנג.

בשלושת כרכי ספרו המונומנטלי הוא מביא קטעי תפילה וקטעים מן המחזור בעברית וכן מובאות מהתלמוד ומן הספרות הרבנית שלאחריה, המעידים על הגירה לסין לאחר הכיבוש הערבי. הנוסח הוא בבלי-פרסי. בין הכתבים נמצא ספר תורה עם קולופון משנת שפ"ב-שפ"ו (1622-1626) בפרסית יהודית. במגילת יוחסין מהשנים 1660-1670 מופיעים 453 שמות של גברים (בן-משה, בן-יוסף, בן-אהרן, בן-יהושע, בן-ישראל) ועוד 259 שמות של נשים, שרובן היו כנראה לא יהודיות. הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני. י' פרויס, רופא בשנחאי בשנים 1933-1950, כותב כי בשנת 1605 ביקר יהודי סיני כבן ששים בשם איי טיאן את האב הישועי בפקין וסיפר לו שבקאי-פנג עירו מתגוררים שנים-עשר בתי-אב יהודים ולהם בית-כנסת ויש ביניהם יודעי עברית. לדברי פרויס יהודים שירתו בצבא הקיסר. גנרל יהודי הציל את הבריה הסינית קאי-פנג מגורל מר מידי הטאטרים וסגן אלוף יהודי שיקם את הריסות העיר ואירגן את חיי הקהילה היהודית בעיר. על במת בית הכנסת ניצב 'כיסא משה' ועליו הניחו ספר תורה לקריאה בשעת התפילה בצד עמד סומך שתיקן שגיאות של בעל קורא. המתפללים פנו מערבה לעבר ירושלים¹⁷.

שיירות המסחר עברו דרך קאן צג, סו-צו, ואן-הסי-צו, קשאור ופנו לסמרקנד או לבאלך ומשם הגיעו לסלבקיה אשר על נהר חידקל, דרומה לבגדאד, משם לאנטיוכיה ולכל חלקי הקיסרות הרומאית. עם הכיבוש הערבי, ובמיוחד במאה ה-8 וה-9 פרה הסחר היהודי עם סין. יהודים דוברי פרסית השאירו עקבות. המהגרים הראשונים שהשתקעו בסין במאות 9-10 בחברת סוחרים מוסלמים, שדיברו ביניהם

¹⁷ שרלין פו, כתבת *Associated Press*, מדווחת ('הארץ' 16.9.90) כי ז'או פינגיו הוא אחד מכמה מאות מצאצאי היהודים שמקורם במאה ה-10 בסין הקיסרית. הוא סיפר לכתבת כי בית הכנסת נבנה בשנת 1163 ושופץ עשר פעמים במשך 700 שנה. כיום עומד על מקומו בית-חולים. אחד משלושת לוחות האבן על יהודי סין המוצג במוזיאון של קאי-פנג, מקורו במשפחתו של ז'או. לדבריו סוחרים יהודיים הגיעו לסין כבר במאה ה-7. אלפי יהודים חיו בקאי-פנג, הגדולה בקהילות סין. עד לפני כ-200 שנה 2,000-3,000 יהודים, אולם החל מן המאה ה-19 הם נטמעו בקרב החברה האסלאמית והחברה הסינית ושכחו את השפה העברית והסבו את שמותיהם לשמות סיניים. ראה עוד יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 78-82, וראה הראל-נחלת יעקב, עמ' 122-128.

פרסית – ה'לינגווא פרנקה' שלטתה באותם ימים. הם הגיעו לסין לפי בקשת אחד מקיסרי שושלת סונג והתיישבו בבירת המדינה, קאי פנג וזאת בשל מומחיותם בייצור בדים ובצביעתם, מקצועות שיהודי בוכרה הצטיינו בהם עד הזרות האחרונים¹⁸. הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני¹⁹.

מרכז אסיה – בספרנו נתמקד במדינות מרכז אסיה שעל דרך המשי – במדינה השיעית איראן (שנקראה 'פרס' עד 1935), באפגניסטן הסונית ובחמש המדינות המוסלמיות סוניות במרכז אסיה, שהיו חלק מברית המועצות. האזור בכללותו הוא מדברי ובו הקארא קום – המדבר השחור – שבו זורם הנהר אמו דאריה ["הנהר הגדול"] והקזיזל קום – המדבר האדום שבו זורם הנהר סיר דאריה ["הנהר השָׁבֵעַ"]. ההתיישבות בכל מרכז אסיה היא בעיקרה בתוך נאות מדבר ענקיים: בוכרה, סמרקנד, טשקנט, חיווה וערים אחרות נמצאות בנאות מדבר משופעות במים. השטח הכולל של כלל מדינות מרכז אסיה הוא 6,295,500 קמ"ר והן כוללות את קזחסטן ששטחה כ-2.7 מיליון קמ"ר (שנייה בגודלה אחרי רוסיה), טורקמניסטן ששטחה כ-500 אלף קמ"ר, קירגיסטן ששטחה כ-200 אלף קמ"ר, טג'יקיסטן ששטחה כ-143,000 קמ"ר ואוזבקיסטן המדינה החשובה באזור, ששטחה 447,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה. איראן-פרס, ששטחה 1,648,000 קמ"ר ואפגניסטן, ששטחה 657,500 קמ"ר. מדינות מרכז אסיה משופעות באוצרות טבע רבים – גז, נפט, פחם, זהב, נחושת, עופרת, אורניום, צינק, וולפרם ומינרלים רבים הכלולים בטבלת מנדלייב.

¹⁸ וויט-קאיפנג, חלק ג, עמ' 105, בן-צבי-קאי-פנג, עמ' כז-סו. לסלי-קאיפנג (תשכ"א), עמ' סז-עג וכן זנ"ד-בוכרה, עמ' 147.

¹⁹ שרלין פו, כתב 'אסושיאייטד פרס' מדווחת ('הארץ' 16.9.90) כי ז'או פינגיו הוא אחד מכמה מאות מצאצאי היהודים, שמקורם במאה ה-10 בסין הקיסרית. הוא סיפר לכתבת כי בית הכנסת נבנה בשנת 1163 ושופץ עשר פעמים במשך 700 שנה. כיום עומד על מקומו בית-חולים. אחד משלושת לוחות האבן על יהודי סין המוצג במוזיאון של קאי-פנג, מקורו במשפחתו של ז'או. לדבריו סוחרים יהודיים הגיעו לסין כבר במאה ה-7. אלפי יהודים חיו בקאי-פנג, הגדולה בקהילות סין. עד לפני כ-200 שנה חיו בעיר 2,000-3,000 יהודים, אולם החל מן המאה ה-19 הם נטמעו בקרב החברה האסלאמית והחברה הסינית ושכחו את השפה העברית והסבו את שמותיהם לשמות סיניים. ראה עוד יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 78-82. וראה: פרויס-קייפנג-פו.

כרוניקה היסטורית בפרס-איראן

שנה	שושלת/מלך	מאורעות כלליים	מאורעות יהודיים
אלף ה-3 לפה"ס		כבר בתקופת הברונזה הקדומה התפתחות תרבותית עשירה	
559-529	הממלכה האחמאנית 330-648 לפה"ס	כורש ה-2 (הגדול) מייסד אימפריה, שכללה את מדי, לודיה, ערי יוניה ובבל, סוריה וא"י. נהרג בקרב	537 התיר לגולי בבל לשוב לירושלים. יהודים מתפשטים בכל האימפריה הפרסית
529-522		כנבוזי ה-2-כמביזס . בנו של כורש הגדול. 525-כבש את	

	מצרים והחריב מקדשים. נכשל בקרתגו ובאתיופיה.		
531-486	דריווש ה-1 . הפרסים מובסים במרתון (490). הנהיג אירגון ומינהל.		
486-465	כסרכסס (אחשורוש) . דיכה מרד במצרים. ניסה לכבוש את יוון והובס (480). נרצח במזימת חצר.		
323-356	אלכסנדר הגדול והתקופה ההלניסטית כבש את רוב העולם העתיק. מביס את דריווש ה-3 (330-336). כובש את בבל פרס והודו התיישבות של יוונים עד מרכז אסיה		
226 לפה"ס 250 אחה"ס	האימפריה הפרתית הפרתים משתלטים על כל פרס ובקטריה ומגיעה עד לבבל. הפרתים הצטיינו בגידול סוסים ובפירזולם. גילו סובלנות דתית. בימיהם הארמית נפוצה בכל המרחב. הם מושפעים מן ההלניזם. הרומאים מכים את הפרתים בדורה-אורופוס (162 לספירה)		
241-224	השושלת הסאסאנית עם עליית הסאסאנים כהני זרטוסטרה פוגעים באוטונומיה היהודית. ארדשיר מפסיק את רדיפות היהודים יהודים מילאו תפקידי מפתח בבנקאות ובמערכת הכספים והמציאו את השיק ('סופטג'ה). שפור ה-2 מגלה אלפי יהודים מארמניה לישושן ולאצפאהן. כוסרו ה-1 מגן על היהודים.		
637	הכיבוש הערבי מביסים את המלך-ילד יזגרד ה-3 . נרצח במרו ב-652 מנגנון השלטון נשאר על כנו ולא כפו בתחילה את האסלאם		

העניק להם חרות כלכלית. צמיחת תנועות משיחיות: אבו-עיסא, יודגאן [יהודה] אל-ראעי ותנועות כופרים (חיו הבלכי). יהודים 'בנקאי החצר'. יהודים מגיעים לכל חלקי פרס ועד לסין.	הזוראסטרים, הנוצרים והיהודים הוכרו כ'אהל אל-כתאב' (עם הספר) שזכו לחסות תמורת הג'יזה. כ-50,000 ערבים מתימן הועברו לח'וראסאן ונטמעו. הפרסים לא הסתערבו.		
אזרחים מדרגה שנייה. שילמו מסים גבוהים והופלו לרעה. נהנו מחופש דתי וטיפחו חיי דת ותרבות עצמאיים. לעתים תפסו עמדות בכירות בממשל. תקפות מסוימות של גזירות ורדיפות דתיות. 'השליט' היה 'ריש גלותא' שהיה אחראי על יהודי האימפריה. בסה"כ תקופת פריחה ליהדות.	ב-750 תפסו את השלטון מידי האומהיים והעבירו את בירתם מדמשק לבגדאד. לשיאם הגיעו בימי הרון אל-ראשיד (786-809). במאה ה-10 פחתה עוצמתם ומושלי מחוזות גילו עצמאות. ב-1258 נכבשה בגדאד על-ידי המונגולים.	העבאסים	1258-750
	יעקב בן לית' אלצפאר מייסד השושלת.	הצפארים	899-861
	משפחה פרסית מבאלך שהתאסלמה. מייסדה איסמעיל סמאני. בוכארה הייתה בירתם והם השתלטו כמעט על כל איראן. ב-899 חיסלו את מדינת הצפארים. בזמנם פרחה הארץ מבחינה כלכלית ותרבותית. תחיית הספרות הפרסית בכתב ערבי. המשוררים רודקי ופירדוסי.	הסמאנים	1005-900
יהודים סוכני העסקים של מחמוד. יצחק ניהל למען מחמוד מכרות עופרת וכורי היתוך. נידהמי ארודי סמרקנדי (1110-1152) מחבר 'צ'אהר מאקאלה' שימש משורר החצר. הפטור ממסים היווה תמריץ לטמיעה. מי שלא קיבל את האסלאם מרצון, קיבל בכפייה או נמלט על נפשו.	שושלת טורקית. מייסדה מחמוד מגזני. פרקו את עול הסמאנים. בירתם בגזני. בעלי בריתו: הקרא-ח'אנים. טיפחו את דפוס הממשל הפרסיים ואת תרבות פרס. שלט מן החידקל ועד לגנגאס בהודו	גזנויים	1040-962
ירושלים נכבשה בשנת 1071	שבטים טורקיים בני סלג'וק. הקימו אימפריה מסמרקנד וקשגאר ועד לחצי האי סיני	סלג'וקים	1040-אמצ ע המאה ה-13

	ומחג'ז ועד לים האגאי. ממשל בסגנון פרסי. שיבושי המסחר וירידת הכלכלה.		
1335-1219	מונגולים ואיל-ח'אנים	פלישת המונגולים בעקבות רצח משלחת הסוחרים המונגולים. זורעים הרס ומוות. 1256 – גל שני בהנהגתו של הולגו. עד 1335 שלטו האיל-ח'אנים מבירתם בתבריז	יהודים רבים נהרגו יחד עם פרסים. סולנות דתית כלפי היהודים. סעד אל-דאוולה רופא יהודי, ראש הווזירים אצל השליט ארגון, מארגן את הממלכה ולבסוף מוצא להורג. המתאסלם רשיד אלדין ראש הווזירים. הוצא להורג ב-1318. גדולי משוררי פרס היהודיים: שאהין, עמרני.
1736-1501	הצפויים	חידוש עצמאותה של פרס מאז הכיבוש הערבי. אסמאעיל מנהיג את האמונה השיעית. דת ומדינה היו לאחת. עבאס ה-1 (1629-1588) מביא לשגשוג ולפריחה. מדיניותו מביאה לשקיעת הכלכלה 1722 האפגנים פולשים לפרס ומביאים להרס. המושיע הוא נאדיר שאה (1747-1729), בנה מחדש אימפריה. ביקש להשליט את האמונה הסוניית כאמונת על. נרצה על-ידי קציניו.	גזירות על היהודים והמרות דת. באבאי בן לוטף (1662-1613) ובאבאי בן פרהד (1730-1722) מתארים בכרוניקות מחורזות את רדיפות היהודים. כ-30,000 יהודים. 'טומאת הבלתי מאמינים' בשיעה. רדיפות ושמד ורצח המוני בטבריז. פעילות כ"ח כמשקל נגד למיסיון, מונטיפיורי 'ועד שליחי הקהילות' בבריטניה
1794-1750	הזנדים	כרים ח'אן משליט סדר במדינה. אחרון הזנדים נרצח (1794) בידי אקא מוחמד, סריס מהשבט הטורקמני קג'אר.	
1925-1794	קג'ארים	אקא מוחמד מכריז על עצמו כשאה. יריבות בין רוסיה לבריטניה על השפעה בפרס. איחד את פרס וכבש את גיאורגיה מידי הרוסים. בירתו: טהראן. ב-1849 רוסיה חודרת למרכז אסיה ועם כיבוש מרו (1884) הושלם הסיפוח. ב-1908 נתגלה נפט בפרס. הבריטים משתלטים על הנפט.	שרשרת ארוכה של רדיפות. ב-1839 פוגרום במשהד ושמד של הקהילה שעברה לחיי אניסות. ב-1897 יהודים הוכו בטהראן ונאלצו ללכת עם טלאי אדום. 1906 זכויות למיעוטים. 1909 – נציג יהודי במג'לס. במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 עלו כ-20,000 יהודים מפרס

שחרור היהודים ממס גולגולת. זכויות משפטיות משוות למוסלמים. ד"ר לוקמאן בן איוב נתמנה כנציג היהודים ב'מג'לס'. עם הכרזת בלפור למדו עברית, הוקם בית-דפוס עברי ופעלה התנועה הציונית. אחרי מלחמת העולם ה-2 נוסד 'אורט' ובית-סר תורני 'אוצר התורה'. בשנים 1948-1974 עלו 62,200.	הפיכה צבאית (1925) העלתה את ריזא ח'אן. היה לריזא שאה פהלווי (1925). בימיו המדינה התמערבה והוכנסה בה תעשייה. ב-1941 בשל נטייתו לנאצים הודה ועלה בנו מוחמד ריזא פהלווי. ב-1978 נאלץ לעזוב ומת בגלות (1980)	פהלוויים	1978-192 5
משטר אנטי ישראלי ואנטי ציוני. עד סוף שנת 2000 הוצאו להורג 20 יהודים, ביניהם חביב אלקאניאן (1979), אלברט-דניאל פור (1980), אברהם ברוכים (1980). בתקופת המשטר הזה עזבו כ-55,000 יהודים, 30,000 מתוכם היגרו לארה"ב. באיראן (2007) כ-25,000 יהודים.	אייתאללה רוחאללה ח'ומייני (1989-1990). ב-1979 שב מהגלות לאחר 16 שנים ותפס את השלטון ב'מהפיכה האסלאמית'. הנהיג משטר אסלאמי קיצוני. ב-1981 נבחר עלי חמינאי לנשיא. 1988-1980 מלחמת איראן-עיראק ביוזמתו. יחס שלילי ליהדות, ציונות וישראל.	ח'ומיניזם	-1978

ח'וראסאן (خراسان) Khorasan,

ארץ השמש, ארץ הקדם

ח'וראסאן שבמרכז אסיה מאוזכרת הרבה הן במקורות ערביים והן במקורות עבריים של ימי הביניים. 'ח'וראסאן' - משמעה 'ארץ השמש' והיא מזכירה לנו את הפסוק "האֵמֶר לְחָרָס וּלֹא יִזְרַח, וּבַעַד כּוֹכְבִים יִחַתֵּם" (איוב ט, ז). החבל, המחולק כיום בין איראן לאפגניסטן, מצוי בצפון מזרח איראן ובצפון מערב אפגניסטן על גבול טורקמניסטן ואוזבקיסטן. גבולותיה מעולם לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים.

'ח'וראסאן' השתרעה על החלק המזרחי של האימפריה הפרסית והוא כלל את המדבר הפרסי הגדול דש-י-כביר (Dasht-I Kabir). כמה מהערים המרכזיות הן: מרו-מארי (Marv, Mari), באלך (Balkh), גאזני (Gazni), הראת (Herat, נישאפור (Nishapur)), בוכרה (Bukhara) וסמרקנד (Samarkand)). בימי הביניים המוסלמיים המוקדמים ישבו כאן שבטים טורקיים ופרסיים, נוצרים מזרחיים וערבים. כאן קיימו זה לצד זה פולחן בודהיסטי, אמגושי ונוצרי-מזרחי-נסטוריאני, איסלאמי ויהודי. בח'וראסאן צמחו ופעלו גדולי המדענים והיוצרים המוסלמיים, כמו איבן סינא, עומר ח'יאם, רודקי, פירדוסי ורבים אחרים. כאן צמחו כיתות השיעה, שקמו כתנועות אופוזיציה למוסלמים ממוצא ערבי. כאן חיו ופעלו כיתות מוסלמיות שסרבו לקבל את הקוראן כתורה משמים והיו מושפעות מתורות בודהיסטיות וזורואסטטריות בצד תפיסות שכלתניות מבית מדרשו של אריסטו

ותלמידיו. ח'וראסאן זכתה לכינוי 'ערב השנייה' וההיסטוריונים בני הזמן כינו אותה 'המושבה של בצרה'²⁰. בח'וראסאן צמחו ופעלו גדולי המדענים והיוצרים המוסלמים וכמה אישים יהודיים. היהודים בח'וראסאן אוזכרו בספרות הערבית של ימי הביניים, אך בעיקר אוזכרו בפרשנות המקראית הרבנית והקראית של ימי הביניים. ח'וראסאן אוזכרה כמקום גלותם של השבטים האובדים. יש עדות על התיישבות צפופה של יהודים באזור, שעסקו בעיקר במסחר ותמכו בישיבות בבל.

היישוב היהודי בח'וראסאן בימי הביניים – ישוב שלא נזכר במקורות הכתובים הוא פירוז-קו
שבכפר ג'אם Jam, יישוב מתועד שבו נתגלו עד כה לא פחות מ-88 מצבות קבורה באותיות עבריות מזרחיות והטקסט הוא בלשון פרסית-יהודית. המצבות המוקדשות רק לאישים מרכזיים (לא נמצאו מצבות של נשים, ילדים ופשוטי עם). המצבות שנתגלו הן מן השנים 1012-1249 (27 שנים לאחר הפלישה המונגולית) של שנת 1222. המצבות מעידות על קהילה מבוססת חומרית ורוחנית כאחד. וולף ליסלאו, דן בהתיישבות היהודית בפירוז-קו בירתם של סולטני גוריד. המצבות לדעתו הן של קהילת סוחרים בדרך שיירות המסחר, כפי שמעידה כרוניקה פרסית *Tabaqat i-Nasiri*. לדעתו הקהילה התפזרה בעקבות הפלישה המונגולית וחסול הסולטנות הגורידית. היהודים שלא הושמדו פנו מזרחה לחוורוזם ואפילו לקייפנג בסין. נראה שמשלחות ארכיאולוגיות מן המערב נטלו איתן מצבות וממצאים אחרים ויחלפו עוד שנים עד שאלו יחקרו ונדע עליהם פרטים. שודדי קברים יצאו ברכוש רב כפי שמעידות החפירות הוונדליות באתר. באתר נותר מינרט מרהיב בגובה של 63 מטרים מוסתר מעיני העולם²¹.

המינרט בג'אם מתנשא לגבהים בתוך העמק. הוכרו על-ידי אונסקו כאתר מורשת עולמית. לא הרחק מכאן פרח יישוב יהודי

25 ק"מ דרומית לג'אם, במעבר ההרים Tang-I Azao, נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית ובאותיות עבריות, כנראה מן השנה 752. בקנדאהר, כנראה, נתגלתה מצבת שיש מפוארת הן מבחינת

²⁰ Ghubar, Mir Ghulam Mohammad, *Khorasan*, 1937 Kabul Printing House, Kabul, Afghanistan ; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 35-53.

²¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 55-73; ראפ-כתובות [1971; 1973], שקד-כתובות. רשמי ביקור באתר מביא ר' סטיוארט, סופר ה'ניו-יורק טיימס', שתרגומו ראה אור במשואה, גל' 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006), עמ' 8.

Wolf Leslau, Gleanings in Harari Grammar I, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun., 1965), pp. 153-159

העיצוב והן מבחינת הטקסט, חרותה באותיות עבריות מרובעות והטקסט כתוב בחרוזים. המצבה מוקדשת להשר והטיפסר ה"מ משה בן אפרים בצלאל, שכנראה הוצא להורג. המצבה מעידה על תרבות חומרית ורוחנית גבוהה של הקהילה.

מצבת השר והטיפסר
משה בן אפרים בצלאל (1320)

מצבת אלישע בן משה יוסף
כ"ד בתשרי 1510 לשטרות – 26.9.1190

עדייות מוסלמיות – מקורות מוסלמיים מן המאות ה-7 וה-8 מאזכרים את היהודים של מרכז אסיה. עומר ה-2 (717-720) מוציא צו לבני ח'וראסאן, 'שלא להרוס בתי-כנסת, אך לא לאפשר בנייתם של בתי-כנסת חדשים'. צו זה מוכיח בעליל שיהודים חיו ופעלו באזור קודם האסלאם. במאה ה-8 מוזכר ר' עקיבא, רבה של מרו, שהיה ממונה על גביית המיסים בעיר מיהודים ומדתות אחרות, אך מוסלמים היו פטורים מרוב המיסים. אבן ח'רדאד'בה²² מספר על הסוחרים היהודים הראד'אניים על דרך המשי, שהם דוברים פרסית, יוונית, ערבית, פרנקית, ספרדית וסלאבית. הם יוצאים מסין, עוברים את מרכז אסיה ומגיעים עד לארצות המערב בקצה אירופה. שורה של מלומדים יהודים בני המאה ה-8 וה-9 מוזכרים בספרות המוסלמית כבני ח'וראסאן. הגיאוגרף אל-מוקדסי מספר על קיומם של יהודים באזור לצד נוצרים ואמגושים (זורואסטרים). מקורות מוסלמיים מתייחסים ליהודי גזני שהיו סוכני עסקים של הסולטאן מהמוד מגזני.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לעתים עם אלפי סוסים, גמלים ואפילו פילים, לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג היא כחלק מן המושבות

²²דיוויד תומס מתייחס במאמרו למינרט של ג'אם שגובהו 63 מ' במסגרת רשמיו מביקור באפגניסטן. האתר נבזז על ידי שודדי ארכיאולוגיה. לאחרונה נמצאו מצבות נוספות המצטרפות לכתובות שכבר נתגלו. ראה דיוויד תומס 'הקירות ארכיאולוגיות ותיעוד מצבות מבית הקברות היהודי בג'אם, אפגניסטאן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 10.

בספרו 'כתאב אל-מסאליכ ואל ממליכ' (ספר הנתיבות והממלכות). מובא אצל דינור: ישראל בגולה, א(1), עמ' 366-367.

היהודיות. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית²³. הקהילות העשירות הללו מימנו את חיי השפע והבזבז של ראשי הגולה בבבל ותמכו בישיבות סורא ופומבדיתא ואלו בתמורה שלחו להם 'כלי קודש', ששימשו את הקהילות שהלכו וגדלו. השיק, או ה'סופטג'ה' בלשון אותם ימים, היה כלי עזר יהודי מובהק. החשש מפני שודדי דרכים שפגעו הן בנפש והן ברכוש אילץ את היהודים למצוא דרך מתוחכמת. הסופטג'ה הייתה מכתב קצר בנוסח 'אל... מאת....', שבו נתבקש מקבל האיגרת לתת למוסר האיגרת סכום כסף ועל כך בא הכותב על החתום. את הסופטג'ה הם תפרו לתוך הבגד. ההתיישבות היהודית הייתה פזורה לאורך דרכי המשי ובתחנות הללו נרכשה הסחורה שהגיעה מן המזרח. ככל שהתרחקה הסחורה ממקום המוצא ועברה תחנות כן הלך מחירה והאמיר בשל פערי התיווך ומכסים. כל סוחר הוסיף את מתח הרווח שלו ושיגר את הסחורה ליעד הבא. שלוחת הסוחרים שהייתה פזורה על דרך המשי יירטה את הסחורה ממסלולה ובכך הצליחו להרוויח סכום נאה. כך גם קמו קהילות. מרגע שהגיעו בנות הזוג ונולדו ילדים והגיעו 'כלי קודש', שכללו רבנים, ריש דוכנא שלימד את הילדים, חזנים, שוחטים ומוהלים, והוקמו מקומות פולחן ומוסדות דתיים נוסדה קהילה מאורגנת.

השפה הפרסית נחשבה 'לינגווה פראנקה' (Lingua Franca), לשון קשר בין סוחרים. מושבות סוחרים היו לאורך הדרך. הסחר היהודי הקיף מרחבים גדולים. הסוחרים היו בני עמים ודתות שונות.

יורשי המונגולים היו למוסלמים קנאים

בשעה שהמזרח היה חולמני וסיפר אגדות ועסק במסחר, רבבות של פרשים ערבים ועושי דברם השחיזו חרבות ובכוח החרב השליטו את האסלאם בראשיתו. מי שהשלים את המלאכה היו צאצאי המונגולים, שרובם היו בראשיתם שמאנים והאמינו ברוחות. הם הקימו דורות של שליטים ובראשם תימור לנג (איש הברזל הפיסח), שלא רק קיבלו את האסלאם אלא גם השליטו אותו באכזריות רבה במחוזות מרוחקים במזרח אסיה, המוגולים בצפון הודו ובמערב סין. יש עדויות על הרים של גולגולות שהותיר תימור לנג של מי שסירב להיכנע לגלים השוצפים של פרשיו, שהיו למוסלמים קנאים. בצאתם לקרב שתו הלוחמים מיץ רימונים מאגן אבן גדול ובשובם מילאו את האגן בדם אויביהם ושתו לרוויה.

²³ ראה: ווייט-קאיפנג, חלק ג, עמ' 105; בן-צבי-קאי-פנג, עמ' כז-סו; לסלי-קאיפנג (תשכ"א), עמ' סז-עג וראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 78-82.

מה שמפליא, שאכזריות, אמונה דתית ואהבת הספרות, האמנות, הפילוסופיה והמדע הלכו יחד.

תימור לנג – איש הברזל הפיסה – תימור לנג (9 באפריל 1336 - פברואר 1405), שליט וכובש מונגולי-טורקי, מגדולי הכובשים בכל הדורות, מייסדה של האימפריה התימורית, ואבי השושלת התימורית. תימור לנג נולד בקש (ליד שאהר-י סאבו - העיר הירוקה) כשמונים קילומטרים דרומית לסמרקנד. ייחס עצמו למשפחתו של ג'ינגיס ח'אן. אביו, טאראגאי, היה ראש שבט הברלס וראש מחוז, צאצא לראשוני השבטים המונגולי-טורקים שהתאסלמו. כבר בשנתו העשרים נודע תימור הן כלוחם מיומן והן כמנהיג צבאי בצד בקיאותו בקוראן. פלישותיו הראשונות כמצביא נעשו בראש אלף פרישים לנאת המדבר של ח'ורזם ובירתה אורגנז'. לאחר מותו של אביו, טאראגאי, ומאבקי ירושה שלט תימור על שבט ברלס ועלה על כס המלוכה בסמרקנד²⁴.

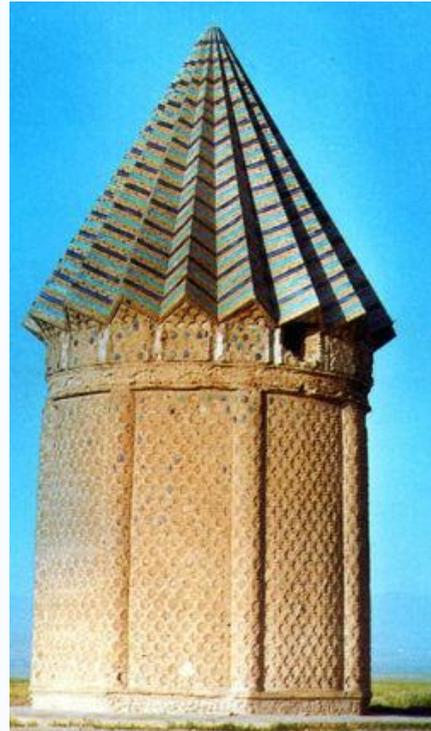
במשך שלושים שנה ניהל תימור לנג מסעות כיבוש, לא רק בתחומי מולדתו אלא גם בארצות השכנות ומעבר להן. הוא הפך את סמרקנד לבירת האימפרייה שלו שהשתרעה על כל מרכז אסיה, אפגניסטן, איראן, הקווקז, מוסקבה, המזרח התיכון וחלקים נרחבים של הודו. הוא היה מוסלמי אדוק וקנאי והוציא להורג כל מי שלא האמין באסלאם. כך הושמדו כיתות נוצריות רבות במרכז אסיה ובמערבה וכן שרידי כיתות פאגאניות. בדצמבר 1404 יצא למסע מלחמה נגד סין אך חלה ומת בפברואר 1405 בעיר אוטראר²⁵. במותו התפרשה ממלכתו מהולגה והמפרץ הפרסי ועד האינדוס.

השושלת התימורידית – דם, מדע ואמנות – התקופה התימורית למרות אכזריותה הייתה גם תקופה של פריחה תרבותית באמנות, בשירה, באדריכלות ובמדע. המדרסות היו גם מרכזים אקדמיים. המלך אולוג בג (1394-1449), נכדו של תימור לנג, נחשב לאסטרונום בעל שיעור קומה שהקדים את קופרניקוס. לפני כ-300 שנה פרסמה האוניברסיטה של אוקספורד את האטלס האסטרונומי של אולוג בג הכולל 1,018 כוכבים. חוקרים בני ימינו מצאו שנתוניו מדויקים להפליא ותואמים, בהפרש זעיר, את המחקר בן ימינו. בנו, עבד אל לטיף, שראה באביו כופר ערף את ראשו וירש את כיסאו. סמרקנד עודנה נחשבת לאחת הערים שבה מבנים מן היפים בעולם. בראשית המאה ה-16 נכבשה בוכרה מן הצפון על-ידי שבטים טורקיים-מונגולים והחל עידן הח'אנים של בוכרה²⁶.

²⁴ הביוגרף הנודע של תימור לנג הוא עלי יזדי, הידוע בכינויו שאראף אוד-דין מחבר הספר 'זאפאר נאמה' (*Zafarnāma* בפרסית: ظفرنامه) הספר תורגם לצרפתית בשנת 1722 וממנה לאנגלית שנה לאחר מכן וספרו של אחמד אבן מוחמד אבן עבדאללה אל-דימאשיקי אל-עג'מי, המוכר בשם אחמד אבן ערב-שאה, שתורגם על-ידי המזרחן ההולנדי Colitis בשנת 1636. ביוגרפיות בנות זמננו הן למשל: Justin Marozzi's *Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World* (Bookpartners 1998) and Roy Stier's *Tamerlane: The Ultimate Warrior* (Da Capo Press 2006).

²⁵ העיר נקראה גם Utar וגם Farab, כיום עיר רפאים במרכז אסיה ליד העיירה Karatou בקזחסטן. בעבר עיר מפתח מרכזית שקישרה בין סין למזרח התיכון ואירופה וגם לסיביר ואורל. כאן נולד הפילוסוף הנודע מימי הביניים אבו נאצר אל פאראבי, שלימים העיר נקראה על שמו. כיום נותרו רק חורבות העיר המפוארת. ראה דו"ח אונסק"ו: "Central Asian Regional Training Course Retrieved (29.11.2005): *Conservation and Management of Archaeological and Earthen Structure and Sites*

²⁶ ראה ערך *Timurids* ב-2001-05 *The Columbia Encyclopedia*, Sixth Edition.

קבר בפרס בסגנון האמנות התימורידית

השושלת התימורידית ובמיוחד שאה רוה מירזא (Šāhrukh Mīrẓā) ובנו האסטרונום אולוג בג (Mohammad Taragai Oloğ Beg) היו פטרונים של האמנויות ובמיוחד הספרות הפרסית, שפיארה את חצר המלכות שלהם. הערים הראת וסמרקנד נעשו מרכזים של התחדשות אמנותית. בין היצירות שנכתבו הייתה הביוגרפיה של תימור לנג (Zafarnāma) (ظفرنامه), שנכתבה על-ידי עלי יזדי, שהתבססה על יצירתו של הביוגרף הרשמי של תימור לנג ניזאם אל-דין שאמי. משוררים זכו לעידוד ובמיוחד נור אוד-דין ג'אמי מגדולי המיסטיקנים הצופים ואחד מגדולי משורריה של פרס. יוצר המיניאטורות בחצר התימורידית שנודע לתהילה היה אוסטאד קאמאל אוד-דין בהזאד (Ustād Kamāl ud-Dīn Behzād). ייסודה של השושלת המוגולית העבירה את המוקד התרבותי מח'וראסאן להודו, שבה שלטו עד לכיבוש הבריטי השפה הפרסית וספרותה וכן הארכיטקטורה. לימים משוררה הלאומי של אוזבקיסטן היה עלי-שר נבואי, שנולד ומת בעיר הראת באפגניסטן²⁷.

²⁷ ניזאם אל-דין עלי שיר הראווי (نظام الدین علی شیر هراوی) נולד ב-9 בפברואר 1441 ומת ב-3 בינואר 1501. הוא נודע במרכז אסיה כמדינאי, מיסטיקן, לינגוויסט, צייר ומשורר של השירה האוזבקית בראשיתה. הוא נודע בשם העט שלו 'נבואי' (نوائی), שפירושו בפרסית 'סוחט הדמעות' והוא נחשב לאביה המייסד של הספרות האוזבקית.

מרכז אסיה

כעשרה אחוזים מן העולם המוסלמי הם שיעים ('סיעה') ו-90% הם סונים²⁸. האסלאם הסוני הוא סובלני ברוחו ויש בו מקום נרחב לחילוקי דעות בענייני הלכה ופולחן. הוא מכיר בארבע אסכולות משפטיות שכולן מקובלות וחוקיות²⁹. יש מדינות שיעיות, כמו איראן ואזרביג'ן, ויש מדינות שמרבית תושביהן שיעים למשל עיראק. גם בלבנון יש שיעים רבים וכן בארצות אסלאם אחרות. לפי דעתם של השיעים, שלושת החליפים הראשונים גזלו את זכותו של עלי לכס החליפות. כחמש שנים לאחר עלייתו לשלטון בשנת 661 נרצח עלי על ידי חאריג'י קנאי – כנקמת דם על הטבח שערך בח'וארג' שפרשו ממחנהו. באותו זמן נטל מועאויה לבית אומיה את שלטון החליפות לידיה. המאבק לא הסתיים. חסן, בנו בכורו של עלי, ויתר על זכותו לשלטון, אבל אחיו הצעיר אל-חוסייין החליט לצאת למלחמה כדי לכבוש לו את זכויות השלטון מידי יורשו של מועאויה האומיי. אל-חוסייין היה נכדו האהוב של מחמד, בנה של פאטמה בתו. הוא חנה עם צבאו ליד כרבלא סמוך לכופא בדרום עיראק של היום, שם היה מרכז התומכים בעלי. צבאו מנה כמאתיים תומכים בלבד. הוא לא ציפה שהאומיים ישלחו צבא אדיר נגדו ולפיכך לא נענה למפקדי צבאו לחזור לחיג'ו ולוותר על תביעותיו. בשנת 61 להג'רה, ב-10 לחודש מוחרם (10.10.680) נערך טבח אימאם בכרבלא. הצבא האומיי הגדול השתלט במהירות על הצבא המשפחתי הקטן בראשותו של אל-חוסייין וטבח אותו

²⁸ 'אלִסְנָה' – היא התורה שבעל-פה המכילה הלכה ואגדה. המונח סנה פירושו אורח חיים, נוהג. במשך הזמן נתייחד המונח לאורח חיי של הנביא מוחמד. ר' חוה-לצרוס-יפה, התפתחות התורה שבעל-פה וההלכה באסלאם, לצרוס-יפה- אסלאם, עמ' 156.

²⁹ ר' נחמיה לבציון, הכיתות באסלאם, לצרוס-יפה-אסלאם, עמ' 176.

ועוד כשבעים מבני משפחתו של הנביא מוחמד. הכישלון של עלי בכרבלא הוליד את השיעה. אנשי כופא נתקפו בחרטה על שלא הגנו על עלי ובנו מפני האומיים. שלושת החליפים הראשונים והאומיים היו לאויבים בנפש של אנשי עלי השיעים. מאז מדגישים השיעים את מוטיב הייסורים, הסבל והצער. הכישלון היה לדגל. מדי שנה ב-10 בחודש מוחרם – ב'עשורא' – מתקיים שיחזור אכזרי של טבח כרבלא. השיעים פוגעים בעצמם ומקזיזים דם.

לשיעים יש גם חגים שונים מן הסונים, כגון החג בו מינו את עלי ליורשו של מוחמד. השיעים מונים שנים-עשר אימאמים מצאצאי עלי שנעשקו. האימאם השנים-עשר מחכה ליום הדין. זה נעלם בשנת 878 והוא עתיד לחזור. הוא מסתתר בנדיק הרים או בעננים. הוא המהדי - המשיח העתיד לבוא. הוא יביא גירסה מתוקנת של הקוראן ובו יפורטו זכויות יורשו של עלי. האמונה במהדי [המשיח] דירבנה את השיעים למלחמות דת קשות נגד הסונים. השיעים יצרו בתוכם כיתות כמו: האיסמעיליה, בהנהגתו של אגא ח'אן. הדרוזים והעלאוויים הם כתות שפרשו מן השיעה. גם הדת הבאהית, שהיא דת אוניברסלית במהותה, מכילה בתוכה יסודות שיעים. התנועה היכתה הד חזק במערב ובמיוחד באמריקה. הבאהיים מבקשים לאחד את העולם כולו על בסיס מוסרי של כל הדתות התרבותיות.

כיבושה של פרס על-ידי הערבים בשנת 651 הביא למהפך גדול בתולדותיה. הפרסים המירו את אמונתם בזרתוסטרה וקיבלו עליהם את עול האסלאם. הכתב הערבי נעשה שליט ויסודות ערביים נכנסו ללשון הפרסית. המינהל המסורתי המשיך להיות פרסי ועשרות אלפי הערבים שהובאו לפרס מחצי האי ערב נטמעו בחברה הפרסית. הפרסים לא הפכו לערבים למרות שהתאסלמו. המתאסלמים זכו למעמד מיוחד והופלו לטובה לעומת הדתות האחרות. ההתנגדות לאומיהם הסונים הייתה גדולה בעיקר בח'וראסאן – במחוזות המזרחיים של פרס ומערב אפגניסטן. סיעת עלי – חתנו של מוחמד – שממנה צמחה השיעה – הייתה הרבה יותר מקובלת. כך עלו העבאסים שהעבירו את מרכז השלטון שלהם מסוריה, בעלת המסורת הביזנטית, לעיראק שהייתה בה מסורת פרסית קדומה. פרסים הגיעו לעמדות מפתח בממשל והפכו למומחים לתאולוגיה מוסלמית והצטייניו אפילו בחקר הלשון הערבית. הם התנגדו לעליונות הערבים באסלאם ותבעו שוויון בין כל המוסלמים. לאחר סידרה של מהפכות שבות ועולות השושלות הפרסיות, לאחר תסיסה לאומית בפרס. המושלים הפרסיים שמשלו במחוזות השונים של הממלכה פרקו לעיתים קרובות עול והכריזו על עצמאות. בשנת 874 שושלת פרסית מבאלך שהתאסלמה, בראשותו של איסמעיל סמאני, בניה נעשו למושלי טראנס-אוקסניה ('מעבר-לנהר') והפכו את בוכרה לבירתם. הם שלטו כמעט על כל איראן. בזמנם התפתחו הספרות והאמנות הפרסית. באמצע המאה העשירית עלה כוחם של הגזנוויים שמדרום לים הכספי. הייתה זאת לראשונה שושלת שיעית. ב-945 הם כבשו את עיראק ושלטו כמעט על כל החליפות. על אף היותם שיעים הם שמרו על מוסד החליפות שהקימו הסונים. האזור הפך לזירת קרבות והשלטון עבר לידי מורדים טורקיים ואחרים עד לכיבוש המונגולי של 1219-1223. המונגולים ערכו השמדה מונית של האוכלוסיה – לרבות האוכלוסיה היהודית הגדולה – הם החרבו את בוכרה, סמרקנד, באלך, מרו, נישאפור והראת וכל תושביהם נטבחו. בשנת 1223 הם פינו את פרס. צאצא המונגולים תימור לנג פלש ב-1380 לפרס וכבש חלקים ממנה. הוא כבש גם חלקים מן הקווקז לרבות גרוזיה. בשיאה הגיעה ממלכתו עד הודו וסין במזרח ובדרום ובמערב הוא כבש את עיראק, סוריה ואנטוליה. לאחר מותו פוצלה ממלכתו בין בניו. החלקים המזרחיים הפכו להיות לאזורים סוניים. מן השלב הזה מתחלק מרכז אסיה לאזורים שיעיים (פרס) לבין אזורים סוניים (בוכרה ואפגניסטן) והמאבק העקוב מדם לא פסק לאורך מאות שנים.

פרס נכנסה לתקופה ארוכה של שקיעה. בזמן הזה השיעים חיזקו את כוחם בעיקר בקרב דלת העם. עליית השושלת הצפונית בפרס במאה ה-16 השליטה את השיעה כדת המדינה. מצב זה נמשך עד היום. מצפון היה לחץ על הקווקז מצד הטורקים העות'מאנים, שארבע פעמים כבשו את אזרביג'אן מידי הפרסים, וממזרח היה לחץ של האוזבקים. בראשית המאה ה-18 פלשו האפגנים לפרס ושלטו עליה במשך כמה שנים. שלטונם המיט שואה על פרס ואיפשר חדירה של הטורקים והרוסים למחוזות פרסיים. כביטוי לעומק השיינה בין הסונים לשיעים מביא אפרים ניימרק פתגם טורקמני, המובא כאן בעברית עכשווית:

כבוש את השיעי והפוך אותו לעבד עולם. כשיזקין העבד, לך לשוק וקבל חמור תמורתו. את החמור תעביד עד מותו. לאחר מכן פשוט את עורו של החמור ועשה ממנו נעליים לרגליך. כשאלה יבלו, תן את העור הבלוי כציר לדלת ביתך. האיש שכך יעשה, מקיים הוא מצווה כהלכתה ודרכו לגן עדן סלולה.

נאדיר שאה, שעלה לשלטון בפרס בשנת 1729, היה סוני למרות שמשל על פרס השיעית. כדי לנטרל את כוחם של כוהני הדת במשדה – המרכז הדתי השיעי של פרס – הגלה למשהד מהקווקז ומצפון איראן קבוצות של נוצרים ארמנים, סונים כורדים ויהודים. לאחר מותו אלה הפכו למיעוטים נרדפים.

האסלאם כיום

איראן השיעית הקצינה עמדותיה מאז בואו של חומייני ממקום גלותו בצרפת ביום 1.2.79. היא נעשתה מדינת דת עם אידיאולוגיה אסלאמית שיעית. נשים נצטוו ללבוש צ'ודור. הומואים, זונות וסוחרי סמים נדונו למיתה. הופסקו הקשרים עם מדינות המערב ובעיקר ארה"ב. האיראנים ביקשו להקים מדינה אסלאמית על-לאומית שתכלול את כל המדינות המוסלמיות בעולם. מלחמת איראן-עיראק, שפרצה ביום 20.9.1980 רק הדגישה את הקוטביות בעולם המוסלמי. העיראקים ביקשו למגר את שלטון חומייני ולהחזיר לעצמם שטחים בשאט אל עראב שנכבשו בעבר על-ידי האיראנים. במלחמה נהרגו כ-50,000 איראנים ו-20,000 עיראקים, ועוד כ-100,000 פצועים איראנים וכ-50,000 פצועים עיראקיים ומיליון פליטים איראניים שברחו מאזורי הגבול לטהראן. הסיוע האיראני לחיזבאללה ולמדינות הערביות הקיצוניות ידועות.

החתרנות האיראנית כלפי המדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר אינה פוסקת לרגע. במלחמת האזרחים בטג'יקיסטן בשנים 1991-1992 האיראנים סיפקו לכל צעיר טג'יקי שהזדהה איתם קלצ'ניקוב, קוראן ומכנסי ג'ינס. בשגרירות בודשנבה פעלו למעלה מ-300 סוכנים איראניים. בכל המדינות באזור עובדים בכל שגרירות איראנית מאות סוכנים. הם מימנו בניית מסגדים והכשירו כהני דת באזורים סוניים של מרכז אסיה למרות היותם של האיראנים שיעים. הם הסבירו לסונים, שמבחינה דתית קיימת מחלוקת עמוקה, אבל לא מבחינה אתנית. כולנו אחים. ההיסטוריה באזורים הללו מלאה תיאורים קשים של מלחמות דת ואילוץ של מיעוטים לקבל את האסלאם השיעי. בצפון מרכז אסיה יושבים מיליוני טג'יקים החולמים על טג'יקיסטן הגדולה, שתכלול חלקים מאפגניסטן, מאוזבקיסטן, מאיראן ואפילו ממערב סין. המשטרים במדינות המוסלמיות חוששים מפני התערורות האסלאם בארצותיהם.

המנהיגים מן הדור הראשון שלאחר העצמאות (1991) הם קומוניסטים לשעבר שנותרו אתאיסטים, גם כשהם משלבים בנאומיהם פסוקים מן הקוראן ופותחים את נאומיהם ב'ביסם אלה אל רחמן ואל רחום'.

מדת משפחתית לדת אוניברסלית

האסלאם שמשך 70 שנה היה דת מקומית משפחתית, רחוקה מהשפעות זרות, משנה את פניו³⁰. האסלאם והלאומנות הולכים יד ביד. התרבות הסובייטית והלשון הרוסית הולכות ונדחקות. הולכת ומתפתחת שינאה לזרים, שינאת רוסים, שנאת התרבות הרוסית והשפה הרוסית ולאומנות שהולכת וגדלה. ב-70 שנות הקומוניזם, הדת המוסלמית, כמו הדת היהודית, היו לא יותר מאשר זיכרון לאומי, עם דגש משפחתי שציין באופן מינורי חגים דתיים. הסובייטים חיסלו את ההנהגות הדתיות, ביטלו את הכתב העברי ואת הכתב הערבי ובכך מנעו מן הדורות הבאים להתעמק במקורות הספרותיים, הדתיים וההיסטוריים של האסלאם או היהדות. מסגדים מפוארים נעשו למחסנים ולמגורות, ובמקרה הטוב למוזיאונים. צומצמה עד למינימום הפעילות של המדרסות והמסגדים, שהכשירו כוהני דת בבוכרה או בחיווה שהיו מרכזי דת חשובים. בבוכרה נותרה מדרסה אחת מתוך עשרות. בחיווה היפהפיה נסגרו כולן. האסלאם האוניברסלי הולך ומתחזק דווקא בחוגי האופוזיציה שהכוח המיליטנטי שלה ירד למחתרת. האופוזיציה צוברת כוח במסגדים, באמצעות המדרסות ללימודי האסלאם ובאמצעות קופות הסעד התומכות למשפחות מרובות ילדים ולמובטלים הרבים. במסגרות הדתיות האלה מתחנכים אלפי בני נוער, החוזרים לדת. לאנשים קשי

³⁰ בבואי לטשקנט בשנת 1972, במסגרת שליחותי, האיסלם המתחדש היה בראשית דרכו. עמדתי במסגד וראיתי את המתפללים שאינם יודעים את סדרי התפילה וההשתחויה שהאסלאם מיומן בהם. הם למדו זאת מהר מאוד מהפלסטינים, מהפקיסטנים, מהאפגאנים ומהאיראנים והטורקים הפונדמנטליסטים.

יום מחוסרי עבודה מספקים כהני הדת גן עדן למאמינים. למעלה מ-50% מן האוכלוסייה בארצות הללו חיה מתחת לקו העוני לפי ההגדרה העלובה במקומות הללו. כיום, בצד הנישואין האזרחיים, מתקיימים גם נישואין דתיים על ידי האימאם או הקאדי. בכל רחבי מרכז אסיה קיימת תנועה מסיבית של בניית מסגדים, הנבנים בתמיכה איראנית, סעודית, פקיסטנית וטורקית. בכמה מן המדינות יש גבולות כמעט פתוחים בין איראן לשכנותיה, עם תחבורה יומיומית לטהראן וממנה. הפעילות הדתית משולבת בפעילות כלכלית עניפה. לטורקמניסטן, אוזבקיסטן וטג'יקיסטן יש גבול משותף בדרום עם איראן או עם אפגניסטן, או עם שתיהן. קירגיסטן וקזחסטן נמצאות במרחק של פחות משעת טיסה מאיראן או מאפגניסטן. בצד פעילות דיפלומטית וכלכלית יש פעילות דתית המונהגת על-ידי כהני דת מארצות שכנות. אימאמים מרצועת עזה פעלו במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. בסובסידיה סעודית ותמיכה של ארצות איסלאמיות המונים ממדינות מרכז אסיה עולים לרגל למכה. עד לפני עשור היו האוזבקים עולים למיתחם 'שאהי זינדה' בסמרקנד לפסיקה דתית שמי שמבקר במקום פעמיים במשך חייו כאילו ביקר פעם אחת במכה. בעמק פרנגה, שהוא מעוז פונדמנטליסטי, ובכמה מן השכונות הישנות של הערים, הנשים לבושות בצ'ודור, וזאת לאחר 150 שנות שלטון רוסי באזור. המסגדים מלאים בימי שישי ובמיוחד בימי הרמדאן. הכתב הערבי מתחיל לחזור לחלק מן המקומות. האוזבקים, למשל, אימצו את הכתב הלטיני-טורקי במקום הכתב הקירילי.

המוסלמים, למרות היותם כ-20% מן האוכלוסייה של חבר העמים, הריבוי הטבעי שלהם הוא בין 30% ל-50% יחסית לאוכלוסייה בשאר חבר העמים. האוכלוסייה במרכז אסיה היא צעירה מאוד לעומת האוכלוסייה ברחבי ברית המועצות לשעבר ההולכת ומזדקנת. הריבוי הטבעי גרם ליותר אנאלפביות, ליותר אבטלה, ליותר פשיעה, ליותר חזרה לדת ולמוסדות הסעד, בדומה לטיפול שנותן החמאס באוכלוסיות העניות. הם מוציאים עיתונים המתייחסים ליהודים ברוח הפרוטוקולים של זקני ציון. בעיתון 'ג'מהוריאט' היוצא בטג'יקיסטן נתקלתי במאמר אנטישמי מאת הסופר והמשורר הטג'יקי סאטור טורסון. בעבר היה זה עיתון קומוניסטי טיפוסי. כיום הוא עיתון עממי מוסלמי. במאמרו "יצאה לדרך או כעס גדול" כותב טורסון כי היהודים, הצינונות וישראל אשמים במה שניחת על רוסיה הן במהפיכה, הן בפרסטרויקה. דוסטויבסקי צדק באומרו שצריך לסלק את היהודים. המהפיכה שירתה רק את היהודים. כל המשרות הבכירות היו בידי היהודים כולל הנקו"ד [לימים הקג"ב]. לדבריו רוסיה נשלטת גם כיום על ידי יהודים. הוא מזכיר את החלטת האו"ם משנת 1975 שהחליטה כי הצינונות היא גזענית. ברז'נייב צדק כשמנע מן היהודים לצאת מרוסיה והדיח אותם מכל המשרות הרמות. הוא מסיים את המאמר בדברים הבאים: יהודי אמריקה אספו בשנת 1912 נשק וגייסו אנשים כדי להרוג רוסים ולחסל את רוסיה. טרוצקי (לייב ברנשטיין) לימד במהפיכת אוקטובר את הרוצחים ברוסיה לשפוך דם.

בעיתון 'נור-י אסלאם' - אור האסלאם, מואשמים היהודים ככוונה לחסל את האסלאם. במסגדים הגדולים מסכים ענקיים המעבירים תפילות ממכה. המגמה של הפונדמנטליסטים היא:

1. חיסול עולמי של הקומוניזם;
2. הקמת מדינה המושתתת על ההלכה המוסלמית;
3. סילוק הרוסים מכל האזורים המוסלמיים;
4. האסלאם הפונדמנטליסטי הטאג'יקי, למרות היותו סוני, מתנגד למגמות הפאן-טורקיות ומעדיף קשר עמוק עם איראן בשל העבר המשותף, דמיון תרבותי ושפה משותפת.

יש לזכור שהצבא הרוסי שנלחם באפגניסטן היה מורכב בעיקרו מחיילים בני הארצות האסלאמיות של מרכז אסיה והקווקז. מנהיגי הצ'צ'נים הם בחלקם גנרלים סובייטים לשעבר. הם רכשו ניסיון צבאי רב באפגניסטן ולמדו להכיר חלקים אחרים של עולם האסלאם³¹.

³¹ מבחר מקורות על האסלאם: ר"א ניקלסון, תולדות הספרות הערבית (תרגם יוסף יואל ריבלין), ירושלים תש"ב, 152 עמ'; הנרי למנס, האסלאם – אמונותיו ומוסדותיו (תרגמו א. הרפו וי"י ריבלין), ירושלים תשכ"ז, 214 עמ'; לצרוס-יפה-אסלאם; לצרוס-יפה-קווי יסוד; P. J. Vatikiotis, Islam and the State, London-NewYork-Sydney 1987. VI+136 pp

מנהיג אל-קאעידה בין לאדן במהלך פעילותו באפגניסטן ובפקיסטן הקים מסגדים ומדרסות, שבהם משלה בכיפה האמונה הוואהבית, ששמה לה למטרה להנהיג מסורות שהיו רווחות בימיו של מוחמד וחבריו. הם נהגו באדיקות רבה וראו במוסלמים אחרים כופרים וניהלו נגדם מלחמות במשך כל המאה ה-19 שנסתיימו בשנת 1921. הם הכריזו על מלחמת קודש שהיתה 'חרב פיפיות' בידי נושאייה. מנהיגי הכת הם בני משפחת המלוכה הסעודית. מוסלמים בהודו ובפקיסטן הצטרפו לכת הלוחמנית הזאת. הסיוע הכספי שזוכה לו בין לאדן מסעודיה הוא גם כדי לקרב מוסלמים לאמונה הוואהבית³².

החליט לצאת למלחמה כדי לכבוש לו את זכויות השלטון מידי יורשו של מועאויה האומיי. אל-חוסין היה נכדו האהוב של מוחמד, בנה של פאטמה בתו. הוא חנה עם צבאו ליד כרבלא סמוך לפופא בדרום עיראק של היום, שם היה מרכז התומכים בעלי. צבאו מנה כמאתיים תומכים בלבד. הוא לא ציפה שהאומיים ישלחו צבא אדיר נגדו ולפיכך לא נענה למפקדי צבאו לחזור לחיג'ז ולוותר על תביעותיו. בשנת 61 להג'רה, ב-10 לחודש מוחרם (10.10.680) נערך טבח בכרבלא. הצבא האומיי הגדול השתלט במהירות על הצבא המשפחתי הקטן בראשותו של אל-חוסין וטבח אותו ועוד כשבעים מבני משפחתו של הנביא מוחמד. הכישלון של עלי בכרבלא הוליד את השיעה. אנשי כופא נתקפו בהרטה על שלא הגנו על עלי ובנו מפני האומיים. שלושת החליפים הראשונים והאומיים היו לאויבים בנפש של אנשי עלי השיעים. מאז מדגישים השיעים את מוטיב הייסורים, הסבל והצער. הכישלון היה לדגל. מדי שנה ב-10 בחודש מוחרם – ב'עשורא' – מתקיים שיחזור אכזרי של טבח כרבלא. השיעים פוגעים בעצמם ומקיזים דם.

לשיעים יש גם חגים שונים מן הסונים, כגון החג בו מינו את עלי ליורשו של מוחמד. השיעים מונים שנים-עשר אימאמים מצאצאי עלי שנעשקו. האימאם השנים-עשר מחכה ליום הדין. אימאם זה נעלם בשנת 878 והוא עתיד לחזור. הוא מסתתר בנדיק הרים או בעננים. הוא המהדי - המשיח העתיד לבוא. הוא יביא גירסה מתוקנת של הקוראן ובו יפורטו זכויות יורשיו של עלי. האמונה במהדי [המשיח] דירבנה את השיעים למלחמות דת קשות נגד הסונים. השיעים יצרו בתוכם כיתות כמו: האיסמעיליה, בהנהגתו של אגא ח'אן. הדרוזים והעלאווים הם כיתות שפרשו מן השיעה. גם הדת הבאהית, שהיא דת אוניברסלית במהותה, מכילה בתוכה יסודות שיעים. התנועה היכתה הד חזק במערב ובמיוחד באמריקה. הבאהיים מבקשים לאחד את העולם כולו על בסיס מוסרי של כל הדתות התרבותיות.

כיבושה של פרס על-ידי הערבים בשנת 651 הביא למהפך גדול בתולדותיה. הפרסים המירו את אמונתם בזרתוסטרה וקיבלו עליהם את עול האסלאם. הכתב הערבי נעשה שליט ויסודות ערביים נכנסו ללשון הפרסית. המינהל המסורתי המשיך להיות פרסי ועשרות אלפי הערבים שהובאו לפרס מחצי האי ערב נטמעו בחברה הפרסית. הפרסים לא הפכו לערבים למרות שהתאסלמו. המתאסלמים זכו למעמד מיוחד והופלו לטובה לעומת הדתות האחרות. ההתנגדות לאומיהם הסונים הייתה גדולה בעיקר בח'וראסאן – במחוזות המזרחיים של פרס ומערב אפגניסטן. סיעת עלי – חתנו של מוחמד – שממנה צמחה השיעה – הייתה הרבה יותר מקובלת. כך עלו העבאסים שהעבירו את מרכז השלטון שלהם מסוריה, בעלת המסורת הביזנטית, לעיראק שהייתה בה מסורת פרסית קדומה. פרסים הגיעו לעמדות מפתח בממשל והפכו למומחים לתאולוגיה מוסלמית והצטיינו אפילו בחקר הלשון הערבית. הם התנגדו לעליונות הערבים באסלאם ותבעו שוויון בין כל המוסלמים. לאחר סידרה של מהפיכות שבות ועולות השושלות הפרסיות, לאחר תסיסה לאומית בפרס. המושלים הפרסיים שמשלו במחוזות השונים של הממלכה

³² מחוללה של התנועה מוחמד אבן עבד אל והאב (1703-1792).

פרקו לעיתים קרובות עול והכריזו על עצמאות. בשנת 874 שושלת פרסית מבלך שהתאסלמה, בראשותו של איסמעיל סמאני, בניה נעשו למושלי טראנס-אוכסניה ('מעבר-לנהר') והפכו את בוכרה לבירתם. הם שלטו כמעט על כל איראן. בזמנם התפתחו הספרות והאמנות הפרסית. באמצע המאה העשירית עלה כוחם של הגזנוויים שמדרום לים הכספי. הייתה זאת לראשונה שושלת שיעית. ב-945 הם כבשו את עיראק ושלטו כמעט על כל החליפות. על אף היותם שיעים הם שמרו על מוסד החליפות שהקימו הסונים. האזור הפך לזירת קרבות והשלטון עבר לידי מורדים טורקיים ואחרים עד לכיבוש המונגולי של 1219-1223. המונגולים ערכו השמדה המונית של האוכלוסיה – לרבות האוכלוסיה היהודית הגדולה – הם החריבו את בוכרה, סמרקנד, באלך, מרו, נישאפור והראת וכל תושביהם נטבחו. בשנת 1223 הם פינו את פרס. צאצא המונגולים תימור לנג פלש ב-1380 לפרס וכבש חלקים ממנה. הוא כבש גם חלקים מן הקווקז לרבות גרוזיה. בשיאה הגיעה ממלכתו עד הודו וסין במזרח ובדרום ובמערב הוא כבש את עיראק, סוריה ואנטוליה. לאחר מותו פוצלה ממלכתו בין בניו. החלקים המזרחיים הפכו להיות לאזורים סוניים. מן השלב הזה מתחלק מרכז אסיה לאזורים שיעיים (פרס) לבין אזורים סוניים (בוכרה ואפגניסטן) והמאבק העקוב מדם לא פסק לאורך מאות שנים.

פרס נכנסה לתקופה ארוכה של שקיעה. בזמן הזה השיעים חיזקו את כוחם בעיקר בקרב דלת העם. עליית השושלת הצפונית בפרס במאה ה-16 השליטה את השיעה כדת המדינה. מצב זה נמשך עד היום. מצפון היה לחץ על הקווקז מצד הטורקים העות'מאנים, שארבע פעמים כבשו את אזרביג'אן מידי הפרסים, וממזרח היה לחץ של האוזבקים. בראשית המאה ה-18 פלשו האפגנים לפרס ושלטו עליה במשך כמה שנים. שלטונם המיט שואה על פרס ואיפשר חדירה של הטורקים והרוסים למחוזות פרסיים. כביטוי לעומק השינאה בין הסונים לשיעים מביא אפרים ניימרק פתגם טורקמני, המובא כאן בעברית עכשווית:

כבוש את השיעי והפוך אותו לעבד עולם. כשיזקין העבד, לך לשוק וקבל חמור תמורתו. את החמור תעבד עד מותו. לאחר מכן פשוט את עורו של החמור ועשה ממנו נעליים לרגליך. כשאלה יבול, תן את העור הבלוי כציר לדלת ביתך. האיש שכך יעשה, מקיים הוא מצווה כהלכתה ודרכו לגן עדן סלולה.

נאדיר שאה, שעלה לשלטון בפרס בשנת 1729, היה סוני למרות שמשל על פרס השיעית. כדי לנטרל את כוחם של כוהני הדת במשדה – המרכז הדתי השיעי של פרס – הגלה למשדה מהקווקז ומצפון איראן קבוצות של נוצרים ארמנים, סונים כורדים ויהודים. לאחר מותו אלה הפכו למיעוטים נרדפים.

האסלאם כיום

איראן השיעית הקצינה עמדותיה מאז בואו של חומייני ממקום גלותו בצרפת ביום 1.2.79. היא נעשתה מדינת דת עם אידיאולוגיה אסלאמית שיעית. נשים נצטוו ללבוש צ'ודור. הומואים, זונות וסוחרי סמים נדונו למיתה. הופסקו הקשרים עם מדינות המערב ובעיקר ארה"ב. האיראנים ביקשו להקים מדינה אסלאמית על-לאומית שתכלול את כל המדינות המוסלמיות בעולם. מלחמת איראן-עיראק, שפרצה ביום 20.9.1980 רק הדגישה את הקוטביות בעולם המוסלמי. העיראקים ביקשו למגר את שלטון חומייני ולהחזיר לעצמם שטחים בשאט אל עראב שנכבשו בעבר על-ידי האיראנים. במלחמה נהרגו כ-50,000 איראנים ו-20,000 עיראקים, ועוד כ-100,000 פצועים איראנים וכ-50,000 פצועים עיראקים ומיליון פליטים איראניים שברחו מאזורי הגבול לטהראן. הסיוע האיראני לחיזבאללה ולמדינות הערביות הקיצוניות ידועות.

החתרנות האיראנית כלפי המדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר אינה פוסקת לרגע. במלחמת האזרחים בטג'יקיסטן בשנים 1991-1992 האיראנים סיפקו לכל צעיר טג'יקי שהזדהה איתם קלצ'ניקוב, קוראן ומכנסי ג'ינס. בשגרירות בדושנבה פעלו למעלה מ-300 סוכנים איראניים. בכל המדינות באזור עובדים בכל שגרירות איראנית מאות סוכנים. הם מימנו בניית מסגדים והכשירו כהני דת באזורים סוניים של מרכז אסיה למרות היותם של האיראנים שיעים. הם הסבירו לסונים, שמבחינה דתית קיימת מחלוקת עמוקה, אבל לא מבחינה אתנית. כולנו אחים. ההיסטוריה באזורים הללו מלאה תיאורים קשים של מלחמות דת ואילוץ של מיעוטים לקבל את האסלאם השיעי. בצפון מרכז אסיה יושבים מיליוני טג'יקים החולמים על טג'יקיסטן הגדולה, שתכלול חלקים מאפגניסטן, מאוזבקיסטן, מאיראן ואפילו ממערב סין. המשטרים במדינות המוסלמיות חוששים מפני התערורות האסלאם בארצותיהם.

המנהיגים מן הדור הראשון שלאחר העצמאות (1991) הם קומוניסטים לשעבר שנותרו אתאיסטים, גם כשהם משלבים בנאומיהם פסוקים מן הקוראן ופותרים את נאומיהם ב'ביסם אלה אל רחמן ואל רחום'.

מדת משפחתית לדת אוניברסלית

האסלאם שמשך 70 שנה היה דת מקומית משפחתית, רחוקה מהשפעות זרות, משנה את פניו³³. האסלאם והלאומנות הולכים יד ביד. התרבות הסובייטית והלשון הרוסית הולכות ונדחקות. הולכת ומתפתחת שינאה לזרים, שינאת רוסים, שנאת התרבות הרוסית והשפה הרוסית ולאומנות שהולכת וגדלה. ב-70 שנות הקומוניזם, הדת המוסלמית, כמו הדת היהודית, היו לא יותר מאשר זיכרון לאומי, עם דגש משפחתי שציין באופן מינורי חגים דתיים. הסובייטים חיסלו את ההנהגות הדתיות, ביטלו את הכתב העברי ואת הכתב הערבי ובכך מנעו מן הדורות הבאים להתעמק במקורות הספרותיים, הדתיים וההיסטוריים של האסלאם או היהדות. מסגדים מפוארים נעשו למחסנים ולמגורות, ובמקרה הטוב למוזיאונים. צומצמה עד למינימום הפעילות של המדרסות והמסגדים, שהכשירו כוהני דת בבוכרה או בחיווה שהיו מרכזי דת חשובים. בבוכרה נותרה מדרסה אחת מתוך עשרות. בחיווה היפהפיה נסגרו כולן. האסלאם האוניברסלי הולך ומתחזק דווקא בחוגי האופוזיציה שהכוח המיליטנטי שלה ירד למחתרת. האופוזיציה צוברת כוח במסגדים, באמצעות המדרסות ללימודי האסלאם ובאמצעות קופות הסעד התומכות למשפחות מרובות ילדים ולמובטלים הרבים. במסגרות הדתיות האלה מתחנכים אלפי בני נוער, החוזרים לדת. לאנשים קשי יום מחוסרי עבודה מספקים כהני הדת גן עדן למאמינים. למעלה מ-50% מן האוכלוסייה בארצות הללו חיה מתחת לקו העוני לפי ההגדרה העלובה במקומות הללו. כיום, בצד הנישואין האזרחיים, מתקיימים גם נישואין דתיים על ידי האימאם או הקאדי. בכל רחבי מרכז אסיה קיימת תנועה מסיבית של בניית מסגדים, הנבנים בתמיכה איראנית, סעודית, פקיסטנית וטורקית. בכמה מן המדינות יש גבולות כמעט פתוחים בין איראן לשכנותיה, עם תחבורה יומיומית לטהראן וממנה. הפעילות הדתית משולבת בפעילות כלכלית עניפה. לטורקמניסטן, אוזבקיסטן וטג'יקיסטן יש גבול משותף בדרום עם איראן או עם אפגניסטן, או עם שתיהן. קירגיסטן וקזחסטן נמצאות במרחק של פחות משעת טיסה מאיראן או מאפגניסטן. בצד פעילות דיפלומטית וכלכלית יש פעילות דתית המונהגת על-ידי כהני דת מארצות שכנות. אימאמים מרצועת עזה פעלו במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. בסובסדיה סעודית ותמיכה של ארצות איסלאמיות המונים ממדינות מרכז אסיה עולים לרגל למכה. עד לפני עשור היו האוזבקים עולים למיתחם 'שאהי זינדה' בסמרקנד לפסיקה דתית שמי שמבקר במקום פעמיים במשך חייו כאילו ביקר פעם אחת במכה. בעמק פרנגה, שהוא מעוז פונדמנטליסטי, ובכמה מן השכונות הישנות של הערים, הנשים לבושות בצ'ודור, וזאת לאחר 150 שנות שלטון רוסי באזור. המסגדים מלאים בימי שישי ובמיוחד בימי הרמדאן. הכתב הערבי מתחיל לחזור לחלק מן המקומות. האוזבקים, למשל, אימצו את הכתב הלטיני-טורקי במקום הכתב הקירילי.

המוסלמים, למרות היותם כ-20% מן האוכלוסייה של חבר העמים, הריבוי הטבעי שלהם הוא בין 30% ל-50% יחסית לאוכלוסייה בשאר חבר העמים. האוכלוסייה במרכז אסיה היא צעירה מאוד לעומת האוכלוסייה ברחבי ברית המועצות לשעבר ההולכת ומזדקנת. הריבוי הטבעי גרם ליותר אנאלפביתיות, ליותר אבטלה, ליותר פשיעה, ליותר חזרה לדת ולמוסדות הסעד, בדומה לטיפול שנותן החמאס באוכלוסיות העניות. הם מוציאים עיתונים המתייחסים ליהודים ברוח הפרוטוקולים של זקני ציון. בעיתון 'ג'מהוריאט' היוצא בטג'יקיסטן נתקלתי במאמר אנטישמי מאת הסופר והמשורר הטג'יקי סאטור טורסון. בעבר היה זה עיתון קומוניסטי טיפוסי. כיום הוא עיתון עממי מוסלמי. במאמרו "יציאה לדרך או כעס גדול" כותב טורסון כי היהודים, הציונות וישראל אשמים במה שניחת על רוסיה הן במהפיכה, הן בפרסטריוקה. דוסטויבסקי צדק באומרו שצריך לסלק את היהודים. המהפיכה שירתה רק את היהודים. כל המשרות הבכורות היו בידי היהודים כולל הנקו"ד [לימים הקג"ב]. לדבריו רוסיה נשלטת גם כיום על ידי יהודים. הוא מזכיר את החלטת האו"ם משנת 1975 שהחליטה כי הציונות היא גזענית. ברז'נייב צדק כשמנע מן היהודים לצאת מרוסיה והדיח אותם מכל המשרות הרמות. הוא מסיים את המאמר בדברים הבאים: יהודי

³³ בבואי לטשקנט בשנת 1972, במסגרת שליחותי, האיסלם המתחדש היה בראשית דרכו. עמדתי במסגד וראיתי את המתפללים שאינם יודעים את סדרי התפילה וההשתחויה שהאסלאם מיומן בהם. הם למדו זאת מהר מאוד מהפלסטנים, מהפקיסטנים, מהאפגאנים ומהאיראנים והטורקים הפונדמנטליסטים.

אמריקה אספו בשנת 1912 נשק וגייסו אנשים כדי להרוג רוסים ולחסל את רוסיה. טרוצקי (לייב ברנשטיין) לימד במהפיכת אוקטובר את הרוצחים ברוסיה לשפוך דם.

בעיתון 'נור-י אסלאם' - אור האסלאם, מואשמים היהודים בכוונה לחסל את האסלאם. במסגדים הגדולים מסכים ענקיים המעבירים תפילות ממכה. המגמה של הפונדמנטליסטים היא:

5. חיסול עולמי של הקומוניזם;
6. הקמת מדינה המושתתת על ההלכה המוסלמית;
7. סילוק הרוסים מכל האזורים המוסלמיים;
8. האסלאם הפונדמנטליסטי הטאג'יקי, למרות היותו סוני, מתנגד למגמות הפאן-טורקיות ומעדיף קשר עמוק עם איראן בשל העבר המשותף, דמיון תרבותי ושפה משותפת.

יש לזכור שהצבא הרוסי שנלחם באפגניסטן היה מורכב בעיקרו מחיילים בני הארצות האסלאמיות של מרכז אסיה והקווקז. מנהיגי הצ'צ'נים הם בחלקם גנרלים סובייטים לשעבר. הם רכשו ניסיון צבאי רב באפגניסטן ולמדו להכיר חלקים אחרים של עולם האסלאם³⁴.

מנהיג אל-קאעידה בין לאדן במהלך פעילותו באפגניסטן ובפקיסטן הקים מסגדים ומדרסות, שבהם משלה בכיפה האמונה הוואהבית, ששמה לה למטרה להנהיג מסורות שהיו רווחות בימיו של מוחמד וחבריו. הם נהגו באדיקות רבה וראו במוסלמים אחרים כופרים וניהלו נגדם מלחמות במשך כל המאה ה-19 שנסתיימו בשנת 1921. הם הכריזו על מלחמת קודש שהיתה 'חרב פיפיות' בידי נושאייה. מנהיגי הכת הם בני משפחת המלוכה הסעודית. מוסלמים בהודו ובפקיסטן הצטרפו לכת הלוחמנית הזאת. הסיוע הכספי שזוכה לו בין לאדן מסעודיה הוא גם כדי לקרב מוסלמים לאמונה הוואהבית³⁵.

³⁴ מבחר מקורות על האסלאם: ר"א ניקלסון, תולדות הספרות הערבית (תרגום יוסף יואל ריבלין), ירושלים תש"ב, 152 עמ'; הנרי למנס, האסלאם – אמונותיו ומוסדותיו (תרגום א. הרפז וי"י ריבלין), ירושלים תשכ"ז, 214 עמ'; לצרוס-יפה-אסלאם; לצרוס-יפה-קווי יסוד; P. J. Vatikiotis, Islam and the State, London-NewYork-Sydney 1987. VI+136 pp.

³⁵ מחוללה של התנועה מחמד אבן עבד אל והאב (1703-1792).

ח'וראסאן: הממסד התורני סגר את שערי היהדות

בפני אנוסים או צאצאי מורדים

שתי סוגיות היסטוריות בימי הביניים ובעת החדשה

נוקשותו של הממסד הרבני ונעילת שערי היהדות בפני צאצאיהם של אנוסים או צאצאיהם של יהודים שלא קיבלו את מרותם של גאוני בבל, היו אחד הגורמים שהביאו לאובדנם של יהודים רבים בחבל ח'וראסאן שבמרכז אסיה וטמיעתם בחברה המוסלמית, וזאת למרות רצונם העז להיות בשר מבשרה של היהדות. הלקח לא נלמד גם בימינו – ממש בימינו כשאנוסי משהד ביקשו לחזור ליהדות גלויה ולעלות לארץ, הדרך נחסמה בפניהם על-ידי הרב הראשי הרצוג וזאת משום "חשש ממזרות". יהודים שנדחו על-ידי ההנהגה הדתית בבבל ובח'וראסאן, פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים

מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי.

א. היישוב היהודי בח'וראסאן בימי הביניים

הכיבוש הערבי במאה השמינית הביא בעקבותיו לגלי הגירה מבבל של ערבים ויהודים כאחד, שהקימו מושבות סחר על דרכי המשי, כדי כך שהאזור נקרא גם 'ערב השנייה' והמושבה של בצרה'. הקשר ההדוק בין יהודי ח'וראסאן ליהודי בבל מצביע, כנראה, על מוצאם המשותף של חלק מן היהודים.³⁶

בקרב היהודים חיו ופעלו מבקר המקרא חיוי הבלכי, שמוצאו מבלך, כיתות של קראים וכיתות יהודיות שחרגו מן היהדות הנורמטיבית כפי שהתגבשה על-ידי ר' סעדיה גאון.

במקורות רבניים וקראיים, ובעיקר בפרשנות ימי הביניים, מוזכרת ח'וראסאן הן כמרכז יהודי גדול והן כמקום גלותם של 'עשרת השבטים האובדים'.³⁷ המחבר הקראי דניאל בן משה אלקומיסי, שנולד בקומיס שבח'וראסאן במאה התשיעית, משתמש בפירושו לדניאל ולזכריה בכינוי "כל מדינות [ערי] כוראסן" (דניאל יא, לו, לט; זכריה ו, ח). יהודה בן בלעם מציין בפירושו לספר ישעיה את ח'וראסאן כמקום שבתם של עשרת השבטים. כך אצל רס"ג, ר' משה אבן עזרא ורבים אחרים.³⁸

בספרו של הסופר הקראי אלקרקסאני נשתמרו פרטים על ההבדלים בין נוסח ארץ-ישראל לבין נוסח בבל, שהיה מקובל מגבול רקה ועד גבול סין, ונוהגים בו גם אנשי אלג'זירה שבצפון עיראק וכן היהודים בח'וראסאן ובערים שונות בפרס, בבחריין, בתימן ועוד. עיקר ההבדלים

³⁶ ראה יהושע: מנדחי ישראל, עמ' 33-75; דופרי-אפגניסטן (1980), עמ' 26, 70, 77, 313, 330, 335-336, 340; פישל-ח'וראסאן, עמ' 29-50; פישל-פירו-קו, עמ' 148-153; גיל-חיוי, עמ' 29-32.

³⁷ ר' משה אבן עזרא (1055-1135) מספר בהקשר לפירוש לפסוק 'ויביאם לחלח וחבור, נהר גוזן וערי מדי' (דה"א, ה, כו): ואין כל ספק שאלו הם הפלכים של כוראסאן ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן. ואיש אחד [כנראה סוחר מח'וראסאן שהגיע לספרד], אף על פי שאיני מאמין לדבריו, סיפר לי על דבר יושבי המדינות הללו וזולתם, שיש בעיר הבירה ההיא, כלומר בגזנה הנזכרת למעלה, משבטינו - כארבעים אלף יהודים משלמי מס המושם עליהם, וכערך הזה יש גם בשאר ערי כוראסאן.

הנוסע בנימין מטודלה (1170) מספר על גזנה כעיר מסחר וכי יושבים בה כשמונים אלף יהודים (לפי גירסה אחרת: שמונת אלפים). ובהמשך הוא מציין ש"סמרכנת (סמרקנד), היא העיר הגדולה בקצה ארץ פרס ובה חמישים אלף מיישראל ור' עובדיה הנשיא ממונה עליהם וביניהם חכמים ועשירים גדולים". גם אם מספרים אלה נראים מוגזמים, יש להניח שמדובר בקהילות גדולות ומבוססות, שמנו אלפי יהודים, ראה: מטודלה: מסעות, עמ' נד.

³⁸ ראה מקורות אצל דינור-ישראל בגולה, א(2), עמ' 34, 267, 317, 323; פישל-ח'וראסאן, עמ' 31-34.

בין נוסח בבל לנוסח ארץ-ישראל הוא ביני אישות. בידינו עדות על תיקונים דתיים ששלח בסוף המאה התשיעית רב האי גאון מבבל לח'וראסאן. ר' יהודה הברצלוני (המאה השתים-עשרה) מספר:

וכתב רב האי ז"ל: הוּו יודעים כי הפסד גדול אצלכם בזה שיש לכם מנהג לקדש אשה שלא בשעת הכתובה או שטר אירוסין ואע"פ כי האשה מתקדשת אפילו בשוק בפני שנים אלא שיש במנהג זה הפסד ומק' [מאה] שנה לא נשמע בבבל כזאת ואין יודעין כל עיקר קדושי אשה אלא בשעת כתובה. ובכורסאן היה מכמה שנים, יותר מק' שנה, מנהג לקדש בטבעת במושב משתה וכיוצא בזה ורבו הטענות, טענות וכפירת קידושין, ויצא הדבר להפסד ותיקן להן זקנינו מרנא ורבנא יהודה גאון [נפטר בשנת 917] שלא יקדשו אלא כסדר בבל, בכתובה וחתם ידי עדים, וברכת אירוסין...³⁹

לפנינו לא רק עדות על הבדלי מנהגים בין בבל לח'וראסאן אלא עדות ממשית לקיום חיים יהודיים במרחב הזה. זיקה דתית וכלכלית גדולה הייתה בין קהילות ח'וראסאן לבין ההנהגה היהודית בבבל. בהיותן קהילות אמידות של סוחרים, שפעלו על דרכי המשי בין סין והודו לבין אירופה, הם תמכו בישיבות בבל. בתמורה החזיקה בבל בח'וראסאן ישיבות ומרכזי תורה, שלחה אליה כלי קודש ופתרה סוגיות הילכתיות שהתעוררו מזמן לזמן.⁴⁰ גאוני בבל מדברים באופן כללי על "מנהג ח'וראסאן". אפילו ההיסטוריון הערבי מאקריזי (מאה ארבע-עשרה) יודע לספר שמנהגיהם של יהודי עיראק אינם תואמים את מנהגיהם של יהודי ח'וראסאן בכל הכרוך לחישובי לוח השנה וקביעת המועדים.

כיתות סוטות מהזרם המרכזי של היהדות

מרכז אסיה היה משופע בכיתות שסטו מן הזרם המרכזי באסלאם וביהדות. רוחות הבודהיסטים והזוראסטרים השפיעו על סביבתם ועוררו ויכוחים דתיים, אך החשיבה הרציונאלית האריסטוטלית הייתה בעלת השפעה אדירה. כאן פעלה ה'מועתזלה'⁴¹, תנועה

³⁹ אסף-תשובות הגאונים, סי' קיג; פריימן-קידושין, עמ' יט. גם מנהגי הקראים שחיו בח'וראסאן נבדלו ממנהגי קראים בקהילות אחרות.

⁴⁰ עדויות על כך הבאנו מבית העלמין הקדום בגור (1012-1246), יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 54-73 ובפרק 'סחר יהודי חובק עולם', שם, עמ' 76-87.

⁴¹ המועתזלה, שמשמעה: פורשים, נפרדים ונבדלים - הייתה אסכולה דתית מוסלמית במאות השמינית והתשיעית, שהושפעה ממשנתו של אריסטו בפרט והפילוסופיה היוונית בכלל וביקשה למזג את האמונה הדתית עם תפיסה שכלתנית. הם האמינו ברצונו החופשי של האדם ובצדקת אלוהים המוחלטת. באמצע המאה השמינית המועתזלה קיבלה מעמד רשמי בממלכה העבאסית וירדה מגדולתה מפני התיאולוגיה הסוניית שייסד אל-אשערי. ראה גולדציהר: אסלאם, עמ' 59-99; גוטמן: יהדות, חלק ב.

אסלאמית, שדגלה בהסברת עיקרי הדת על דרך העיון השכלי, השפיעה על ספרות המחשבה היהודית, הרבנית ובייחוד הקראית, אותותיה מצויים ב'תנא דבי אליהו רבה', בחיבוריו של הקראי דניאל אלקומסי ובמיוחד בחיבורי רב סעדיה גאון, ומהם עברה להוגי דעות אחרים בימי הביניים. המושפע מתורות אלו והמשפיע הגדול ביותר במאה התשיעית היה מבקר המקרא הראשון חיווי הבאלכי, הכופר מחורסאן, שהטיף להן. איבן באטוטה, הגיאוגרף הערבי הצפון אפריקאי (1304-1377) מספר בספר המסעות שלו 'תחפת אל-אנזר' כי הנביא יחזקאל קבור בעיר באלך ומזכיר גם את 'באב אל יהוד' (שער היהודים) שם. לדבריו בבאלך היו יהודים בני כיתות שונות. רב סעדיה גאון מכנה כיתות אלה בשמות גנאי כמו מינים, 'מובדלי בני-ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'.⁴² שישים שנה לאחר מותו של חיווי הבאלכי מתייחס אליו רס"ג ב'ספר הגלוי' ומתריע על השפעתו השלילית המתמשכת על דורות אחדים. ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) כותב על כך ב'ספר הקבלה':

נפטר רב סעדיה בשנת ד' תש"ב והוא כבן נ' [חמישים] שנה.....והשיב תשובות על המינים ועל הכופרים בתורה ואחד מהם חוי אלבלכי, אשר בדה מלבו תורה והעיר רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותם בספרים ובלוחות [שחיבר חיווי הבאלכי] עד שבא רב סעדיה ונצחם.⁴³

נראה שגם הקבוצות הקראיות של ח'וראסאן לא היו אחידות. בכרוניקה קראית של דוד אבן אל היתי נאמר:

וכן הזכיר קירקסאני קבוצה והם אסמאעיל והעוכבריים, והתוסתריים, הבגדאדיים, הבצריים, הפרסיים, הח'וראסאניים, אנשי אל ג'בל [עילם ומדי ממזרח פרס]

⁴² העיר באלך ממוקמת על דרכי המשי לסין ולהודו. בתעודות מן הגניזה הקהירית נמצא שהיה קיים קשר בין יהודי האזור הזה לבין הכוזרים. בתקופה שקדמה לאסלאם חלק מאזור זה נקרא 'אל יהודיה' או 'אל יהודאן אל כוברה' (היהדות הגדולה). לאחר הכיבוש המוסלמי השם שונה ל'מאימנה', דהיינו עיר הצדק והאמת. יאקות, כרך 2, עמ' 168, אומר על מאימנה: "ג'הודאן, וקוראים לה גם בשם ג'הודאן רבתי...ופירוש ג'הודאן בפרסית 'אל יהודיה' בערבית. ראה דינור, ישראל בגולה, א(1), עמ' 292.

⁴³ ספר הקבלה לראב"ד, מהדורת א' נויבאואר, אוקספורד 1895, עמ' 66. ביתר הבהרה מוסיף על כך גם ר' סעדיה בר' מימון אבן דנאן, חמדה גנוזה, כח, ע"ב. אבן דנאן מציג את חיווי גם כמכשף, אולי בא לרמוז בכך על קשריו לאמגושים. פרוף' עזרא פליישר מצא קטע שירי מהגניזה הקהירית, שבו ביקורת על המקרא, שנכתב על-ידי חיווי בעברית (ע' פליישר, "שריד מהשגותיו של חיווי הבלכי על סיפורי המקרא", 'תרביץ' נא (תשמ"ב), עמ' 49-57.

והסוריים. ולא הזכיר את שמותיהם [של מנהיגיהם] אלא ציין את ההבדלים בהשקפותיהם⁴⁴.

ואכן קרקסאני מפרט את ההבדלים בין קראי ח'וראסאן לשאר מקומות:

וחלק מן הקראים הח'וראסאניים שוללים את הכתיב וקרי [שבמקרא], ואינם קוראים אלא את אשר כתוב. ויש מאלה העושים כן [אפילו] לגבי השם [המפורש] אשר הוא [כתוב] ב'יוד הא', והם טוענים, שמי שקורא אותו בא' ד', הרי הוא כופר. ומן הקראים של ח'וראסאן ואל ג'באל [יש] מי שסוברים, כי המשיח שבואו הובטח, כבר בא, ושבית המקדש הוא [רק זה] שבנה אותו זרובבל ולא נשאר זולתו. ומאלה יש גם מי שאינם מודים בתחיית המתים, והאומרים, כי הידיעות על כך שבמקרא אין הכוונה בהן אלא לתחיית האומה מן הגלות והשפלות. ומקצת [הקראים] הבגדאדיים היו אומרים שחונך ואליהו מתו, כי לא ייתכן שיעלו השמימה כשהם גופים⁴⁵.

'מינים', 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'

לבד מן הקראים חיו באזור כיתות יהודיות שזכו לכינויי גנאי מצידם של רס"ג ורב נטרונאי גאון 'מינים', 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'. המרחב הזה היה מאוכלס בכיתות של אפיקורסים, פורשים ומתבדלים שקיבלו את היהדות לשליש ולרביע שעה שהיהדות עדיין לא גיבשה עד אז את דפוסיה ועיקריה הסופיים. לוחם ללא חת בקבוצות אלו היה רס"ג, שסלד מכיתות אלו והעביר את תחושותיו ודעותיו גם לבאים אחריו בקרב גאוני בבל.

המועתזילה המוסלמית שפרחה בח'וראסאן, הייתה מושפעת מכתביהם של אריסטו, של אפלטון ושל תלמידיהם. היא ייצגה את המדע והסתמכה עליו. בתור שכזאת העדיפה את הספקנות על פני יראת אלוהים. הם שללו את רעיון היות הקוראן תורה משמים וטענו שאינו אלא יצירה שנכתבה על-ידי בני-אדם. הוויכוח הוסב מן הקוראן לעבר המקרא, וחיווי, שנחשב

⁴⁴ דינור: ישראל בגולה, א (2), עמ' 317.

⁴⁵ דינור-ישראל בגולה, א (2), עמ' 267.

מבקר המקרא הראשון, ניסח את השגותיו על המקרא במאתיים שאלות מחורזות שעוררו עליו שישים שנה לאחר מותו את רוגזו של רס"ג.

המקורות המוסלמיים, מאזכרים גם כופר אחר ממוצא יהודי, הנושא את השם אבן אר-ראונדי, מן העיר ראונד שבסמוך לנישאפור שבח'וראסאן. בני זמנו ראו בו יהודי 'מובדל' שאביו היה יהודי והתאסלם. מקורות מוסלמיים מספרים שחברו הטוב היה היהודי אבו עיסא בן לוי אל-אהוואזי, שבביתו מצא אבן אר-ראונדי מקלט ולו הקדיש את עבודתו המדעית העיקרית: 'כתאב אל דאמיג'.

סלומון בן ירוחם בפירושו ל'ואל תתחכם יותר' (קהלת ז, טז), תוקף את אלו המסתובבים בערים ובשווקים ומבקשים לרכוש ספרים חיצוניים, כמו ספרי פילוסופיה, ואף את ספריהם של שני הכופרים: אבן אל-ראונדי, המוכר בשמו המוסלמי אבו אל חסון אחמד בן יחיא בן אסחאק ראונדי, שכתב על הסתירות בקראן ונגד הרעיון שהתורה ניתנה משמים; אבן סויד (או: אבו סויד). דינור סבור שהוא אבו סעיד האמגושי בן המאה התשיעית, מחסידי מאני והמניכאים. מוסיף על דבריו סלומון בן ירוחם: "הם המפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו".⁴⁶

סוגיה ראשונה - לגורלן של כיתות הפורשים

הקראים וכיתות הפורשים חיו דורות אחדים במרחב הגדול הזה בבידוד מתמשך, מרוחקים מן הקהילות היהודיות הסמוכות ומנותקים משיבות סורא ופומבדיתא. ככל שחלף זמן מצבם ההלכתי הלך והחמיר, משום שלא יכלו להקים בתי-דין שיתן גט כהלכה, המוכר על-ידי גאוני בבל. אישה שהתגרשה ונישאה ליהודי אחר, היו ילדיה שנולדו מן הזיווג החדש בחזקת 'ממזרים'. קהילה שתווית של ממזרות דבוק בה פסולה מלבוא בכלל ישראל. גם פיצולם לתת-קבוצות תרם לחיסולן הדימוגרפי של הכיתות הזעירות ואפילו הקראים, שהיו רבים, הלכו ונעלמו במרוצת השנים. משנדחו על-ידי הקהילות היהודיות בח'וראסאן, הם פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי. מספר שמואל בן יחיא:

⁴⁶ ראה: פישל-ח'וראסאן, עמ' 43-47. על הכיתות שפרשו מן הממסד האסלמי ופעלו באזור, ראה גיל-חיוי, עמ' 22 ואילך.

ואשר לקראים, הרי רובם עברו לאט לאט אל דת האיסלם עד שלא נשאר אלא מתי מספר, כי יש להם הכשרה מתאימה ביותר לקבלת האיסלם, מאחר שנשתחררו מדברי ההבאי של חכמי הרבנים⁴⁷.

אם רובם של הקראים התאסלמו, על אחת כמה וכמה חמור היה מצבם של בני הדור השני והשלישי של ה'נבדלים מבני ישראל', שידעו על שורשיהם היהודיים וביקשו לשוב ולחיות חיים יהודיים שלמים, במסגרת יהודית נורמטיבית הקשורה לתורתה של בבל, אך הם מצאו את שערי היהדות נעולים בפניהם. הם פנו לרבני ח'וראסאן בבקשת הצטרפות, כחוזרים בתשובה, והרבנים פנו לגאון בבל, רב נטרונאי בר הילאי גאון (גאון ישיבת סורא בשנים 853-858), בשאלתה בסוגיה זו. ה'מינים' מוצגים באורח שלילי וכוללני, שהזמין למעשה תשובה חד משמעית מצד גאון בבל. אנו לומדים על השאלה מתוך תשובתו המבוססת על השאלתה של רבני ח'וראסאן.

שאלתה של הקהילה שלצידה חיו בניהם של מינים:

יש בינינו מקום של מינים מישראל ופרשו מדרכי ישראל; ואין משמרים לא מצוות ולא שבת, ואין שחיטתן כשחיטתנו, ואוכלין חלב ודם ושמונה-עשר טרפות, ופרוצין בעריות, ואין כותבין כתובות ולא גיטין, ולא חולצין ולא מיבמין; ויש מבניהם שמבקשים לחזור לישראלות ולהיות נהינן כדיני ישראל - יש תקנה להחזרתן? וכשהן חוזרין צריכים טבילה או לא?

תשובתו של רב נטרונאי גאון:

- - - הללו כולן כיון שעיקרן מישראל, ויש שם ישראל עליהם, ומצוות נוהגות בהן והיו מחויבין בשש מאות ושלוש-עשרה מצוות, וכיון שהיו פרוצין בעריות ולא כתבו גיטין נשים - בניהם ממזרים, ואי-אפשר לקבלן ולהכניסן בקהל [ישראל], שמא יתערבו בישראל וישאו נשים ויש[ו] או בנותיהם לבני ישראל ומרבים ממזרים בישראל, לפיכך אי אפשר לקבלן כל עיקר⁴⁸.

⁴⁷ שמואל בן יחיא, שחי במחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה, היה בנו של ר' יהודה בן אבון עבאס מפאס שבמרוקו, שהתאסלם וכתב כתבי פולמוס נגד היהדות. ראה דינור: ישראל בגולה, א(2), עמ' 326.
⁴⁸ ראה: רב נטרונאי גאון, 'שערי צדק', כד, ע"א, סימן ז. מובא אצל דינור: ישראל בגולה, א(2), עמ' 362.

פסק ההלכה של גאוני בבל היו לו השלכות דמוגרפיות קשות ליהודים במרכז אסיה. הטענה מבוססת על כך שבהיעדר בית דין למתן גיטין, אישה שלא גורשה עם גט בידה והלכה ונישאה לגבר אחר, הרי היא עודנה קשורה בקשר נישואין לגבר הקודם והילד שיבוא לעולם מהזיווג החדש הוא ממזר. פסק ההלכה הזה השפיע גם על הדורות הבאים, כפי שעוד נראה בהמשך.

הקביעה ההלכתית של רב נטרונאי גאון הייתה גורפת ולא בחנה כל מקרה לגופו, והטילה דופי באופן גורף וכוללני והאשימה קבוצות שלימות בחשש של ממזרות גם כשרובם או חלקם היו יהודים כשרים כהלכה. למרות שלא הקפידו על תרי"ג. מצוות [שלא כולן רלוונטיות לפולחן היהודי היומימי]. מנהג יהודי מרכז אסיה, לפחות בדורות האחרונים, שאין מגרשים אישה גם אם מואסים בה ונושאים אישה אחרת על פניה. יוצא אפוא שהיו בקרבם נשים שלא התגרשו ולא נישאו מחדש ולא ילדו ילדים לגבר אחר, וממילא לא היו בקרבן ילדים ממזרים.

תווית הממזרות הכוללנית והגורפת, שאינה מבוססת על בדיקה של כל מקרה לגופו, מעוררת את החשש שהפסילה הטוטלית של אותם 'מינים' נבעה יותר מכעס על הפרישה של אבותיהם מהקהילה הנורמטיבית מאשר צורך הלכתי. שיקול הדעת שלפיו "ישראל אף על-פי שחטא ישראל הוא" (סנהדרין מד, א) לא הופעל במקרה זה. אילו נתקבלו צאצאי אותם 'מינים' אפילו לשולי החברה היהודית, הרי שפרט לאיסור חיתון עם יהודים אחרים אין משתנה דבר במעמדם של ה'ממזרים': "הוא יורש כרגיל" (יבמות, כב, ע"ב) ו'ראוי אף ליטול שררת מלך', שהוא בבחינת "מקרב אחיך" (יבמות מה, ע"ב) ונקבע ש"ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם-הארץ" (הוריות יג, ע"א). דחייתם הכוללת של בנים אלו, שביקשו לכפר על עוון אבותיהם ולהצטרף ליהדות הנורמטיבית, הביא לטמיעתם המיידית בחברה המוסלמית, שקיבלה אותם במאור פנים ובכך הביאה לצמצום מניינו של העם היהודי.

למן המאה ה-8 ועד למחצית הראשונה של המאה ה-13 (הכיבוש המונגולי), אנו מוצאים עדויות בכתב לחיים יהודיים תוססים של הלכה ומסחר בח'וראסאן⁴⁹. מדובר בקהילות שמספר היהודים שחיו בהן, בהשוואה לאוכלוסיות הלא יהודיות של ימי-הביניים, היה גדול יחסית ומנה אלפים רבים. לאחר ההרג שביצעו המונגולים ויורשיהם באוכלוסיות גדולות, נתן

⁴⁹ ראה יהושע: מנדחי ישראל ויהושע: דרך לבנה.

את אותותיו גם תהליך ההתאסלמות שעבר על האזור הזה, שהיה ברובו בודהיסטי וזורואסטרי, ונמשך על-פני מאות שנים מרצון או בכוח. יהודים שביקשו לשמור על מעמדם הכלכלי והחברתי נאלצו לחיות כלפי חוץ חיי אנוסים, אך כעבור דורות אחדים נטמעו בתוך סביבתם המוסלמית. התוצאה הבלתי נמנעת הייתה שהסביבה היהודית נתרוקנה בשל גלי הגירה והמרת דת.

סוגיה שנייה – חשש ממזרות במאה העשרים

הכלל "סדנא דארעא חד הוא" (קידושין, כז, ע"ב), נתקיים ביהודים של ח'וראסאן גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל, מבלי שהופקו הלקחים ההיסטוריים המתבקשים. ניסיון 'הצלת' היהדות מחשש לממזרות, תוך פסילה גורפת של קהילות שלימות, לא פסחה על קהילות אלו שבח'וראסאן גם בשנים הראשונות להקמתה של מדינת ישראל. היהודים בחבל ארץ זה היו נתונים לאורך כל ההיסטוריה העקובה מדם שלהם ברדיפות דת. תהליך זה התעצם מהמאה השש-עשרה ואילך, לאחר שפרס אימצה את השיעה כדת הרשמית שלה, בעקבות עלייתה של השושלת הצפאווית (1501-1736). הפליית היהודים לרעה התחילה בימיו של עבאס

ה-1 (1587-1629), שבהם נחקקו שנים-עשר חוקים הקרויים בשם **'ג'אם עבאסי'**,

שכוונתם להשפיל את היהודים עד כדי הבאתם בברית האסלאם. תחילה נהג בסובלנות כלפי היהודים וביזמתו תורגם ספר תהילים לפרסית, אך בסוף ימיו גזר עליהם גזירות משפילות. במחזוריות מתמשכת היו היהודים קורבנות של המרות דת המוניות. יהודי אצפאהן, למשל, הועברו על דתם ואוסלמו בשנת 1617. המשורר והכרוניקן היהודי בבאי אבו-לוטף, המכונה גרשוני, שחי בעיר כונסאר, הותיר אחריו תעודה מחורזת בפרסית על מצבם של יהודי עיר בספרו 'כתאב אנוסי' (1656). בשנת 1839, בעקבות פוגרום אכזרי שבו נרצחו בדם קר 36 יהודים, נאלצו כל יהודי העיר משהד, בירתה של ח'וראסאן, להתאסלם. העיר משהד נמצאת במקום השביעי בשורת הערים הקדושות לאסלאם, אך במקום הראשון בתחומי איראן וזאת משום שקבור שם, לפי המסורת השיעית, האימאם השמיני עלי אבו ריזא בן מוסא בן ג'עפר. הכובש נאדיר שאה (1688-1747), סוני ממוצא תורכמני, שנודע בקשיחותו ובאכזריותו כלפי השיעים, הגלה למשהד יהודים מקזווין, דילמאן, יזד וקשאן והגלה למשהד קבוצות אוכלוסין

לא יהודיות ממחוזות אחרים, לרבות כורדים, תורכמנים וארמנים, כדי לנטרל את הכוח השיעי. נאדיר העדיף דת כוללת, אוניברסאלית, שתקיף את היהדות, את הנצרות ואת האסלאם. הוא ערך ויכוחי דת פומביים וציווה לתרגם חלקים מן התנ"ך והברית החדשה לפרסית. לאחר מותו, שתים-עשרה שנים לאחר שהפעיל את מדיניות האיכלוס, נרדפו קבוצות אלו על-ידי השיעים. היהודים נחשבו לטמאים ונאסר עליהם לדרוך במקומות קדושים ולבקר במרחצאות מוסלמיים ונגזר עליהם להצמיד טלאי מיוחד על בגדיהם ונאסר עליהם להתגונן בפני הכאת מוסלמים, למרות שפרחחים רגמו יהודים באבנים ובצואה⁵⁰.

היהודים היו קרבנות של עלילות דם גם לאחר שקיבלו למראית עין את האסלאם השיעי. בסיוען של הנשים, ששמרו על חיים יהודים מבית, המשיכו האנוסים לשמור בסתר ובדרכים מתוחכמות על דיני מילה, שחיטה והלכות כשרות. הם הקפידו לשמור על חגי ישראל ועל השבת ולקיים במסתרים את הפולחן הדתי היהודי. הם לא התבוללו בחברה הסובבת ולא נישאו למוסלמים, למרות שמחוץ לביתם הם שמרו על ארשת מוסלמית וביקרו במסגדים ואף למכה הגיעו. בסתר נישאו עם כתובה כמנהג ישראל, ובגלוי נישאו, לאחר מכן, לפי מנהגי האסלאם עם כתובה מוסלמית.

בהיעדר בתי-דין רבניים וכדי להימנע מתופעת ממזרות, שיכולה לדבוק בקהילת האנוסים, הם נמנעו לחלוטין מגיטין, גם אם השאירו את נשיהם עגונות. מי שבכל זאת ביקש לתת גט לאשתו, נסע לקהילה אחרת ושם נתן לה גט כהלכה.

זיקתם לירושלים הייתה חזקה ביותר ובדרכם חזרה ממכה עברו בירושלים. בין העולים הבולטים בתקופה זו אנו מוצאים את מוחמד איסמעיל, המוכר בשמו היהודי חאג'י יחזקאל בן יעקב הלוי, אנוס ממשדה, שהקים בשנת תרס"ה (1905) בקרבת שכונת הבוכרים בירושלים בית-כנסת מפואר ובתי הקדש לשימושם של עניי עירו שעלו לארץ. בעקבותיו עלו חמשת בניו של האנוס מולא אהרן כהן, שבראשם עמד אחיהם הבכור חאג'י אדוניהו הכהן, שהקים אף הוא בית-כנסת. למן שנת 1906, בעקבות התחייה הציונית, עולים אנוסים לארץ ומתיישבים בעיקר בירושלים ומקיימים חיים יהודיים קפדניים. לאחר הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל עלו מאות אנוסים לירושלים וחזרו ליהדות שלימה.⁵¹

⁵⁰ לפי עדותו של וולף (1835), עמ' 128, וראה: יהושע: נדחי ישראל, עמ' 99-144; לוי: אנוסים, עמ' 62-57. נצר: קורות, עמ' 127-156.

⁵¹ דרכוניהם נשאן שמות מוסלמיים ומחלקת ההגירה המנדטורית לא ידעה לתת הסבר מדוע מוסלמים ממרכז אסיה בוחרים להתישב בירושלים.

לאחר הקמתה של מדינת ישראל חיו בעיר משהד כ-8,000 יהודים אנוסים, שביקשו לנטוש את הגולה, לעלות לארץ ולזקוף קומה. הם ידעו על המצב הקשה בארץ כשעולים נאלצו לגור בבדונים ופחונים במעברות, תחת גשם זלעפות וללא מזון מספיק. מוסדות העלייה הטילו ספקות לגבי יהדותם של אותם אנוסים וביקשו לברר ולקבל פסק הלכה שתאפשר את העלאתם לארץ.

ביום ח' בתמוז תש"י (23.6.1950) הם מביעים זעקתם באיגרת לאליהו אלישר, נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים:

אנו יהודי משהד... לרוע מזלנו, היינו תמיד הקרבן לפוגרומים ולשחיתות; וכתוצאה מפוגרומים ושחיתות אלה נאלצו אבותינו הראשונים לפני 111 שנה בערך להמיר מתוך אונס את דתם היהודית במוסלמית. למרות הכל נשארנו עד היום יהודים בכל מאת האחוזים ואף כי זה נעשה בסתר התפללנו תמיד לגאולה... [רבים מן האנוסים נטשו] את עבודתם, מכרו את בתיהם ומיטלטליהם ונסעו משהד לטהראן, מקום בו חיכו להעברתם לישראל, בחשבם לתומם שזה ייעשה מיד. לרוע מזלם, לא הגיעה כל עזרה מהשלטונות בישראל... אשר נוסף לסבל, רעב וחוסר גג לראשם צפויה גם סכנה לחייהם [משום שהם נוטשים את האסלאם וחוזרים ליהדותם]⁵²

ועד יהודי משהד בארה"ב פנה אל נשיא המדינה חיים וייצמן, שנה לאחר הקמת המדינה, ושטח בפניו את מצבה של קהילת אנוסי משהד. הם מספרים בין השאר על זיקתם העמוקה לדת ומציינים כי הליברליזציה של השאה האחרון איפשרה להם לשוב בגלוי ליהדותם.

בסוף שנת תש"ט פנה ראש מחלקת העלייה יצחק רפאל לרבנים הראשיים ר' יצחק הלוי הרצוג והראשון לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל וביקש חוות דעתם ההלכתית על האנוסים. תשובותיהם של שני הרבנים הראשיים היו קוטביות. הרב הרצוג סבר שחלקם נשאו מן הסתם נשים מוסלמיות וילדיהן משום כך אינם יהודים וטעונים גיור. גרוע מכך הוא סבר שחלק מן הנשים הנשואות התגרשו ללא בית-דין שיתן להן גט כהלכה וישבו ונישאו ליהודי אחר ומשום כך ילדיהן הם בבחינת 'ממזרים'. הוא פוסק:

⁵² ארכיון ציוני מרכזי S25/5291. על מצוקתם ושוועתם לעלייה, ראה גם 'הד המזרח' (14.7.1950), עמ' 10.

א. אפילו מומר ברצון ר"ל [רחמנא ליצלן] אין שערי תשובה נעולים לפניו ומכל שכן אלה שהם בני בניהם של אנוסים וכלתה נפשם לשוב למקור מחצבתם לארץ קדשנו ת"ו [תיבנה ותיכונן].

ב. מה שנותן מקום לעיון בקשר אליהם הוא זה: שמא יש ביניהם צאצאי נשואי תערובת, היינו של אנוס שהתחתן עם גויה והבנים הנולדים מחיתון כזה צריכים גיור בבית דין כתורה וכמצווה.

ג. כמו כן יש חשש שמא נתהוו ביניהם ממזרים או ספק ממזרים, היינו בני זוג שהתחתן כדת משה וישראל (בסתר כמובן) אלא כיון שלא היו ביניהם רבנים לסדר גיטין, נפרד זוג זה בגירושין של הקאדי, שלפי דין תוה"ק [תורתנו הקדושה] אין בהם ממש, ונישאה האשה ליהודי [אנוס] על יסוד אותם הגירושין. אפשר כמובן, שלא קרה מקרה כזה כלל, כיון שהם מיעוט.

ד. דעתי שצריך לשלוח אליהם רב והוא יברר את כל הפרטים. אם יש ביניהם צאצאי נשואי-תערובת מהסוג המפורש לעיל הצריכים גיור - אם יכול לגיירם בפרס מה טוב; ואם לאו - יקבל מהם הבטחה בשבועה על אמונתם באלקים, שיתגירו תיכף כשיבואו לארץ. אם ימצא שיש ביניהם כאלה שיש עליהם חשש ממזרות, ימציא לנו רשימה מדויקת, מפורטת של העובדות, בקשר אליהם ונעיין בדינם.

פסק ההלכה של הרב הרצוג שונה בגישתו מפסק ההלכה של נטרונאי גאון, בכך שאינו פוסל אותם טוטלית ואינו נוטה להכללה, אלא מבקש בדיקה יסודית של כל אחד ממרכיבי הקהילה. פסק ההלכה של הרב הרצוג צמוד לגישת ההלכה ומנותק לחלוטין מקורותיהם ומדרך חיהם של האנוסים במשך 110 שנות אניסותם. מאות מיהודי משהד חיו בירושלים באותו זמן ואילו נדבר איתם הרב הרצוג היה שומע על מנהגם להעדיף נישואי קרובים ועל הקפדתם שלא להתחתן עם מוסלמים, ובוודאי לא מוסלמיות על המשתמע מכך. הוא גם היה שומע על איסור גירושין בקהילה ועל כך שאיש מהם לא נזקק לערכאות של גויים בסוגיה חמורה זו, העלולה להדביק בקהילה תווית של ממזרות.

הרב עוזיאל, שהיה מעורה בחייהן של הקהילות היהודיות מן המזרח והכיר אותן היכרות אישית, פסק בקצרה וכדלקמן:

לפי ידיעות מהימנות, אנוסי משהד אלה שמרו את יהדותם בביתם בחרוף נפש ממש, וביחוד בעניני המשפחה: שמרו על נשואיהם רק בחופה וקידושין, כתורת משה וישראל, ואם הוצרכו לגט הלכו אל קהילות ישראל ושם סידרו גט כריתות כדין וכהלכה.

ובכן הרי הם ישראל קדושים לכל דבריהם⁵³.

פסק ההלכה של הרב בצמ"ח עוזיאל נתקבל ושערי ארץ ישראל, שאליה ערגו כל השנים, נפתחו בפני אנוסי משהד והם שבו לקיים חיים יהודיים בגלוי על אדמת ארץ-ישראל.

---

⁵³ 'דפי עליה', מרחשון תש"י, עמ' 59-65 וכן ארליך-אנוסים, עמ' 6-7.

הלשון הפרסית וניביה

הניבים השגורים באיראן, אפגניסטן ומרכז אסיה וחלק מן הקווקז שייכים בעיקרם לשתי משפחות: לשונות פרסיות ולשונות טורקיות. באוזבקיסטן, קזחסטן, טורקמניסטן וקירגיזסטן רווחים הניבים הטורקיים. באיראן, אפגניסטן, טג'יקיסטן ודרום אוזבקיסטן (בוכרה וסמרקנד) וכן בקרב היהודים ההרריים בקווקז, בעיקר באזרביג'ן ובדגסטן, ובחבלים כורדיים בשליטה פרסית רווחות העגות הפרסיות. הלשון הפרסית שבפי היהודים מוכרת כפרסית-יהודית והיא כוללת מילים שאולות מן הלשון העברית המקראית וברוב הזמן וברוב המקומות נכתבה באותיות האלפאבית העבריות-מזרחיות⁵⁴. המשטר הקומוניסטי אילץ את יהודי מרכז אסיה הסובייטית ואת היהודים ההרריים בקווקז לוותר בשנות השלושים של המאה העשרים על האות העברית ולהשתמש במקומה באות הקרילית. **מכנה משותף היה לקהילות פרס, אפגניסטן ובוכרה, הן בשל קירבתם הלשונית השואבת מן התרבות הלשונית הפרסית והן בשל קירבה אתנית ומסורות משותפות, כמו נוסח התפילה של רב סעדיה גאון, עד שהגיעו השד"רים הספרדים וקירבו קהילות אלה לנוסח ספרד⁵⁵.**

השפות היהודיות-פרסיות כוללות:

הניב הפרסי	תעתיק	הסבר
ז'ידי	<i>Dzhidi</i>	פרסית יהודית ספרותית
בוכורי	<i>Bukhori</i>	יהודית תג'יקית (בוכרית) שבפי יהודי האמירות הבוכרית. יש חזירה של מונחים ברוסית ואוזבקית והכתב העברי הומר בקרילי.
גולפאיגאנית	<i>Golpaygani</i>	'גיליקי' שבפי יהודי גילן וגולפאיגאן. דיברו בה גם היהודים שהועברו למשהד ומשם להראת. בשנת 1840.

⁵⁴ הקרויות בטעות 'כתב רש"י' וזאת משום שהספר העברי הראשון המתוארך, פירוש רש"י לספר בראשית (שנדפס בעיר רג'יו די קלבריאה באיטליה, בשנת רל"ה (1475), הודפס באות הזאת, שהייתה בשימושם של יהודי ספרד והמזרח. יש להניח כי רש"י כתב את פירושו באות העברית [האשכנזית], שבה אנו כותבים גם כיום בכתב-יד.

⁵⁵ ראה אמנון נצר, הארץ והיהודיה, בתוך איראן, בעריכת חיים סעדון, עמ' 13.

הניב הזה דובר גם במערב הפרובינציה

של איספאהן (Isfahan)

מדוברת ביזד ובקרב יהודי הראת
שמוצאם מיזד

דוברת בקרמאן, בפרובינציה של
קרמאן בדרום-מרכז איראן
דוברת בשיראז ובפרובינציה של
פ'ארס בדרום מערב איראן.

Yazdi יזדית

Kermani קרמאנית

Shirazi שיראזית

Esfahani אספאהנית

דוברת באיספאהן והסביבה ובדרום
הפרובינציה של איספאהן

Hamedani המדאנית

מדוברת בהמדאן ובפרובינציה של
המדאן.

Kashani קשאנית

מדוברת בקשאן ובצפון הפרובינציה
של איספאהן במערב איראן.

Borujerdi בורוגרדית

מדוברת בבורוגרד ובפרובינציה של
לורסטאן במערב איראן.

Nehevandi נהוואנדית

מדוברת בנאהוואנד ובצפון
הפרובינציה של המדאן במערב
איראן.

Khunsari ח'ונסארית

מדוברת בח'אנסאר ובמערב הרחק של
הפרובינציה של איספאהן.

Juhuri טאשית

מדוברת בפי היהודים החרדיים בקווקז
(בעיקר באזרביג'אן ובדגסטן)

Kirmanji כורדית-פרסית

מדוברת באזורים הכורדים של איראן.
הניב הכורדי על כל קבוצותיו נקרא
באופן כולל *Kirmanji*. מתחלק
לקבוצה צפונית ולקבוצה דרומית.
מספרם של הכורדים הדוברים ניב
פרסי מוערך בכ-4 מיליון נפש.

Sebune-Letrayi זבון לתראי

לשון 'לא-תורה' – מילים עבריות
בנטייה פרסית או בסיומת פרסית.
הייתה שפת סתרים בין סוחרים יהודים
כדי שהגוי לא יבין. דוגמאות:

'ויברה-כּוּן' - תעשה 'ויברה' –
(תסתלק מייד); כשר-כּרדן – להכשיר;

аз ёд	устный	בעל - פה	бабалпе
айвон	балкон	מרכס	мерпесет
айёр	хитрый	ערמומי, ערום	Ъармуми, арум
айём	период	הקופה	ткүфә
айёми бачагй	детство	ילדות	ялдут
айнак	очки	משקפיים	мишкафәим
айнан	буквально, точно	ממש, בדיוק	мамаш, бедюк
айш	наслаждение	הנאה, הענוב	ҳанаа, таъанут
айҫоқ	хулиган	בריון	бирийон
айҫоқи	хулиганство	בריונות	бирёнут
ака, акаҫо	брат, братья	אח, אחים	ах, ахим
аққа	ворона	עורב	Ъорев
акнун	теперь	עכשיו, כעת	Ъакшав, каъет
акс	отражение	השתקפות	ҳиштақфут
акиса додан	чихать	להתעטש	леҳитъатеш
аксар вақт	чаще всего	לרוב	ларов
аксарият	большинство	רוב	ров

עמוד מתוך מילון בוכרי-רוסי-עברי מאת ד"ר ח. שמענוב י. אשרוב, תל-אביב תשמ"ז (1987)
משמאל לימין: בוכרית ורוסית (באות קירילית), עברית (גם באות קירילית)

הרפובליקה האסלאמית של איראן

جمهوری اسلامی ایران *Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān*

Islamic Republic of Iran

הדגל האיראני לא שינה את צבעיו ואת צורתו הבסיסית. במקום סמל המלוכה (אריה נושא חרב) הוצב במרכז צבעוני אדום היוצר את המילה 'אללה'. הצבעוני לפי האגדה גדל על דמם של שאהידים. הצבע הירוק מסמל את האסלאם; הלבן את השלום והאדום את האומץ של הלוחמים. בשני קצותיו של הצבע הלבן כותרת רצה: 'אין אלוהים מבלעדי אללה'

שטחה של איראן: 1.648 מיליון קמ"ר, מתוכם 12,000 קמ"ר – מים. יש לה גבולות משותפים: בצפון - טורקמניסטן (גם במזרח) – 992 ק"מ, הים הכספי, אזרביג'אן – 432 ק"מ, נחצ'יוואן – 179 ק"מ וארמניה 35 ק"מ; במזרח – אפגניסטן (936 ק"מ) ופקיסטן (909 ק"מ); בדרום – המפרץ הפרסי; במערב – עיראק – 1,458 ק"מ וטורקיה – 499 ק"מ. אורך החופים שלה – 2,440 ק"מ.

בירתה: טהראן (העיר הגדולה במדינה. שטחה: 686 קמ"ר. אוכלוסייתה כ- 8 מיליון נפש). במדינה 30 פרובינציות.

נקודה גבוהה: קופ-ה דמאוואנד – 5,698 מ'; **נקודה נמוכה:** -28 מטרים.

אוצרות טבע: נפט, גז טבעי, פחם, כרומיום, נחושת, ברזל, עופרת, מגנזיום, אבץ וגופרית. רק כ-10% משטחה מנוצלים.

אוכלוסייה (2007): כ-65.4 מיליון נפש (23% עד גיל 14). **גידול שנתי** – 0.66%. **תחלת החיים:** גברים – 69 שנים; נשים – 72 שנים. 51% פרסים; 24% אזרים; גילי ומיזנדראני – 8%; קורדים – 7%, ערבים – 3%; לורים – 2%; בלוצ'ים – 2%; טורקמנים – 2%; אחרים – 1%. דת: 98% מוסלמים (89% שיעים; 9% סונים), 2% כוללים: זורואסטרים, יהודים, נוצרים ובאהיים. שפות: 58% דיאלקטים פרסיים; 26% דיאלקטים טורקיים; 9% קורדית; 2% לורית; 1% בלוצ'ית; 1% ערבית; 1% טורקית; 2% לשונות אחרות. רק 77% יודעי קרוא וכתוב מעל גיל 15.

כלכלה: תל"ג – 852.6 מיליארד. **תקציב שנתי:** 64 מיליארד דולר; **גידול שנתי** – 4.5%; **הכנסה לנפש** – 12,300 דולר (מקורות ההכנסה: 11% חקלאות; 45.3% - תעשייה; 43.7% שרותים). **כוח עבודה:** 28.7 מיליון. **אבטלה:** 11%; **חיים מתחת לקו העוני:** 18%; **אינפלציה:** 17%.

תעשייה: נפט ומוצריו, סודה אקוסטית, טקסטיל, מלט, מזון, מתכות, נשק.

חקלאות: חיטה, אורז, דגנים, קני סוכר, פירות, אגוזים, כותנה, מוצרי חלב, צמר וקוויאר.

ייצוא: 76.5 מיליארד דולר; **ייבוא:** 61.3 מיליארד דולר.

מטבע: ריאל. שער הריאל: 9,907.5 לדולר.

צבא: גיוס שנתי - גברים – 862,000; נשים – 808,000. **תקציב הצבא** מתוך התקציב הלאומי: 2.5%.

יהודי פרס

איראן ובשמה ההיסטורי פרס (עד 1935) היא ארץ רחבת ידיים, ששטחה כ-1.65 מיליון קמ"ר ובה 718 ערים ו-2,258 כפרים. יהודים התגוררו בעבר בכ-250 מקומות יישוב ובדורות האחרונים בלמעלה מ-100 יישובים. בשנים 1948-1969 עלו לארץ מעל 63,000 יהודים מאיראן.

העת העתיקה

הצהרת כורש

הפרסים נזכרים לראשונה בתנ"ך כלוחמים: "פרס... היו בחילך אנשי מלחמתך, מגן וכובע תלו בך, המה נתנו הדרך" (יחזקאל כז, י). גולי ישראל הראשונים ('עשרת השבטים האובדים') הגיעו לפרס בגלות אשור בשנת 722 לפנה"ס. בשנת 586 לפנה"ס, לאחר חורבן ממלכת יהודה, גל חדש של גולים יהודים הובא לפרס על ידי צבאות בבל. ממלכת פרס נזכרת בהקשר של הצהרת כורש (538 לפנה"ס): "כה אמר כִּרְשׁ מֶלֶךְ פֶּרֶס: כָּל מַמְלֹכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, וְהוּא פָקַד עָלַי לְבַנוֹת לוֹ בֵּית בִּירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה. מִי-בְכֶם מְכַל עִמּוֹ: יְהִי אֱלֹהֵיו עִמּוֹ וְיַעַל לִירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה וַיִּבֶן אֶת בֵּית ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, הוּא הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם. וְכָל הַנְּשָׂאֵר מִכָּל הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר הוּא גֵר-שָׁם, יִנְשְׂאוּהוּ אֲנָשֵׁי מִקְּמֹו בְּכֶסֶף וּבְזָהָב וּבְרִכּוּשׁ וּבְבַהֲמָה, עִם-הַנְּדָבָה לְבֵית הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם" (עזרא ב-ד). הוא מאפשר לגולים לחזור לארצם, מחזיר להם את כלי המקדש ומצווה עליהם לבנות מחדש את המקדש. כנבוזי בנו (525) כבש את מצרים אבל לא נגע במושבת החיילים היהודים ובמקדש יב. דריווש ה-1 (מלך 486-531 לפנה"ס), שבימיו הגיעה פרס לשיא התפשטותה, התיר לחדש את הפולחן בבית המקדש בירושלים. חלק ניכר מן היהודים בפרס לא עלו בימי שיבת ציון והקימו קהילות מבוססות ברחבי פרס. מעט מן האווירה בפרס מביאה לנו מגילת אסתר. הקהילות בפרס סרו למרותו של ראש הגולה בבבל ושל ראשי ישיבות סורא, נהרדעא ופומבדיתא ואף תמכו בהם. הם גם קיימו קשרים עם יהודי ארץ-ישראל. עם עלייתה של השושלת הסאסאנית (224 לפנה"ס – 636 לספירה) היהודים מילאו תפקידי מפתח בכלכלת האזור, במסחר ובתעשייה. הם פיתחו ושכללו את הבנקאות ומערכת הכספים. קשרי מסחר הדוקים במיוחד היו עם בבל.⁵⁶ בתקופה הזאת התפשטות היהודית מגיעה לכל רחבי האימפריה. בימי מלחמותיו בארמניה העביר שפור ה-2 אלפי משפחות יהודיות מארמניה לאספאהן ולשושן. מקור זורואסטרי מספר על שושן דוחת, בתו של ראש הגולה, שנישאה ליזדגרד ה-1 (מלך 399-420). היא בונה באספאהן את רובע 'גאי' ויישובים נוספים בפרס ומושיבה בהם יהודים רבים. היא אמו של המלך בהרם-גור (מלך 420-438). במהלך השנים מעמד כוהני הדת הזורואסטרים בפרס התחזק, האוטונומיה היהודית נפגעה ורבים מיהודי פרס נרדפו. יש שמתו על קידוש השם. לשיאן הגיעו הרדיפות בימי המלך פירוז ה-1 (457-484 לספירה). בימיו של פירוז התדרדרה הממלכה מבחינה כלכלית וחברתית והוא ציווה להרוג את חצי האוכלוסייה היהודית ולמכור את ילדיהם לעבדים.

⁵⁶ ראה בן-צבי-מקורות ומחקרים, עמ' 285-288. בן-צבי מביא איגרות בתחום הסחר.

הכיבוש המוסלמי

הכיבוש המוסלמי של שנת 636 שינה את המבנה התרבותי והחברתי של פרס והשפיע מאוד על היישוב היהודי ועל מעמדו הפוליטי כבני חסות. היהודים בדומה לנוצרים ולזורואסטרים הוכרו כ'עמי ספר' וקיבלו מעמד של 'אל-ד'ימה'. הם יכלו לקיים את פולחנם אך התחייבו לשלם את הג'יזה – מס גולגולת ומסי קרקע. יהודים הועסקו כרופאים, מלומדים ובעלי מלאכה וכן בתפקידי מפתח בחברה, אך בדומה ללא מוסלמים אחרים היו תפקידים מינהליים או פוליטיים שנחסמו בפניהם. הכיבוש המוסלמי עורר תנועות משיחיות וכיתות סוטות מן היהדות הנורמטיבית, שלא קיבלו את מרותם של ראש הגולה וגאוני בבל. אבו עיסא, יצחק בן יעקב אל-אספאהני (המאה ה-8), חיט במקצועו, הקים כת וצבא של אלפי מעריצים, שיצאו איתו למלחמה נגד המוסלמים. הוא מכריז על עצמו כנביא וכמבשר את ביאת המשיח. הוא מרים את נס המרד נגד האסלאם, אך צבאו מובס והוא נהרג בקרב ליד ריי. מותו ההירואי מחזק את האמונה בו ונוצרו אגדות ואמונות לפיהן הוא לא מת והוא עתיד לבוא ולבשר על הגאולה.

מעמדם של היהודים כבני חסות העניק ליהודים חרות כלכלית. בשל מסי קרקע גבוהים היהודים לא עסקו בחקלאות אלא בעיקר במסחר ובבנקאות והיו יהודים שמונו ל'בנקאי החצר'. בשש מאות השנים הראשונות לשלטון המוסלמי היהודים התפשטו עד סין. אין לנו ידיעות מבוססות על מספר היהודים במאה ה-12. הנתונים שמביא בנימין מטודלה מופרזים והגיעו אליו כנראה מפי השמועה.

בתקופות שבהן לא אילצו המוסלמים את היהודים להתאסלם או להסתלק מעיר מגוריהם, כפו עליהם להתנהג בהתאם לתקנות משפילות. הם דרשו מן היהודים לשאת טלאי על בגדיהם, לא לבנות בתים או בתי כנסת יפים, להסתגר בשכונתם בעיקר בימי גשם כדי לא לטמא את המוסלמים השיעים על-ידי התזת מים. נאסר עליהם לדבר בקול רם בפני מוסלמי או לעבור אותו בהליכה. יהודי אינו רשאי ללבוש בגדים נאים או לנעול זוג נעליים דומות. יהודי לא יכול היה להעיד במשפט נגד מוסלמים במשפטים בהם מעורבים יהודים. אם בן משפחה התאסלם הירושה המשפחתית עברה לחזקתו. התקנה האחרונה עודדה התאסלמות ורוששה את הקהילה⁵⁷.

הפלישה המונגולית

בשנת 1255 הולגאו ח'אן פלש לפרס ומשם לבגדאד ושם קץ לח'ליפות העבאסית. בפרס ובפרובינציות שלה הוקמו שלוחות של הממשל האילח'אני, שדאגו לשוויון בין הדתות השונות. אראגון ח'אן (Araghun Khan) העדיף למנות יהודים ונוצרים למשרות מינהליות בכירות. סעד אל-דאוולה, יהודי שהתאסלם, מונה כווזיר, אך לאחר מותו של אראגון ח'אן (1291) הוצא אל-דאוולה להורג בעוון היותו 'כופר יהודי' והחל מסע של רדיפות נגד היהודים. הבישוף הסורי-אורטודוקסי באר הבראוס (1226-1286) תיאר את מצבם של היהודים במילים הבאות: 'האלימות נגד היהודים אין פה שיוכל לספר ואין עט שיוכל לרשום'⁵⁸. בימי השלטון הצפוי (1502-1736) היו בפרס כ-30,000 יהודים. הנהגת השיעה כדת המדינה הפכה את היהודים ל'טמאים' בעיני השיעים. היהודים נרדפו בכל דרך אפשרית. עלייתו לשלטון של עבאס ה-1 הבטיחה חופש דתי, אך בסוף ימיו גזר גזרות קשות נגד יהודי פרס ואלה נמשכו גם במחצית הראשונה של המאה ה-17. בשנת 1613, מעביר עבאס ה-1 (1557-1628) אלפי יהודים

⁵⁷ נצר-יהודי איראן, עמ' 7.

⁵⁸ הבישוף באר הבראוס (1226-1286) נחשב לאחד המלומדים הדגולים בעולם העתיק. חיבר יצירות בתחומי הפילוסופיה, השירה, הפילולוגיה, ההיסטוריה והתיאולוגיה. הוא נולד עם שם ערבי אבו-ל-פאראג' בן הרון אל-מאלאטי. למרות שמו אין לו כנראה קשר ליהדות והוא אף קיבל מעמד של קדוש ובכנסייה הסורית חוגגים יום מיוחד לכבוד הקדוש.

מגיאורגיה לפרס והוא מקים למענם את העיר פראחאבאד ('עיר השמחה'), במחוז מזנדראן. יהודי פרס מתנתקים מן המרכז הבהלי ויהודי איספהאן – בירת הצפווים – נעשית מנהיגת יהודי פרס. בראש הקהילה עמד נשיא שגם גבה את המסים והעביר למלך. הייתה הפרדה שכונתית בין יהודים, נוצרים ומוסלמים. בתקופה הצפונית היו באיספהאן שלושה בתי כנסת ובכשאן היו עשרה. בצד הקהילות יהודיות-רבניות היו גם קהילות קראיות. בתקופות אלה ולאחריהן רבו מקרים של שמד המוני וקהילות פרס היו על סף החורבן. הכרוניקות 'כתאב אנוסי' של באבאי בן לוטף ו'מגילת מאורעות כשאן' (1732-1722) של בבאי בן פרהד, מתארים בפירוט את הגזירות ולצידם מקורות ספרותיים נוספים מהמאות ה-18 וה-19 השופכים אור על מצבם הקשה של היהודים במחוזות אזרבאיג'אן, גילאן, מזנדראן, פארס, ח'וזיסטאן, כורדיסטן ואיי המפרץ הפרסי וחופיו. 'המוסלמים החדשים', כפי שכינו את המתאסלמים, חיו חיים כפולים, אך רבים מהם חזרו ליהדותם. עלייתו לשלטון של המלך הסוני נאדיר שאה (1747-1736) הצילה את יהודי פרס מהשמדה המונית.

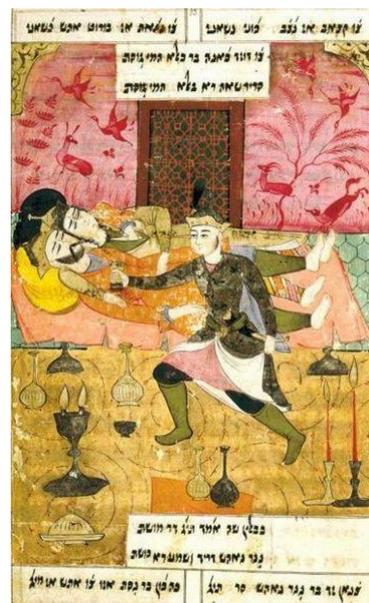
נאדיר שאה, בן לשבט הטורקמני אֶפְשֶר, החזיר לפרס את מעמד האימפריה ודיכא את כוהני הדת השיעים. היהודים שירתו בצבאו כשומרי האוצר שבזו מהודו והוא מעביר בשנת 1747 מהקווקז ומצפון איראן למשהד, המרכז הדתי השיעי החשוב ביותר בפרס – כורדים סונים, ארמנים נוצרים ויהודים, כמשקל נגד לשיעים. לאחר מותו חודשו הרדיפות והפגיעה במיעוטים הלא שיעים הגיעה לשיא בפוגרום ובאינוס יהודי משהד בשנת 1839⁵⁹. עליית השושלת הקג'ארית (1795-1925) ובראשה אקא מחמד ראש השבט הטורקמני קג'אר, שסורס על-ידי אויביו בילדותו. הוא נודע באכזריותו וברצח של אוכלוסיות שלמות. בעיר כרמן הורה לעוור 20,000 איש. הוא מקים את בירתו בטהראן.

הצאר הרוסי פולש לאזור משתלט על הקווקז ועל צפון איראן והצבא הקג'ארי מובס. אלו ימי 'המשחק הגדול' בין בריטניה לרוסיה שביקשו להשתלט על האזור. הרוסים דוחקים בפרסים לפלוש לאפגניסטן ואלה משתלטים על הראת ומערב אפגניסטן ומגלים חזרה למחנה ריכוז ליד משהד את האנוסים שחזרו באפגניסטן ליהדותם. הבריטים שחששו מהתקרבות הרוסים להודו אילצו את הפרסים לסגת חזרה לארצם ולהחזיר באותה הזדמנות את היהודים להראת. בשנת 1790-1797 נרצחו יהודי תבריז⁶⁰. באותה שנה נרדפו יהודי שיראז על דתם. בשנת 1839 נאנסו לאיסלאם יהודי משהד. בשנת 1866 אוסלמו יהודי בארפורוש ויכלו לחזור ליהדותם רק לאחר מעורבותם של השגרירים הבריטי והצרפתי, לא לפני שנרצחו 18 יהודים. שניים מהם נשרפו חיים. בשנת 1910 הואשמו יהודי

⁵⁹ ראה להלן עמ'

⁶⁰ על התיישבות יהודית בתבריז ידוע לנו החל מן המאה ה-12, בשל תמיכתם של יהודי תבריז במשיח השקר דוד אלרואי. סמוך להוצאתו להורג של ראש הוויזרים היהודי המומר סעד אל-דאולה (שהוקע כיהודי כופר) נערך טבח ביהודי תבריז. ב-1407 בפקודת בנו של תימור לנג הועברו עצמותיו של סעד לבית קברות יהודי בעיר. בעיר תבריז חיו יהודים רבניים וקראים כאחד. הנוסע התימני המשורר זכריה אלצאהרי מתאר ב'ספר מוסר' את שקיעת הקהילה היהודית במאה ה-16. רדיפות היהודים בימי עבאס ה-1 ויורשיו פגעו קשה בקהילה על-ידי רצח המוני של יהודים. בשנת 1713 מגיע לתבריז שליח חברון ר' יהודה דיוואן ודורש בפני הקהילה. בשנת 1828 ביקר בה השליח מארץ-ישראל דוד בית הלל וכבר לא מצא בה קהילה. טבריז היא בירת הפרובינציה של מזרח אזרביג'אן הפרסית ובה בימינו כ-1.6 מיליון תושבים. היא ממוקמת במיפגש בין הנהר קומור (או מהראן), הנשפך לנהר אג'. זהו אזור געשי המועד לרעידות אדמה. ראה: A. Nezer, 'The Fate of Jewish Community of Tabriz' un: Studies in Islamic History and Civilization in Honor of Prof. David Ayalon, /1986, p.419

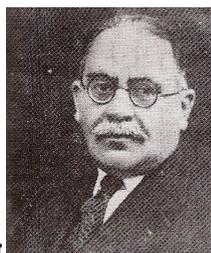
שיראז בעלילת דם, לפיה רצחו נערה מוסלמית והשתמשו בדמה לצורך פולחן. 12 יהודים נרצחו ורבים נפצעו.

ח'וסרו ושירין ביצירתו של ניזאמי

העת החדשה

בערך באמצע המאה ה-19 החלו יהודי אירופה, וביניהם משה מונטיפיורי, לגלות עניין בגורל יהודי פרס הנרדפים, וביקשו מהשאה נאצר א-דין לשפר את מצב היהודים. כ"ח בפאריס וועד שליחי הקהילות באנגליה הפעילו את הקונסולים למען יהודי פרס. כאשר ביקר השאה נאצר א-דין בבירות אירופה (1873, 1889) הופיעו לפניו נכבדי היהודים וביקשו להוציא 'פירמן' (כתב זכויות) שיגן על יהודי פרס ויעניק להם חסות. בשנת 1898 הוקם בית-ספר יהודי ראשון של כ"ח בטהראן ואחריו הוקמו מוסדות כ"ח גם בערים אחרות. המוסדות של כ"ח הגנו על היהודים מפני פעילות של המיסיון הנוצרי והמיסיון הבהאי, שיהודים רבים נגררו אחריו. ההגבלות נגד היהודים בוטלו בימי השאה מחמד עלי (1907-1909), אך עדיין היו מקרי רצח, גזל והשפלה של יהודים. בשנת 1918 התפרסם דו"ח של נציג ארה"ב בפרס. נאמר כי רבע מתוך כ-30-40 אלף יהודי פרס חיים בתנאי רעב. הג'וינט נרתם עד ימינו לסייע ליהודים עניים בפרס. עלייתו של רזא שאה פאהלווי לשלטון בשנת 1925 הביאה למפנה בתולדות יהודי פרס. מס הגולגולת ('ג'זיה') בוטל וזכויות היהודים הושוו לזכויות הרוב המוסלמי. במושב השני של ה'מג'לס' צורף הנציג היהודי ד"ר לוקמאן בן איוב. לאחר הצהרת בלפור קוימו שיעורים בעברית ובשנת 1921 השתתף נציג של יהודי פרס בקונגרס הציוני הי"ב. אחרי מלחמת העולם השנייה הקימה 'אורט' בתי ספר מקצועיים באיראן ו'אוצר התורה' הקימו מוסדות חינוך דתיים.

ד"ר לוקמאן בן איוב, נציג היהודים ב'מג'לס'

במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 עלו כ-20,000 מיהודי איראן לארץ. קדמו להם רבים שעלו לרגל לארץ-ישראל וחזרו עם התואר 'האג'י'. בשנים 1948-1974 עלו לישראל מאיראן כ-62,220 יהודים. בשנת 1974 עדיין נותרו באיראן כ-70,000 יהודים (50,000 בטהראן מתוכם כ-3,000 יהודים עיראקים, 8,000 בשיראז, ו-3,000 באיספהאן והשאר בקהילות קטנות). היהודים עסקו במסחר בכל רמותיו, פקידות ומלאכה. ועד הקהילה היהודית בטהראן טיפל בכל ענייני היהודים. ליהודים היה בית-חולים, מושב זקנים, גן ילדים ומוסד רבני שטיפל בענייני ירושות.

ההערכה היא שכיום, כולל הדור השני, חיים בישראל כ-75,000 יהודים איראניים, כ-45,000 חיים בארה"ב. יהודים איראניים פזורים באוסטרליה, קנדה ובמערב אירופה. כ-10,000 חיים באיראן בערים טהראן, איספהאן ושיראז. ביזד נותרו 10 משפחות. כמה אלפים ממוצא יהודי חיים כיום כמוסלמים וכבהאיים.

לאחר עליית חומייני לשלטון והצהרתו שהוא תומך בכיבוש ירושלים מידי הציונים, נותקו היחסים בין שתי המדינות. עם זאת מקבלת הקהילה אוטונומיה תרבותית יחסית, ולרוב אינה סובלת מהתנכלויות מצד המוסלמים. כיום (2007) יש באיראן כ-25,000 יהודים⁶¹.

⁶¹ לעיון נוסף ראה: חיים סעדון (עורך), **איראן**, בסדרת "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים", הוצאת משרד החינוך ומכון בן צבי, 2006; אברהם כהן, 'יהודי איראן והמפעל החינוכי של כל ישראל חברים', עמ' 101-114, *פעמים*, 22; הנ"ל, 'יחסם של יהודי איראן להשכלה מודרנית', *פעמים*, 9, תשמ"א 1981, עמ' 43-58; הנ"ל, 'החינוך היהודי בכרמאנשאה (איראן) בשלהי המאה ה-19', *שורשים במזרח*, קובץ ד, 1998, עמ' 104-112; אמנון נצר, 'האנטישמיות באיראן, 1925-1930', עמ' 5-11, *פעמים*, 29; הנ"ל, 'מונטיפיורי ויהודי פרס', *פעמים*, 20, תשמ"ד 1984, עמ' 55-68; הנ"ל, 'הספרות של יהודי פרס', *פעמים*, 13, תשמ"ב 1982, עמ' 5-19; הנ"ל, 'תחנונים לרבי בנימין בן מישאל מכאשאן, פורסם פעמים', 2, קיץ תשל"ט 1979, עמ' 48-54; הנ"ל, 'הפעילות הציונית באיראן מהצהרת באלפור עד חוזה סאן רמו', *פעמים*, 1, עמ' 23-31; הנ"ל, 'מוזיקה של קודש ושל חול בקרב יהודי פרס', *פעמים*, 19, תשמ"ד 1984, עמ' 163-181; דוד ירושלמי, 'הספרות הפרסית-יהודית וספר חובות יהודה', ביקורת על ספר 'חובות יהודה' לרבי יהודה בן אלעזר, מהדורת אמנון נצר, *פעמים*, 67, אביב תשנ"ו, עמ' 149-160; אמנון נצר, 'תגובה לביקורת של דוד ירושלמי על ספר 'חובות יהודה' לרבי יהודה בן אלעזר', *פעמים*, 68, קיץ תשנ"ו, עמ' 173-174; שאול שקד, 'פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס', *פעמים*, 23, תשמ"ה 1985, עמ' 22-37; שאול שקד, 'שיר השירים בפרסית יהודית', על ספר בו מקובצים ומוצגים שלושה תרגומים של שיר השירים לפרסית יהודית. *פעמים*, 2, קיץ תשל"ט, עמ' 109-111; אמנון כהן, 'עליית יהודים לארץ-ישראל מכורדיסטאן הפרסית ומטורקיה המזרחית לאחר מלחמת-העולם הראשונה' (עדות מפי עובדיה ידידיה אשר עלה לארץ-ישראל בשנת 1919), *פעמים*, 5, תש"ם 1980, עמ' 83-87.

ההתיישבות היהודית בערי פרס-איראן

טהראן, تهران, Teheran

בירת איראן. העיר שוכנת בשוליים הצפוניים-מערביים של רמת איראן בגובה 1160 מטרים מעל פני הים. העיר בנויה על מניפת סחף עצומה לרגלי רכס אלבורז. פסגתו המושלגת של הר הדמאונד נשקפת על כל חלקי העיר. על מקור השם יש השערה שהיא מורכבת מ-Tah, שפירושו 'תחתית' ומהמילה Ran, שפירושו 'הר', שהרי טהראן הוקמה למרגלות הרי אלבורז (Alborz). ויש המפרשים 'המקום החם'. האקלים הוא קיצוני בין 43 מעלות בקיץ למינוס 20 מעלות בחורף המושלג. מחפירות שנעשו בתחומה נמצאו ממצאים מהאלף ה-6 לפנה"ס. ארכיטקטורה מסורתית ומודרנית עומדים זה לצד זה. העיר היא מטרופולין רב-עדתי ורב-דתית החיים בה כיום חיים בה מיעוטים רבים והעיר מלאה במסגדים, כנסיות, בתי-כנסת ומקדשים זורואסטיחלקה הדרומי של העיר עדיין משמר את האופי המזרחי ובו שווקים ובתי מלאכה בסגנון המסורתי. בחלקה הצפוני של העיר הוקמה העיר המודרנית שבה נבנה ארמון השאה קודם שהודה, מרכזי סחר, בנייני הממשלה והמג'לס (הפרלמנט), שגרירויות, אוניברסיטאות

ומוזיאונים. בטהראן נמצאים עדיין שרידים מן המבנים העתיקים שהיו בה. רבים מן המבנים נהרסו ובמקומם הוקמו גורדי שחקים. העיר היא צומת תחבורתי לאורכה ולרוחבה של המדינה. נמלי התעופה הבינלאומיים בטהראן הם הוותיק 'מהראבאד' (Mehrabad) במערב העיר ו'אימאם ח'ומייני' (Imam Khomeini) הנמצא 50 ק"מ דרומה מהעיר ושדה התעופה המקומי 'גאלה מורג'י' (Ghal'eh Morghi). כבישים מהירים ורשת של רכבות חוצים אותה. כמו כן פועלת בעיר רכבת תחתית. התחבורה אינה מגיעה לכל חלקי העיר הגדולה וגורמת לקשיים. העיר מחולקת ל-22 אזורים ויש 45 אוניברסיטאות ומכללות ומוזיאונים, המציגים ממצאים ארכיאולוגיים מתקופות שונות בהיסטוריה הפרסית, בעיקר מימי האימפריה הפרסית. למרות הפיקוח ההדוק על חופש הביטוי, זכו הספרות והקולנוע שלה להצלחה רבה בעולם המערבי.

בשנת 1925 היו בה 200,000 תושבים; בשנת 1940 היו בה 540,000 תושבים. בשנת 1949 חיו בה למעלה ממיליון נפש. במאה ה-20 גל גדול של אוכלוסייה הגיע לעיר מכל רחבי איראן והיא מונה כיום כ-8 מיליון תושבים. 60% מאוכלוסיית טהראן לא נולדו בה אלא היגרו אליה. העיר מאוכלסת ברוב שיעי ולצידם זורואסטרים, סונים, אשורים, נוצרים פרוטסטנטים, קתולים, כנסייה מזרחית, פרסביריאנים, פרבוסלבים וארמנים, יהודים, באהיים וקאלדונים, בודהיסטים, הינדים, סיקים וכיתות איסלמיות איסמעיליים, יארסאנים, יזידים ועוד. כ-30% מכלכלת המדינה ו-45% מהתעשייה ומחצית מכוח העבודה במדינה ממוקמים בטהראן.

למעלה ממחצית התעשייה באיראן נמצאת באזור טהראן: מפעלי מכוניות, אלקטרוניקה, ציוד חשמלי, תעשיות נשק, טקסטיל, ייצור סוכר, בטון וכימיקלים. מרכז מכירות של שטיחים ורהיטים. בדרום העיר ישנו בית זיקוק לנפט. העיר טהראן סובלת מזיהום אוויר קשה ובנוסף לכיסוי הראש לנשים, הנאכף בידי השלטונות המוסלמים, נאלצים תושבי העיר – גברים ונשים – לכסות לא פעם את אפם ופיהם בלכתם ברחובות העיר מחמת הערפיח.

מימין: הרי אלבורז חולשים על העיר. משמאל: קו האופק של טהראן

היסטוריה

עד המאה ה-13 טהראן הייתה כפר קטן. הצפאווים הם שפיתחו את העיר, ביצרו אותה ומאז המאה ה-16 הייתה, לסירוגין, בירת הממלכה. שגריר קסטיליה Ruy Gonzáles de Clavijo Don היה כנראה האירופאי הראשון שביקר בטהראן בשנת 1404 בדרכו לסמרקנד, בירתו של טימור לנג. הוא מדווח כי טהראן אינה מוקפת חומה.

בשנת 1795 קבע אותה כבירתו אגא מוחמד ח'אן, מייסד השושלת הקג'ארית, ומאז היא בירת פרס. כרים ח'אן זאנד בראשית המאה ה-18 בנה את העיר והקיף אותה בחומה. החומה נהרסה בשנת 1869 ובמקומה הוצבה סוללת עפר באורך של 20 ק"מ, שנהרסה סופית על-ידי השאה רזא פהלוי, שפרץ שדרות רחבות דרך סימטאות העיר הצרות ויזם את פיתוחה של העיר המודרנית.

ב-28 בדצמבר 1943 התכנסה בטהראן ועידת טהראן בראשות מזכ"ל המפלגה הברית המועצות יוסיף סטלין, ראש ממשלת בריטניה וינסטון צ'רצ'יל ונשיא ארצות הברית פרנקלין רוזוולט. בוועידה נדונה האסטרטגיה של בעלות הברית במלחמתן בנאצים. השאה מוחמד רזה שאה פהלווי שלט באיראן בין השנים 1941 ל-1979. בנות הברית הדיחו את אביו שהיה בעל אוריינטציה נאצית ומינו אותו. ב-8 בספטמבר 1978 ציווה השאה לפתוח באש על מפגינים. בשנים 1980-1988 התנהלה מלחמה בין עיראק לאיראן והעיר הופצה בטילי סקאד, שגרמה לאלפי אבידות בנפש ולגל של פליטים שהגיעו לטהראן.

במהפכת 1979 האייתוללה ח'ומייני הדיח את השאה, תפס את השלטון באיראן והפך את איראן כולה למדינה דתית קיצונית. עד עליית ח'ומייני היו לישראל ולאיראן קשרים דיפלומטיים ומסחריים.

יהודים

תחילתו של היישוב היהודי בטהראן באמצע המאה ה-18. עד אמצע המאה ה-19 היישוב היהודי קטן. ככל יהודי פרס סבלו יהודי טהראן מקנאות שיעית. אפרים ניימרק בדרך מסעו (1883-1886) הגיע לטהראן. הוא כותב: 'בתוכה כאלף בעלי בתים [=משפחות] מאחינו, ולהם אחד-עשר בתי כנסיות. מנכבדיהם ה' דוד מרדכי כאשי ואחינו, ה' מירזא ח'ליל (עקיבא), ה' מולא רבי נשיא, מורה ושוחט, ה' מולא אברהם ועוד'. בהמשך הוא מציין את העזובה בענייני הציבור. הקהילה מנוהלת על-ידי 'שבעה טובי העיר' והקהילה מממנת את פעילותה מהכנסות של מלון בבעלות הקהילה וממס בעבור השחיטה הכשרה. המוסלמים קוראים ליהודים בשם הגנאי 'ג'הוד'. יהודי טהראן עוסקים, לדבריו, בסחר של דמוי זהב, בגדים ישנים ומוכרים למוסלמים יי"ש, האסור לפי דתם. המיסיון האמריקאי הקים מוסד חינוכי ושרותי רפואה. ניימרק ממליץ שכי"ח יקים מוסדות חינוך כמענה לפעילות המיסיונרית בטהראן⁶². כי"ח פתח את המוסד הראשון בטהראן בשנת 1898. בראשיתו למדו בו 350 תלמידים. בשנת 1913 למדו בו 455 בנים ו-190 בנות. גם בכירה טהראן נרדפו היהודים. בשנת 1897 הקיפו המוסלמים את השכונה היהודית בעיר ובטענות שווא היכו רבים ואילצו אותם לשאת טלאי אדום על חזיהם. נציג כי"ח יוסף קזאס מפאריס ביקר בטהראן בקיץ 1898 וראה את היהודים נושאים טלאי על חזיהם. מאמציו לפני השלטונות היו ללא הועיל. לבסוף הושגה פשרה והיהודים נשאו על חזיהם במקום הטלאי האדום את סמל המתכת של כי"ח (יד אוהזת יד), כדי שאפשר יהיה לזהותם ברחוב⁶³. תנועותיהם

⁶² ניימרק-מסע, עמ' פג-פד.

⁶³ ח' מזרחי, 'קהילות טהרן ואצפהאן', *מחניים*, קי"ד, אדר ב' התשכ"ז, עמ' ע-עט; א' נצר, 'הקהילה היהודית בטהראן – מראשיתה עד המהפכה החוקתית, 1906', *שבט ועם*, סדרה שנייה ד(ט), עמ' 248-262, Loeb, 1977, *Laurance D. Outcaste: Jewish Life in Southern Iran*, New York, 1977; א' נצר, 'מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז', *פעמים*, כרך 4, עמ' 94-98. (מאמר ביקורת על ספרו של לאורנס)

הוגבלו והיהודים גרו בגטו. הרדיפות והגזירות גרמו לפחד מתמיד מפני אונס השמד. הודות למעורבות של יהודי מערב אירופה (כי"ח, משה מונטיפיורי) השתפר מצבם של היהודים בטהראן לעומת מקומות אחרים. בשנת 1921 ניתנה ליהודים רשות לצאת מן הגטו. בשנת 1905 היו בטהראן כ-4,000 יהודים ולהם 14 בתי-כנסת. בשנת 1922 חיו בה כ-6,000 יהודים. בשנות ה-30 זרמו אליה פליטים יהודים מבוכרה, מאירופה הנאצית ורבים מאנוסי משהד שחזרו כאן ליהדות שלימה. בשנת 1917 הוקם בעיר דפוס עברי ויצאו שני עיתונים יהודיים בפרסית. דמות מפתח בחינוך היהודי היה החכם אליהו מורה, שחיבר ספרי היסטוריה ופילוסופיה עברית והשפיע על הדור הצעיר. הפעילות הציונית הייתה בשיאה. בשנת 1930 הוקם בית-ספר 'כורש' שבו למדו עברית עכשווית בעזרת ספרי לימוד עדכניים. לאחר מלחמת העולם פעלו בטהראן רשתות החינוך של 'אורט' ושל 'אוצר התורה' שהשפיעו על כל תחומי החיים. בשנת 1960 חיו בטהראן כ-40,000 יהודים – כמחצית מיהודי איראן. כשליש חיו עדיין בגטו. האוכלוסייה היהודית הייתה מחולקת לשתי עדות – פרסית ועיראקית גם בבירה טהראן נרדפו היהודים. בשנת 1897 הקיפו המוסלמים את השכונה היהודית בעיר ובטענות שווא היכו רבים ואילצו אותם לשאת טלאי אדום על חזיהם. נציג כי"ח יוסף קזאס מפאריס ביקר בטהראן בקיץ 1898 וראה את היהודים נושאים טלאי על חזיהם. מאמציו לפני השלטונות היו ללא הועיל. לבסוף הושגה פשרה והיהודים נשאו על חזיהם במקום הטלאי האדום את סמל המתכת של כי"ח (יד אווזת יד) כדי שאפשר יהיה לזהותם ברחוב⁶⁴.

ילדי טהראן

⁶⁴ ח' מזרחי, 'קהילות טהרן ואצפהאן', *מחניים*, קי"ד, אדר ב' התשכ"ז, עמ' ע-עט; א' נצר, 'הקהילה היהודית בטהראן – מראשיתה עד המהפכה החוקתית, 1906', *שבת ועם*, סדרה שנייה ד(ט), עמ' 248-262. Loeb, Laurance D. *Outcaste: Jewish Life in Southern Iran*, New York, 1977; א' נצר, 'מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז', *פעמים*, כרך 4, עמ' 94-98. (מאמר ביקורת על ספרו של לאורנס)

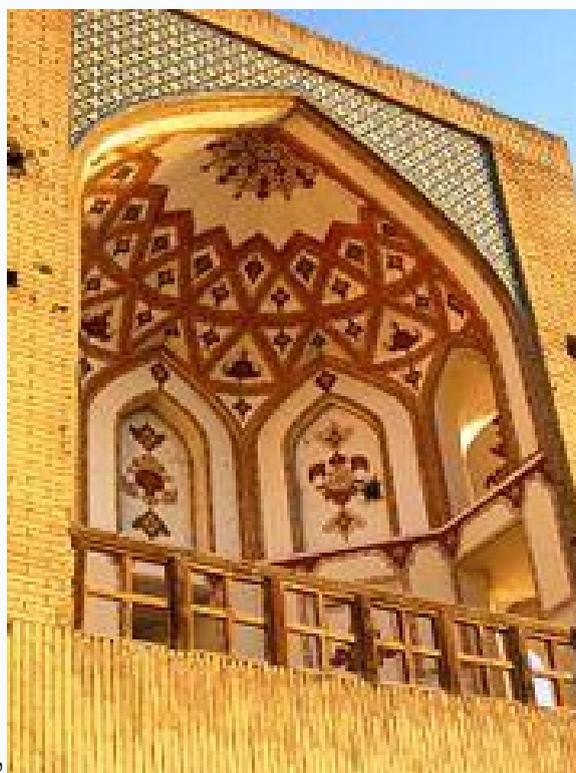
הנרייטה סולד עם קבוצה מילדי טהראן

ילדי טהראן הוא כינוי לקבוצת ילדים ניצולי השואה מפולין, שהגיעה לישראל בשנת 1943. ילדי טהראן היו ילדים יהודיים מפולין, שברחו עם משפחותיהם, בפרוץ מלחמת העולם השנייה, אל החבלים המזרחיים של פולין, שנתפסו על ידי הצבא האדום ב-19 בספטמבר 1939. חלק מן הפליטים הוגלו על ידי הסובייטים מזרחה לסיביר ולברית המועצות האסייתית וחלקם נסו לאזורים אלה עם פלישת גרמניה הנאצית לברית המועצות ב-22 ביוני 1941. בשנת 1942, עם הקמת הצבא הפולני על אדמת ברית המועצות בפיקודו של גנרל ולדיסלב אנדרס, שקיבל את הכינוי "צבא אנדרס", נספחו אליו אלפי פליטים ובהם הילדים. עם הגיע צבא אנדרס ב-1942 לאיראן, הקימה הסוכנות היהודית בטהראן מחנה לילדי הקבוצה, ריכזה בו 716 ילדים וארגנה את עלייתם לארץ ישראל. חלק הארי הגיע דרך ירדן וחלק אחר בדרך הים מקראצ'י (אז בהודו כיום בפקיסטן) לפורט סעיד שבמצרים ומשם ברכבת לרחובות. בהגיע הרכבת לרחובות ב-18 בפברואר 1943, התקבלו הילדים בקבלת פנים המונית ודבר בואם היה כיום חג ביישוב. ילדי הקבוצה פוזרו בקיבוצים שונים, בהם גדלו והתחנכו. על פי דיווח של הנרייטה סולד, רק 124 מילדי טהראן היו יתומים מאב ומאם.

איספהאן, اصفهان, Isfahan, Esfahān Esfahān, Ispahan, Hispahan, **Aspadana** בפרסית עתיקה.

איספהאן ממוקמת כ-340 ק"מ דרומית לטהראן וחיים בה 1.6 מיליון תושבים. היא השלישית בגודלה אחרי טהראן ומשהד. העיר, השוכנת בגובה 1590 מטרים מעל פני הים, בנויה למרגלות רכס הזאגרוס ועל גדת נהר הזיינדה (Zayandeh). היא ממוקמת על הציר הצפוני-דרומי והמזרחי-מערבי שחוצה את איראן ועל נתיב השיירות A בין טהראן למפרץ הפרסי. באזור שפע של מים והוא אחד הפוריים באיראן כולה – גדלים באזור דגנים, פירות וירקות, כותנה, טבק וצאן המספק צמר לאריגת שטיחים. העיר נודעה בשטיחיה, בצורפים שלה, בקרמיקה ובהדפסי יד. בימי זוהרה (1050-1722), ובמיוחד תחת שלטונם של הספווידים, היא נחשבה לגדולה שבערי העולם והייתה בירתה של פרס, פעם שנייה בתולדותיה. גם כיום נותרה בה מתהילתה. היא מפורסמת בזכות הארכיטקטורה האסלאמית, השדרות, הגשרים המקורים, ארמונות, מסגדים ומינרטים, מה שהוביל לאימרה המפורסמת: *Esfahān nesf-e jahān ast* (איספהאן היא מחצית העולם). העיר מוכרת כמורשת עולמית של אונסקו בזכות המבנים מהשושלות הסאסאנית והספווידית. כשהשתחררו הפרסים מעול שושלת עילם במאה ה-7 לפנה"ס הייתה כאן אחת הבירות של השושלת האחמנית, שממנה יצא כורש. מקורות פהלוויים היא נקראת ספהאן. הכובשים הערבים קראו לה 'מדינה' או 'שהריסטאן'. בימי השושלות הבואיית והסלג'וקית הוסיפה כשהשתחררו הפרסים מעול שושלת עילם במאה ה-7 לפנה"ס הייתה כאן אחת הבירות של

השושלת האחמנית, שממנה יצא כורש. מקורות פהלוויים היא נקראת ספהאן. הכובשים הערבים קראו לה 'מדינה' או 'שהריסטאן'. בימי השושלות הבואיית והסלג'וקית הוסיפה

קטע מהגשר המקורה ח'אג'ו (Khaju איספהאן)

העיר לגדול עד שנכבשה על-ידי המונגולים בתחילת 1220 ועל-ידי טימור לנג בשנת 1387, שהחריב את העיר וטבח רבבות מתושביה. ימי הזוהר שלה היו בימי השושלת הצפאווית עד שהפולשים האפגנים הרסו אותה בשנת 1722. עבאס ה-1 עשה רבות לפיתוחה ולבניינה.

יהודים

אגדה תלמודית (סנהדרין צד, א) ואסלאמית מייחסות את הקמתה של העיר ליהודים שבויי נבוכדנאצר. בראשיתה נקראה 'יהודקה'. יהודים רבים חיו בעיר עד שנחרבה על-ידי טימור לנג. במאה ה-10 קרא לה הגיאוגרף הערבי אַצְטַחְרִי בשם 'יהודיסטן'. בנימין מטודלה (1176) מדווח על כ-15,000 יהודים החיים בעיר. בשנת 700 קמה בה תנועה משיחית בהנהגתו של יצחק בן יעקב אבו-עיסא. ימי השושלת הצפאווית היו קשים ליהודים משום שעבאס ה-1 (1622-1627) גזר עליהם שמד. לפי האגדה היהודית שרר בת אשר, הקבורה כ-30 ק"מ מאיספהאן בבית הקברות היהודי, כלאה את המלך בתוך מערה עד שהבטיח לא להציק עוד ליהודים. עבאס ה-2 (1632-1666) חידש את גזרות השמד. עד היום יש כפרים מוסלמיים בסביבה הדוברים ניב יהודי-אספהאני.

יהודים עסקו בעיקר במלאכה ומסחר. מצבם הקשה של היהודים עורר מיסיונרים של הדתות הבאהית והפרוטסטנטית לצוד נפשות. הקמת מוסדות כ"ח והחוקה החדשה בפרס בימי שלטונו של ריזה שאה פאהלווי שיפרו במידת מה את חיי היהודים. היו שיצאו מן הגטו ('מחלה') והתיישבו ברחוב היוקרתי 'צ'אהר באג' (שדרות ארבעת הגנים). רובם נותרו לחיות בגטו של ג'ופרה. לפני שנת 1940 חיו בעיר כ-5,000 יהודים⁶⁵.

המדאן, همدان, Hamedan, Hamadan, בפרסית עתיקה: Hagmatana, ביוונית עתיקה: Ecbatana.

המדאן ממוקמת כ-400 ק"מ דרומית-מערבית לטהראן. היא בירת המחוז הנושא את שמה. העיר נמצאת בגובה 1,850 מטרים מעל פני הים, למרגלות הר אלואנד (Alwand), במזרח רכס הזאגרוס, שגובהו 3,574 מטרים מעל פני הים. באזור נושבות רוחות עזות לאורך כל השנה. באביב ובחורף הם גורמים לירידת גשמים. בחורף הטמפרטורה יורדת עד למינוס 30 מעלות. המדאן היא העיר הקרה ביותר במדינה ובחורף היא מכוסה בשלגים שאינם נמסים לאורך כחודשיים. בצד נופי הטבע הירוקים, העיר מצטיינת באתריה ההיסטוריים. מאמינים שהיא בין הערים העתיקות ביותר באיראן וכנראה גם בעולם. כמה מן ההיסטוריונים מתארכים את ייסודה לשנת 3000 לפנה"ס. היא מאוזכרת לראשונה בכתובת אשורית משנת 1100 לפנה"ס.

העיר נוסדה על-ידי ממלכת מדי (מאה ה-8 – המאה ה-6 לפנה"ס), שעשתה אותה לבירת האימפריה. מאוחר יותר היא הייתה אחת מן הבירות של השושלת האהמנית. הפרתים עשו אותה בירת קיץ מלכותית. בשנת 633 נכבשה העיר על-ידי הערבים. תקופת השלטון הבוואידי העיר סבלה רבות ונגרם לה הרס רב. במאה ה-11 הסלג'וקים העבירו את בירתם מבגדאד להמדאן. הפלישה טימורידית הביאה להרס רב. נאדיר שאה ניקה את העיר מן הפולשים והשליט שלום בין העותמאנים לפרסים. העיר שעמדה על דרך המשי הייתה מרכז סחר גם בתקופות מאוחרות.

במלחמת העולם ה-1 העיר ידעה קרבות בין הרוסים והצבא הטורקו-גרמני. היא נכבשה על-ידי שני הצבאות גם יחד. היא עברה לידי הצבא הבריטי לפני שהוחזרה לידי הממשלה הפרסית בשנת 1918, בתום מלחמת העולם ה-1.

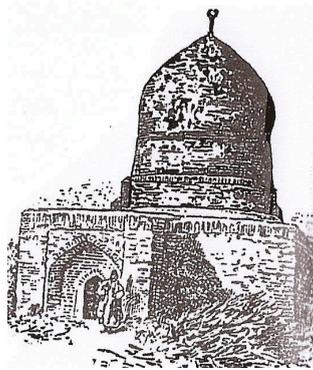
⁶⁵ א"י בראוור, אבק דרכים. חלק ב: מסע בפרס תש"נ; ו"י פישל, 'יהודיה', תרביץ ו, עמ' 523-526; לוי, עזריה, 'ייסוד בית הספר של "כל ישראל חברים" באספהאן', 'יהודי איראן במאה ה"ט'; הנ"ל, 'הקהילה היהודית באספהאן בדורות האחרונים', מעלות, יד (א), עמ' 61-68 (נמצא גם בספרו: 'יהודי איראן במאה ה"ט'); ח' מזרחי, 'קהילות טהרן ואספהאן', מחניים, קי"ד, אדר ב' התשכ"ז, עמ' ע-עט; ש' שורצפוקס, 'קהילת אספהאן משועת לעזרה מכ"ח', פעמים, כרך 6, תשמ"א, עמ' 74-78; W.J. Fischler, 'Isfahan: The Story of a Jewish Community in Persia', *Jewish Social Studies Publication*, Vol. V, 1953, pp. 111-128.

שטיח בסגנון המדאן

המדאן היא צור מחצבתם של משוררים רבים ודמויות מפתח. העיר מצטיינת בעבודות עור, קרמיקה ולשטיחים ססגוניים. המוסד להנצחת המסורת התרבותית של איראן רשמה 207 אתרים היסטוריים ותרבותיים רק בהמדאן, ביניהם הקבר המיוחס לאסתר ומרדכי מהמגילה וקבריהם של הפילוסוף והרופא הנודע איבן סינא (980-1037), המשורר הפרסי באבא טאהר (מאה 11). זהו גם מקום הולדתו של המשורר באדיע אל זאמאן אל-המדאני, מחבר המאקאמות.

יהודים

'קבר מרדכי ואסתר' בהמדאן ['שושן הבירה']

ניימרק מתאר את קברי מרדכי ואסתר: 'בבוא איש אל הבית החיצון ופניו ימה [מערבה], יחזה פתח קטן, ואחר כך אשר ישוה ויבוא דרך הפתח הקטן יראה בית עתיק רחב-ידיים ועליו כיפה גבוהה, ובה חלונות קרועים אשר יאירו מעט את חשכת הבית. באמצע הבית שני ארונות עץ ועליהם כתובות באותיות בולטות. הארון אשר לימין הוא ארון מרדכי ואשר אל השמאל ארון אסתר. תחת הבית הזה מערה אשר בה קברות מרדכי ואסתר מול הארונות אשר מלמעלה. מימין הבית בביאה אל צלע צפון, בית קטן

אשר בו יתפללו הבאים שמה, כי צר להם המקום. גם בבית הזה יקראו המגילה בימי הפורים (בי"ד ובט"ו לאדר)⁶⁶

יהודי העיר מכנים אותה לפי מסורת שבידם 'שושן הבירה' ויש ביניהם הנושאים את שם המשפחה 'שושני'. יש מסורות המציינות שהעיר נבנתה על-ידי שושן-דוח'ת, אשתו היהודיה של המלך יזדגרד (420-399). בשיאה גרו בעיר יהודים רבים, שעסקו במסחר, אך בשל הרדיפות רבים נטשו אותה. מטודלה (מאה ה-12) על 30,000 יהודים (בגירסה אחרת: 50,000 יהודים), מספרים גדולים לתקופה. הופעתו של דוד אלרואי וההד סביבו הביאו לרדיפות בימי עבאס ה-1 (1628-1695). הכרוניקן באבאי אבן לוטף מתאר את מצבם של היהודים באותה תקופה. בימי עבאס ה-2 העמיד הוויזיר מוחמד ביי ברירה בפני היהודים להתאסלם או להגר. למתאסלמים הובטח תגמול. רבים התאסלמו ומי שלא התאסלם ולא נטש את המקום הומת. פעמיים במחצית הראשונה של המאה ה-18 נערך טבח ביהודי המדאן. בשנת 1816 חיו בהמדאן 600 משפחות; בשנת 1840 – 200 משפחות; בשנת 1854 מדווח בנימין השני על 500 משפחות; בשנת 1889 דווח על-ידי נוסעים על פחות מ-2,000 נפש. ובמאה ה-20 חיו בה כ-5,000 נפש⁶⁷. נימרק מקונן על בית ספר של המיסיון שילדי הקהילה למדו שם ועל הצטרפותם של 150 בתי אב לכת הבאהית מתוך 800 בתי אב יהודיים. הוא גם מבקר את יחסם של העשירים לעניי העדה בימי הרעב הכבד בשנת 1879 בהמדאן שהפיל חללים. יהודי אירופה נרתמו לעזור לקהילה⁶⁸.

יזד , איזאטיס, یزد, Yazd, Yezd

העיר שוכנת בגובה 1,216 מ' מעל פני הים, בין הרים המתנשאים לגובה של כ-4,000 מטרים. מן ההרים יורדים נחלי מים המשקים שטחים נרחבים בשוליה של הרמה המדברית. יזד היא נאת מדברר הממוקמת במפגש המדבריות דאשט-ה-פביר ו-דאשט-ה-לוט. לידה שיר-קוה (הר האריה) המתנשא לגובה 4,075 מטרים. האקלים יבש מאוד, קר בחורף וחס בקיץ. הטמפרטורה קיצונית מ-40 מעלות צלסיוס ל-מינוס 20. בסביבות יזד מגדלים דגנים, ירקות ופירות, כותנה ועצי תות להזנת תולעי משי. תעשיית המשי מעסיקה אלפי עובדים. יזד היא בירת הפרובינציה 'יזד'. חיים בה למעלה מחצי מיליון תושבים. היא אחת מעריה העתיקות של איראן ומרכז הדת והתרבות הזורואסטריית עד ימינו. היא נמצאת במרחק של כ-280 ק"מ בדרום מזרח של איספאהן. היא התפרסמה בארכיטקטורה המיוחדת, בעבודות היד שלה, בעיקר בתחום אריגת שטיחי המשי, ותעשיית הממתקים שלה – באגלאווה, גוטאב ופאשמאק.

לעיר היסטוריה של 3,000 שנה וראשיתה בימי האימפריה של מדיי, כשהעיר נודעה בשם איזאטיס. השם 'יזד' לקוח משמו של המלך הסאסאני יזדגרד ה-1. העיר הייתה מרכז הפולחן הזורואסטרי ונותרה זורואסטריית גם לאחר הכיבוש האסלאמי. כיום מצוי בה מקדש של עובדי האש ו'מגדל הדומיה', שדוגמתו יש רק לזורואסטרים בבומביי.

⁶⁶ יהודי המדאן סבורים כי עירם היא שושן הבירה והם נהגו לחגוג את שושן פורים. בהמשך מביא נימרק את כל הכתובות המצויות באתר הקבר. ראה נימרק-מסע, עמ' פא-פג. וראה: 'מצבת מרדכי ואסתר אשר בעיר (שושן) המדאן (פרס), המנהגים השייכים והאגדות הנשמעות עליה' מאת הרב מנחם בכה"ר שמואל הלוי [מפרס], ירושלים תרצ"ב.

⁶⁷ א' נצר, 'קברות אסתר ומרדכי בעיר המדאן שבאיראן', ישראל – עם וארץ (שנתון מוזיאון ישראל), ספר א' (19), תל אביב, תשמ"ד, 1983/84, עמ' 177-184.

⁶⁸ נימרק-מסע, עמ' פ-פא.

המגדל נבנה בשנת 470. כ-10% מן האוכלוסייה כיום הם זורואסטרים. לאחר הכיבוש המוסלמי של המאה ה-7 רבים מהם נמלטו ליזד. בשל בידודה ומיקומה בלב המדבר, יזד שימשה עיר מקלט מכל רחבי פרס גם בימי הפלישה המונגולית. בשנת 1272 ביקר בה מארקו פולו ששיבח את תעשיית המשי שבה. ראויים לציון המבנים המסורתיים ממיטב הארכיטקטורה הפרסית. בימינו יזד היא מרכז לשיחי משי איכותיים ולתעשיית הטקסטיל בכלל. בעיר תעשיית קירמיקה ותכשיטים. האוכלוסייה באזור היא בעיקרה חקלאית אך רבים מועסקים בתעשיית מתכת ומכונות.

'טאקיה אמיר צ'אכ'מאג', (Takyeh Amir Chakhmagh)

יהודים

אגדות נקשרו על בואם של יהודים ליזד. אחת מהן מספרת כי יהודים מאספהאן פנו מזרחה עד שמצאו עצמם ביזד ולאחר שהצילו את השאה הותר להם להישאר ביזד. קהילה יהודית קיימת ביזד כנראה מראשית המאה ה-17. במאה ה-18 עמד בראש הקהילה הרב אור שרגא, שנודע כבעל מופת וכבעל השפעה על השלטונות. נפטר בשנת תקנ"ד (1794). דמות בולטת נוספת שצמחה ביזד הוא מולא סימן טוב מלמד, בעל 'חייאת אל-רוח', ספר המבוסס על 'חובת הלבבות' של רבנו בחיי אבן פקודה ועל 'מורה נבוכים' להרמב"ם. התגורר גם בהראת ובמשהד ואף לבוכרה הגיע⁶⁹. בגלל בידודה היחסי של יזד משאר איראן נחשבים היהודים היזדים לעדה בפני עצמה והם משמרים מנהגים ומסורות נפרדות מזו של שאר יהדות איראן. בשנת 1848 מצא בה בנימין השני 150 משפחות יהודיות נתונות בסבל רב. בשנת 1871 פרץ רעב כבד ורבים מיהודי העיר מתו. יהודי בריטניה סייעו בכסף ובעצה. יהודים מיזד נדדו להראת שבאפגניסטן, שבה הייתה קהילה יזדית. היו שהגיעו למשהד, לקבול ולבוכרה. בשנת 1887 נגזר על היהודים ללכת עם טלאי על בגדיהם לצורך זיהוי. דלתות הכניסה לבתי היהודים נבנו נמוכים מקומת אדם. יהודים חבשו כובע מגוחך ורכבו על חמור כשפניהם מופנים אל זנב הבהמה⁷⁰.

קשר הדוק היה בין יזד לבבל, שאל חכמיה נהגו לפנות בשאלות הלכתיות ובעיקר לר' יוסף חיים בעל ה'בן איש חי'. הם פנו בשאלות גם לראשונים לציון ר' יעקב שאול אלישר ור' יעקב מאיר וכן לר' אליהו מני, רבה של חברון. הנוסע אפרים ניימרק מצא שהקהילה היא 'המצויינת שבפרס בחכמה וביראת שמים'. א"י בראור מצא בשנת 1935 שיהודי יזד מספקים מלמדים ומלמדות, כנראה בוגרות כ"ח, לקהילות אחרות. שד"רים מארץ ישראל ביקרו בקהילה והידקו את הקשר בין יזד לארץ ישראל. ביניהם, השד"ר יחיאל פישל קסטילמן יליד גליציה, שביקר ביזד בשנת 1860 ובביקורו גם פסק בענייני הלכה. הוא מציין לשבח את יהודי יזד שהם אדוקים באמונתם יותר

⁶⁹ ראה עליו בעמ'.....

⁷⁰ ראה א"י בראור, אבק דרכים, ב, 280-281. תש"ו; שרגא-מיזד.

מקהילות פרס האחרות וזאת חרף עוניים הרב. הוא גם משבח את טוב ליבם. מיסיונרים מומרים הגיעו ליזוד באצטלה של יהודים, השקיעו משאבים, אך משנחשפה זהותם, היהודים ניתקו מגע ולמרות עוניים נשארו נאמנים לתורת ישראל. בשנת 1926 הקימה כי"ח בית-ספר. מנהל אליאנס בשנות ה-20 ביקש לגזוז את פיאות התלמידים אך נתקל בסירוב מוחלט. בשנת 1949 למדו כ-600 תלמידים (בעיקר תלמידות) בכי"ח. במקביל פעל המוסד החרדי 'אוצר התורה' שבו למדו באותה שנה כ-100 תלמידים.

בתחילת המאה ה-20 היו ביזוד כ-5,000 יהודים. באותה תקופה החלה עלייה של תלמידי חכמים, שנתנו את הדחיפה לעלייה המונית. רבים, אפילו עניים, עלו תחילה כעולי רגל ('זיאהרה') לארץ ישראל וחזרו עם התואר 'הג'י'. בשנת 1915 עלו כ-200 נפש ולאחר הקמת המדינה עלו כ-4,000⁷¹.

כרמאנשאה, כרמשאן, کرمانشاه, Kermanshah

מחוז כרמאנשאה כולל גם את מערב כורדיסטאן. העיר שוכנת במערב איראן סמוך לגבול העיראקי, כ-525 ק"מ ממערב לטהראן, על הדרך ההיסטורית המקשרת בין בגדאד בעיראק להמדאן באיראן ולרמת איראן. בירת המחוז היא העיר כרמאנשאה, שבה כ-823,000 תושבים. במחוז כולו כ-2 מיליון נפש. העיר הוקמה למרגלות 'ספיד קוהנד' (ההרים הלבנים). חלקיה המיושבים נמצאים בגדת הנהר והעמק סאראב. העיר נמצאת בגובה 1,350 מטרים מעל פני הים. זהו אזור חקלאי ומסחרי כאחד. במחוז גדלים דגנים, אורז, ירקות, פירות וזרעי שמן. באזור מפעלי תעשייה, נפט ובתי זיקוק לנפט ומפעלי סוכר, מלט, טקסטיל וקמח, מזון, צמר ושטיחים. צפונות-מזרחית לעיר שדה תעופה על שמו של ה'שהיד אשראפי אספהאני'. בחלקיו הגבוהים של האזור יש שדות מרעה משובח לצאן ובקר. האוכלוסייה בצפון המחוז היא כורדית ובדרום היא לורית. בעיר כרמאנשאה יש מיעוט של פרסים, טורקים ויהודים. לאחר גילוי הנפט באתר 'נפט-אי-שאה' הוקמו בסביבה בתי זיקוק והאוכלוסייה הוכפלה.

בעיר כרמאנשאה וסביבה נתגלו שרידים פרה-היסטוריים. במערת ביסטון (Bisetun) נתגלה האדם הנאנדרטאלי. שתי תקופות מפוארות היו בתולדותיה – האחמאנידית (מאה ה-7 לפנה"ס) והסאסאנית (מאה ה-4).

הכיבוש הערבי במאה ה-7 הסב לה נזקים אבל העיר שוקמה בימי השושלת הספווידית. הפלישה האפגנית והפלישות העות'מאניות הסבו לעיר נזקים רבים. במהלך מלחמת איראן ואפגניסטן ערי הפרובינציה הסמוכים לעיר נפגעו קשה – הערים סאר-ה פול-ה זאהב וקסר-ה- שירין נחרבו עד היסוד. בשנים 1980-1988 התנהלה מלחמה בין עיראק לאיראן והעיר הופצה בטילי סקאד, שגרמו לאלפי אבידות בנפש ולגל של פליטים שהגיעו לטהראן.

פסל הלניסטי חצוב בסלע של בהראם בדמותו של הרקולס

יהודים

⁷¹ ע' לוי, 'הקהילה היהודית ביאזד שבאיראן במאה הי"ט', **מעלות**, יג (1), 1981, 40-31. (נמצא גם בספרו: **יהודי איראן במאה הי"ט**); הנ"ל, 'מפעלה החינוכי של "כל ישראל חברים" ביאזד', **יהודי איראן במאה הי"ט**.

בפי היהודים נקראה העיר פְּרֶמֶשֶׁן. יהודים חיו בעיר כבר בימי הביניים. אחד משערי העיר נקרא 'דְּרֻזָּה יְהוּדִיָּה' (שער היהודים), שהוביל אל הגטו היהודי. הנוסע דויד דבית הלל מצא בה בשנת 1825 שלושה בתי-כנסת ו-300 משפחות יהודיות שרובן עניות. בשנת 1848 מצא בה בנימין השני 40 משפחות יהודיות ובראשן 'נשיא'. הנוסע אפרים ניימרק דיווח בשנת 1885 על בית-כנסת שבו שלושה אולמות תפילה ועל קהילה המונה 250 נפש ונוהג אצלם מנהג בבל. בשנת 1936 מצא א"י בראוור 4,000 יהודים, רובם דוברי פרסית ומיעוטם דוברי ארמית (כורדית), שבאו מהרי כורדיסטאן. קומץ מהם היו יהודים בבליים שעסקו במסחר. כ"ח הקימה במקום בית-ספר, הגנו על היהודים ואף קידמו אותם.⁷²

משהד, مشهد, MASHHAD, MESHHEH

משהד היא העיר השנייה בגודלה באיראן. היא מונה מעל שני מיליון וחצי תושבים. העיר שוכנת במחוז ח'וראסאן, על גבול אפגניסטן-איראן. היא משמשת כמרכז חקלאות, מסחר ותחבורה. העיר קדושה לשיעים בשל קבר האימאם עלי א-ריזא, הנמצא בה. שמה של העיר נגזר כנראה מהמילה הערבית 'שהיד' (מרטיר). משהד העיר הקדושה ביותר באיראן. העיר ממוקמת במחוז ח'וראסאן על גבול אפגניסטן-איראן. היא משמשת מרכז חקלאי, מסחרי ותחבורתי. העיר קדושה לשיעים בשל קברו של האימאם עלי א-ריזא המצוי בה. מדי שנה עולים לרגל עוד כ-20 מיליון מאמינים. עשירים עולים גם למכה וחוזרים עם התואר 'חג'י' ועניים מסתפקים בעלייה לרגל למשהד ומקבלים את התואר 'מאשטי' (Mashtee). לפני מותו של האימאם ריזא וקבורתו במשהד המקום שימש ככפר קטן בשם סאנאבאד. קברו של האימאם נתן תנופת פיתוח למקום. נאדיר שאה (מלך 1736-1747), הכובש הגדול, עשה אותה לבירתו והעיר המשיכה לשמש בירה גם לאחר ימיו – ימי השושלת האפשרידית - עד שהודחה בשנת 1796.

יהודים ואנוסים

נאדיר שאה היה סוני וניסה לדכא את השיעים שביקשו להשתלט על פרס. בד בבד עם יחסו לשיעים הוא גילה סובלנות כלפי דתות אחרות. מספרים כי ציווה לתרגם את התנ"ך לפרסית. בשנת 1746 הוא העביר מיעוטים כורדים (סונים), ארמנים ויהודים מאזור קזווין למשהד כדי ליצור משקל נגד ולנטרל את עוצמתם של השיעים בעיר הקדושה ביותר בפרס. יחסו ליהודים היה חיובי ואת השלל הגדול שהביא מהודו הפקיד בידי נאמניו היהודים במבצר 'קלעת נאדירי' לשם הועברו 17 משפחות. למשהד הגיעו

⁷² א"י בראוור, אבק דרכים, ב, עמ' 69-86, תש"ו; א' כהן, 'החינוך היהודי בכרמאנשאה (איראן) בשלהי המאה ה-19', שרשים במזרח, כרך ד', 1997, עמ' 104-112; הנ"ל, 'קהילה היהודית בכרמאנשאה (אירן) במאות ה-19 וה-20 עד למלחמת העולם השנייה'. 1992. נימרק-מסע, עמ' עב-עג.

בשלב המוקדם 16 משפחות ו-7 משפחות הועברו לסבזוואר, שממנה הגיעו למשהד. הניב הפרסי בפיהם של יהודי קזווין והסביבה היתה 'גילכיל'. המשפחות שהגיעו מקזווין היו: כהן, לוי, אהרוני (שכינויים 'זוגאלי' – עושי פחמים), אקלר, בצלאלי (בצל), גרג'י, דילמאני (מהעיר דילמאן-סלמס), חכימי, כלי, מרדכי, נסים ורחמני. מאוחר יותר הגיעו משפחות נוספות: בוקרי [כפר ליד סבזוואר], זר [כנראה צורפי זהב שהגיעו מיזד], חזקיה [צאצאיו של מולא חזקיה], יזדי [הגיעו מיזד בשנת 1770 בעקבות הרעב הכבד], כאשאני [הגיעו מכאשאן בסוף המאה ה-18 ומשם להראת], לארי [היגרו מלאר בסוף המאה ה-18], מנגי [כפר ליד קזווין], ושמסי. בשנת 1840 לערך נטשו חלק מבני המשפחות האמורות לעבר הראת וערי בוכארה.

היהודים במשהד קנו מהזרטוטטרים (שנאלצו לנטוש את משהד מחמת הרדיפות הדתיות) חלקות קרקע ובתים סמוך לחומת העיר – בצידו הדרום מערבי. המקום נקרא 'מחלה עיד גאה' (שכונת מועד וחג) ובפי היהודים 'מחנה ישראל'. הם הקימו במקום בית כנסת והפכו את בית המרחץ המקומי למקווה. לאחר מותו התחדשו הפגיעות במיעוטים. בשנת תקצ"ט (1839) התחולל בעיר פוגרום ביהודים בעקבות הסתה של ההמונים שגרמה לאבדנם של כ-36 יהודים ושוד וביזה של רכוש יהודי וחורבן בתי-כנסת, כפי שנראה בהמשך. הצלתם של היהודים נקנתה רק בעבור התאסלמות. המתאסלמים קיבלו את הכינוי 'ג'דיד אל אסלאם' (מוסלמים חדשים), אולם בחשאי המשיכו האנוסים לשמור על דיני היהדות. גם הבאהיים שילמו מחיר כבד של רצח, שוד וביזה (1998). בשנת 1912 כוחות רוסיים פוצצו את אתר קברו של האימאם. גם ב-20 ביוני 1994 (יום האבל שחל בעשורא) התפוצצה פצצה באולם התפילה שהביאה למותם של 20 מתפללים. נראה שהרקע היה מאבק בין סונים לשיעים.

היכל הקבר הקדוש של האימאם עלי ריזא
וכניסה למסגד מולא חידר במשהד

אינוס יהודים לאסלאם באיראן

יש הערכה כי מימי ג'ינגיז ח'אן (1219) ועד ימיו של פ'תח עלי שאה המירו בפרס את דתם קרוב למיליון יהודים. בימי המונגולים ותימור לנג יורש המונגולים היהדות איבדה כ-650,000 יהודים בפרס בשל אינוס היהודים לקבל את עול האסלאם. אינוסם של יהודי משהד הוא תופעה יחידאית הקרובה לימינו (1839), שבה האנוסים חזרו ליהדות שלימה. גורם חשוב בהתאסלמותם של היהודים לבד מן הרדיפות, היה חוק הירושה שהיה בתוקף עד שנת 1925. החוק קבע כי רכושה של משפחה יהודית עובר בשלמותו

לידיו של בן משפחה שהתאסלם. היו יהודים שמצאו מקלט בנצרות, שמסיונרים שלה סובבו בין הקהילות. פרופ' אמנון נצר מביא השערה לפיה כ-10% מיהודי איראן עברו עד המאה העשרים לדת הבהאית, שהייתה גם סמל מעמדי והייתה נוחה מבחינת האמונה. לאור נתונים אלה, יש להניח שדם יהודי זורם בעורקיהם של רבים מהשיעים באיראן, בבחינת 'מהרסיך ומחריביך ממך יצאו' (ישעיה מט, יז)⁷³.

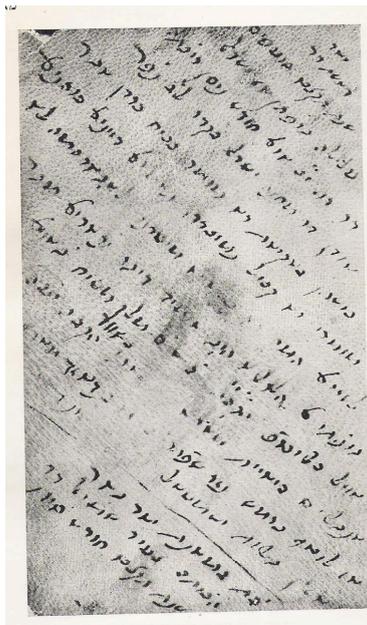
אנוסי משהד⁷⁴ מוצאים מקלט באפגניסטן

ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839), ימים אחדים לפני חג הפסח, חל יום אבל ה'עשורא' של השיעים (10 בחודש מוחרם 1255 להג'רה). באותו יום טפלו על יהודי משהד (הנמצאת בצפון מזרח איראן) ששחטו כלב וייחסו אותו לריזא עלי הקדוש לשיעים⁷⁵. ההמונים שהגיעו גם מן הכפרים הסמוכים למסגד המרכזי יצאו בהמוניהם אל הגטו היהודי, רצחו 36 יהודים ופצעו רבים. רכושם של היהודים נבזז וכמה מבנות הקהילה נחטפו. התנאי להפסקת הפוגרום היה המרת דתם של היהודים לאלתר. המרת הדת גם אילצה את המוסלמים להחזיר את רכושם של היהודים. בקולופון שבכריכת ספר דברים, השמור בקדושה בבית הכנסת של קהל אנוסי משהד על-שם חאג'י אדוניהו הכהן בשכונת רחובות הבורכים בירושלים, רשם אחד האנוסים, שהיה עד ראייה, את קורות הפוגרום בדברים הבאים:

⁷³ ראה אמנון נצר, 'איראן', בעריכת חיים סעדון, עמ' 37.

⁷⁴ על פרשת יהודי משהד והגלייתם מדלמאן ומקוזוין למשהד בהוראת נאדיר שאה בשנת 1734 ואינוסם לאסלאם השיעי, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 99-152.

⁷⁵ נתוני איסלום יהודים באיראן מובאים לפי הערכתו של חביב לוי, 'איראן', שם: מימי ג'ינג'יז ח'אן (1219) ועד ימיו של פ'תח עלי שאה המירו בפרס את דתם קרוב למיליון יהודים. בימי המונגולים ותימור לנג יורש המונגולים היהדות איבדה כ-650,000 יהודים בפרס בשל אינוס היהודים לקבל את עול האסלאם. אינוסם של יהודי משהד הוא תופעה יחידאית הקרובה לימינו (1839), שבה האנוסים חזרו ליהדות שלימה. גורם חשוב בהתאסלמותם של היהודים לבד מן הרדיפות, היה חוק הירושה שהיה בתוקף עד שנת 1925. החוק קבע כי רכוש של משפחה יהודית עובר בשלמותו לידיו של בן משפחה שהתאסלם. היו יהודים שמצאו מקלט בנצרות שמסיונרים שלה סובבו בין הקהילות. פרופ' אמנון נצר מביא השערה לפיה כ-10% מיהודי איראן עברו עד המאה העשרים לדת הבהאית, שהייתה גם סמל מעמדי והייתה נוחה מבחינת האמונה. ללמדך שדם יהודי זורם בעורקיהם של רבים באיראן.

תעודה משנת תקצ"ט (1839)

על פרשת אינוסם של יהודי משהד

נוסח התעודה בלשון המקור פרסית-יהודית:

יאד/ ראשת דר/ שנת תקצט סועפים/ עלילה גופתן אז ישראל/ דר רוז י"ב אום חדש ניסן ריכתא/
 שודן דר מחנה ישראל/ בקדר ל"ב נפר/ כושתן באקיאת רא מומר בכוח כרדן אגר/ מומרי רא
 קאבול נמיכרדן ישראלים דיינים כוהנים/ לויים המה רא [כל] איא מיכרדן נאג'אר המה לא/
 גופתים האלא היג' אומיד דיגר נדארים מגר/ אוול בלוטף הק' ב"ה ב' א(ו)ם מלך משיח ג' אום/
 אנגליס ביאיית מארא/.....בשווד הקב"ה...../ אז לוטף כרמש נזר שפו (קטש רוי מא) בנדאזר
 מאר(א)/ אזין גלות ישמעאל (כלאץ) כונד/ כת במאנת יאד גר / הכותב צעיר שמואל דר/ שנת
 תקצ"ט חודש סיון.

תרגום לעברית:

בשנת התקצ"ט סועפים [כינוי לשיעים] העלילו עלילה על היהודים. ביום יב' ניסן התפרצו הגויים
 לבתי היהודים; 32 יהודים הרגו ואת הנותרים עשו מומר בכוח - לולא הסכימו להתאסלם היו
 הורגים את כולם, ישראלים, דיינים, כהנים, רבנים ולויים. בהכרח אמרו כולם: לא אלאהא אלא
 אללה. עתה שום תקוה אין לנו אלא אם כן: ראשית, ירחם עלינו אלוהים; שנית, במהרה בימינו
 יבוא המלך המשיח; ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מצרותינו והקב"ה ברחמיו יאיר
 אלינו את פניו ויגאל אותנו מגלות ישמעאל הזאת⁷⁶.

התעודה מלמדת על נטייתם של יהודי משהד לטובת הבריטים שפעלו באזור. רבים מבני העדה שימשו
 סוכנים של הממשל הבריטי בהודו וסייעו לסוכנים בריטיים שפעלו באיראן ובאפגניסטן במידע, בתרגום,

⁷⁶ מובא אצל בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 130-131. התרגום לעברית נעשה בידי פרופ' עזרא ציון מלמד.

בהלוואות כסף ובליווי בשטח מסוכן לזרים. לימים גמלו הבריטים ליהודי הקהילה וחשו לעזרת העקורים שגורשו למחנה ריכוז ליד משהד והחזירו אותם לעיר המקלט הראת שבאפגניסטן. שנה לאחר אינוסם, כשנרגעו הרוחות, החל גל בריחה של כאלפיים אנוסים לערי בוכרה ובעיקר לעיר הראת באפגניסטן, הסמוכה יחסית. שתיהן מדינות סוניות שלא נהגו בקיצוניות כלפי דתות אחרות, אך תיעבו את השיעים. במקומם החדש חזרו ליהדות שלימה וקיימו חיי קהילה וחיי מסחר. שבע-עשרה שנה יותר מאוחר נכבשה העיר הראת על-ידי הפרסים והאנוסים שמרדו באסלאם השיעי מגורשים למחנה ריכוז ליד העיר משהד. רק איום בריטי לפלישה לעיר הנמל בושר אילצה את האיראנים לסגת מהראת ולאפשר למגורשים לחזור לעיר הראת. עשרות מתו והיו שחזרו לחיק האיסלם והצילו את עורם⁷⁷.

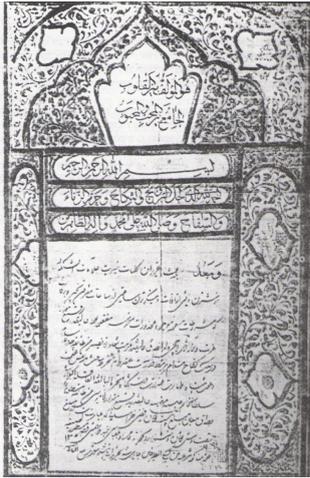
בין הבאים להראת היו בני משפחת גרג', שהנהיגו את הקהילה ועשו רבות למען מעמדה החברתי והרוחני. המהגרים החדשים, שהיו אמידים יותר ובעלי פתיחות כלכלית וחברתית נתנו את הטון בקהילה לאורך כל השנים עד לעלייתה של הקהילה בארץ.

במשך 110 שנים שמרו אנוסי משהד על יהדותם. בדרכים מתוחכמות ביותר הם קיימו את פולחנם במרתפי הבתים בעוד שבפומבי ביקרו במסגדים. הילדים נשלחו לפתוח את החנויות בשבת והצליחו שלא למכור דבר. הם קנו בשר טריפה בשווקים אך את הבשר השליכו לכלבים וחתולים ושחטו בביתם שחיטה כשרה. כך נהגו כלפי הלחם.

חנוכית בזיכים של האנוסים. הבזיכים פוזרו בבית כדי לא לעורר תשומת לב אצל נוכרים הם ייצרו חנוכייה בעלת 9 בזיכים נפרדים שהוארו ופוזרו ברחבי הבית בלילות חנוכה. את הילדים והילדות אירסו בתוך המשפחה בילדותם המוקדמת וקיבלו אישור כדת וכדין מהאימאם, אולם משהגיעו לפרקם השיאו אותם כדת משה וישראל בשני אירועים ובשתי כתובות יהודית ומוסלמית – אירוע פומבי הפתוח למוסלמים ואירוע יהודי נסתר במעמד מניין יהודים שנערך יום קודם.

⁷⁷ מאורע זה של הגלייה, מחנה הריכוז ושובם של היהודים להראת מובאים בכרוניקה של מולא מתתיה גרג' (גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143) ובקולופון על גבי ספר דברים, שהועתק על-ידי יצחק בן-צבי (ראה: בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 132-134) ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 157-162, לוי-גירוש הראת, עמ' 77-91.

כתובה מוסלמית משל האנוסים משנת 1306
להג'רה (1888/9). העדים חתומים

החתן ניסן

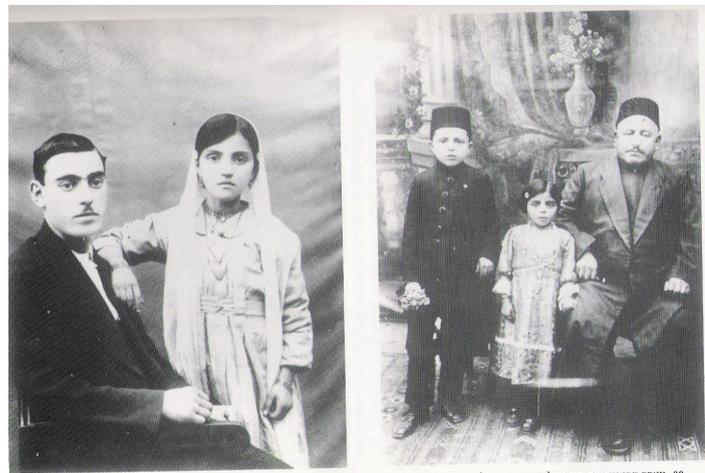

כתובה יהודית בקהילת האנוסים, תרס"א (1901)

עברית

בן משיח והכלה שרה בת משיח

האנוסים נמנעו מלתת גט לאישה, מאחר ולא היו להם בתי דין כהלכה היה חשש שהאישה תינשא לגבר אחר מבלי שניתן לה גט כהלכה מבעלה והילד הנולד מן הזיווג הזה יהיה ממזר. אנוסי משהד, כמו יהודי המרחב, לא קיבלו עליהם את חרם דרבנו גרשום ועל כן נשאו אישה נוספת מבלי שגרשו את הראשונה.

פאתולה ליוויאן וארוסתו

סאבר חכימיאן עם בנו

בטקס האירוסין. משהד 1925

הילדה שהובטחה לו כארוסתו.

בעלייתם למכה היו שעברו בירושלים ובנו בתי-כנסת (חג'ייחזקאל ומשפחת כהן אהרונוב).

לגבי ברית מילה לא הייתה בעיה כי גם המוסלמים מלים את ילדיהם. לאנוסים הייתה חלקה מיוחדת בבית הקברות והם הצליחו לקיים במשולב פולחנים מוסלמיים ויהודיים⁷⁸.

קזווין, قزوین, Kazvin, Kasvin, Casbeen, Casbin, Ghazvin, Qazvin

העיר קזווין שוכנת בגובה 1,800 מטרים מעל פני הים ומתגוררים בה כ-350,000 תושבים ובמחוז קזווין כולו כ-1.2 מיליון נפש. העיר שוכנת כ-165 ק"מ צפוןית-מערבית לטהרן. האקלים של העיר הוא קריר ויבש בהיותה סמוכה לדרום רכס אלבורז. העיר ממוקמת על בירתה הקדומה של האימפריה הפרסית ויש בה כ-2,000 אתרים ארכיאולוגיים, המעידים על מעמדה התרבותי וההיסטורי החשוב. הממצאים הארכיאולוגיים מעידים שהיה ישוב במקום כבר לפני 9,000 שנים. השם 'קזווין' או 'קסבין' מקורו מהשבת העתיק 'קאס', שמקום מושבו היה בדרום הים הכספי לפני כאלף שנים. קזווין יושבת על אם הדרך בין אסיה הקטנה, לחופי הים הכספי, טהראן, איספאהן והמפרץ הפרסי. מיקומה העניק לה מעמד אסטרטגי רב חשיבות. העיר בשמה 'קזווין' מובילה אותנו לימיו של שאפור ה-2 (250 לפנה"ס), שביצר את העיר לצורך פיקוח אזורי. בתולדותיה היא היתה מרכז פרסי בעל חשיבות. היא נכבשה על-ידי הערבים בשנת 644 ונהרסה על-ידי ג'ינגיס ח'אן במאה ה-13. השושלת הספאווידית עשתה את העיר לבירת האימפריה בשנת 1548 ובשנת 1598 הועברה הבירה לאיספאהן. בשתי מלחמות העולם הופצה העיר על-ידי הרוסים. מכאן התארגנה ההפיכה הצבאית שהעלתה לשלטון בשנת 1921 את ריזא ח'אן, מייסד השושלת הפהלווית⁷⁹. בימינו עוברות בה דרכי תחבורה מהירות – הרכבת והכביש המהיר לטהראן. בעיר מרכזי סחר לטקסטיל - כותנה, משי וקטיפה – וזאת בנוסף למוצרי עור.

⁷⁸ על יהודי משהד ראה: מ' חכימי, *ג'דידי אל-אסלאם* (אנוסי משהד-פרסית), טהרן, 1966; ב"צ יהושע, *דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן*, ירושלים, 1980 (מופיע גם בהרחבה ועם תצלומים בספרו יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-148); א' כהן וש' כאבלי, *דו קרני מקאומת: תאריח' יהודיאן-י משהד* (מאתיים שנה של התנגדות), כרך ראשון (פרסית); ש"ז כהן, *בשובך לציון – ילדותי במשהד ועלייתי לארץ ישראל*, [ישראל], תשנ"ט; י' כחי-בעז, *קריאת מגילת איכה והקינות לתשעה באב אצל יהודי משהד בישראל*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח; ע' לוי, 'יהודי משהד בראשית המאה העשרים', *יהודי איראן במאה הי"ט*, הנ"ל, 'נשיא יהודי משהד', *עת-מול*, ו (2), 1980, 22-23; הנ"ל, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', *פעמים*, 6, תשמ"א, עמ' 57-73; הנ"ל, 'גירוש הראת 1856-1859', *פעמים*, 14, 1982 (תשמ"ג), עמ' 77-91. (נמצא גם בספרו: *יהודי איראן במאה הי"ט*); א' נצר, 'קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן', *פעמים*, 42, 1990, עמ' 127-156; ר' פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', בתוך: א' שטאל (עורך), *עדות ישראל – פרקי ספרות, הוי והיסטוריה*, חלק ב, תל-אביב, 1979, עמ' 251-256; ר' פטאי 'הנישואים אצל אנוסי משהד', *עדות*, ב, ב, תש"ז, עמ' 165-192; ו"י פישל, 'קהילת האנוסים בפרס', *ציון*, כרך א', תרצ"ו, עמ' 49-74; ר' קשאני, *אנוסי משהד*, ירושלים, 1979; הנ"ל, 'הרב סימן טוב מלמד, משורר והוגה דעות במשהד', *באורח מדע*, תשמ"ו, עמ' 365-371. A. Levy, *The Jews of Mashad*, Jerusalem, 1998; J. Pirnazar, Jaleh, 'The Anusim of Mashad', *Ester's Children: A Portrait of Iranian Jews*, Beverly Hills & Philadelphia 2002, pp. 115-136.

⁷⁹ בשנת 1925 הוכרז לריזא שאה פהלווי. בשנת 1941 הודח על-ידי הבריטים והרוסי בשל האוריינטציה הנאצית שלו ובמקומו עלה בנו מוחמד ריזא פהלווי.

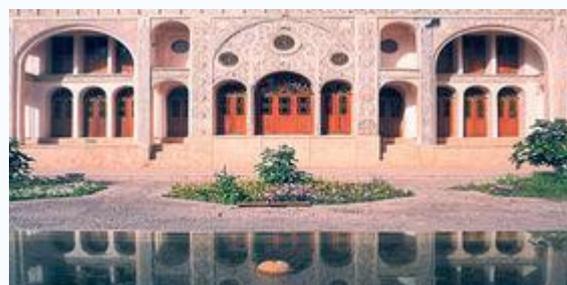
דוגמה של הארכיטקטורה האיראנית בקזווין

יהודים

לפי המסורת באתר Peighambariyeh קבורים ארבעה קדושים יהודיים, ששמותיהם הערביים הם: סאלאם, סולום, אל-ח'ייה ו-סוהולי (*Salam, Solum, al-Qiya, Sohuli*). בשנת 1746 נאדיר שאה העביר מיעוטים כורדים (סונים), ארמנים ויהודים מאזור קזווין למשהד כדי ליצור משקל נגד ולנטרל את עוצמתם של השיעים בעיר הקדושה ביותר בפרס.

קאשאן, كاشان, KASHAN

העיר ממוקמת במרכז פרס על דרך השיירות העתיקה מצפון פרס לדרומה ועוברת בין 'דשת-י כביר' (המדבר הגדול) לבין הרי פרס המרכזיים. מיעוט מקורות המים ומיקומה באזור מדברי הגבילו את קצב התפתחותה. העיר מצטיינת בייצור שטיחי משי וצמר הנודעים ביופיים ובאיכותם. העיר קאשאן יושבת על שרידי העיר העתיקה סילק טפה, כ-3.5 ק"מ מדרום-מערב העיר. לפי המסורת העיר נוסדה במאה ה-8 ע"י זובידה, אשת הח'ליף הארון אל-ראשיד, אך העיר ידועה מהתקופה הסאסאנית. אל-מקדסי הגיאוגרף הידוע מציין כי תושבי קאשאן התנגדו לכיבוש הערבי. העיר נהרסה בידי המונגולים במאה ה-13 ושוקמה מחדש. העיר התפרסמה במוצרי הקירמיקה, קדרות ובאריגה. בתקופה הצפונית התפתח בקאשאן ייצור השטיחים. בשנת 1799 ניזוקה העיר ברעש אדמה.

שטיח קשאני

דוגמה מהארכיטקטורה הפרסית המסורתית. המאה ה-19

העיר קאשאן נמצאת בפרובינציה של איספהאן. אוכלוסייתה מוערכת מעל 272,000 נפש. מקור שמה של העיר מהמילה 'קאשי', שפירושו אריה או מרצפת. זהו האואזיס הראשון הגדול לאורך הדרך שבין העיר הקדושה קום לקרמאן. לפי המסורת, האמגושים – שלושת החכמים שהצביעו על כוכב בית לחם המבשר על הולדתו של ישו –

מוצאם מן העיר קאשאן. לא הרחק מן העיר נמצאו בחפירות מוצגים פרה-היסטוריים מלפני 7000 שנה. ולטן מליכ-שאה מהשושלת הסלג'וקית ציווה לבנות את המצודה במרכזה של קאשאן במאה ה-11. חומות המצודה העומדת עד היום נקראים ג'אלה ז'לאלי (*Ghal'eh Jalali*). ארמונותיה וגניה של קאשאן שימשו אתרי נופש למלכים הספווידים. בשנת 1778 נפגעה העיר ברעידת אדמה עזה שהותירה 8,000 נפגעים. העיר שבה ונבנתה ומרשימים המבנים מהמאות ה-18 וה-19.

יהודים

העיר קאשאן נודעה במשכיליה היהודים. בעיקר במאות ה-16-18. נולד בה באבאי בן לוטף מחבר 'כתאב-אנוסי', שבו הביא את סיפור תלאותיהם של יהודי פרס. משוררים אחרים מקאשאן הם בנימין בן מישראל, שמואל פיר אחמד ומולא גרשון, המשורר הצופי סרמד – יהודי שהתאסלם (מת 1660). באבאי בן לוטף מדווח, כי באמצע המאה ה-17 חיו בה כ-500 משפחות יהודיות. בנימין השני מדווח כי במאה ה-19 כ-180 משפחות. שליח כי"ח פישל הירש ציין כי בשנת 1874 היו שם רק 80 משפחות במצב כלכלי ירוד ובשנת 1906 חיו בה 2,000 יהודים מתוך אוכלוסייה מוסלמית שמנתה 50,000 תושבים. היהודים התגוררו ב-130 בתים ורובם עסקו ברוכלות של בדים. בשנת 1975 היו בעיר סוחרים יהודים בודדים, שגם השגihu על 7 בתי-כנסת ומעט קברי קדושים⁸⁰.

שיראז, شیراز, Shiraz

שיראז היא בירת הפרובינציה פ'ארס. היא ממוקמת בדרום מערב איראן על גדת נהר האכזב דאריאצ'יה ח'ושק (*Daryacheh Khoshk*). לרגלי הרי הזאגרוס. 919 ק"מ דרומית לטהראן. האקלים שלה נוח והיא מרכז מסחרי אזורי לאורך אלף שנים. היא בירת התרבות של פרס. שמות החיבה של שיראז הם 'עיר השושנים', 'עיר הגנים' ו'עיר האהבה'. היא משתרעת על 340 קמ"ר והיא שוכנת בגובה 1500 מטרים מעל פני הים. חיים בה (2006) 1.2 מיליון נפש. היא העיר השישית בגודל אוכלוסייתה באיראן. איזכור ראשון של העיר הוא משנת 2000 לפנה"ס. בחפירות נתגלתה על לוח חימר כתובת בלשון העילמית ובה נכתב שם העיר טיראזיס (*Tiraziš*). על לוחות חימר מהמאה ה-2 היא כבר נזכרת בשמה 'שיראז'. העיר הייתה בירת פרס בימי שושלת זאנד (1750-1781) ותקופה קצרה בימי השושלת הספארידית. הכיבוש המונגולי והכיבוש של נאדיר שאה הותירו את העיר ללא פגע לאחר שהמנהיגים ידעו לתגמל את הכובשים. במאה ה-13 שיראז הייתה מרכז מוביל בתחומי האמנות והספרות, הודות לעידוד המושלים שטיפחו מלומדים ואמנים. בין משורריה הנודעים: סעדי⁸¹ והאפיז⁸². שיראז נודעה כעיר של שירה, יין ופרחים, גנים ובוסתנים.

⁸⁰ ראה אמנון נצר, ערך 'קשן', אנצ' עברית. בעיר נולד הרב ידידיה שופט (1908-2005), צאצא לשושלת רבנים, רבה הראשי של איראן ומנהיגה של יהדות איראן בתפוצות.

⁸¹ שמו המקורי של סעדי: מושריף א-דין איבן מוצלה א-דין (1215-1292). נולד בשיראז ולמד בבגדאד בשנת 1256 שב ממסע נדודים לשיראז. יצירותיו העיקריות: 'הבוסתן' (1257), שיר דידקטי בשבח הצדק, הצניעות וההסתפקות במועט שבאסלאם. ספרו השני: 'גן הוורדים' (1258), אוסף סיפורי מוסר קצרים. כתב כמה 'אודות' והציג את סיגנון ה'גזל', שפותח לימים על-ידי האפיז.

⁸² שאמס א-דין מוחמד האפיז (1326-1390). נולד בשיראז. בראשיתו מורה-דת ומעתיק כתיב-יד. לימים משורר חצר שנודע כאמן ה'גזל' – שיר לירי קצר על אהבה ויין כסמלים. מיוחסים לו כ-500 'גזלים' שתורגמו לשפות רבות והידוע מכולן הוא תרגומו של ג'תה לגרמנית.

גן ההרמון ביראז

בימיו של שאה עבאס ה-1 נבנו בעיר ארמונות ובתים מסוגננים בסיגנון הבנייה של איספהאן, בירת האימפריה. שיראז נודעה בעבודות הפסיפס, צורפות ואריגת שטיחים. השבטים בכפרים הסמוכים לשיראז ידועים באריגת שטיחי 'קילים', (המופרים כאן בשמות GilimJajim). בשיראז תעשיות של מלט, סוכר, דשנים, טקסטיל, מוצרי צמר ועבודות מתכת. רוב בתי הזיקוק של איראן ותעשיות האלקטרוניקה שלה מרוכזים כאן.

שטיח בסגנון המסורתי

הבזאר של שיראז ציור של ז'אן דיולאפוי (1881)

לאחר נפילתה השושלת הספווידית סבלה שיראז מן הפלישה האפגנית ולאחר רצח נאדיר שאה בשנת 1747 רוב המבנים ההיסטוריים נפגעו או היו לחורבות והאוכלוסייה ירדה ל-50,000 נפש כרבע ממניינה במאה ה-16. שיראז חזרה עד מהרה להצלחותיה הכלכליות תחת שלטונו הנאור של פארים ח'אן זאנד שעשה אותה לבירת ממלכתו בשנת 1762. 12,000 עובדים בנו את הרובע המלכותי שכלל מצודה והרבה בנייני מינהל, מסגד ובזאר מקורה, מן המפוארים ביותר באיראן, והקיף את העיר בחומה. אגא מוחמד ח'אן מייסד השושלת הקג'ארית נקם בשיראזים והרס את עירם והעביר את הבירה לטהראן. למרות ירידת מעמדה שיראז היא נותרה מרכז מסחרי חשוב בדרך למפרץ הפרסי. הרבה מגניה המפורסמים, בנייניה המפוארים נבנו במאה ה-19 ומשווים לעיר את יופיה העכשווי.

יהודים

בשנת 1910 העלילו המוסלמים על יהודי העיר שרצחו ילדה מוסלמית לצורכי פולחן. בו ביום נמצאה גופה סמוך לבית העלמין היהודי אלא שזאת הייתה גווייה של נער יהודי שנקבר שמונה ימים קודם. בפוגרום לקחו חלק חיילים, פורעים ואספסוף שכלל גם רוכלים מן השוק, כפריים, נשים וילדים. במשך 6-7 שעות בזזו את 260 בתי

היהודים. כל דבר בעל ערך נבזז וכל השאר נותץ. יהודים שלא חסו על רכושם מצאו מקלט אצל ידידיהם המוסלמים, בקונסוליה הבריטית ובמסגדים. יהודים שביקשו להגן על רכושם נדקרו או נורו. 12 יהודים נרצחו ועוד כ-50 נפצעו⁸³. לא נותר דבר מרכושם של היהודים. לפי דיווחי כי"ח, עד מהרה הם נרתמו לסייע לאותם חסרי ישע. במקביל מוסלמים אחדים, כולל המושל והמופתי המקומי, נרתמו לספק מזון לכ-6,000 יהודי שיראו. בשיראז עדיין נותרו אלפי יהודים ויש להם קהילה איתנה ובית-כנסת פעיל⁸⁴.

בשנת 1886 החלה עלייה המונית משיראז. מולא אהרון הכהן המריץ את קהילתו לעלות לארץ בעיקר לאחר שעלה לזיארה לקברי הקדושים בארץ-ישראל. בשנת 1892 הגיע מניינם של עולי שיראז לכאלף נפש בירושלים. הקימו את השכונות שבת צדק ('שכונת הפחים') ואת נוה שלום.

תברז

בסוף המאה ה-18 העלילו מוסלמים המתגוררים בתברז על סוחר יהודי בעיר שהרג נער מוסלמי כדי להשתמש בדמו לצורך פולחן הפסח. המוסלמים התנפלו על שכונת היהודים ורצחו יהודים רבים באכזריות. תינוקות הושלכו באוויר כדי לתופסם בכידונים ובחניתות. בוליטין כי"ח משנת 1902 מדווח על המעשה הברברי הזה ומציין כי כל יהודי העיר הושמדו. נראה כי מדובר בכמה מאות יהודים שנרצחו והנותרים ברחו מתברז מבלי לשוב אליה. העיר הוחרמה במשך שנים רבות ורק קומץ יהודים התגוררו בתברז לרגלי מסחרם. הנוסע יוסף טשרני, שביקר בשנות ה-70 של המאה ה-19, דיווח על שמד וגזל בתברז ובערים אחרות באזרביג'אן בשנים 1730, 1750 ו-1775.

⁸³ פרופ' ע"צ מלמד הביא גירסה מכלי שני, המקדימה את הפוגרום בשנתיים ואינה מספרת על נפגעים הודות לעזרת המשטרה. גם העילה היא אחרת: חנווני שהסתכסך עם לקוח יהודי פנה למתפללי המסגד והאשים את היהודים המחללים את כבודם של מתי המוסלמים. לקוח גולגולת מת ומלאוה מים מן המעין שעל יד קברו של המשורר סעדי ושתו אותם. דבריו עוררו את חמת ההמון, שהתפרץ מן המסגד והתנפל על הרובע היהודי ובמשך שעות אחדות הרסו את בתי היהודים ואלמלא המשטרה שבאה לעזרתם היו נפגעים בנפש. האירוע היה ערב פסח בעוד הנשים אופות מצות. תיאורי הפוגרום מקורם בעיקר בדיווח נציגי כי"ח שהדגישו בעיקר את חלקם בסיוע לפליטי הפוגרום. ראה ע"צ מלמד, 'היהודים בפרס לפני ששים שנה', סיני כט (תשי"א-1951),

⁸⁴ מחקר אנתרופולוגי סובייקטי על יהודי שיראז עשה במסגרת דוקטורט לורנס לואב. הוא השחיר את פניה של קהילה שאירחה אותו בזמן מחקרו. ראה: Lourence D. Loeb, *Outcast Jewish life in Southern Iran*, XXV+328 pp. New-York-London 1977. במאמר ביקורת נוקב, דחה אמנון נצר, שהוא בן בית בקהילה הזאת, אחד לאחד את כל ההכללות הבלתי מבוססות של Loeb. ראה: אמנון נצר, 'מסקנות חפוזות במחקר על יהודי שיראז', פעמים, 4 (1980) עמ' 98-94.

אישים מרכזיים בקרב יהודי פרס

מולא סימן-טוב מלמד

מכונה טוביה. מוצאו מן העיר יזד. הוא היגר לעיר הראת שבה הייתה קהילה של יוצאי יזד, ממנה היגר למשהד. שם מת בשנת 1828, אחת-עשרה שנים לפני גזירת השמד על יהודי משהד. סימן-טוב מלמד חיבר פיוטים בעלי תוכן לירי, קבלי וצופי-מיסטי. היצירה הידועה ביותר שלו היא 'חייאת אל-רוח' (חיי הרוח). יצאה לאור בירושלים בשנת תרנ"ח (1898). היצירה מושפעת מרעיונותיהם של רבנו בחיי אבן פקודה והרמב"ם היצירה היתה ב'דסתפ'ים⁸⁵ במשך מאה ועשרים שנה עד להוצאתה לאור בירושלים הפצתה בקהילות הדוברות פרסית-יהודית. השפעתו של הספר יחד עם ספרו 'אזהרות' בתרגום לפרסית-יהודית על יהודי איראן ואפגניסטן הייתה רבה. תוכנו של הספר תרי"ג מצוות, שנקראו בחג השבועות. הוא גם תרגם את פרקי אבות לפרסית-יהודית

הנוסע אפרים ניימרק מציין:

במשהד היו במאה החולפת ליצירה בעלי כשרון נפלא ובעלי שכל זך, בערך מקומם, אשר ידעו מן המחקר והפילוסופיה, וכח היה בהם לנצח את התושבים בויוכחים. גם פייטנים היו ביניהם, הנכבד בהם היה מולא סימן טוב, אשר עוד היום יזמרו את פיוטיו במשהד ובבוכרה.⁸⁶

גולי משהד שחיו בהראת שקדו על יצירותיו של סימן-טוב מלמד: 'אזהרות' ו'חייאת אל-רוח' (רוח חיים). עד שנתוודעו לדפוס ירושלים נהגו יהודי אפגניסטן לשוב ולהעתיק את יצירותיו ולהנחילם מדור לדור במשך כמאה ועשרים שנים. השד"ר הצפתי הנודע ר' יוסף ממן מערבי הגיע למשהד בדרכו לבוכרה. מולא סימן טוב מלמד סייע לו במגבית ושלח אותו לבוכרה בשנת 1793 בליווי תלמידו דניאל שם נודע כמנהיגה הרוחני של הקהילה הבוכרית. סימן-טוב מלמד, חייאת אל רוח, ספר אזהרות, תפסיר למסכת אבות,

מכונה טוביה. מוצאו מן העיר יזד. הוא היגר לעיר הראת שבה הייתה קהילה של יוצאי יזד, ממנה היגר למשהד. שם מת בשנת 1828, אחת-עשרה שנים לפני גזירת השמד על יהודי משהד. סימן-טוב מלמד חיבר פיוטים בעלי תוכן לירי, קבלי וצופי-מיסטי. היצירה הידועה ביותר שלו היא 'חייאת אל-רוח' (חיי הרוח). יצאה לאור בירושלים בשנת תרנ"ח (1898). היצירה מושפעת מרעיונותיהם של רבנו בחיי אבן פקודה והרמב"ם היצירה היתה ב'דסתפ'ים⁸⁷ במשך מאה ועשרים שנה עד להוצאתה לאור בירושלים הפצתה בקהילות הדוברות פרסית-יהודית. השפעתו של הספר יחד עם ספרו 'אזהרות' בתרגום לפרסית-יהודית על יהודי איראן ואפגניסטן הייתה רבה. תוכנו של הספר

⁸⁵ 'דסתכ' היא מילה פרסית שמשמעה 'מעשה יד'. הדסתכ הוא פנקס מכורך שבו רשמו בכתב יד נאה ומאוויר ומעוטר לעתים בצבעים מרהיבי עין. אליו הוכנסו פיוטים ממחזור השנה וכן פרקי אבות ו'אזהרות' לר' סימן-טוב מלמד. ספר חייאת אל-רוח יצא לאור בירושלים בשנת תרנ"ח (1898) על-ידי האחים ישראל, נתנאל ובנימין שאולוף, ילידי העיר הראת. במשך 120 שנה עבר כתב היד בהעתקות מיד ליד עד להוצאתו לאור. ליצירה בלשון הפרסית-יהודית הוסיפו האחים גול-שאולוף גם הקדמה בעברית. ראה אמנון נצר-יהודי איראן, עמ' 52-56; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 104, 470.

⁸⁶ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' צה. מולא מתתיה גרג'י ההדיר את "ספר אזהרות בלשון הקודש ובלשון פרסי שחיבר הרב המצוין מוה"ר סימן טוב מלמד". הספר נדפס בירושלים בשנת תרנ"ו (1896). מולא מתתיה גרג'י הוסיף לספר פיוטים וזאת בנוסף לפיוט שלושה-עשר עיקרים' ופיוט לברית מילה מאת מולא סימן-טוב מלמד. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 104, 470. ראה ראובן קשאני, 'הרב סימן טוב מלמד, 'משורר והוגה דעות בפרס ובאפגניסטן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 7.

⁸⁷ 'דסתכ' היא מילה פרסית שמשמעה 'מעשה יד'. הדסתכ הוא פנקס מכורך שבו רשמו בכתב יד נאה ומאוויר ומעוטר לעתים בצבעים מרהיבי עין. אליו הוכנסו פיוטים ממחזור השנה וכן פרקי אבות ו'אזהרות' לר' סימן-טוב מלמד. ספר חייאת אל-רוח יצא לאור בירושלים בשנת תרנ"ח (1898) על-ידי האחים ישראל, נתנאל ובנימין שאולוף, ילידי העיר הראת. במשך 120 שנה עבר כתב היד בהעתקות מיד ליד עד להוצאתו לאור. ליצירה בלשון הפרסית-יהודית הוסיפו האחים גול-שאולוף גם הקדמה בעברית. ראה אמנון נצר-יהודי איראן, עמ' 52-56; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 104, 470.

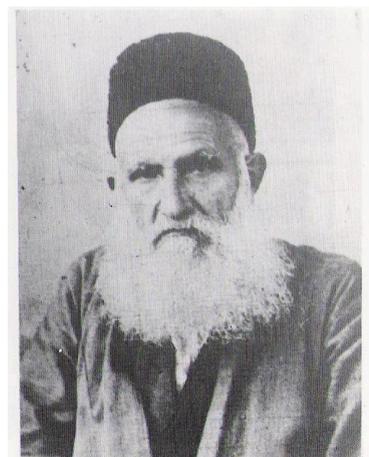

תרי"ג מצוות, שנקראו בחג השבועות. הוא גם תרגם את פרקי אבות לפרסית-יהודית. הנוסע אפרים ניימרק מציין:

במשהד היו במאה החולפת ליצירה בעלי כישרון נפלא ובעלי שכל זך, בערך מקומם, אשר ידעו מן המחקר והפילוסופיה, וכח היה בהם לנצח את התושבים בויכוחים. גם פייטנים היו ביניהם, הנכבד בהם היה מולא סימן טוב, אשר עוד היום יזמרו את פיוטיו במשהד ובבוכרה.⁸⁸

גולי משהד שחיו בהראת שקדו על יצירותיו של סימן-טוב מלמד: 'אזהרות' ו'חייאת אל-רוח' (רוח חיים). עד שנתוודעו לדפוס ירושלים נהגו יהודי אפגניסטן לשוב ולהעתיק את יצירותיו ולהנחילם מדור לדור במשך כמאה ועשרים שנים. השד"ר הצפתי הנודע ר' יוסף ממן מערבי הגיע למשהד בדרכו לבוכרה. מולא סימן טוב מלמד סייע לו במגבית ושלה אותו לבוכרה בשנת 1793 בליווי תלמידו דניאל, שם נודע כמנהיגה הרוחני של הקהילה הבוכרית.

מרדכי אקלאר, עמ' 75

מולא מרדכי אקלאר

⁸⁸ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' צה. מולא מתתיה גרג'י ההדיר את "ספר אזהרות בלשון הקודש ובלשון פרסי שחיבר הרב המצוין מוהר"ר סימן טוב מלמד". הספר נדפס בירושלים בשנת תרנ"ו (1896). מולא מתתיה גרג'י הוסיף לספר פיוטים וזאת בנוסף לפיוט שלושה-עשר עיקרים' ופיוט לברית מילה מאת מולא סימן-טוב מלמד. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 104, 470. ראה ראובן קשאני, 'הרב סימן טוב מלמד, 'משורר והוגה דעות בפרס ובאפגניסטן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 7.

(1936-1850)

סידורי תפילה לאנוסי משהד

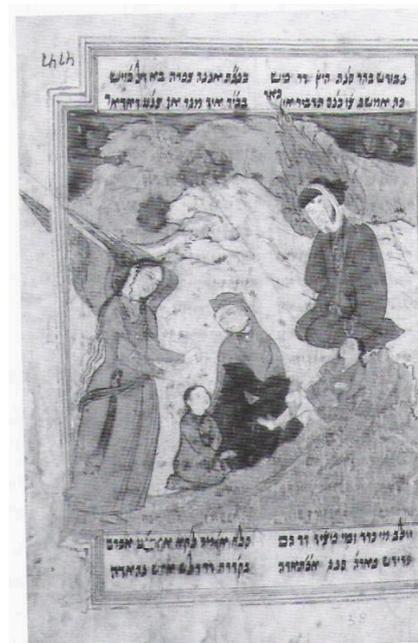

סידורי תפילה ששימשו את אנוסי משהד. תורגמו לפרסית-יהודית ונערכו על-ידי רב העדה המשהדית ר' מרדכי הקלר. 'עבודת התמיד' לימי החול נדפס בשנת תרס"ח (1908) ו'עזלת השבת' לימי השבת נדפס בשנת התר"ע (1910). שניהם נדפסו בירושלים.

סלימאן חיים (1886-1970)

באבאי בן לוטף חי ביזד מאמצע המאה ה-17. כתב את 'כתאב-י אנוסי' (ספר האנוסים). 127

שאהין 127

פ'תח-נאמה מאת עמרני:

מוסא נאמה מאת שאהין
ציפורה מלה את בנה בעוד משה צופה בה

מלחמת ישראל בפלישתים

עמראני 127

חביב לוי (1896-1984), עמ' 58

חנינה מזרחי

חנינא מזרחי

רחמים מלמד, 125

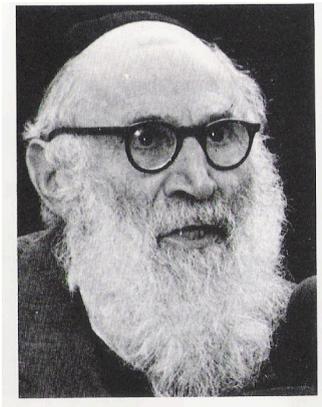
הרב רחמים מלמד הכהן

(1866-1932)

נולד בשיראז שבפרס. לימד תורה לילדי קהילתו ובנוסף שימש כדיין וכרב מוערך בקהילתו. לימים שימש כמורה ללימודי קודש באליאנס שבעירו. לאחר עלייתו שימש מנהיג רוחני ליהודי פרס בירושלים. פירסם בירושלים שורה של ספרים, ביניהם: ספר דרושים על התורה בשם 'כיסא רחמים' (1911); מדרשים על חמש מגילות 'צדקה ורחמים' (1926); ותפסיר בפרסית-יהודית על 'על חמישה חומשי תורה' 'ספר זכרון רחמים' (1930). בנו הוא הרב פרופ' עזרא ציון מלמד הכהן.

הרב פרופ' ע"צ מלמד, 126

הרב פרופ' ע"צ מלמד

חתן פרס ישראל 1987

חוקר המשנה והתלמוד, בלשן

מנחם הלוי

הרב מנחם הלוי

(1884-1940)

מחנך, משורר ומנהיג קהילה

פרופ' דוד מנשרי

פרופ' אמנון נצר

א' עמיצור 261

הסופר אברהם עמיצור

בעל 'הנדר'

המדפיס רפאל חיים הכהן

רפאל חיים הכהן
בעל 'אבנים בחומה'

בקטריה (BACTRIA)

החל מן המאה ה-4 לפנה"ס בקטריה הייתה מדינה הלניסטית בתחומי צפון אפגניסטן של ימינו. תולדותיה ידועים החל מימיו של כורש, שכבש את הארץ. אלכסנדר מוקדון שכבש אותה במאה הרביעית לפנה"ס, ייסד בה כמה ערים יווניות. לאחר מותו שלט עליה שר צבאו סלווקוס ניקאטור. ממלכת הסלווקים לא הייתה חזקה דיה כדי להחזיק בפרובינציה המרוחקת הזאת ועל כן קמה כאן ממלכה יוונית עצמאית. בשלב מסוים קמה כאן מדינה הודית-יוונית. בינתיים זרמו מהצפון שבטים טורקו-מונגוליים, שהדיחו את ההלניסטים. רק בצפון הודו נותר שלטון הלניסטי. המלך קנישקה (153-123 לספירה) הפיץ את הבודהיזם באיראן המזרחית (ח'וראסאן). עם השתלטותם של הערבים על איראן במאה ה-7 בא הקץ לשרידי ההלניזם במזרח. שלטון היוונים בבקטריה ובהודו הביא להפצת התרבות ההלניסטית והשפעתה על התרבות המקומית בעיקר בתחום האמנות – בארכיטקטורה, בקרמיקה, במטבעות ובטרקוטה. בארכיטקטורה נוספו לבנייה המקומית אלמנטים בסגנון הבנייה ההלניסטי – עמודים וכותרות יוניים עם השפעה מקומית. כדים ואמפורות (אגרטלים מוארכים בעלי שתי ידיים לשמירת יין ובשמים) ועבודות קדרות – סיגנון אמנותי שנמשך מאות שנים. הסממן הבולט בתרבות ההלניסטית במרחב הזה היו המטבעות האופייניות ביותר לתרבות היוונית-בקטרית, שבהן הופיעו מצד אחד דיוקנאות בלתי ריאליסטיים של מושלים מקומיים ומצדו השני דמויות של זאוס, אפולו, דיוניסוס, הרקולס, פוסידון ועוד. במחצית השנייה של המאה השנייה לפני הספירה שבטי יואצ'י (Yuechi) כבשו את בקטריה ויצרו את ממלכת קושאן, שאיחדה את דרום-מזרח אסיה, אפגניסטן וצפון הודו. התרבות שהתפתחה כאן נוצרה מההשפעות ההלניסטיות, ההינדו-בודהיסטיות ומסורות בקטריות. חלף זמן רב עד שמיזוגן של תרבויות אלו מצא את ביטויו בתרבות הקושאנית. חלפו כמאה שנים עד שהתייצבה הציביליזציה המורכבת הזאת. בתרבות הקושאנית נוצרו פסלים ריאליסטיים יוצאי דופן (מאה לפני הספירה-מאה אחרי הספירה) המייצגים מיזוג של אמנות שבטית עם מסורת הלניסטית – צירוף של תרבות נוודית עם תרבות היושבת על אדמתה. אחד המוטיבים הבולטים היה הפרש המפנה ראשו לאחור ומשגר חץ אל אויבו. המושלים לובשים בגדי נוודים. הפרשים נעולים במגפיים שלתוכם משתלשלים המכנסיים. מוטיבים יווניים ששרדו היו של אתנה במרכבה שלה, קופידון עטור בזר בולט מתוך כרכוב על קיר בארמון וסאטיר שבאו לציין כי האמנות ההלניסטית חיה ומשפיעה, למרות שחלפו מאות שנים מאז שלט כאן מושל הלניסטי. ההשפעות של ההלניסטיות-הינדו-בודהיסטיות. הכיבושים היווניים של צפון הודו סייעו להפצת התרבות ההלניסטית באזור הזה.

בשנת 600 לפנה"ס הייתה לפרובינציה אחמנית. במאה ה-4 לפנה"ס כבש אותה אלכסנדר הגדול ובעקבותיו שלטו בה הסלווקים. במחצית המאה ה-3 דיוטוטוס ה-1 מקים מדינה יוונית בקטרית עצמאית,

ששלטה על אפגניסטן ופקיסטן בימינו. במאה ה-1 כבשו אותה בני קושאן שהשליטו עליה את הבודהיזם. עד שנת 600 לספירה הייתה בקטריה מרכז של סחר בין מזרח למערב וצומת של רעיונות אמנותיים ודתיים.

אפגניסטן ומזרח איראן (ח'וראסאן)

מבוא

שמו הקדום של האזור היה 'סוגדיאנה' ובאזור ישבו שבטים ממוצא איראני ובירתה הייתה מרקנדה [עיר המסחר]. הלא היא סמרקנד של ימינו. הדת שרווחה באזור הייתה זורואסטריה – דת פרסית דואליסטית שקדמה לאסלאם.⁸⁹

⁸⁹ נוסדה בידי זרתוסטרה (בערך 628-551 לפני הספירה). עיקר ההכרה הזורואסטריה מבוססת על שני יסודות – הטוב והרע, כשעל האדם לסייע בהשלטת הטוב על הרע. העולם הגשמי נוצר כזירת מלחמה בין הטוב לרע, ובו טוב ורע יכולים להתערבב. כל הטוב בעולמנו נברא על ידי האל הראשי אוקרמזד. כל הרע נברא על ידי הישות הרעה אקרימן. האור והאש נבראו על ידי אהורה-מזדא, ולכן הם מסמלים את הטוב. היעדר אור, כלומר חושך, מסמל את הרע. לפיכך האש היא מרכיב חשוב בפולחן הזורואסטרי, ולכן הזורואסטרים נקראים (בטעות!) "עובדי אש". בויס, מרי (1984). "זורואסטריזם", בתוך: היגלס, ג'ון ר., לקסיקון לדתות בנות זמננו, עברית: משה שרון, עריכה מדעית למהדורה העברית: צ. ורבלובסקי, ירושלים 1992; שאול שקד ואמנון נצר (עורכים) איראנו-יודאיקה I-V, מכון בן צבי, ירושלים 1982-2003.

גלים של שבטים טורקיים שהגיעו לאזור הביאו עמם את הבודהיזם⁹⁰, אך אלה איפשרו לכל הדתות לחיות בשלום. הבודהיזם התפשט מאזור זה אל מזרח אסיה. סוגדיאנה נכבשה במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול (20.7.356 – 10.6.320 לפנה"ס) לאחר מותו קיבל האזור צביון הלניסטי מובהק בכל תחומי התרבות⁹¹. הכיבוש הערבי של המאות 7-8 לספירה השליט בכוח החרב את האסלאם⁹². בשנת 672 הגיעו הערבים לאזור וכבשו את בוכרה בשנת 709. 600,000 פרשים מונגולים עלו על בוכרה בשנת 1220, ערכו טבח המוני בתושבים וכל מי שניצל נמכר לעבדות. האימפריה המונגולית נוסדה על ידי ג'ינגיס חאן בשנת 1206. בשיאה הייתה האימפריה היבשתית הגדולה ביותר בתולדות האנושות, כשהיא מתפרשת על פני כ-36 מיליון קמ"ר - מדרום-מזרח אסיה ועד לאירופה. תחת שלטון האימפריה חיו קרוב למחצית תושבי העולם, כ-שלטתה ביד רמה גם במדינות גדולות כמו סין, איראן ורוסיה. במאה ה-14 התחלקה האימפריה המונגולית לכמה חלקים, ובמרכזי שבהם עמד עותמן הראשון שהקים את האימפריה העות'מאנית⁹³.

נישאפור (نیشاپور - Nishapur, Neyshābūr)

נישאפור ממוקמת כ-90 ק"מ מזרחית למשהד בקרן הצפונית מזרחית של איראן בימינו בפרובינציה של ח'וראסאן ראזאווי. האזור פורה ביותר בפירותיו, בתבואה וכותנה. היא העיר התעשייתית השניה בגודלה בח'וראסאן. האוכלוסייה מוערכת ב-216,000 נפש. האזור מועד לרעידות אדמה אחת לכמה שנים (1997, 1986).

הנוסע ניימרק מציין כי נישאפור היא אחת מ-24 תחנות דרכים בין טהראן למשהד בה חנו השיירות (קרוואנים). כיום עוברת רכבת בין טהראן ונישאפור. במקום מצויים מחצבי אבן הפ'ירו, היא הטורקוז (לאפיז לאזולי). העיר מתנשאת לגובה של 1,213 מ'. לרחה, למרגלות הר בינאלוד פרוסים שדות כותנה ודגן. העיר מצטיינת גם בשווקים של מוצרי חקלאות ובתעשיות השטיחים והקדרות. העיר קיבלה את שמה במאה השלישית, ממייסדה המלך הסאסאני שאפור הראשון. במאה החמישית הייתה עיר מלך חשובה אך ירדה מגדולתה במאה השביעית ושבה ופרחה בימי השושלת הטהירידית (821-873) ועוד יותר בימי השושלת הסמאנידית (819-1005). טוגריל בג, המושל הסלג'וקי הראשון קבע את נישאפור כמקום מגוריו (1037). העיר התדרדרה ממעמדה במאה השתים-עשרה ובמאה השלוש-עשרה בעקבות רעידות אדמה קשות ופלישת המונגולים (1222). סמוך לעיר טמונות עצמותיו של המשורר והאסטרונום

⁹⁰ בודהיזם (או "בודהה דהרמה") הוא דת ואורח חיים המושתתים על הדרכותיו של גאוטמה סידהרתה שאקיימוני, שחי ולימד בהודו במאה החמישית או השישית לפני הספירה. הבודהיזם שם את הדגש על האדם ובמיוחד על מימוש מלא של כל יכולותיו (במקום על אלוהים או ישות חיצונית כפי שעושות דתות אחרות). על-פי השיטות שמציע הבודהיזם, אדם החפץ באושר תמידי ימצא אותו במהלך התבוננות מודעת בעצמו ובמעשיו, ואין הוא תלוי בחסדיו של אל או כוח חיצוני מיטיב. ראה: לידה ארן, *בודהיזם*. תל-אביב; יובל אידו טל, *בודהיזם: מבוא קצר*, תל-אביב, 2006; שלמה בידרמן, *ראשית הבודהיזם*, תל-אביב 1995; לאמה אולה נידהל, *הדברים כפי שהם*, תל-אביב 2000; ואלפולה ראהולה, *מה שלימד הבודהה*, ירושלים.

Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion* (Princeton ⁹¹ Series on the Middle East The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion (Princeton, 1996), 201-218; ⁹² R.N.Frye (trans.), *History of Bukhara* (Cambridge, 1954), pp. 43-48, 58-59 R.N. Frye, "Pre Islamic and Early Islamic Cultures in Central Asia," in R. Canfield (ed.), *Turco Persia in Historical Perspective* (1989), pp. 35-53 ⁹³ ראה: מיכאל פראבדין, הכיבוש הגדול – קיסרות המונגולים, תל-אביב 1987.

עומאר ח'יאם. בנימין מטודלה מתייחס להתיישבות היהודית בימיו. מושה גיל מביא בספרו המונומנטלי אזכורים של העיר. בתעודה משנות השלושים של המאה האחת-עשרה יש איזכור של דינרים שאבוריים, שהוטבעו בנישאפור. מלומדים מתאסלמים נוטשים את נישאפור ובאים להתגורר בארץ ישראל. יש לשער שביניהם היו יהודים שהתאסלמו ושבו והתגוררו בירושלים⁹⁴.

משהד, (مشهد, MASHHD, MESHED)

שמה של העיר נגזר כנראה מהמילה הערבית 'שהיד' (מרטיר). משהד העיר הקדושה ביותר באיראן היא השנייה בגודלה באיראן ובה כ-2.5 מיליון תושבים. העיר ממוקמת במחוז ח'וראסאן על גבול אפגניסטן-איראן. היא משמשת מרכז חקלאי, מסחרי ותחבורתי. העיר קדושה לשיעים בשל קברו של האימאם עלי א-ריזא המצוי בה.

מדי שנה עולים לרגל עוד כ-20 מיליון מאמינים. עשירים עולים גם למכה וחוזרים עם התואר 'חג'י' ועניים מסתפקים בעלייה לרגל במשהד ומקבלים את התואר 'מאשטי' (Mashtee). לפני מותו של האימאם ריזא וקבורתו במשהד המקום שימש ככפר קטן בשם סאנאבאד במדינת טוס קברו של האימאם נתן תנופת פיתוח למקום.

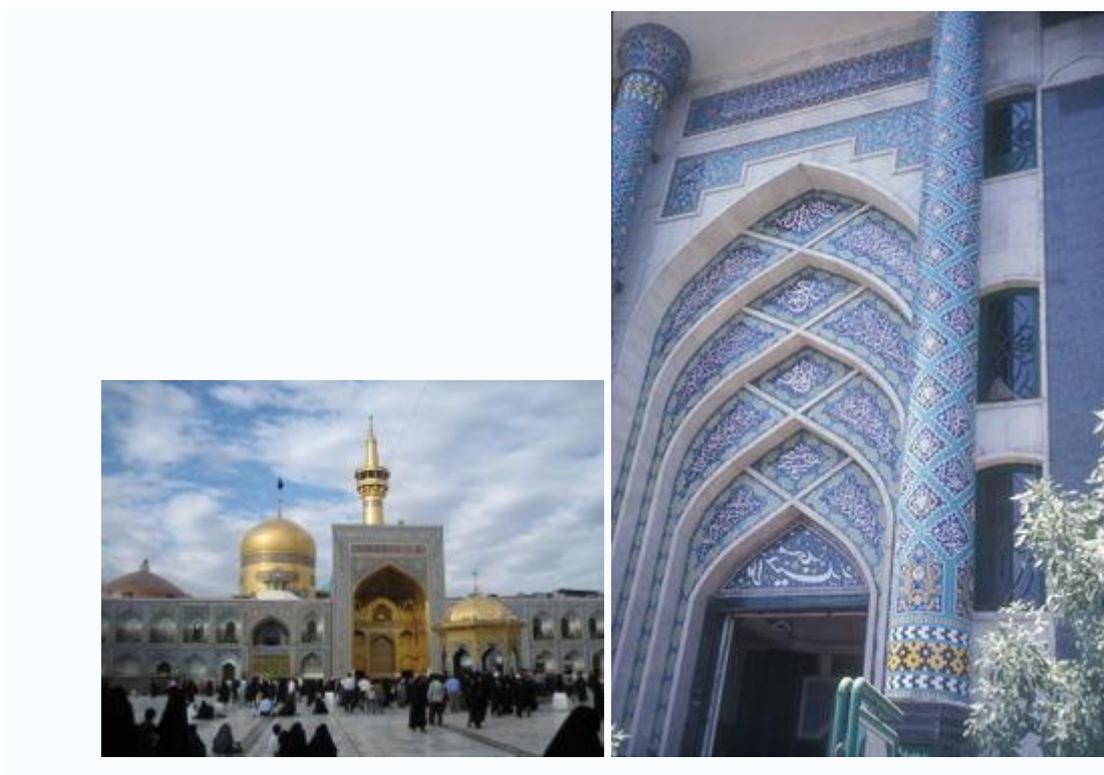
נאדיר שאה (מלך 1736-1747), הכובש הגדול, עשה אותה לבירתו והעיר המשיכה כבירה גם לאחר ימיו – ימי השושלת האפשידית עד שהודחה בשנת 1796. נאדיר שהיה סוני ביקש לנטרל את עצמתם של השיעים בבירתו והעביר מן הקווקז ומצפון איראן קבוצות של ארמנים, כורדים ויהודים. אולם לאחר מותו התחדשו הפגיעות במיעוטים.

בשנת תקצ"ט התחולל בעיר פוגרום ביהודים בעקבות מעשי הסתה שגרמו לאבדנם של כ-35 יהודים, שוד וביזה של רכוש יהודי וחורבן בתי-כנסת. הצלתם של היהודים נקנתה רק בעבור התאסלמות. המתאסלמים קיבלו את הכינוי 'ג'דיד אל אסלאם' (מוסלמים חדשים), אולם בחשאי המשיכו האנוסים לשמור על דיני היהדות. גם הבאהיים שילמו מחיר של רצח, שוד וביזה (1998).

בשנת 1912 כוחות רוסיים פוצצו את אתר קברו של האימאם. גם ב-20 ביוני 1994 (יום האבל שחל בעשורא) התפוצצה פצצה באולם התפילה שהביאה למותם של 20 מתפללים. נראה שהרקע היה מאבק בין סונים לשיעים (פרסית: מילולית: מקום הקרבה, קרוב למילה הערבית "שהיד") היא העיר השנייה בגודלה באיראן. היא מונה מעל שני מיליון וחצי תושבים. העיר שוכנת במחוז ח'וראסאן, על גבול

⁹⁴ ראה אנציקלופדיה בריטניקה ערך Neyshabur; דופרי-אפגניסטן (1980), עמ' 313; מטודלה- מסעות, עמ' נד; גיל-ארץ-ישראל, א, עמ' 368, 506, 537, 615, 619. ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 48-50.

אפגניסטאן-איראן. היא משמשת כמרכז חקלאות, מסחר ותחבורה. העיר קדושה לשיעים בשל קבר האימאם עלי א-ריזא, הנמצא בה.

היכל הקבר הקדוש של האימאם עלי ריזא וכניסה למסגד מולא חידר במשהד

אינוס יהודים לאסלאם באיראן

יש הערכה כי מימי ג'ינגיז ח'אן (1219) ועד ימיו של פ'תח עלי שאה המירו בפרס את דתם קרוב למיליון יהודים. בימי המונגולים ותימור לנג יורש המונגולים היהדות איבדה כ-650,000 יהודים בפרס בשל אינוס היהודים לקבל את עול האסלאם. אינוסם של יהודי משהד הוא תופעה יחידאית הקרובה לימינו (1839), שבה האנוסים חזרו ליהדות שלימה. גורם חשוב בהתאסלמותם של היהודים לבד מן הרדיפות, היה חוק הירושה שהיה בתוקף עד שנת 1925. החוק קבע כי רכושה של משפחה יהודית עובר בשלמותו לידיה של בן משפחה שהתאסלם. היו יהודים שמצאו מקלט בנצרות שמסיונרים שלה סובבו בין הקהילות. פרופ' אמנון נצר מביא השערה לפיה כ-10% מיהודי איראן עברו עד המאה העשרים לדת הבהאית, שהייתה גם סמל מעמדי והייתה נוחה מבחינת האמונה. אם נתונים אלה יש להם על מה לסמוך יש להניח שדם יהודי זורם בעורקיהם של רבים מהשיעים באיראן, בבחינת 'מהרסיך ומחריביך ממך יצאו' (ישעיה מט, יז)⁹⁵.

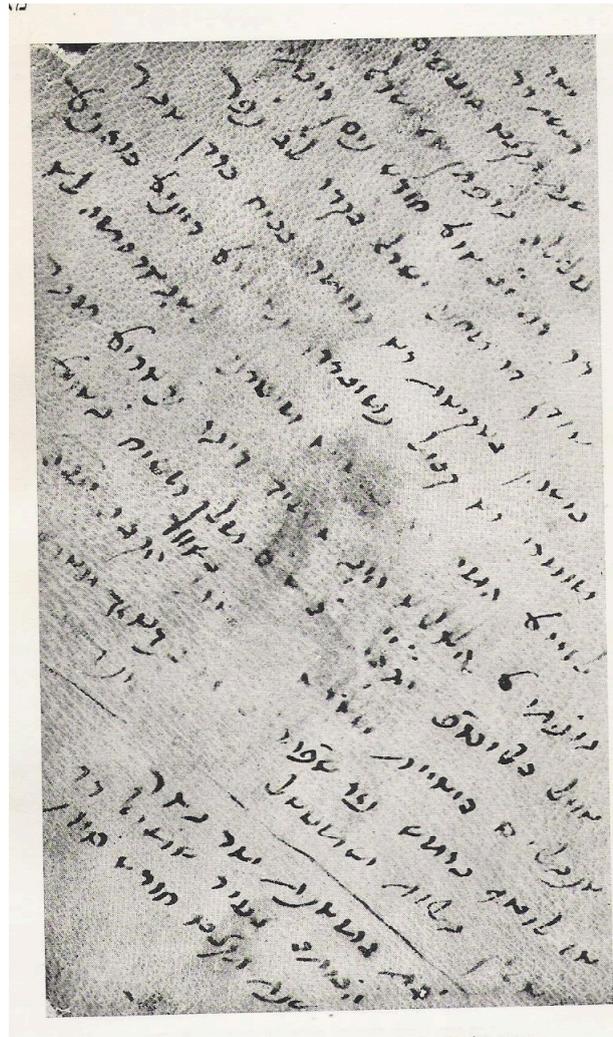
⁹⁵ ראה אמנון נצר, 'איראן', בעריכת חיים סעדון, עמ' 37.

אנוסי משהד⁹⁶ מוצאים מקלט באפגניסטן

ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839), ימים אחדים לפני חג הפסח, חל יום אבל ה'עשורא' של השיעים (10 בחודש מוחרם 1255 להג'רה). באותו יום טפלו על יהודי משהד (הנמצאת בצפון מזרח איראן) ששחטו כלב וייחסו אותו לריזא עלי הקדוש לשיעים⁹⁷. ההמונים שהגיעו גם מן הכפרים הסמוכים למסגד המרכזי יצאו בהמוניהם אל הגטו היהודי, רצחו 36 יהודים ופצעו רבים. רכושם של היהודים נבזז וכמה מבנות הקהילה נחטפו. התנאי להפסקת הפוגרום היה המרת דתם של היהודים לאלתר. המרת הדת גם אילצה את המוסלמים להחזיר את רכושם של היהודים. בקולופון שבכריכת ספר דברים, השמור בקדושה בבית הכנסת של קהל אנוסי משהד על-שם האג'י אדוניהו הכהן בשכונת רחובות הבוכרים בירושלים, רשם אחד האנוסים, שהיה עד ראיה, את קורות הפוגרום בדברים הבאים:

⁹⁶ על פרשת יהודי משהד והגלייתם מדלמאן ומקזווין למשהד בהוראת נאדיר שאה בשנת 1734 ואינוסם לאסלאם השיעי, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 99-152.

⁹⁷ נתוני איסלום יהודים באיראן מובאים לפי הערכתו של חביב לוי, 'איראן', שם: מימי ג'ינג'יז ח'אן (1219) ועד ימיו של פ'תח עלי שאה המירו בפרס את דתם קרוב למיליון יהודים. בימי המונגולים ותימור לנג יורש המונגולים היהדות איבדה כ-650,000 יהודים בפרס בשל אינוס היהודים לקבל את עול האסלאם. אינוסם של יהודי משהד הוא תופעה יחידאית הקרובה לימינו (1839), שבה האנוסים חזרו ליהדות שלימה. גורם חשוב בהתאסלמותם של היהודים לבד מן הרדיפות, היה חוק הירושה שהיה בתוקף עד שנת 1925. החוק קבע כי רכושה של משפחה יהודית עובר בשלמותו לידיו של בן משפחה שהתאסלם. היו יהודים שמצאו מקלט בנצרות שמסיונרים שלה סובבו בין הקהילות. פרופ' אמנון נצר מביא השערה לפי כ-10% מיהודי איראן עברו עד המאה העשרים לדת הבהאית, שהייתה גם סמל מעמדי והייתה נוחה מבחינת האמונה. ללמדך שדם יהודי זורם בעורקיהם של רבים באיראן.

תעודה משנת תקצ"ט (1839)

על פרשת אינוסם של יהודי משהד

וזו נוסח התעודה בלשון המקור פרסית-יהודית:

ראד/ ראשת דר/ שנת תקצט סועפים/ עלילה גופתן אז ישראל/ דר רוז י"ב אום חדש ניסן ריכתא/ שודן דר מחנה ישראל/ בקדר ל"ב נפר/ כושתן באקיאת רא מומר בכוח כרדן אגר/ מומרי רא קאבול נמיכרדן ישראלים דיינים כוהנים/ לויים המה רא [כל] איא מיכרדן נאג'אר המה לא/ גופתים האלא היג' אומיד דיגר נדארים מגר/ אוול בלוטף הק' ב"ה ב' א(ו)ם מלך משיח ג' אום/ אנגליס ביאיית מארא/.....בשווד הקב"ה...../ אז לוטף כרמש נזר שפו (קטש רוי מא) בנדאזר מאר(א)/ אזין גלות ישמעאל (כלאין) כונד/ כת במאנת יאד גר / הכותב צעיר שמואל דר/ שנת תקצ"ט חודש סיון.

וזו נוסח התרגום לעברית:

בשנת התקצ"ט סועפים [כינוי לשיעים] העלילו עלילה על היהודים. ביום יב' ניסן התפרצו הגויים לבתי היהודים; 32 יהודים הרגו ואת הנותרים עשו מומר בכוח - לולא הסכימו להתאסלם היו הורגים את כולם, ישראלים, דיינים, כהנים, רבנים ולויים. בהכרח אמרו כולם: לא אלאהא אלא אללה. עתה שום

תקוה אין לנו אלא אם כן: ראשית, ירחם עלינו אלוהים; שנית, במהרה בימינו יבוא המלך המשיח; ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מצרותינו והקב"ה ברחמיו יאיר אלינו את פניו ויגאל אותנו מגלות ישמעאל הזאת⁹⁸.

התעודה מלמדת על נטייתם של יהודי משהד לטובת הבריטים שפעלו באזור. רבים מבני העדה שימשו סוכנים של הממשל הבריטי בהודו וסייעו לסוכנים בריטיים שפעלו באיראן ובאפגניסטן במידע, בתרגום, בהלוואות כסף ובליווי בשטח מסוכן לזרים. לימים גמלו הבריטים ליהודי הקהילה וחשו לעזרת העקורים שגורשו למחנה ריכוז ליד משהד והחזירו אותם לעיר המקלט הראת שבאפגניסטן. שנה לאחר אינוסם, כשנרגעו הרוחות, החל גל בריחה של כאלפיים אנוסים לערי בוכרה ובעיקר לעיר הראת באפגניסטן, הסמוכה יחסית. שתיהן מדינות סוניות שלא נהגו בקיצוניות כלפי דתות אחרות, אך תיעבו את השיעים. במקומם החדש חזרו ליהדות שלימה וקיימו חיי קהילה וחיי מסחר. שבע-עשרה שנה יותר מאוחר נכבשה העיר הראת על-ידי הפרסים והאנוסים שמרדו באסלאם השיעי מגורשים למחנה ריכוז ליד העיר משהד. רק איום בריטי לפלישה לעיר הנמל בושר אילצה את האיראנים לסגת מהראת ולאפשר למגורשים לחזור לעיר הראת. עשרות רבות מתו והיו שחזרו לחיק האיסלם והצילו את עורם⁹⁹.

בין הבאים להראת היו בני משפחת גרג'י, שהנהיגו את הקהילה ועשו רבות למען מעמדה החברתי והרוחני. המהגרים החדשים, שהיו אמידים יותר ובעלי פתיחות כלכלית וחברתית נתנו את הטון בקהילה לאורך כל השנים עד לעלייתה של הקהילה בארץ.

במשך 110 שנים שמרו אנוסי משהד על יהדותם. בדרכים מתוחכמות ביותר הם קיימו את פולחנם במרתפי הבתים בעוד שבפומבי ביקרו במסגדים. הילדים נשלחו לפתוח את החנויות בשבת והצליחו שלא למכור דבר. הם קנו בשר טריפה בשווקים אך את הבשר השליכו לכלבים וחתולים ושחטו בביתם שחיטה כשרה. כך נהגו כלפי הלחם.

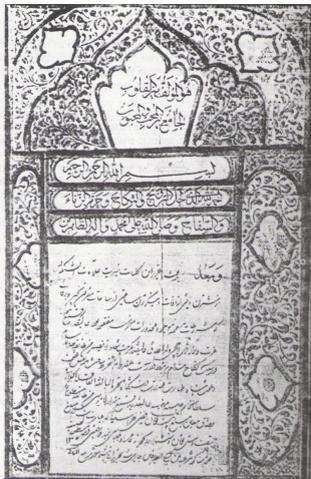

חנוכית בזיכים של האנוסים. הבזיכים פוזרו בבית כדי לא לעורר תשומת לב אצל נוכרים הם ייצרו חנוכייה בעלת 9 בזיכים נפרדים שהוארו ופוזרו ברחבי הבית בלילות חנוכה. את הילדים והילדות אירסו בתוך המשפחה בילדותם המוקדמת וקיבלו אישור כדת וכדין מהאימאם, אולם משהגיעו לפרקם השיאו אותם כדת משה וישראל בשני

⁹⁸ מובא אצל בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 130-131. התרגום לעברית נעשה בידי פרופ' עזרא ציון מלמד.

⁹⁹ מאורע זה של הגלייה, מחנה הריכוז ושובם של היהודים להראת מובאים בכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י (גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143) ובקולופון על גבי ספר דברים, שהועתק על-ידי יצחק בן-צבי (ראה: בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 132-134) ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 157-162, לוי-גירוש הראת, עמ' 77-91.

אירועים ובשתי כתובות יהודית ומוסלמית – אירוע פומבי הפתוח למוסלמים ואירוע יהודי נסתר במעמד מניין יהודים שנערך יום קודם.

כתובה מוסלמית משל האנוסים משנת 1306 להג'רה (1888/9). העדים חתומים החתן ניסן בן משיח

כתובה יהודית בקהילת האנוסים, תרס"א (1901) עברית ( ) והכלה שרה בת משיח

האנוסים נמנעו מלתת גט לאישה, מאחר ולא היו להם בתי דין כהלכה היה חשש שהאישה לגבר אחר מבלי שניתן לה גט כהלכה והילד הנולד מן הזיווג הזה יהיה ממזר. אנוסי משה כמו יהודי המרחב לא קיבלו עליהם את חרם דרבנו גרשום ועל כן נשאו אישה נוספת מבלי שגרשו את הראשונה.

פאתולה ליוויאן וארוסתו טאבר חכימיאן עם בנו והילדה שהובטחה לו כארוסתו. בטקס האירוסין. משהד 1925

בעלייתם למכה היו שעברו בירושלים ובנו בתי-כנסת (חג'ייחזקאל ומשפחת כהן אהרונוב).

לגבי ברית מילה לא הייתה בעיה כי גם המוסלמים מלים את ילדיהם. לאנוסים הייתה חלקה מיוחדת בבית הקברות והם הצליחו לקיים במשולב פולחנים מוסלמיים ויהודיים¹⁰⁰.

אפגניסטן (افغانستان AFGHANISTAN)

¹⁰⁰ על יהודי משהד ראה: מ' חכימי, *ג'דידי אל-אסלאם* (אנוסי משהד-פרסית), טהרן, 1966; ב"צ יהושע, *דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן*, ירושלים, 1980 (מופיע גם בהרחבה ועם תצלומים בספרו יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-148); א' כהן וש' כאבלי, *דו קרני מקאומת: תאריח' יהודיאן-י משהד* (מאתיים שנה של התנגדות), כרך ראשון (פרסית); ש"ז כהן, *בשובך לציון – ילדותי במשהד ועלייתי לארץ ישראל*, [ישראל], תשנ"ט; י' כחי-בעז, *קריאת מגילת איכה והקינות לתשעה באב אצל יהודי משהד בישראל*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח; ע' לוי, 'יהודי משהד בראשית המאה העשרים', *יהודי איראן במאה הי"ט*, הנ"ל, 'נשיא יהודי משהד', *עת-מול*, ו (2), 1980, 22-23; הנ"ל, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', *פעמים*, 6, תשמ"א, עמ' 57-73; הנ"ל, 'גירוש הראת 1856-1859', *פעמים*, 14, 1982 (תשמ"ג), עמ' 77-91. (נמצא גם בספרו: *יהודי איראן במאה הי"ט*); א' נצר, 'קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן', *פעמים*, 42, 1990, עמ' 127-156; ר' פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', בתוך: א' שטאל (עורך), *עדות ישראל – פרקי ספרות, הוי והיסטוריה*, חלק ב, תל-אביב, 1979, עמ' 251-256; ר' פטאי 'הנישואים אצל אנוסי משהד', *עדות*, ב, ב, תש"ז, עמ' 165-192; ו"י פישל, 'קהילת האנוסים בפרס', *ציון*, כרך א', תרצ"ו, עמ' 49-74; ר' קשאני, *אנוסי משהד*, ירושלים, 1979; הנ"ל, 'הרב סימן טוב מלמד, משורר והוגה דעות במשהד', *באורח מדע*, תשמ"ו, עמ' 365-371, J. Pirnazar, *Jaleh*, 1998; A. Levy, *The Jews of Mashad*, Jerusalem, 1998; *Ester's Children: A Portrait of Iranian Jews*, Beverly Hills & Philadelphia 2002, pp. 115-136.

אפגניסטן שוכנת במרכז אסיה, רובה בצפון מזרחה של רמת איראן. שטחה כ-647,500 קמ"ר ובה אוכלוסייה המונה כ-32 מיליון נפש¹⁰¹. בירתה היא קאבול. קדמה לה קנדהאר. המשטר כיום הוא רפובליקה אסלאמית ובראשה עומד נשיא. המטבע הוא 'אפגני' (AFN) היא גובלת במערב – באיראן, בדרום ובמזרח – בפקיסטן ובצפון במדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר – טג'יקיסטן, אוזבקיסטן וטורקמניסטן. בצפון מזרח היא גובלת עם קשמיר ועם סינקיאנג (טורקסטן הסינית) במזרח. כ-60% מגבולה הצפוני הוא טבעי (נהר אמו דאריה - האוקוסוס). אפגניסטן היא מבצר הרים ופיסגת Nonshak מתנשאת בה לגובה 7,485 מ'. אפגניסטן היא בעלת חשיבות אסטרטגית כי בה נפגשות הדרכים המובילות להודו מן המערב ומן הצפון.

אפגניסטן מאוכלסת בפושטונים, טג'יקים, הזארים, אוזבקים, טורקמנים וקבוצות אתניות קטנות וכן נוודים הידועים בשם קוצ'יס. באפגניסטן, ערש הציוויליזציה באלף השני לפני הספירה שררה כאן תרבות עמק האינדוס. אפגניסטן שימשה נתיב לתרבויות שזרמו בין סין למזרח התיכון ובין דרום אסיה לאירופה. כאשר אלכסנדר הגדול נכנס למדינה העתיקה של אריאנה, עליה יושבת אפגניסטן בימינו, הוא מצא ערים מבוססות היטב דוגמת הראת וקנדהאר, שנקראו על שמו.

לאחר מותו של אלכסנדר הגדול קמה האימפריה הסלווקית ההלניסטית, שהפכה את העיר באלך לאחד ממרכזיה החשובים ואפגניסטן הייתה למקור כוח פוליטי בזכות עצמה. מאז ידועה העיר באלך, הסמוכה למזאר-י שאריף, כ'אם הערים' (*Umm al Bilad*) בהיותה מרכז חשוב להשכלה ולתרבות. כאן התגורר המשורר ראביעה באלכי והפילוסוף והמשורר מאוולאנה ג'אלל א-דין רומי (Mawlana Jalaluddin Rumi).

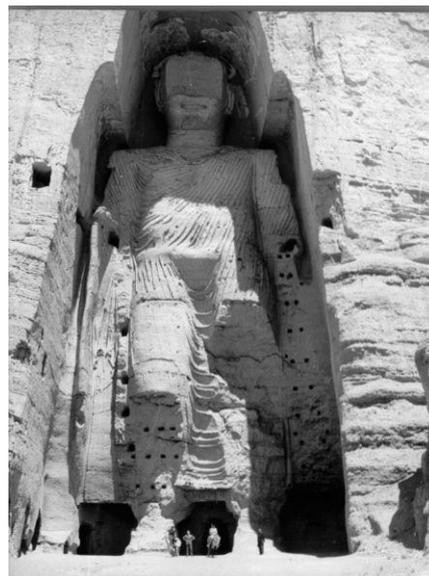
¹⁰¹ לפי נתוני דו"ח ה-CIA פושטו; 27% טג'יק; 9% הזארה (צאצאי המונגולים הכובשים הנחותים); 9% אוזבק; 4% אימאק; 3% טורקמן; 2% בלוז'י; 4% אחרים. 80% סונים 19% שיעים ו-1% אחרים. השפות הרווחות בה הן פאשטו ודארי (ניב פרסי) – 50%; פשטו – 35%; ניבים טורקיים – 11% שפות אחרות – 4%.

ילד פושטוני ותרגולת במחנה פליטים בבלוצ'יסטן

במהלך חמישים השנים האחרונות הלכו ורבו המשלחות הארכיאולוגיות שהגיעו לאפגניסטן וחשפו יותר ויותר אתרים בעלי חשיבות היסטורית. רבים מן הממצאים מוצגים במוזיאון קאבול. עד שנת 1957 העולם לא ידע דבר על המינרט של ג'אם העומד בפרובינציה המרוחקת של גור (Ghor). זהו המינרט השני בגובהו בעולם והראשון בגובהו במרכז אסיה (מתנשא לגובה 66 מטרים). בפירוז-קו [= הר הטורקיז] הייתה בירת השושלת הגורידית. לא הרחק מן המינרט נתגלה בית העלמין היהודי שקדם לפלישה המונגולית ובו נתגלו עד כה כ-100 מצבות המעידות על חיים יהודיים תוססים שהיו כאן ונעלמו.

במאה השנייה לפני הספירה המדינה הזוראסטריית של אפגניסטן גילתה פתיחות לדת הבודהיסטית, או נכון יותר לפילוסופיית החיים הבודהיסטית. עדות לחדירה הבודהיסטית היו פסלי הענק של בודהה ב-האדה, שליד ג'לאלאבאד, עמק במיאן שבו

מימין: פסל בודהה מתנשא לגובה 55 מטרים, חצוב בסלע בעמק במיאן לפני שפוצץ על-ידי הטאליבאן
משמאל: ראש בודהה טיפוסי לסיגנון 'גנדהארה בודהה'

נחצב בצוק סלע פסל בודהה הגדול בעולם, ובמרכזים בודהיסטיים נוספים במדינה ובמרכז אסיה שמהם הופץ הבודהיזם במהלך המאות הבאות לסין, ליפן ולשאר מדינות מזרח אסיה. באוספים של המוזיאון הלאומי בקאבול, כמו באוספים פרטיים בעולם, ניבט הקסם של התקופה הזאת, שבה התקיימו זו לצד זו התרבות ההלניסטית, הסאסאנית, ההודית והנוודית בסגנון השבטים הטורקיים, כמו כל המסתורין של האימפריה הקושאנית בתולדותיה של אפגניסטן במאה השנייה.

במאות ה-7 וה-8 עברה אפגניסטן תהליך של התאסלמות והוקמו בה כמה שושלות אסלאמיות גדולות, כמו הגזנאוידית במאות 11-12 והגורידית במאה ה-12 ובמאה ה-13, שממלכתם הגיעה עד לדלהי בהודו. בחצרותיהם של מלכי השושלות האלה פרחו השירה, האמנויות והמדעים. המשורר פירדאוס¹⁰² השלים בעיר גאזני את האפוס שלו 'שאה נאמה' (ספר המלכים), שמאז היה לאבן היסוד של תרבות הלשון הפרסית.

לאחר שהמונגולים הרסו במאה ה-13 את רובה של הארץ, עלה במאה ה-14 לשלטון האמיר טימור לנג (איש הברזל הפיסח). שלט 1336-1405. בצד ההרג האכזרי הותיר אחריו מונומנטים מרשימים לא רק בסמרקנד ובשאהר-י סאבו עיר

¹⁰² שמו המלא: Abu ol-Qasam Mansur. נולד (935) ומת (1020) בטוס (Tus) שבפרס.

הולדתו אלא גם בהראת שבאפגניסטן שבה הקים את המסג'ד ג'אמעה (Masjed-e Jame'ah) בהראת והמוזוליאון של גאוואר שאד (Gawhar Shad), מלכה מפורסמת בעולם האסלאם¹⁰³. הראת נעשתה בימיו מרכז לתרבות האסלאם ונודעה במשורריה דוגמת ג'אמי (Jami) ועלי שר נבואי (Alisher Navoi)¹⁰⁴, שלימים היה המשורר הלאומי של אוזבקיסטן, אך נולד ומת בעיר הראת. אחד מצאצאיו של אמיר טימור הוא באבור, שנטש את מרכז אסיה והקים את ממלכתו בעירו האהובה קאבול, שם גם נקבר ב'גני באבור' לפי בקשתו. הוא הקים את האימפריה המוגולית בהודו, שאפגניסטן הייתה חלק בלתי נפרד ממנה. חדירתן של האימפריות האירופיות לאזור ופתיחת נתיבי הים להודו ולסין, הביאו לסיום המסעות היבשתיים של שיירות המסחר על דרך המשי וחשיבותה האסטרטגית של אפגניסטן בנתיב היבשתי הלכה ופחתה.

בשנת 1747 אחמד ח'אן דוראני איחד את השבטים תחת מדינת אפגניסטן, שבירתה קנדארה. הוא נתמנה על בסיס של ראשון בין שווים וזכה לכינוי 'דוך-י דוך' (פנינה בין פנינים). עצמאותה של אפגניסטן הייתה מוגבלת משום שבריטניה שישה בהודו לטשה עליה עין ולאחר הכיבוש הצארי של מרכז אסיה (אמצע המאה ה-19) היה לאפגניסטן גבול משותף בצפון המדינה עם רוסיה הצארית שמשאת נפשה הייתה להגיע לבארות הנפט שבמדינות המפרץ. אפגניסטן עמדה בתווך בין שתי המעצמות הגדולות עם כל האינטריגות הנלוות ממצבה. מרגלים בריטיים ורוסיים פעלו בשטח, כשלא אחת נעזרו בסייענים יהודים¹⁰⁵. אלו ימים שנודעו בשם 'המשחק הגדול' ("The Great Game"). הבריטים ניסו לכבוש את אפגניסטן שלוש פעמים בשנים 1839-1843; 1878-1880; 1919, אך הלוחמים האפגנים שהיו מצוידיים בנשק דל הצליחו לגבור על הצבא הבריטי האדיר והמצויד היטב ולהביס אותו. חטיבות בריטיות שלמות חוסלו על-ידי האפגנים, שהיו פרשים עזי רוח ובני בית בהרים הנישאים של אפגניסטן שבהם האוויר דליל; גם המדבריות האכזריים ('מדבר המוות' ומדבר היאוש) עמדו לצידם. אפגניסטן הייתה כפופה לבריטים רק בנושא קשרי החוץ שלה.

¹⁰³ טימור לנג, איש הברזל הפיסח, היה במוצאו טורקו-מונגולי מן העיר שאהר-י סאבו. הוא ייחס לעצמו שרשים מונגולים המגיעי עד לצ'ינגיס ח'אן. בהיותו בן 22 בלט כמנהיג צבאי והוביל מסעות כיבוש לח'ורזם.

הוא נחשב לאחד הכובשים הגדולים, שבצד עריצותו גם אימץ מלומדים, משוררים והיה פטרון לאמנים והמלומדים. נחשב בעיני האוזבקים כאביח האומה

¹⁰⁴ שמו המלא: Nizam al-Din Ali Shur Navai (הראת 1440-1501). נולד ומת בהראת. למד ולימד במדרסה של אולוג בג בסמרקנד. משמעות הם 'נבואי' הוא 'מזיל הדמעות'. נחשב למייסדה של הספרות הטורקית המוקדמת. אומץ על-ידי האוזבקים כמשוררם הלאומי הנערץ.

¹⁰⁵ ראה פישל-סוכנים

אפגניסטן המודרנית הייתה יציר כפם של המלך עבד אל רחמן ח'אן (Abdurrahman Khan), ששלט בין השנים 1880-1991. הוא הקים את דפוסי הממשל הקיימים עד היום. ממשיכיו היו חביב אללה (Habibullah), ששלט בין השנים 1901-1919, והמלך אמאן אללה ח'אן (Amanullah), ששלט בין השנים 1919-1929. הוא ניסה ללכת בעקבות אתא תורכ, אך הרפורמות שלו עוררו התנגדות חריפה של כהני הדת במדינה והוא נאלץ לברוח על נפשו. בסיוע בריטי עלה לשלטון המורד חביב אללה גאזי, הידוע בכינויו המשפיל 'באצ'ה סאקאב' (בן שואב המים), אך הוצא להורג מייד לחודשים ספורים עלה לשלטון חביב אללה קאלאקאני ובעקבותיו עלה בשנת 1929 נאדר שאה, אך נרצח על-ידי סטודנט בבית הספר הגרמני בקאבול בשנת 1933 ובנו מוחמד זאהיר שאה (1933-1973) עלה על כס המלוכה והיה למלך האחרון של אפגניסטן.

בשנת 1973 הדיח ראש הממשלה מוחמד דאוד ח'אן את המלך שניסה להקים רפובליקה ולעמוד בראשה כנשיא. המפלגה הקומוניסטית התעצמה בתקופה הזאת, כשהיא מונהגת על-ידי מוחמד טראקי, שהדיח את דאוד ועלה לשלטון בשנת 1978 והסב את שם המדינה ל'רפובליקה הדמוקרטית של אפגניסטן'. בשנת 1979 נרצח טראקי ועלה לשלטון חאפיז אללה אמין, אולם תוך זמן קצר הודח במקומו עלה לשלטון בבראק קארמאל בחסות טנקים סובייטים. בשנת 1986 הוא הודח ובמקומו נתמנה פאלגה נגיב אללה, ראש המשטרה החשאית.

בסוף 1979 כ-100,000 חיילים סובייטים מצוידים היטב במטוסי קרב, טנקים, תותחים פלשו לאפגניסטן. הארץ נחרבה מן הייסוד. כמיליון וחצי אפגנים שילמו בחייהם או נותרו נכים כל חייהם. חמישה מיליון אפגנים נמלטו למחנות פליטים בארצות השכנות, בעיקר בפקיסטן. מספר רב של חיילים סובייטים מאבדים את חייהם (הרוסים הודו ב-10,000 לוחמים). בעקבות פעילות המוג'הדין, שנהנו מתמיכה אמריקאית ומערבית, נאלצו הרוסים לסגת (15 בפברואר 1989). זמן קצר לאחר מכן התפרקה ברית המועצות (1991).

הספורט הלאומי של אפגניסטן 'בוז קאשי' –
'משיכת הכבש' תוך כדי דהרה

למרות המאמץ להקים ממשלה לאומית מאוחדת ומוסכמת על המפלגות האסלאמיות, המפלגות האלה נכנסו למצב של חוסר הסכמה בכל, שהובילה למלחמת אזרחים שהמיטה חורבן על המדינה בכלל ועל קאבול בפרט. בשנת 1996 כבש הטליבאן, שנתמך בסיוע פקיסטני, את קאבול והקימו את 'האמירות האסלאמית של אפגאניסתאן', שפגעה בזכויות האזרח ובמיוחד פגעה בנשים, שחוייב ללכת עם רעלה ('בורקה'), נאסר עליהן לעבוד מחוץ לבית אפילו כשמדובר במערכת החינוך ובמקצועות הרפואה, הן הוגבלו בלימודיהן ויכלו לצאת לקניות רק כשגבר בן המשפחה מלווה אותן 'שומרי המוסר' הלקו נשים שלא ענו לדרישותיהם. חוקי השריעה היו לחוקי המדינה.

מחידושי הזמן – המלמד ותלמידותיו

מוסדות המדינה נפגעו קשות במלחמה הארוכה, בהנהגתו של מנהיג הטליבאן מולא עומר, שניהל את המערכה ממקום מושבו בקנדהאר. הטליבאן הצליחו לכבוש כ-90% משטחה של אפגניסטן, למעט שטחים שהיו בידי הברית הצפונית שכללה אוזבקים, טורקמנים ואחרים והביאו לבידודה של אפגניסטן בעולם ולרעב כבד במדינה. סבורים כי אלפי שבויים מלוחמי הטאליבן שנפלו בשבי הברית הצפונית הוצאו להורג. הטליבאן גמל להם כשכבשו את מזארי-שארף וערכו טבח בשיעים. בין המעשים המחפירים שנעשו על-ידי הטליבאן, שכללו הוצאות להורג פומביות, הלקאה של נשים בשווקים, הם פוצצו את פסל בודהה הגדול בעולם בעמק במיאן במארס 2001, מעשה ונדלי שהיכה בהלם את העולם.

לקראת 1999 הידקו הטליבאן את קשריהם עם האירגום הפונדמנטליסטי אל-קאעידה בראשותו של בין לאדן, שנתמך על-ידי השירותים החשאיים של פקיסטן. במשך שנים אחדות בסיסו של בין לאדן היה באפגניסטן, כאן פעלו באין מפריע מחנות האימונים. לאחר ההתקפה של אל-קאעידה במגדלי התאומים (מרכז הסחר העולמי) בניו-יורק ובוושינגטון ב-11 בספטמבר 2001, הקהילה הבינלאומית בחסות האו"ם החליטה לשים קץ למשטר הטליבאן באפגניסטן ואל-קאעידה שמצא בה מקלט. הטליבאן נדרש תחילה להסגיר את בין לאדן ולסגור את מחנות האימונים של אל-קאעידה, אך מנהיג הטליבאן מולא עומר שהסתייע בכספי אל-קאעידה, סירב ועל כן הברית הצפונית בתמיכת ארצות הברית ומדינות אירופאיות נוספות יצאו למלחמת חורמה בטליבאן ובאל-קאעידה והצליחו להביס את הטליבאן ולהשתלט על קאבול (14 בנובמבר 2001). השבויים שנפלו בידי האמריקאים הועברו בחלקם לבסיס האמריקאי בכואנטנמו שבקובה.

בוועידת בון שנערכה בדצמבר 2001 הוסכם על ייסוד ממשל אפגאני בראשותו של חמיד קארזאי. הגוף המסורתי 'לויה ג'ירגה' (Loya Jirga "Loya Jirga"), המורכב מנציגי השבטים השונים בחר בו ביוני 2002 כנשיא המדינה. בבחירות שהתקיימו באוקטובר 2004 נבחר קארזאי ברוב גדול. בספטמבר 2005 נערכו בחירות ל-500 נציגים לפרלמנט ל-*Meshrano U Wolesi Jirga* (בית עליון ובית תחתון) שאפשרו לראשונה את ייסודה של מדינה דמוקרטית, שבה משתתפים נציגים מכל חלקי העם האפגני.

יהודי אפגניסטן

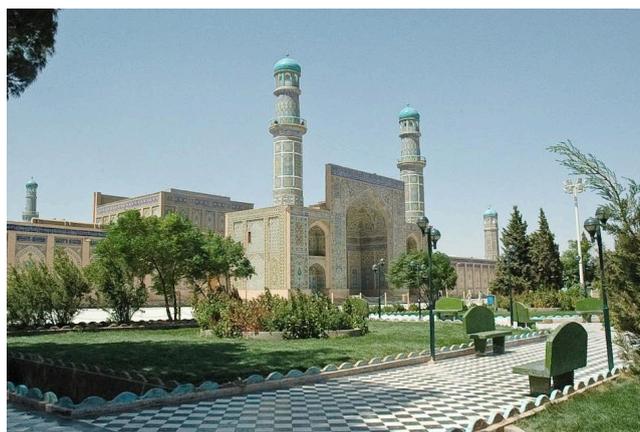
"ירושלים היא בית-הכנסת של העולם"

(מולא יוסף גרג'י)

העדות המוקדמת ביותר לקיומם של חיים יהודיים באפגניסטן היא מצבת קבורה משנת 753 לספירה הכתובה בלשון הפרסית באותיות עבריות. אפגניסטן היא מדינה מוסלמית סונית שאוכלוסייתה מגוונת ומורכבת מכובשים פרסים, ערבים ומונגולים. הפרובינציה הפרסית ח'וראסאן (Khorasan), בה נכללה אפגניסטן בעבר. במקורות העבריים מתקופת הגאונים מופיעה ח'וראסאן כמושבת עונשים, שאליה הוגלו נאשמים. היישוב היהודי הגדול בח'וראסאן היה למורת רוחו של החליף עומר השני, שביקש להגביל בנייתם של בתי כנסת בשנים 717-720 לספירה. זו הוכחה ברורה שהיישוב היהודי קדם לכיבוש הערבי. גיאוגרפים ערבים ופרסים מציינים כי הערים המרכזיות שבהן התגוררו אז יהודים היו: מְרַן, באלך, גאזני, הראת ונישאפור (Merv, Balkh, Ghazni, Herat, Nishapur). קהילת ח'וראסאן הייתה נתונה לשיפוטה של ישיבת פומבדיתא בבבל. קהילת באלך (Balkh) היתה קהילה עצמאית ולא הרחק ממנה היה היישוב באב אל-יהוד (Bab el-Yahud – שער היהודים) ו-אל יהודיה (el-Yahudiya – היהודיה) שהכיבוש הערבי שינה את שמו למאימנה. קהילה זו התפרסמה בעיקר בשל הפולמוס הדתי בין רב סעדיה

גאון לחיווי הבלכי, שפירסם בחרוזים בלשון העברית 200 מסאיל, שבהן ניסה להראות שהתורה נכתבה על ידי בני אדם ואינה תורה משמים. הוא שאל שאלות ביקורתיות לגבי התנ"ך, שרוח של כפירה עלתה מהן¹⁰⁶. בשנת 1170 מביא ר' בנימין מטודלה מספרים מוגזמים על היישוב היהודי בעיר גזני, המוערכים על ידו ב-80,000 נפש. ב-Khush-Khak שלייד הכפר Ferozkoh-Jam, על דרך המסחר בין הראת לקאבול, נתגלה בשנת 1952 בית קברות יהודי ובו מצבות מן השנים 1249-1012, כלומר עד 27 שנים לאחר הפלישה מונגולית של 1222. עד כה נתגלו פחות ממאה מצבות העשויות שברי בזלת באותיות עבריות-מזרחיות בלשון הפרסית יהודית. אין ביניהן מצבות המוקדשות לנשים, לילדים או לפשוטי עם. מנהג זה רווח באפגניסטן עד הזרות האחרונים וזאת כדי להימנע מפולחן קברים¹⁰⁷. במעבר ההרים Tang-I Azao, 25 ק"מ דרומית ל-Jam, נתגלו כתובות סלע מן השנה 752 (לפי פענוח אחר משנת 1300). מצבה מרשימה במיוחד היא מצבתו של השר והטפסר משה בן אפרים בצלאל. מצבה מפוארת מן התאריך 25 בינואר 1365, עשויה שיש והיא מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות עבריות מרובעות. היא כתובה עברית מקראית מחורזת. זו עדות על רמה רוחנית וחומרית גבוהה של החברה ושל בעל המצבה שמילא תפקיד ממלכתי וכנראה הוצא להורג. היישוב היהודי הגדול שחי בח'וראסאן אינו מאוזכר למן ימיהם של יורשי המונגולים. נראה שהקהילות נאלצו להתאסלם או שנקטלו בפוגרומים, במחלות או נאלצו להגר מן האזור ליעדים בטוחים יותר.

מסורות רבות ועקשניות הרווחות בקרב השבטים הפתאנים, מוסלמים סונים, מציינות שהם צאצאי עשרת השבטים האובדים, שהוגלו במאה השמינית לפני הספירה לבבל ומשם עברו לפרס ולאפגניסטן. המסורות הללו מאוזכרות בכתבי יד ובספרים אפגניים החל מן המאה ה-16. נוסעים מצאו אצל השבטים דמיון רב במנהגים המזכירים את החוקה המקראית.

המסגד הגדול של הראת 'ג'ומעה מסג'יד'

¹⁰⁶ חיוי חי ששים שנה לפני ימיו של ר' סעדיה גאון ועדיין הצליח לקומם אותו. השפעתו של חיוי נמשכה שנים ארוכות אחרי מותו. פרופ' עזרא פליישר ראה ביצירתו של חיוי הבלכי עדות לכך ששירי פולמוס נכתבו בח'וראסאן הרחוקה כבר במחצית הראשונה של המאה התשעית. ראה פליישר-חיוי, עמ' 49-57 ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 43-45.

¹⁰⁷ בביקור שערכתי בשנת 2006 בבית הקברות היהודי בטרמז, עיר גבול בין אפגניסטן לאוזבקיסטן, מצאתי שאף פה רווח המנהג להציב מצבות קבורה רק על קברים של אישים ולהותיר תלולית עפר על קבריהם של נשים, ילדים ופשוטי עם.

נראה שמן הקהילה הקדומה נותרו באפגניסטן רק כמה עשרות משפחות יהודיות ובכל מקרה לא יותר מ-600 נפש שהתגוררו בהראת. בשנת 1840, שנה לאחר שיהודי העיר משהד בצפון מזרח איראן נאלצו לקבל עליהם את עול האסלאם, החלה בריחה של מאות יהודים שעברו מתחום השיפוט השיעי במשהד שבאיראן לתחום השיפוט הסוני בעיר הראת באפגניסטן, שהייתה סובלנית כלפי היהודים ואפשרה להם לחזור ליהדות שלימה. המהגרים החדשים הביאו למפנה כלכלי ולהתעוררות רוחנית בקהילה הדלה. הם הפכו עד מהרה את הראת לצומת מסחרית של יבוא ויצוא בין פרס להודו ובין הודו לרוסיה האסיאתית. הרבנים והמנהיגים ממשדה קבעו דפוסי התנהגות חדשים בקהילה. בשנת 1856 השאה הפרסי הקג'ארי נאסר אדין (Nassr A-Din) פלש להראת באפגניסטן לאחר מצור של תשעה חודשים, תוך שהוא נעזר בקבוצות השיעיות של הראת. באוקטובר 1856 הגלו הכובשים הפרסים את יהודי הראת למחנה ריכוז סמוך למשהד וזאת משום בגידתם כביכול באמונה המוסלמית שיעית. במסע שנמשך שלושים יום, בשלג כבד. כמה מן המגורשים קפאו מקור והיו שחזרו לאסלאם ושחררו. מחנה הריכוז היה נתון למחלות ולמוות בלתי פוסק במשך שנתיים שבהן נותרו היהודים במחנה הריכוז. רק איום בריטי על פרס באזור בושר אילץ את הפרסים לסגת מהראת ובתחילת שנת 1859 הוחזרו היהודים להראת.

כותב מולא מתתיה גרג'י בכרוניקה 'קורות זמנים':

וביום ט"ו בשבט שנת תרי"ז (1857) [הת]נפלו עלינו נוגשים [והכו אותנו] מכת הרג ואבדן לאמור: 'צאו מבתיכם כי כן נגזר מאת המלך [הפרסי]'. וה[ו]ציאו את הכל – אנשים ונשים וטף – ממקומם, ולא נשאו פהים לא לזקן ולא לנער. ואין חומל ואין מרחם. ותיהום העיר מזעקת עניים ויתומים. ולא הספיקו [הגולים] לקבוץ ממונם ולהכין צידה ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר למקום הנקרא מוסלא. ויום י"ט לשבט הסיעו אותנו משם וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גיסות גויים. וגם משמים [נלחמו בנו?]. היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם [=רעב] וכמה צרות אשר לא יסופר.

וחודש אדר, קרוב לפוריים, היגענו למדינת [=עיר] משהד ולא הניחו אותנו להכנס לעיר [שלא נטמא אותה], אלא הכניסונו לגדרות בהמות, למבצר אחד הנקרא באב קודראת, מקום צר ובית כלא. והיינו לחרפה ולביזיון.

וכמה בני אדם הימירו את דתם [כדי לזכות לפדות] מרוב הצרות. ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' [דברים לב, כה], כי הנוגשים כל היום מכים ורודים מכת אכזרי על העונש שהטילו עלינו [על אי תשלום דמי] שכירות הגמלים שהביאונו מהראת והגמלים היו רכוש המלך [הפרסי]. רוב הרוכבים היו עניים ואומללים והטילו השכירות על שאר העם [האמידים]. ומצד אחר היה, בר מינן [חוץ מאתנו], חולי ומגיפה ומתו כמה וכמה נפשות ועוד צרות אחרות אשר תקצר היריעה מהכיל...

והיינו שם במשך שתי שנים. ובסוף שתי שנים נתכפרו עוונותינו ותעל שוועתנו אל ה' ונתן בלב המלך לתת לנו רשות שנחזור למקומנו [בהראת]. ובחודש כסלו שנת תרי"ט [1859] נסענו ממשדה וביום שני בשבת, י"ג לטבת

[תרי"ט] נכנסנו להראת איש למקומו וברוך מרחם על הבריות...¹⁰⁸

¹⁰⁸ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143-144; לוי-גירוש הראת, עמ' 81, 84, 87. יהודי משהד והראת שיתפו פעולה עם האנגלים שפעלו באזור וסייעו להם במידע, בהלוואות ובליווי. יהודי הראת שבגדו באמונה השיעית וחזרו להראת ליהדותם עוררו את רוגזם של הפרסים. היהודים הואשמו בשיתוף פעולה עם הבריטים. שלושה וחצי חודשים לאחר כיבוש הראת החליטו הכובשים הפרסים לסלק את כל הגורמים הלא נאמנים, שכללו יהודים ולא יהודים מן העיר וסביבותיה כ-100 ק"מ בתוך תחומי פרס. נראה שביקשו למכור אותם לעבדים או לקבל תמורתם כופר נפש. הפלישה הפרסית הביאה לניתוק יחסים עם בריטניה. הבריטים דרשו נסיגה מהראת והחזרת היהודים למקום מושבם. רק לאחר שהבריטים הנחיתו כוחות בנמל בושרה במפרץ הפרסי וגייסותיהם התקדמו לעיר שיראז ניאותו הפרסים ואפשרו החזרתם של היהודים להראת. ראה פישל-סוכנים (1958), עמ' 331-375; פישל-סוכנים (תש"כ), עמ' 176-203. על כריכה של סידור כתב אחד האנוסים כנראה בנת 1839: שום תקוה

במלחמות הח'אנים באפגניסטן הצטוו היהודים לממן את הוצאות המלחמה והם היו לא אחת קורבנות של פוגרומים ועלילות דם. בשנת 1876 נרצחו 13 יהודים בעיר מאימנה. פגיעות ביהודים נמשכו כל השנים ברחבי אפגניסטן. בשנת 1885 ציווה עבד אל רחמן ח'אן (Abd el-Rahman Khan) לגרש את יהודי קאבול (50-30 משפחות (כ-250 נפש) בשל האשמות כלכליות – התחמקות ממס ומתשלומי מכס, העברת כספים לחו"ל והפקעת מחירים של אלכוהול ליצור אבקת שריפה). הם נצטוו לשלם גם קנס כבד ורכושם נשלל. יהודי קאבול גורשו לתאשקורגאן (Tashkurghan), כ-100 ק"מ דרומית לטרמז (Termez) עיר גבול של אוזבקיסטן עם אפגניסטן, ומשם המשיכו צפונה לסמרקנד, כ-380 ק"מ, שהייתה תחת שלטון הצאר והמגורשים הצליחו לעשות חיל במסחר במקום מושבם החדש¹⁰⁹.

'מחלה גארדי' - מוכרי שטיחים
נוודים עם מרכולתם

עלייתו לשלטון של המלך אמאן אללה ח'אן (1919-1929) הביאה לרפורמה בכל תחומי החיים לרבות ביטול הרעלה (*burka*). ביוזמתו ובגיבוי של המלך הגיעו לאפגניסטן מורים מודרניים, לרבות המחנך נפתלי אברהמוב, שהגיע מירושלים וניסה להקים מערכת חינוך מתקדמת, למורת רוחם של רבני הקהילה שהערימו קשיים. במהפכה להדחת המלך בשנת 1929 נאלץ המורה לברוח על נפשו ולמצוא מקלט באיראן¹¹⁰.

המהפיכה הבולשביקית ברוסיה והתוכנית הכלכלית החדשה של לנין (NEP) הביאה לבריחה של כ-4,000 יהודים בוכרים לאיראן ולאפגניסטן בשנים 1924-1935, בדרכם לארץ ישראל. האוריינטאציה הנאצית של אפגניסטן ופעילותם של מאות סוכנים גרמניים בתחומי אפגניסטן מביאה לנישול יהודים מפרנסותיהם (איסור סחר בינלאומי) וריכוז היהודים בערי מפתח. באוגוסט 1941, בעקבות הפלישה

אין לנו אלא אם כן: ראשית, ירחם עלינו אלוהים; שנית, במהרה בימינו יבוא המלך המשיח; שלישית, יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מצרותינו...! (ראה יהושע-מנדחי ישראל 149-161).

¹⁰⁹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, 170-173; דופרי-אפגניסטן (1980), עמ' 417; ניימרק-מסע, עמ' צט-ק.
¹¹⁰ יומנו של אברהמוב מובא במלואו להלן עם פרשנות.

הרוסית-בריטית לאיראן (אוגוסט 1941) והאיום לפלישה לאפגניסטן, הביאה לסילוקם של הסוכנים הגרמנים למחנות בריטיים בהודו עד תום המלחמה. היהודים הבוכרים, כמו היהודים האפגנים, סבלו בתקופה זו מעלילות דם, מהלשנות ומהשלכה לכלא. בנוסף לגרמנים הייתה גם פעילות הסתה של חאג' אמין אל חוסייני (Haj Amin El-Husseini), שביקש להקים תנועה פאן אסלאמית בראשותו¹¹¹.

החרמתה של אפגניסטן בתום המלחמה העולמית השנייה הביאה לרעב כבד שהותיר את היהודים ללא פת לחם. רבים הפכו לקבצנים. 46 יהודים מושלכים לכלא בעוון אחזקת יין האסור לפי ההלכה המוסלמית. תשעה מהם נדונו לחמש שנות מאסר ושלושים ושבעה מהם שוחררו תמורת קנס אדיר בסך מאה אלף רופיות. בני העדה בארץ ניסו לעזור לאחים הנרדפים שביקשו לעלות לארץ, אולם מאמציהם נכשלו עד פתיחת שערי אפגניסטן לאחר הקמת המדינה.

לאחר העליות לרגל של סוף המאה התשע-עשרה היו שלושה גלי עלייה מאפגניסטן ל'ירושלים' (כך קראו לארץ ישראל שלמענה התפללו). גל העלייה הראשון שמנה כ-350 נפש היה בין השנים 1882-1914, בעקבות הניסיון לגייס יהודים לצבא האפגני. בין העולים היו יהודים עשירים שעשו למען בניינה של ירושלים. הגל השני היה בין השנים 1933-1939 – הייתה זאת עליית מצוקה שחלקה ליגלית וחלקה בלתי ליגלית שמנתה יחד כאלפיים נפש. הגל השלישי היה לאחר הקמתה של מדינת ישראל. באפגניסטן חיו אז כ-4,000 יהודים. כאלפיים נפש עלו עם פתיחת השערים וכל השאר עזבו את אפגניסטן עד לפלישה הרוסית לאפגניסטן.

הקהילה התנהלה על-ידי הרועה הרוחני ה'מולא' ממשפחת גרג', שתפקיד זה עבר במשפחה מדור לדור. ה'ואקיל', או בשמו האחר ה-'קלאנתר', הנשיא – היה כפוף למולא וטיפל בבעיות של מסים וקשר עם השלטונות. הווקיל, שפעל בהתנדבות, היה בדרך כלל איש עשיר ובעל יכולת של קריאה וכתובה באותיות ערביות. החינוך בקהילה היה פונקציונלי ובא לשרת את צורכי הפולחן במחזור השנה ומחזור חיי אדם. תלמידים מצטיינים יכלו להיות חזנים, שוחטים ומוהלים בקהילות זעירות, אך לא יכלו להיות רועים רוחניים, זכות שנשמרה בידי משפחת גרג'. השכלתו של 'היורש' למשפחת גרג' הייתה מקיפה הרבה יותר מכל תלמיד אחר והוא נעזר בספרייתו העשירה של אביו¹¹². רבנים ברמה כלל ארצית יכלו להיות רק בני משפחת גרג' ולימים גם בני משפחת סימן-טוב. נציג יהודי אחד ישב ב'פאנצ'אט' (Panchat) מעין בית דין גבוה שבו ישבו 5 נציגים של קבוצות באוכלוסייה הכללית ודנו בתביעות אזרחיות. היהודי

¹¹¹ ראה להלן, עמ'..... וראה יהושע-מנחם ישראל, עמ' 189-213, בפרק 'גרמנים, נאצים ושינאת ישראל'.
¹¹² מתוך עיון בספרים ששימשו את מולא מתתיה גרג' ובנו מולא יוסף, מצאנו כי לצורך פירושיהם הם השתמשו בשורה נכבדה: אדרת אליהו הספרדי; ספר אהבת יהונתן; ספר אוהל יעקב; אור צדיקים; אור החיים לר' חיים בן עטר; ספר האחלמה; איכה רבה; ספר אלף המגן; ספר ארץ חמדה; באר מים חיים; ספר בינה לעתים; ס'ר הבלעי; ספר בן פורת יוסף; בעל הטורים; ספר ברכי נפשי; ברכת אבות; גדולת ישראל; ספר הגלוי; דבש לפי (לחיד"א); דגל מחנה אפרים; דעת זקנים; זכר צדיק; חובת הלבבות; ספר חומת אנך (לחיד"א); חוק לישראל; ספר החזיונות לר' חיים ויטאל; חזקוני; ספר חלומות ופרכוס איברים; ילקוט ראובני; ילקוט שמעוני; מגילת תענית; מדרש רבה, מדרש שוחר טוב לר' יצחק בר' שמשון כ"ץ; מדרש תנחומא; עין יעקב להרב יעקב חביב; ספר הקבלה; שולחן ערוך לר' יוסף קארו; תנחום ירושלמי; תרגום יונתן ותקצר היריעה לתאר עוד ועוד מספרייתו. כל אלה שימשו את הרב ואת צאצאיו בלבד.

לא נזקק לערכאות של המדינה והבעיות נפתרו בתוך הקהילה בבית דין מאולתר שדן בסכסוכים עסקיים או בסכסוכים משפחתיים והטיל עונשים (הלקאה או קנסות וחרמות על מי שסירב לציית להחלטות בית הדין). החלטות בית הדין גובו על-ידי השלטונות. לא ידוע על תופעות של פשיעה וכמעט ולא היו גיטין בקהילה, בהיותה קהילת אנוסים, היא חששה מתופעות של ממזרות אם הגט לא נעשה כהלכה והאישה נישאה והולידה ילד מגבר אחר. הגבר שמאס באשתו או לא זכה לבן זכר נשא אישה נוספת. נושא טהרת המת והקבורה לא היו ממוסדים ונעשו על בסיס וולונטרי כ'גמילות חסד של אמת'.

התמותה בקרב ילדים ונוער בקהילה הייתה גדולה מאוד, אך הייתה קטנה יחסית לעומת החברה המוסלמית. סיבות התמותה נבעו מנישואי בוסר, תמותת תינוקות ממחלות ומגפות כמו דבר, אבעבועות שחורות, מלריה, דלקת ריאות, שעלת, פגיעה בתינוק בזמן הברית. הרבה יולדות מתו בלידתן. יש עדויות שהתמותה הגיעה ל-50% ומעלה מן היילודים. ההגנות היו לרוב מבוססות על מאגיה ורפואה עממית, אמונה בשדים ורוחות, שהיו קטלניים לא פחות.

מחזור השנה היה עשיר באירועים. אם במהלך השבוע התזונה הייתה מועטה ודלה בשבת אכלו מאכלי איכות. הם בילו שעות ארוכות בתפילה, בלימוד ובסעודות. הימים הנוראים החלו בחודש אלול ונמשכו בחגי תשרי. אלה ימים של חשבון נפש ושל מפגשים חברתיים ומשפחתיים. אירועי הימים הנוראים הסתיימו בחגיגת שמחת תורה שנחשב לאירוע המשמח המרכזי של השנה. בפורים חגגו את השמדתם של שונאי היהודים ובפסח חגגו את חג האביב ויציאה לטבע. שבועות נקרא 'מוֹאֵד-י-גוֹל' – חג הפרחים. מחזור חיי האדם מלווה בהרבה טקסים מאגיים החל מהגנת היולדת, הלידה וההגנה על התינוק. החינוך תואם את החינוך היהודי במזרח שבא להכשיר את הנער לקיים את הפולחן. הבנות לא למדו לימודים פורמליים והן הוכשרו על ידי האם והסבתא לקיים בית יהודי כשר ולהכשיר אותה לבישול, תפירה ואריגה. האירוע המרכזי בחיי האישה היה הנישואין על מכלול האירועים והטקסים הכלולים בו. בנות נישאו בגיל שתים-עשרה בערך, עם קבלת המחזור ובנים נישאו בהגיעם לגיל שמונה-עשרה. נערה של מצאה מייד את זיווגה יועדה כאישה שנייה לגבר מבוגר או בעל מום. בחירת בני הזוג נעשתה על-ידי ההורים באמצעות שדכניות. הטקסים וההכנות נמשכו שבועות. ביום החופה נערכו לא מעט טקסים מאגיים להגנת החתן מפני 'קשירה', שיכלה להביא עליו אימפוטנציה.

בהיעדר בתי דפוס עבריים, עיקר היצירה עבר מאב לבן ומאם לבתה כמסורת שבעל-פה או בהעתקה קליגרפית ובליווי איורים גיאומטריים. סיפורי עם ושירה היו מאוד מקובלים. כמו כן למדו התלמידים את מסורת ה-*קְטָמָא*, ההעתקה הקליגרפית של יצירות קלאסיות שעברו מדור לדור. אם המעתיק היה בעל יכולת יצירתית הוא גם רשם יצירות מקור משלו או תרגומים מדויקים או כאימפרוביזציה לדברי המקור, שהונחלו לדורות הבאים. הכְּתוּבָה היהודית שלפני עידן הדפוס הייתה מן היפות בעולם היהודי. הקשר עם בתי דפוס בירושלים בסוף המאה ה-19 תרם לכך שעולי רגל הדפיסו יצירות שעברו מדור לדור בעברית ובפרסית-יהודית והפיצו אותן בקרב בני קהילתם וקהילות דוברות פרסית. לערי אפגניסטן הובאו טפסים של כתובות מודפסות מירושלים, שחיסלו באחת את אמנות היצירה של כתובות.

לאחר עלייתם לארץ ישראל של האחים גול-שאולוף הם הקימו בירושלים הוצאה לאור שהדפיסה ספרים בפרסית-יהודית והפיצה אותם באיראן, אפגניסטן ובוכרה. ליהודי אפגניסטן גם מסורת מוסיקלית בעיקר של שירי קודש בהם הביעו את זיקתם לארץ ישראל. יהודים לא עסקו כמעט בנגינה שנחשבה לנחותה.

מספרם של יהודי אפגניסטן מוערך כיום בעשרת אלפים נפש. הם נישאים לעדות אחרות, אך שומרים על המסורות והמנהגים. בכל ערי הארץ נבנו בתי כנסת בנוסח המיוחד של יהודי אפגניסטן. במרוצת השנים נערכו מחקרים על תולדות הקהילה ונאספו סיפורי-עם. שני בוליטינים של העדה יוצאים באופן סדיר ומביאים פרקי זיכרונות ומידע על הקהילה. עשירי העדה הקימו קרן מילגות לסטודנטים בני העדה וישיבה המכשירה רבנים. ריכוז גדול של יהודי אפגניסטן קיים בעיקר בניו-יורק.

היהודים הקדומים

תולדותיהם של יהודי אפגניסטן שלובים במסורות אגדיות ובתיעוד ממקורות עבריים ומוסלמיים וכן בשרידים ארכיאולוגיים. החוקה השבטית של השבטים האפגאנים – סונים לפי דתם – נקראת 'פוכטונוואלי' והיא נהוגה לצד חוקי האסלאם. היא כוללת חוקים המזכירים את החוקה המקראית, כמו בשיטת הענישה 'עין תחת עין', נישואים ושמירת הרכוש בתוך השבט, אין מבשלים גדי בחלב אימו ואין אוכלים בשר וחלב יחד, התנזרות ממגע גופני בתקופת המחזור של האישה שבסופה היא טובלת בנהר. זקנות השבט מדליקות נר ביום שישי בערב. נר כי יכבה תמות נפש באותה שנה. יש שראו אצלם סימנים של פיאות ובגד דמוי ארבע כנפות. הם נוהגים לשלח שעיר לעזאזל המדברה בימי מגיפות והם עולים לרגל למקדשים בראשי ההרים. דמיון חיצוני רב קיים ביניהם לבין הטיפוס היהודי. הם גבוהים מסביבתם, תווי פניהם יהודיים, אפיהם ארוכים ופניהם עטורות זקן ופיאות לחיים. בחלק מן השבטים יש בעלי שער צהבהב, או אדמדם, עיניים תכולות, גבות עבותות ופנים מוארכים¹¹³.

¹¹³ יהושע, מנדחי ישראל עמ' 25-17. צוות של הטלוויזיה הקנדית העורך תוכנית על השבטים האובדים באפגניסטן ריאיון אותי ביוני 1997 על המסורת הללו. הם סיפרו כי בביקורם לאחרונה בקרב שבטי הפושטו בפקיסטן ובאפגניסטן הם מצאו דמיון רב במראה של הפושטונים לעומת הגזע היהודי. לדברי אחד מהם אם תלביש להם בגד של חסידים לא תימצא הבדל בינם לבין חסיד. בשנת 1995 פגשתי אפגאני משבטי הפושטו בעיר טשקנט שבאוזבקיסטן. הוא אישר את המסורת הללו של העם האפגאני, אך לא מצא כל קשר נפשי או לאומי בין השבטים שלו לבין העם היהודי ומדינת ישראל.

נער שואב מים. המים שנשאבו
מבריכות פתוחות היו מקור תחלואה

מספר הנוסע אפרים ניימרק:

האפגאנים המה מוסלמים סונים, לא שיעים, ולבד מזה יתייחסו מלכיהם על שבט בנימין. ועוד הגדות רבות בין העם, כי ישנם באפגניסטן התיכונה יושבי אוהלים המאמינים כי אם יבשלו בשר בחלב ימותו כל הצאן, כי ישנם אשר יניחו פאת ראשיהם - - ישנם אשר ילכשו מין מלבוש הדומה לציצית, מכל להוכיח כי מזרע היהודים המה¹¹⁴.

הבריטים וסוכניהם באזור הרבו לכתוב על השבטים הללו. רופא צבאי בריטי בשם W. BELLEW H שימש באמצע המאה התשע-עשרה רופא של בית המלוכה האפגאני בקאנדהאר (הבירה שקדמה לקאבול). הוא מילא שליחויות מודיעיניות בנוסף לתפקידו כרופא מלכותי ואת רשמיו הוא העלה בשורה של ספרים. בית המלוכה האפגאני פתח בפניו את הספרייה ואת הארכיב המלכותי והוא עיין בשנת 1857 בחמישה ספרים הכתובים פרסית ושניים בפושטו מן השנים 1605-1783 הסוקרים את תולדות השבטים האפגאניים, שראשיתם לפי ספרים אלה בגלות נבוכדנצר. לדידו, איזה עניין יש לעם אמיץ כמו העם האפגאני לבחור דווקא באומה הבזויה היהודית כבית היוצר של האומה האפגאנית אלמלא היה בסיס היסטורי איתן למסורת הזאת¹¹⁵.

נותרו כמה שאלות שאין להן עדיין מענה:

1. האם היהודים בימי הביניים ובעת החדשה שחיו באזור הם צאצאים ישירים של היהודים הקדומים באזור?

2. האם העם האפגאני הוא אמנם בן לשבטי ישראל האובדים, שלימים קיבל

את דת האסלאם ואבד ליהדות?

¹¹⁴ ניימרק-מסע, עמ' צח-צט.

¹¹⁵ ראה בלוו- שבטים, עמ' 46 ואילך וכן נאמט אוללא-קורות האפגנים.

3. האם יהודי אפגניסטן הם רק תולדה של תנועות הגירה מאוחרות?

יהודים בימי הביניים

מקורות עבריים

ככל שאנו מתקרבים לתקופה המוסלמית באזור אנו מוצאים תיעוד, בעיקר מן המאה השמינית ואילך, על ההתיישבות היהודית בח'וראסאן – ארץ השמש – כיום בצפון-מזרח איראן ובצפון-מערב אפגניסטן והכוללת חלקים מטורקמניסטן ומאוזבקיסטן בימינו. לפי מקורות עבריים מימי הביניים (מאות שמינית – שתים-עשרה) יהודים התיישבו בעיקר בערים מרו (מארי בימינו), באלך, גאזני, הראת, נישאפור, סמרקנד, בוכרה ונאת המדבר של ח'וריזם (חיווה ואורגנו). בעקבות גילויים ארכיאולוגיים נמצאו עדויות ליישוב יהודי גם בח'וש חאק (אדמה טובה).

במקורות השונים מאוזכרת ח'וראסאן כ'ערב השנייה' והמושבה של בצרה, כינויים המלמדים על הגירה של סוחרים יהודים מבבל לאזור זה, שהיה על דרך המשי. הפרשנות של ימי הביניים, רבנית וקראית, מאזכרת במאה התשיעית את האזור הזה כמקום גלותם של 'עשרת השבטים' (המחבר הקראי דניאל בן משה אל-קומיסי, שמוצאו מקומיס שבח'וראסאן, משתמש בכינוי 'כל מדינות (ערי) כוראסן' בפירושו לדניאל יא, לו, לט; זכריה ו, ח). כך גם רבי משה אבן-עזרא בפירושו למלכים ב יז, ו; ודברי הימים א ה, כו. כך יפת בן עלי, יהודה בן בלעם, תנחום ירושלמי (מאה שלוש-עשרה). רב סעדיה גאון מתייחס לגלות אשור בהקשר לאזור הזה. בל נשכח גם את הפלוגתא החריפה שלו עם חיוי הבלכי, שמוצאו היה מן העיר באלך שבח'וראסאן, ששים שנה לאחר מותו של חיווי שהשפעתו על נאמניו הייתה עדיין שרירה וקיימת¹¹⁶. כך גם רבי משה אבן-עזרא בפירושו למלכים ב יז, ו; ודברי הימים א ה, כו. ראויים לציון הבדלי המנהג בין בבל לבין וארץ-ישראל לח'וראסאן. הם נידונים בספרות השו"ת¹¹⁷ גם במנהגי הקראים היו הבדלים בין ח'וראסאן שהיו בה כיתות הרבה לבין בבל.

הנוסע הנודע בנימין מטודלה בן המאה השתים-עשרה מספר ערב הפלישה המונגולית: "גזנה העיר הגדולה שעל נהר גוזן ובה כמו פ' [שמונים] אלף מישראל"¹¹⁸. אין ספק שהמספר הוא מוגזם לעיר יהודית בימי הביניים, אולם הוא משמש אינדיקציה שמדובר בקהילה יהודית גדולה שחייתה ופעלה בימיו באזור הזה. הנוסע ששון חי לבית קשתיאל שהגיע לאזור חמש מאות שנה יותר מאוחר (1700) למטרות מסחר והתגלגל לעיר באלך, שבה שהה כמה שנים קשות ולא מצא בה ספרים וחברים¹¹⁹.

עדויות בכתב

116 ראה על כך אצל יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 43-45.

117 אסף-תשובות הגאונים, סי' קיג; פריימן-קידושין עמ' יט.

118 מטודלה- מסעות, עמ' נד.

119 קשתיאל, מסעות, עמ' 470.

העדות הקדומה של הלשון הפרסית החדשה מן המאה השמינית נמצאה בפרסית-יהודית (באותיות עבריות) בגניזה הקאהירית (כיום במוזיאון הבריטי). כתובות עבריות קדומות נמצאו על גלוסקמאות, כנראה מן המאות 5-7, בביראם-עלי שבטורקמניסטן, כ-25 ק"מ מזרחית למרו. א' קלבן פיענח אותן כך "יעקב", "יוסף בר-יעקב" ו"אשר בר" על דרך המשי במקום הידוע כטאנג-י אזאו (בין הראת לקאבול) נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית באותיות עבריות מזרחיות, כנראה מן השנים 752-753. בפירווקו-ג'אם בחבל הגור נתגלה בית קברות קדום שראשיתו בשנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) וסופו במצבה של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו בראשון בשבת, ה' באלול 1557 לשטרות (19.8.1249) - 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית לאזור. עד כה נודע על 88 מצבות הכתובות בעברית ובפרסית-יהודית. לא נמצאו מצבות המוקדשות לנשים ולילדים ואף לא לפשוטי הקהילה. המצבות מנציחות את מעמדם הממלכתי, הרבני, החברתי, הכלכלי והציבורי של הנקברים. מנהג זה של קבורת נשים וילדים ללא מצבה רווח בעיר הראת גם בעת החדשה. תופעת הערצת קדושים לא רווחה בחבל ארץ זה. המצבות נושאות תארים הידועים לנו מבבל והמעידים על עולם תורני שדמה לחיים היהודיים בבבל, כמו: אלוף, ראש הסדרנות, ריש סידרא, חכם, מלמד, ראש הכנסה, ראש הקהל, עזרת הקהל, נשיא, זקן וישיש (במובן של נשוא פנים), פוקד, פקיד הסוחרים, תגר, מערוף במלך (פונקציות כלכליות ומדיניות וכמובן איזכור של כהנים ולוויים, המעיד אולי שמוצאם הוא מגלויות מאוחרות יותר. מצבה מיוחדת במינה היא מצבתו של השר והתפסר משה בן אפרים בצלאל, שכנראה הוצא להורג ביום א' באדר ה'קכ"ה (25.1.1345). התקופה היא ערב עלייתו לשלטון של המלך העריץ תימור לנג. התרבות הרוחנית והתרבות החומרית העולים מן המצבה המפוארת הזאת מלמדת שבתקופה הזו עדיין היו חיים יהודים עשירים, אולם המצב השתנה בסמוך למועד זה, כנראה לאחר עלייתו לשלטון של תימור לנג ('איש הברזל הפיסח') - 1370 - 1405. תימור היה מוסלם קנאי ונקט יחס נוקשה לגבי כל מי שאינו בן דתו. הוא ערך בהם פרעות והרים של גולגלות היו סימן ההיכר של פעילותו חסרת הרחמים. מה עלה בגורל הקהילה לאחר מועד זה - לא נדע. ברור לנו שהקהילה שרדה עוד חצי יובל שנים לפחות לאחר הכיבוש המונגולי. האם היהודים הושמדו בגלי פרעות, או התאסלמו בעל כורחם או ברחו על נפשם אל מזרח אפגניסטן, התבוללו בקרב השבטים הנוודים וכך יצרו את המיתוס הקדום לגבי ראשיתו של העם האפגאני או עקרו מחוץ לאזור בתוך משולש ההישרדות, שעליו נעמוד בהמשך, או אף הצפינו אל ארץ הכוזרים, שאיתם היה להם מגע ומסחר. יהודים אלה אף הרחיקו בענייני מסחרם עד לפאתי ספרד שבמערב ואף נפגשו עם ר' חסדאי אבן שפרוט וסיפרו לו על דבר מדינת הכוזרים. האם חלק מן ההשערות באשר לגורל היהודים הקדומים יש להן בסיס זאת לא נדע עד שיתגלו עדויות חדשות המאששות או דוחות אותן¹²⁰.

העת החדשה

משולש ההישרדות של היהודים במרכז אסיה

יהודי אפגניסטן בעת החדשה הם תוצאה בעיקר של הגירות חרום של יהודים מן המדינות השכנות. ח'וראסאן (שבתוכה נמצא חלקה המערבי של אפגניסטן) דומה למשולש שווה-שוקיים, שבצלעו הימנית נמצאת אפגניסטן ובצלעו השמאלית איראן ובקודקוד ערי בוכרה במדינות אוזבקיסטן, טג'יקיסטן וטורקמניסטן. יהודים שנרדפו בצלע אחת של המשולש חיפשו מקלט לילה בצלע אחרת עד יעבור זעם. כשאנוסי משהד באיראן היו קרובן לפוגרום בשנת 1839, שבו נפלו חללים, רכושם נבזז ובתי-כנסת הועלו באש ויתר על כן הם נאלצו להמיר דתם ולהתאסלם. בנסיבות אלה הם בורחים על נפשם מידם הקשה של המוסלמים השיעים (1940) אל אפגניסטן הסונית ומוצאים מקלט בעיר הראת באפגניסטן. ומצלע אחרת אנו שומעים מעדותו של הנוסע בנימין השני, המדווח בשנת 1850 על העיר קאבול, שבה מעט יהודים, שנמלטו מבוכרה¹²¹. אנו מדווחים על יהודים מבלאך באפגניסטן שמוצאים מקלט בבוכרה ומחזקים את יישובה. כשאנוסי משהד באיראן נרדפים על אמונתם במדינה קנאית שיעית בשנת 1841 הם בורחים אל אפגניסטן הסונית ומוצאים מקלט בעיר הראת. הם משנים את אורחותיה של הקהילה הקדומה הזעירה והמדולדלת שהייתה במקום ומעלים אותה בכמה דרגות. בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה (NEP) והלאמת רכוש היהודים מתחילה בריחה המונית לא מעבר לגבול האפגני והגבול האיראני¹²². להלן נתייחס לשניים מגלי ההגירה לאפגניסטן בעת החדשה, שהשפעתם הייתה בעלת משמעות מיוחדת:

יהודים בוכרים מוצאים מקלט באפגניסטן

רבים היו האמידים בקרב יהודי בוכרה. הם עסקו בסחר כותנה, פרוות, בנקאות וייבוא וייצוא ואף הצהליחו לפתח תעשייה. המהפיכה הבולשביקית פגעה בהם קשות. הם נותקו מארץ-ישראל, שבה ייסדו את שכונת הבוכרים המפוארת באותם ימים. הם נאלצו לחסל את עסקיהם ולהסתיר את רכושם לאחר שהמשרט הסובייטי ניסה לאתר את הרכוש ולהשתלט עליו. היהודים נאלצו לצאת לחיי עבודה בחקלאות, בתעשייה ובמכרות – עבודות שהיו רחוקות מהם. הכלכלה החדשה של לנין (NEP) בשנות השלושים הבטיחה לזמן מה סחר חופשי. היא גרמה לכך שהיהודים חשפו את רכושם הנסתר. עד מהרה השלטונות החלו להחרים את רכושם של היהודים. באין ברירה הם גנבו את הגבול לאיראן או לאפגניסטן, בתקווה ששהייתם תהיה קצרה ובסופו של דבר יקבלו סרטיפיקטים שיאפשרו להם לעלות לארץ-ישראל. רבים מן הפליטים נתפסו בגבול והוחזרו אל הסכנות שארבו להם בברית המועצות האסייתית. רבים מהיהודים הבוכרים, המוערכים ב-1,500 פליטים, הגיעו עם רכושם לאפגניסטן שכלל חפצי ערך יקרים, יהלומים וזהב. הם החלו עוסקים באפגניסטן במסחר בקנה מידה משמעותי. רבים מהם נעזרו בסיוע שהגישו להם יהודי אפגניסטן ויהודים בוכרים שהגיעו לאפגניסטן קודם. עזרה זאת מנעה לא פעם את גירושם של היהודים הבוכרים¹²³ בתהליך שארך שנים והיה כרוך בסבל וביסורים קיבלו היהודים הבוכרים סרטיפיקטים ורבים מהם עלו לארץ¹²⁴.

¹²¹ בנימין השני, עמ' 68-69.

¹²² ראה בהרחבה בספרי יהושע-מנדחי ישראל.

¹²³ ראה על כך בהרחבה בספרו של מישאל-אפגניסטן.

¹²⁴ ראה אשורוב-בוכרים; א' עמנואלי, 'למצב פליטי בוכרה', דבר, כ"ד בשבט תרצ"ו (17)

רפאל קלאנדרוף מספר על צאתו בגפו מבוכרה עם ויזה בשנת 1930. הוא הגיע לאנדכ'וי שם פגש 19 פליטים שקדמו לו. האפגנים השליכו לכלא כל אדם זר בתואנה שמדובר במרגל. משם יצאו למסע בן כמה ימים בעגלה בדרכם למיימנה. בדרך הותקפו הנוסעים על ידי שודדי דרכים. משם הגיעו למזאר-י שריף. לכל מקום שהגיעו נדרשו לשלם שלמונים למושלים המקומיים. חלק מן הפליטים הורשו להגיע לפי שאוואר, שהייתה אז עדיין בשליטה הודית ובהתערבות ההסתדרות הציונית עלו לארץ דרך הים. קלאנדרוף נצטווה להסגיר פליטים אחרים שמצאו מסתור באנדכ'וי. בעזרתו של נשיא קהילת אנדכ'וי יעקב סימן-טוב חדלו האפגנים להכות את הפליטים ורק לאחר מתן שלמונים שוחררו. ביום ט' בסיוון תרצ"ד (23 במאי 1934) יצא קלאנדרוף עם 26 פליטים נוספים בדרכו לקאבול, בתקווה להגיע לארץ ישראל.

בדרכו התחוללה רעידת אדמה ובעקבותיה היה שיטפון ששטף על מה שעמד בדרכו ומאות בני אדם נסחפו בזרמים העזים. הדרך לקאבול ארכה ארבעים יום בסבל רב. תשעה חודשים שהו בקאבול עד שיצאו להודו ומשם עלו לארץ ישראל.

המסע בכללותו ארך חמש שנים רצופות – מ-27 ביוני 1930. בשנת 1935 הגיע קלאנדרוף לירושלים ולאחר שלוש שנים (1938) עבר עם משפחתו לתל-אביב וכיהן כגבאי בבית הכנסת 'בית שלמה' במשך חמישים שנה¹²⁵.

בואם של היהודים הבוכרים לאפגניסטן חולל מהפיכה חברתית ותרבותית בחייהם של יהודי אפגניסטן. נתקיימו נישואים בין שתי העדות ומנהגים שהיו מקובלים אצל יהודי אפגניסטן פסקו כמו המנהג לארס תינוקות ומניעת הזכות מצעירים וצעירות¹²⁶ לבחור לעצמם את בן זוגם לחיים. תופעת ריבוי נשים הוסיפה לרווח באפגניסטן. חג'י משה אהרן שהיה עשיר מופלג הוסיף אישה בוכרית על שלוש נשותיו. רבנים בוכרים נקלטו מייד בשל הקירבה הלשונית והתרבותית ויהודי בוכרה ואפגניסטן התענגו על דרשות השבת שלו שעסקו בפרשת השבוע.

רדיפת יהודי אפגניסטן על-ידי נאצים ועוזריהם

הפעילות הגרמנית באזור היא ארוכת שנים. שורשיה נעוצים כבר בימי הרייך השני, הרפובליקה של ויימר והרייך השלישי הנאצי. החדירה הגרמנית לארץ-ישראל הייתה באיצטלה של טמפלרים, שמניעיהם דתיים. החדירה לאזור שאנו עוסקים בו הייתה באיצטלה של סיוע הומאנטרי למדינות נחשלות. דומה שבמלחמת העולם הראשונה ובמלחמת העולם השנייה מניעיהם של הגרמנים באפגניסטן היו זהים. הם ביקשו להשתלט על חומרי גלם כגון: נפט ומחצבים וכן כדי לעודד מהומות על הגבול הדרומי, שבו שלטו הבריטים ועל הגבול הצפוני, שבו שלטו הרוסים ובכך לאלץ את שתי המעצמות היריבות לרתק כוחות

¹²⁵ בפברואר 1936) וראה בהרחבה ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 184-189. רפאל קלאנדרוף 'נדודי מבוכרה לקאבול בדרכי ארץ ישראל', משואה, גל' 2 (תשרי

תשס"ז - ספטמבר 2006), עמ' 16.
¹²⁶ שבתאי, ראיון; קשאני, ראיון.

גדולים שיועברו מאירופה לגבול האפגאני עם רוסיה ועם הודו בשליטה בריטית. כל זאת בסיוע של 600 סוכנים גרמנים שהוכשרו למשימת בברלין וחלקם אף התאסלמו למראית עין כדי לרצות חוגים איסלאמיים באפגניסטן ובאיראן. הם חימשו את הצבא האפגאני והכשירו אותו, כך עשו עם המשטרה האפגאנית ובנו יחידה לתפקידים מיוחדים שעקבה אחר פעולותיהם של זרים, שגרירויות ומשתפי פעולה מקומיים. דור שלם של חניכים, שלמדו במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה, פיתחו אוריינטאציה נאצית ומילאו תפקידי מפתח בשלטון. הם היו עושי-דברם של הסוכנים הנאצים שהשתמשו בהם כמרינוטות. הנאצים לא שכחו את היהודים. באמצעות אנשי השררה המקומיים הם החלו לרדוף את היהודים. תהליך שנוהל על-ידי הגרמנים עד אוגוסט 1941, שנה שבה כבשו הרוסים והבריטים את איראן ואילצו את האפגאנים לשלוח למחנות הסגר בהודו את הסוכנים הנאצים. עושי דברם של הנאצים המשיכו לפעול נגד היהודים עד לעלייתם לארץ. שיטת הרדיפה תאמה את שיטתם באירופה:

בשלב ראשון נגזרו גזרות כלכליות והיהודים נושלו מפרנסותיהם;

בשלב השני נותקו היהודים ממקומות מושבם ורוכזו בכמה נקודות מפתח שהבטיחו לנאצים שליטה מלאה על היהודים.

בשלב השלישי היה אמור להיות מחנות עבודה והשמדה. הפלישה הבריטית-רוסית לאיראן באוגוסט 1941 מנעה את ביצוע השלב השלישי. הפגיעה בפרנסותיהם של היהודים המיטה עליהם מכת מוות. היהודים ששלטו על עיקר ענפי הייצוא של המדינה – פרוות קאראקול, שטיחים ופירות יבשים. 40% מהכנסות המדינה האפגאנית מקורם היה בייצוא. היהודים אכלו את הסכונותיהם ורבים הגיעו לפת לחם. בערים שונות החלו פגיעות פיזיות ביהודים. יהודים הואשמו בריגול לטובת בריטניה ורוסיה. הגטו היהודי בבאלך נהרס ועל חורבותיו נסללו כבישים חדשים. היהודים נשלחו לגור מתחת לכיפת השמים בחום הנורא ובקור העז של האזור. באופן ציני הציעה הממשלה שילדי היהודים ונשותיהם יועברו לבתי מוסלמים, כביכול מתוך רצון הומאני להקל על היהודים אך המניע האמיתי היה איסלום הנשים והילדים.

המופתי הירושלמי האג' אמין אל-חוסייני עבר ממקום למקום במסגרת התוכנית הפאן איסלאמית שלו, שביקש לעמוד בראש, והוסיף שמן למדורה. אם לא די בכך, גם הסוחרים היהודים בקאבול שראו ביהודים הבוכרים מתחרים שיסו את ההמונים נגד היהודים בעלילות דם. היהודים הואשמו בחטיפת ילדי מוסלמים ורציחתם; יהודים הואשמו שהם מחרפים את דתו של מוחמד. יהודים הוכו. במקרה אחד חתמו 300 מוסלמים על עצומה הדורשת סקילתו של צעיר יהודי. בהזדמנות אחרת נפצעו עשרות יהודים בקאבול מבלי שהוגשה להם עזרה רפואית. היהודים הואשמו שהם מפתים מוסלמים לצרוך יין ושיכר האסורים על-פי דיני האסלאם. ביום 30 בנובמבר 1944 נעצרו 46 יהודים בעוון אחזקת יין, ששימש אותם לקידוש. לאחר תשלום שלמונים כבדים הסכימו השלטונות לגזור עליהם מאסר של חמש שנים.

צו גיוס הוטל על היהודים. מי ששילם 2,000 רופיות קיבל פטור. מי שלא שילם נאלץ לשרת שנתיים בצבא בעבודות שירות בזויות – ניקוי בורות השופכין וניקיון רחובות העיר. שיעים בעיר הראת האשימו את היהודים שהם מטמאים את המים ואת המזון במגיע ידם. לא חלף יום מבלי שיהודים נפגעו בדרך זאת או אחרת. על לא עוול בכפם הושלכו יהודים לכלא האכזר של קאבול. יש שלא יצאו משם חיים. באותם

ימים עדיין רווחו באפגניסטן הוצאות להורג פומביות ועונשים של כריתת איברים מול קהל שש ושמש ומריע בהמוניו.

האוריינטציה הנאצית של האפגאנים סגרה בפניהם את כל שוקי העולם ולא היה דורש לסחורתם גם בתום המלחמה. רעב כבד התחולל באפגניסטן. רבים מיהודי הראת שעסקו במסחר הפכו לקבצנים. היהודים מכרו באפס מחיר את כל מטלטליהם כדי להביא לחם לביתם. יהודי אפגניסטן פנו בתחנונים אל המוסדות הלאומיים וביקשו להעלותם ארצה כדי למנוע אסון כבד של אובדן הקהילה. פעילי העדה בארץ שביקשו לסייע לאחיהם הנרדפים נשלחו לבתייהם בטענות קש. לבקשת עזרה להעלותם ארצה לא היה הד אצל פקידי המוסדות הלאומיים.

בחודשים ינואר-מארס 1946 פעלה ועדת החקירה האנגלו אמריקאית. יהודי המזרח העמידו את ועדת החקירה על מצבם העגום של יהודי המזרח. המצב באפגניסטן מתואר במלים אלה:

משטר בלהות של ימי הביניים בכל מוראותיו. אלפי יהודים נשללת מהם זכות אלימנטרית לחיות בגיטו... כאן תחזור ועדת החקירה אלף שנה אחורנית ותשמע באוזניה עלילות דם, פשוטן כמשמען על היהודים, שמות גנאי מעליבים, התנפלויות מזוינות עליהם, שוד בתייהם, החרמת רכושם, שלילת זכויותיהם, ערעור עמדותיהם הכלכליות, חסרון פרנסה איום, רעב מפיל חללים וכבוד יהודי נדרס על כל צעד ושעל על-ידי ממשלה עצמאית שהסירה את מסווה הבושה מעל פניה ומוסר כליות אינו מציק לה כלל¹²⁷.

מאות יהודים הגיעו לקאבול בניסיון לגנוב את הגבול להודו ובתקווה לעלות משם לארץ. הודו הייתה באותם ימים בעיצומו של המאבק בין ההינדים למוסלמים, שהסתיים בחלוקת המדינה ובהקמתה פקיסטן המוסלמית בשנת 1947. למרות המאבק העקוב מדם בהודו היהודים מצאו זמן כדי למנוע את שהייתם של היהודים בהודו ולגרשם חזרה לאפגניסטן, שהייתה מביאה לחיסולם על-ידי האפגאנים. מצבם הרפואי של הפליטים היה בכי רע. הקהילה בהודו עשתה כמיטב יכולתה כדי לעזור להם. בדרכם להודו היו שאיבדו את מאור עיניהם, נשים הפילו את ולדותיהן וילד בן שנתיים נפח נשמתו בנסיעה הקשה על גבי משאיות בשמש הקופחת.

מוסדות היישוב ידעו על מצבם הקשה של מאות הפליטים בהודו אך שום דבר לא בער אצלם. הם היו טרודים בהעלאתם של העקורים באירופה שמצבם הפיזי היה קשה, אך לא נשקפה להם סכנת חיים מיידית בעוד שליהודים באפגניסטן ולפליטים בהודו הסכנה הייתה מוחשית ביותר. נראה שלקחי השואה עדיין לא נלמדו אצל פקידי הסוכנות. באופן ציני הוציאה הסוכנות 5 סרטיפיקטים בלבד ליהודים אלה כדי לזרות חול בעיניהם. פעילי העדה בארץ שהבחינו באפלייה כותבים לאנשי הסוכנות "אין אנו חושבים שמצבם

¹²⁷ יהושע-יהודי אפגניסטן, עמ' 238.

של האומללים האלה [פליטי אפגניסטן בהודו] הוא פחות מחריד ומזעזע ממצב אחינו במחנות אירופה"¹²⁸
 . במכתבם לגולדה מאירסון (מאיר), מנהלת המחלקה המדינית באותם ימים הם כותבים:

הגלות והרדיפות פוגעים בנו לא פחות מיהודי פולניה וארצות אירופה האחרות. אנו מבקשים מן הסוכנות ומהמוסדות העליונים בעלי היכולת לא להפלות אותנו מיתר אחינו סובלי הרדיפות ולאפשר להעלות את אחינו הנ"ל בכל האמצעים, כי נוסף להצלת אחינו, הרי עולים אלה יביאו תועלת רבה לבנין והתיישבות ארצנו, כי הם אנשים צעירים, בעלי יזמה והכרה לאומית-ציונית. אנא אל תשיבו את פנינו ריקם כי זו שאלת חיים ומות חס ושלום ואל יקבלו המוסדות שלנו את האחריות לגורלם המר באם בקשתנו לא תתמלא¹²⁹.

קבוצה של פליטים שנמצאה אותה שעה בפישאוואר גורשה מעבר לגבול האפגאני בעיצומו של החורף הקשה בעונה זאת של שלגים [14 בינואר 1947]. הטמפרטורה ירדה למינוס 10 מעלות. המגורשים נותרו ללא מזון וללא לבוש. עד הרגע האחרון תקוותם הייתה שהסוכנות תפעל לדחיית הגירוש. עד כדי כך הקפידו השלטונות על הגירוש, שאחד הפליטים שישב 'שבעה' על אשתו גורש עם ילדיו בשבוע האבל. יש לשער שההקפדה היתרה על הצו נבעה מכך שהמגורשים היו מוסלמים. יש לשער שגם הבריטים בהודו לא ששו שיהודים אלה יגיעו בסופו של דבר לארץ-ישראל. על אף עצמאותה של הודו עדיין בשלב זה היה לבריטים מה לומר כאן.

הקמתה של המדינה עוררה תסיסה בארצות האסלאם ומוסלמים ביקשו לפרוע ביהודים. ערב חג השבועות תש"ט (2 ביוני 1949) פרץ מוסלמי חמוש בסכין ארוכה לחצר בית הכנסת מולא יואב סימן-טוב ודקר למוות שלוש נשים זקנות שבאו לשמוע את תפילת החג. ארבעה צעירים מן המתפללים רדפו אחרי הרוצח ולכדו אותו ולמרות הניסיון לחלץ את הרוצח עמדו הצעירים על משמרתם והסגירו את הרוצח לידי המשטרה. אבל כבד ירד על הקהילה. במוצאי שבועות נערכה ההלוויה ומסע ההלוויה יצא לבית העלמין שנמצא במרחק של כמה קילומטרים מחומות העיר הראת. השלטונות הציבו שמירה על בתי הכנסת ובתי היהודים ועל הדרך לבית העלמין מחשש שיפרעו ביהודים. בית המשפט גזר דין מוות על הרוצח אולם היהודים סירבו לבצע את גזר הדין, כמקובל בדיני גאולת דם, והרוצח נשלח למאסר עולם¹³⁰.

אהבת ציון וציונות

¹²⁸ ראה מכתבו של מזכיר מחלקת העלייה לארגון עולי אפגניסטן מיום ט באדר ב תש"ו (12 במארס 1946 - ארכיון ציוני מרכזי 6/1431 S). אסתר דיל-עמית הביאה את סיפור ההעפלה היבשתית של אביה אהרן. לאחר ששיחזרו את הקונסול הפרסי באפגניסטן קיבלו ויזת מעבר דרך איראן. משם הגיעו לבגדד וממנה לדמשק. המדריכים סחטו מהמעפילים כספים. סמוך לראש פינה נעצרו על-ידי המשטרה המנדטורית שביקשה להחזירם, אולם הם טענו שבאו מרוסיה. לאחר מעצר עם עבודות פרך והתעללות אסירים והלקאות. כשהשתחררו רבה של חיפה פתח בפניהם את ביתו עד צאתם באוטובוס לירושלים משאת נפשם. אהרן דיל נולד בהראת בט"ו בשבט תרע"ד (11 בפברואר 1914), עלה בשנת 1937. נהרג בהפגזה על ירושלים בזמן שירותו בי"ד בסיון תש"ח (21 ביוני 1948). ראה: אסתר דיל-עמית, 'ייסורי העלייה של אבי אהרן דיל הי"ד וחבריו לירושלים', משואה, גל' 2, (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006).

¹²⁹ מכתב מיום ו בשבט תש"ז (27 בינואר 1947), אצ"מ 5246 S 25.
¹³⁰ יואל עמרם, 'שלוש נשים נרצחו בהראת בפתחו של בית כנסת', משואה, גל' 3 (ניסן 2007), עמ' 19.

אידיאולוגיה ציונית במשנתו של מולא יוסף גרג'י

משאת נפשו של היהודי האפגאני הייתה תמיד 'ירושלים' - מונח שחבק בתוכו את ארץ-ישראל כולה. כשדיבר על עלייה לירושלים הוא התכוון לארץ-ישראל כולה, אך את ירושלים עצמה העלה על ראש שמחתו ואהבתו. המחשבה על ירושלים ינקה את כוחותיה משני קטבים מנוגדים:

א. כוח המשיכה של ארץ-ישראל ;

ב. כוח הדחיפה של גולה מרה ומענה.

הזיקה לירושלים במשנתו של מולא יוסף גרג'י היא דתית-מיסטית, בנויה על גימטריות. המניע לעלייה לירושלים בא גם מתוך רצון לחסוך 40 שנה של גלגולי מחילות המוטלים על בני הגולה. עם זאת, גישתו לארץ-ישראל היא ריאלית והוא מודע לקשיים הקיימים בארץ-ישראל. דווקא מתוך הסבל והמחסור בארץ ישראל והסכנות האורבות מפני האויבים בגוף [=ערבים] ואויבים בנפש [=מיסיונרים שפעלו בזמנו בארץ] אדם מזכך את נפשו והוא מלא תחינה וקרוב לאלוהיו. משפחת גרג'י לא רק נאה דרשה אלא גם נאה קיימה את מצוות העלייה לארץ. מולא יוסף גרג'י נולד בעיר הראת שבאפגניסטן בשנת תרכ"ט (1869) ועלה לארץ-ישראל בשנת תרע"א (1911). הוא שימש רועה רוחני של יהודי בוכרה ואפגניסטן בירושלים והרביץ תורה בתלמוד תורה 'בני-ציון' בשכונת הבוכרים בירושלים, שבה נודע כדרשן, חזן, מוהל ושוחט. באמצעות פירושו לתהלים, שנדפס בירושלים והגיע לגולה הוא העביר את מסריו אל הקהילה שהונהגה על-ידי אחיו מולא אשר.

רבני משפחת גרג'י שגם בלטו כמנהיגי העדה וכמחנכי לא חדלו לרגע מלחנך את הכלל ואת הפרט להעלות את ירושלים על ראש שמחתם ובכלל ירושלים הייתה ארץ ישראל כולה. מידי יום קראו בני העדה בבית הכנסת לאחר תפילת שחרית פעמיים את ספר תהלים כולו שמניין פרקיו הוא פעמיים ק"ן (=150) כמניין כפ"ר (=300).

מולא יוסף גרג'י חיבר פירוש לספר תהלים¹³¹ ודרך פירושו הוא הכניס את אהבתו העמוקה לירושלים וארץ-ישראל והרבה לדבר בשבחיה של הארץ. בפירושו לפרק קי"ז, למשל, הוא מונה חמש-עשרה מעלות לארץ-ישראל לעומת הגולה.

יתרונותיה של ארץ-ישראל הם:

א. דתיים מיסטיים – הסבל והמחסור מחזקים את האמונה באל

ב. ארץ-ישראל היא מרכז רוחני ליהדות;

ג. אקלימה של ארץ-ישראל הוא בעל יתרונות לעומת הגולה;

ד. המזון בארץ-ישראל משובח מן המזון בגולה;

ה. מי שמוותר על המסחר בגולה ובוחר במלאכה ימצא את פרנסתו בשפע בארץ ישראל.

ו. המחירים בארץ זולים לעומת מחירי חו"ל;

¹³¹ יוסף מלמד גרג'י, ספר תהלים - עדות ביהוסף, ירושלים תרפ"ו. נדפס מחדש על-ידי בן המחבר בנימין גרג'י ירושלים תשל"ב.

ז. הרפואה המודרנית בארץ-ישראל מאריכה את חייהם של תינוקות לעומת התמותה הגדולה בחו"ל. בפירושו לתהלים קב, טו "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו", הוא מספר: 'מי שיבוא ל'זיאהרה' [עליה לרגל] לירושלים מוליך עמו מאבני ירושלים וקונים ממנו [באפגניסטן] בדמים ברבוי בקשות.

אסירי ציון

אסירי ציון שילמו מחיר כבד בעבור תשוקתם לארץ-ישראל ופעולתם למען הצלת יהודים והעלאתם לארץ. בימי מלחמת העולם השנייה נכלאו שלושה צעירים יהודים למשך ארבע-עשרה שנים בכלא בקאבול, שבו מת אחד מהם. קבוצה של צעירים יהודים ומוסלמים נשלחו ללמוד בברית המועצות לאחר שהמלך אמאן אללה ח'אן האמין לכוונות הטובות של ברית המועצות לקדם את המדינות השכנות. החינוך בעיקרו היה מארכסיסטי ובא להכשיר את הצעירים כסוכנים לעתיד. שמואל שבתאי דדאש הבולט שבין צעירים אלה הגיע מאפגניסטן

אסיר ציון

שמואל שבתאי דדאש

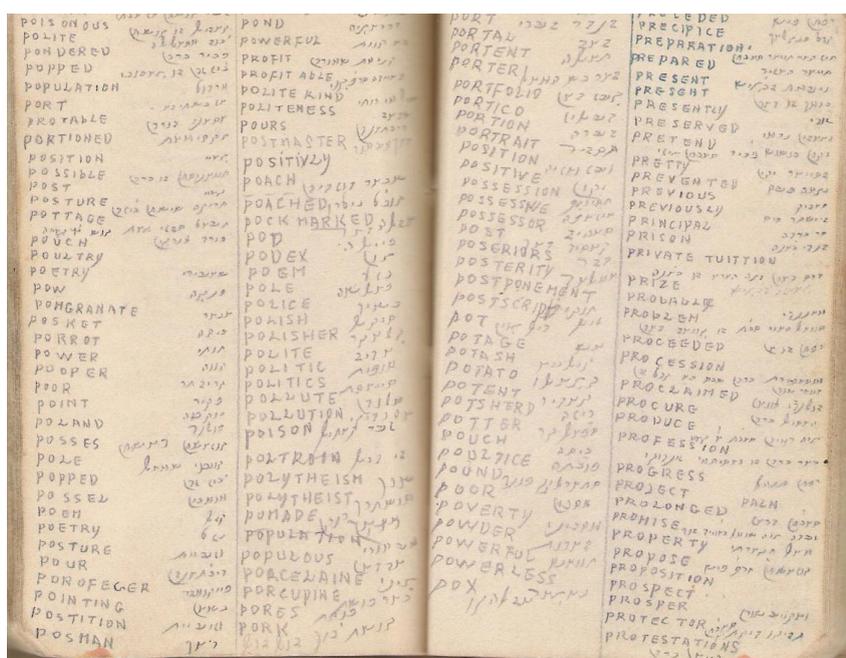
והתחנך בערים סמרקנד וטשקנט שבאוזבקיסטן ואחר-כך בדושנבה (סטלינאבאד) שבתג'יקיסטן. בתום לימודיו הוא נשלח להרי פאמיר שם עסק בפעילות חינוכית כביכול. לאחר שנפצע בפעילותו למען ברית המועצות הוא הגיע למוסקבה ונתקבל ל'ראבוצ'י פקולטט' (הפקולטה לעבודה). בהיותו 'עובד מטעם' בשגרירות האפגאנית הוא הפיק דרכונים מזויפים ליהודים ואיפשר ליהודים מברית המועצות, מפולין, מבלגריה ומרומניה ועוד לקבל דרכונים אפגנים ולגנוב את הגבול לאפגניסטן בדרכם לארץ-ישראל. בהגיעו לביקור באפגניסטן כדי להתחתן עם ארוסתו הוא נעצר עם חבריו והואשם בסיוע למעצמה זרה, כלומר לברית המועצות. סוכנים גרמנים שפעלו באותו זמן באפגניסטן פעלו בעניין מאחורי הקלעים. 14 שנה היו בכלא. הנסיונות של ראשי הקהילה בירושלים ובתל-אביב להשיג בעבורם סרטיפיקט, שיאפשר

את שחרורם והעלאתם לארץ, היו לריק והם נתקלו בחומה של קשיחות מצידם של פקידי מחלקת העלייה של הסוכנות. מי שפעל בתום לב למענם היה יצחק בן-צבי, נשיא הוועד הלאומי, שפנה למזכיר

הנשיא יצחק בן-צבי
פעל למען נדחי ישראל

הראשי של ממשלת המנדט וביקשו להרשות כניסתם לארץ של אותם אסירים, בתקווה שאז ייאותו האפגנים לגרש אותם מאפגניסטן בדרכם לארץ ישראל. רק עם פתיחת שערי ארץ-ישראל בתום מלחמת העצמאות הגיע שבתאי וזכה להכרה כאסיר ציון. בעזבונו הותיר שירי ציון מלאים אהבה וערגה לארץ-ישראל בפרסית-יהודית באותיות עבריות מזרחיות. הוא גם הותיר אחריו מילון פרסי-יהודי-אנגלי, המשמר בצורה שיטתית את לשונם של יהודי אפגניסטן שכנראה בא לשרת אותו בלימוד השפה האנגלית לצורך עבודתו כסוכן¹³².

¹³² ראה על כך בהרחבה אצל יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 246-250.

מיפתח של מלון אנגלי-פרסי-יהודי באותיות עבריות מזרחיות
מאת שמואל שבתאי דדש

השירה והפיוט כביטוי לערגה לציון

אהבתם של יהודי אפגניסטן לשירה לא ידעה גבול, בעיקר פיוט קודש המלאים ערגה לציון. הילד הרך למד במדרש את מלאכת ההעתקה בפנקסים, המוכרים בשם 'דסתאפ', דהיינו: 'מעשה-יד'. הוא הכיר וידע בעל-פה פיוטים עבריים שאותם שיננו במדרש, בבית-הכנסת, באירועים ציבוריים ומשפחתיים ובבית. החתן היה מלווה בשבוע החופה בשושבינים ששרו למענו ולמען הקהל מאותם שירים מרגשים. הדסתאכים עברו לעיתים מאב לבנו. לבד מן המקור והתרגום של הפיוט העברי, רבים יצרו פיוטים משלהם. או יצרו תרגומים חופשיים שהדגישו ביתר שאת את האהבה לציון. אחד הפיוטים האהובים על יהודי אפגניסטן הוא 'הפיוט אל רם חסין יה', אכרוסטיכון שלמ"ה חזק. הירבו לשיר את הפיוט העברי, שזה לשונו¹³³:

1. "אל רם חסין יה" – סימן שלמה חזק

El ram ha-sin yah sho-khen Ca-li-yah.
el ram ha-sin yah sho-khen Ca-li-yah.
Ma-her go-el le-Cam shiv-tei yah.
ma-her go-el le-Cam shiv-tei yah.
Ma-her go-el le-Cam shiv-tei yah.
go-el le-Cam shiv-tei yah.
go-el le-Cam shiv-tei yah.

אל רם חסין יה, שוכן עליה, מהר גואל, לעם שבטי יה;
אל נישא ורם, גלה קץ נעלם, לבני אברהם, עם בחר לו יה;
שוכן בשחק, מהם אל תרחק, לזרע יצחק, הוצא לרוינה;
לעיר תפארתך, קבץ עדתך, לבני יעקב שלח אליה;
מקדש הדומך, ישיר בו עמך, בשירת מה, נביא בחר יה;
הרם עם אביון, ובנה אפיריון, לגזע אהרון, יקריבו ליה;
חזק ואסף, לבית יוסף, יפרו וירבו, כגפן פורייה;

¹³³ במכון 'רננות' יצאה קלטת הכוללת אוסף פיוטים המושרים על-ידי בני הקהילה בליווי כלי נגינה. ראה להלן הערה 102. תווי השיר 'אל רם חסין יה' הועתקו ממאמרם של פרופ' אדוין סרוסי ובוועד דוידוף, 'למחקרה של מסורת המוסיקה של יהודי אפגאנסתאן', פעמים (79), עמ' 159-170. המחברים מצביעים על הזיקה למוסיקה של יהודי משהד ובוכארה והמוסיקה האפגנית הלא-יהודית. במאמר נכללו תווים של פיוטים נוספים ממורשת יהודי אפגניסטן.

אמץ בן דוד, וישפוט תמיד, וכל צר תשמיד, גרש מעיר זה;

כפיוט 'שובב לציון' שרו יהודי אפגניסטן הם מייחלים לתשבי שיבשר את בוא המשיח וחידוש עבודת המקדש וכמובן לעליית הגולים לארץ-ישראל.

ושופר גדול תשמענה אוזניים.

פזורים תקבץ לירושלים

ומלך ביופיו יראו עיניים

וכהן מכהן על דוכני

שובב לציון את המוני. אמן ה'.

הגולה, העבודות, רדיפות היהודים ובקשת הנקמה והשיבה לציון מובאים בשיר 'מתי יבושר עם' ("רם אתה על רמים, קבץ נפוצותינו לציון. וגם תהיה כטל לישראל"). פיוט רדף פיוט, תפילה נשקה לתפילה ותמיד ביקשו יהודי אפגניסטן לנטוש את הגולה ולעלות לארץ אבות ולחדש ימים כקדם¹³⁴.

שיר יוצא דופן הוא שירה של המשוררת זילפה בכשי, שלמרות שלא ידעה קרוא וכתוב, היא חיברה שיר בעגה הפרסית-יהודית של יהודי אפגניסטן "כאשכי באל דאשתם מיפרידם" (אילו כנפיים היו לי הייתי עפה [לארץ ישראל]). היא גם חיברה מנגינה לשיר שלה. השיר נכתב בעקבות ה'זיאהרה' (עלייה לרגל) שלה ושל בעלה מולא נתנאל בכשי. הם חזרו לאפגניסטן והביאו את בשורת ארץ-ישראל הנבנית. שיעי קנאי הלם בראשו של מולא נתנאל בגרזן והרגו.

נביא בתים אחדים בתרגום חופשי לעברית, שבו היא מביאה את רשמיה מארץ-ישראל הנבנית בצד האתרים הקדושים שבה. ארץ-ישראל ואתריה הקדושים בידי הערבים. הכל מוריק בארץ ישראל הנבנית והיא זועקת להקמת ביד דויד ולהוצאת העם מן הגולה:

מי יתנני כנף ואעופה

לארץ-ישראל שנית אשובה.

לראות כותל מערבי אלכה

ולעיני עפרה אשימה - -

הכל מוריק באדמת ישראל

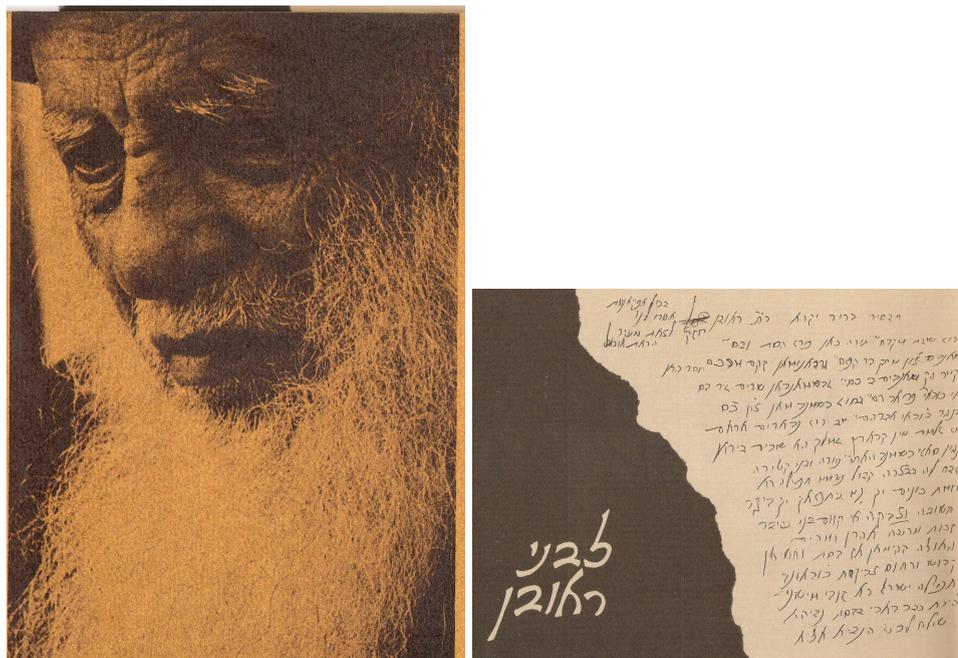
בואך חברון שוכבת אמנו רחל

בזכות רחל האהובה

אל, קרב-נא קץ הגאולה - - ¹³⁵

צאצאיו של ר' ראובן בן משה בצלאל (1896-1975) כינסו את פיוטיו ואת תרגומיו החופשיים של אביהם לפרסית-יהודית בספר "לבני ראובן". מולא ראובן נולד בעיר הראת ביום י"ט בכסלו התרנ"ו (1896). בנעוריו למד במדרש של רב הקהילה מולא מתתיה גרג'י. לימים קיבל סמיכות של שו"ב (שוחט ובודק) מאת הרב יעקב גרג'י והרב יעקב סימן טוב, שניהם מרבניה הדגולים של הראת.

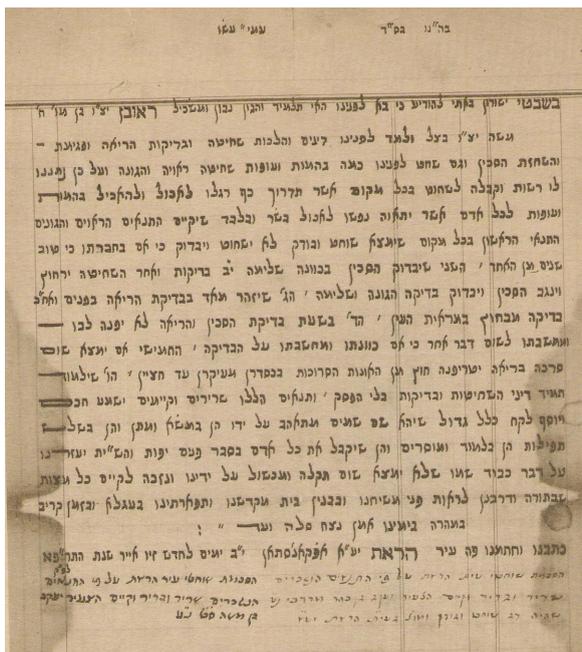
¹³⁴ ראה 'לאל אדיר נרננה' (מפיוטי יהודי אפגניסטן), עורך עזרא ברנע. ליווי מוסיקלי: דוד ניסני, רננות – המכון למוסיקה יהודית, ירושלים בסיוע ועד יהודי אפגניסטן בירושלים וקהילת 'אנשי שלום' בניו-יורק.
¹³⁵ ראה קורט-א"י (תשכ"ח).

תפסיר פרסי-יהודי לפיוט 'דרור יקרא לבן עם בת' לדונש בן לברט מאת ראובן בצלאל (ראה תמונה).
סימן: 'ראובן חזק', בכתב עברי מזרחי (על עטיפת הספר 'לבני ראובן')

כמו רבים מיהודי אפגניסטן, לרבות רבניה וראשי העדה, עסק מולא ראובן בצלאל במסחר לצד לימוד תורה ולימים נודע כמקובל שלמד אצל חכם יצחק אלפיייה. הוא הרבה לקיים לימודי 'זוהר', שהושרו לפי הנעימות העתיקות שלל יהודי אפגניסטן. הוא שר תוך שהוא מתרגם סימולטנית מארמית לפרסית-יהודית. בשנת תשי"ז נתמנה כרבו של בית הכנסת 'שערי רחמים' של עולי אפגניסטן בתל-אביב והנהיג לימודי קודש למבוגרים וצעירים, לרבות לימודי קבלה. שירתו מלאה תחינה לנקמת דמו השפוך של עם ישראל ותחינה לעלייה לארץ אבות והוא אינו שוכח לציין בשירו 'אשיר את שירתי' - 'ברך את ארצנו/ תדריך את ממשלתנו/ בחוקי תורתנו/ למצוותיך יום-יום'¹³⁶.

¹³⁶ מולא ראובן בן משה בצלאל נולד בהראת ביום י"ט בכסלו התרנ"ו (1896). עלה לארץ ביום כ"ט באדר א' תרצ"ח (25 בפברואר 1938). נפטר ביום י"א בסיוון התשל"ה (24 במאי 1975). הרביץ תורה בקהילה. צאצאיו העמידו נר לזכרו בחוברת 'לבני ראובן', שבו הביאו תרגומים ועיבודים לפרסית-יהודית של פיוטים עבריים באותיות עבריות-מזרחיות.

כתב הסמכה לשחיטה של בהמה גסה ניתנה בעיר הראת ביום י"ב באייר תרפ"א למולא ראובן בצלאל

מרכזי ההתיישבות היהודית באפגניסטן

קאבול (Kabul)

קאבול היא בירת אפגניסטן החל משנת 1773. קדמה לה כבירה העיר קנדאהר (Kandahar). בקאבול מתגוררים כמיליון וחצי תושבים. כיום נותר בה יהודי אחד בלבד (זבולון סימן טוב)¹³⁷. העיר בעלת מסורת של כ-3000 שנה. בשל מיקומה בדרך להודו ולמעבר ההרים 'חיבר' עברו בה הכובשים הגדולים אלכסנדר הגדול, ג'ינגיז חאן וממשיכיו. באבור כובש בשנת 1505 את קאבול שנפלה ללא קרב¹³⁸.

ממראות הבזאר 'כ'אהיר ח'אנה' (Khair Khana) בקאבול. רוב הנשים לבושות ב'בורקה' כחולה

¹³⁷ המחבר פגש את זבולון סימן טוב בבוכרה ובטשקנט בשנת 1992 כשניסה למצוא אישה בוכרית ולהעביר אותה לאפגניסטן לחיות עמו, אך לא נמצאה אפילו משפחה אחת שהייתה מוכנה לתת את בתה למטרה הזאת. זבולון שלט היטב בעברית שאותה למד מהאזנה לקול ישראל מידי ערב.

¹³⁸ תוך 20 שנים מקים באבור (Babur) את האימפריה המוגולית. בשנת 1526 כבש את דלהי ועושה את העיר אגרה לבירת האימפריה המוגולית. לפי הוראתו נסללת דרך שאורכה 937 מיל שקישרה בין אגרה לקאבול. מת בשנת 1530 ולפי צוואתו נקבר בקאבול עירו האהובה.

נראה שיהודים התגוררו בקאבול בגטו מיוחד החל מן המאה ה-12. אל-אידריסי El-Idrissi (1099-1166) כותב בספרו על הודו כי בקאבול מוסלמים רבים ויש לה פרבר אשר בו היהודים הכופרים. בצבאו של נאדיר שאה שירתו יהודים רבים שליוו אותו בדרכו להודו. חלק מהם התיישב בקאבול כשומרי האוצר של נאדיר שאה. אחמד שאה (1773-1747) הביא להגירת 250 מיהודי משהד לקאבול. 'בנימין השני' (יוסף ישראל 1818-1864) ביקר בקאבול באמצע המאה ה-19 ומצא בה מעט מאוד יהודים ממוצא בוכארי. המיסיונר יוסף וולף (Joseph Wolff) שביקר בקאבול בשנת 1832 מצא בעיר כ-50 משפחות יהודיות ולהן בית כנסת אחד. בר"ח טבת תרט"ז (1856) נפטר רבה של קהילת קאבול, ר' שלמה ניסן, שהיה מאנוסי משהד שמצא בה מקלט. בשנת תר"ך (1860) נפטר ר' אפרים, שד"ר מירושלים, נפטר בדרכו מכלכותה שבהודו לבוכארה ונקבר בעיר קאבול. הנוסע אפרים ניימרק (Neumark) ביקר בה בסוף שנות ה-80 של המאה ה-19 ומצא בה שש משפחות יהודיות. ניימרק מספר עוד כי עד שנת 1885 היו יהודי קאבול פטורים ממסים אולם האמיר עבד אל רחמן ח'אן (Abd el-Rahman Khan - 1880-1901) הטיל מייד עם עלייתו לשלטון מסים כבדים על היהודים. בשנת 1886 הוא האשים את היהודים בהפקעת מחירים בייצור אלכוהול לצורך הפקת אבקת שריפה, בהברחת הון לחו"ל ובהעלמת מסים בהיותם מתווכים בשיווק צבע האינדיגו בין הודו ליהודי בוכרה שנחשבו מומחים בצביעת בדים. לאחר שהחרים את רכושם של היהודים הוא הגלה אותם לעיר תאשקורגאן (Tashkurghan), המוכרת גם בשם Khulm, הנמצאת בצפון המדינה כמאה ק"מ מטרמז (Termez) שבדרום אוזבקיסטן, ממנה הם עברו לסמרקנד שהייתה בשליטה של הצאר הרוסי¹³⁹.

דאר-אול-אמאן – ארמונו המופצץ של המלך אמאן אללה ח'אן, שנבנה על-ידי הגרמנים

¹³⁹ על פרשה זו ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 170-173; ניימרק-מסע, עמ' צט-ק; לוי-גירוש הראת, עמ' 81.

לקראת המאה העשרים התחילה הגירה של יהודים מהראת לקאבול, אולם הנפטרים הובאו לקבורה בהראת מרחק של 950 ק"מ¹⁴⁰. בשנות ה-30 החלה בריחה המונית של יהודים מאוזבקיסטן לאיראן ולאפגניסטן בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין (NEP)) הפליטים שהגיעו לאפגניסטן מנו כמה אלפים שהעדיפו להתגורר בבירה קאבול ולעסוק בה במסחר. הם הצליחו לעורר קנאתם של הסוחרים המקומיים – שיעים, סונים והינדים – שהסיתו את ההמונים נגד יהודים והעלילו עלילות דם על חטיפת ילדים כביכול והאשימו את היהודים בחרפות על הנביא מוחמד. האוריינטציה האפגנית נטתה אז לטובת גרמניה הנאצית ומאות סוכנים גרמניים היו כאנשי צללים בכל משרדי הממשלה וחוקקו חוקים אנטי יהודיים. רציחתו של המלך חביב אללה חאן (Habib Alla Khan) במאי 1919 חוללה מהומות בקאבול.

קריאה במגילה, קאבול - פורים 1966. צילמה: אידה כהן¹⁴¹

היהודים התכנסו בבית הכנסת ואת רכושם החביאו במטמוניות¹⁴² בתוך בורות המים. ניסיון נוסף למהפכה היה באוקטובר 1929. מרבית המהפכות והניסיונות היו פועל יוצא של מעורבות זרה אנגלית או רוסית או גרמנית. היהודים היו בתווך וחששו לחייהם ולרכושם. לא אחת הם נתבעו לממן את המהפכות בהיותם נחשבים לעשירים. כמו תמיד בימי פורענות מצאו היהודים מקלט בבית הכנסת. אחד החתרנים המרכזיים ועושה דבריהם של הגרמנים היה האשים ח'אן (Hashim Khan)¹⁴³, שכיהן בעבר כשגריר בברלין וכיהן כראש ממשלה ועמד מאחורי הגזירות נגד היהודים שכללו נישולם מפרנסותיהם וריכוז היהודים בכמה

¹⁴⁰ בשל רכסי ההרים הגבוהים שמנעו מעבר בין הראת לקאבול נאלצו להאריך את הדרך - פנו לקנדהאר בדרום-מזרח ומשם פנו לצפון-מזרח לגאזני וממנה לקאבול. סה"כ כ-950 ק"מ. הדרך מוכרת בימינו כ-A1.

¹⁴¹ ראה כהן-נוסעים (1971).

¹⁴² הביטוי 'מטמוניות' הוא פרי המצאתו של מולא מתתיה גרג' בכרוניקה שלו 'קורות זמנים'. ביטוי זה עדיף על המילה 'סליק' מימי המנדט הבריטי בארץ-ישראל

¹⁴³ ראש הממשלה המלכותי סרדאר מוחמד האשים ח'אן (1885-1953), דודו של המלך האחרון זאהיר שאה ואחיו של סרדאר שאה מוחמד ח'אן. דחה שיתוף פעולה עם בריטניה (ששלטה בהודו בדרום) ועם ברית המועצות (ששלטה בצפון) והעדיף קשרים צבאיים, משטרתיים, חשאיים, כלכליים עם גרמניה הנאצית שסוכניה קיימו ממשלת צללים מאחורי הממשל האפגני. עמד בראשות הממשלה בין השנים 1929-1946.

ערי מפתח. פעולות ההסתה הגרמנית והערבית הביאו לפרעות ביהודי קאבול. עשרות יהודים נפצעו מבלי שהוגשה להם עזרה. שני צעירים יהודים הושלכו לכלא וההמון דרש שיסקלו אותם באבנים. נאסר על יהודים לגעת במזון ולרכב על סוס או במכונית. יהודים נצטוו לשלם מס מיוחד בתור זרים. בתום המלחמה פרץ רעב כבד בשל החרמתה של אפגניסטן ונאסר על סחר איתה. פתיחת שערי ארץ ישראל לאחר הקמת המדינה אפשרה ליהודים הנרדפים למצוא בה מקלט, אולם ביולי 1950 – 116 יהודים השרויים במצוקה מתחננים שיעלו אותם לישראל אך אנשי מחלקת העלייה התמהמהו.

בקאבול היו שני בתי כנסת אחד ליהודים הבוכרים והשני שימש את יוצאי הראת שהתגוררו בקאבול. כיוון התפילה פנה מערבה לעבר ירושלים. בשנת 1966, בהיעדר מוסדות יהודיים, למדו ילדי היהודים בבית ספר מוסלמי שבו לימדו גם בשבתות.

בשנת 1985 סיפר רבה האחרון של אפגניסטן מולא משה נעמד כי בקאבול הבירה חיים בסמוך לבית הכנסת 25 יהודים ללא מניין של גברים. הרב המקומי משמש שוחט ומשגיח כשרות. באותו זמן שירתו בצבא האפגני ארבעה צעירים יהודים וניתן להם להגיע מדי ערב לביתם כי שיאכלו מזון כשר.¹⁴⁴

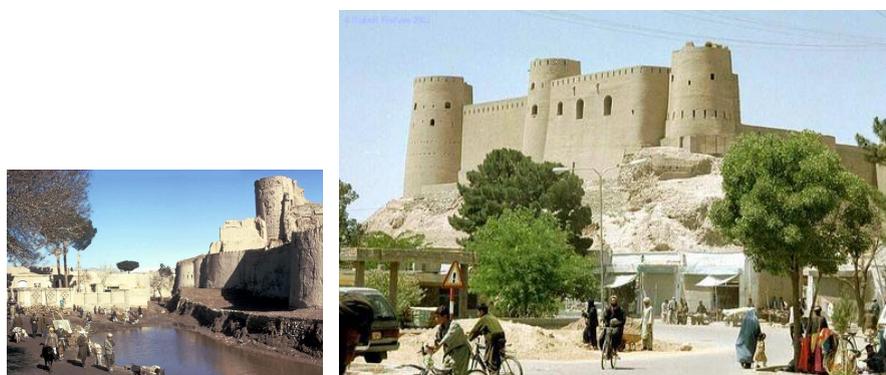
הראת (Herat, Harat, Hérat, هرات)

הראת היא עיר ומחוז במערב אפגניסטן. העיר מוזכרת בצורות שונות He-ara, He-are ובכתובות פרסיות עתיקות גם בשם He-awiyiwa. אלכסנדר הגדול שבנה את העיר במאה הרביעית לפני הספירה כינה אותה בשם Alexandria de Arya. הסאסנים Sassanis הפכו את הראת למרכז צבאי שהגן על גבולם עם הפארתים. צבא ערבי כבש את ח'וראסאן (Khurasan) בשנת 652 והראת נכנעה ללא קרב. המונגולים כבשו אותה בשנת 1221 וערכו בה טבח. העיר עברה בתולדותיה הרבה ידיים למרות חומותיה והמצודה המבוצרת שבה. העיר היתה למרכז מסחרי בשל מיקומה על דרכי המסחר העוברות מן הים התיכון להודו ולסין.

ההתיישבות היהודית באזור היא קדומה אך לא נותרו ממנה כמעט שרידים. בפירוז-קו בחבל Ghor, כ-150 מייל מזרחית להראת, הייתה קהילה יהודית קדומה כפי שמעידות מצבות בפרסית יהודית מן השנים 1012-1246 שנתגלו במקום. ההיסטוריון הפרסי al-Guzgani Minhadj ad-Din Abu Omar Tabaqat-i Nasiri כי בימי הרון אל-ראשיד (786-809) שימשו היהודים כמתווכים בין השבטים באזור ה-Ghor. מקורות מוסלמיים מאזכרים הרבה את ההתיישבות היהודית בח'וראסאן לרבות בעיר הראת. עומר השני הורה בצו מיוחד שלא להרוס בתי-כנסת אך לא לבנות בתי כנסת חדשים מה שמלמד שהיהודים קדמו לאסלאם. מסורת השבטים הפתאנים קובעת כי 'בני ישראל' היו אלה שהדיחו את השושלת הגזנווידית (Ghaznavid Dynasty), שבבשרותה שימשו בעבר 'בני ישראל' כשכירי חרב. נראה שהיהודים הקדומים עברו תהליך איסלום, הגירה או חיסול פיזי. עד ראשית המאה ה-19 אין בידינו עדויות לגבי התיישבות יהודית באזור. עד שנת 1840 התגוררו בה כעשרים משפחות, אולם בשנת 1840 חזרו ליהדותם בהראת הסונית כשלוש מאות משפחות אנוסים שברחו ממשדד השיעית באיראן. בשנת

¹⁴⁴ ראה הארץ, ט"ו בשבט תשמ"ה (6 בפברואר 1985); יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 334.

1856 נכבשה הראת על ידי הפרסים שראו בעיר הראת חלק מאיראן. הפרסים גירשו את היהודים למחנות ריכוז ליד משהד ובעקבות 'שלום פאריז' הוחזרו היהודים להראת כעבור כשנתיים. באותו זמן היו בהראת כ-5,000 יהודים. יהודי הראת רחשו אהדה לבריטים והעניקו להם סיוע במודיעין, בהלוואות ללא ריבית, שימשו מורי דרך באזורים מסוכנים לזרים וסייעו בשחרור שבויים ובהצגתם של קצינים בריטיים בפני מושל הראת. הבריטים גמלו ליהודי הראת בהחזרתם לעירם ממחנה הריכוז ליד משהד. עם בואם של אנוסי משהד להראת הם מצאו בה כ-20-40 משפחות ובית כנסת אחד וזכו לסובלנות דתית של האפגנים. הם גרמו למפנה כלכלי וחברתי בהראת והפכו אותה לצומת מסחרית. המהגרים ממשדד דיברו בניב מיוחד שנקרא *Giliki*, שאותו הביאו למשהד מגילן ומקזווין, מקום מושבם הקודם. בעוד הוותיקים דיברו בניב *Harati* שהוא קרוב לניב *Darini* האפגני. הפער הלשוני ציין גם את הבידול המעמדי בין המשהדים להראתים מקדמת דנא ויוצאי העיר יזד¹⁴⁵.

המצודה ושרידי החומות של העיר הראת

ברחוק מזרח ממערב

הראת המצודה הקדומה.

היהודים בהראת לא התגוררו בגטו אלא סמוך למגורי מוסלמים בעיר העתיקה, משני צדדיו של השוק הסמוך לשער 'עיראק'. הבית היהודי היה בדרך כלל בנוי משתי קומות עם מרפסת שהשקיפה אל חצר פנימית שבמרכזה בור מים. החצר הייתה מוקפת קירות גבוהים עשויים לבנים מיובשות בשמש ומטויחות בטיט ותבן. בלילות ננעל שער הבית. העיר הראת הייתה מרכז החיים היהודיים באפגניסטן, שבה חיו רבנים דגולים ממשפחת גרג'י והם שקבעו את צביון החיים היהודיים באפגניסטן כולה ובעיקר בהראת. הייתה זאת קהילת סוחרים בכל הרמות – החל מרוכלים שמכרו גפרורים וכלה בסוחרים ברמה בינלאומית שייצאו לאירופה פרוות קראקול (*karakul*), שטיחים ופירות יבשים. הסוחרים השאירו את משפחותיהם בהראת ויצאו לערי המסחר לתקופה של חצי שנה עד שנה וחזרו לביתם במסע שיירות שנמשך שבועות.

¹⁴⁵ ראה קורט-עגות, עמ' 43-44 ויצחק בצלאל, 'עדה בפני עצמה', פעמים (79), עמ' 19-20.

הם הגיעו לביתם לקראת החגים הגדולים ראש השנה ופסח. הסוחרים היו נתונים לסכנת חיים בדומה לפוגרום בעיר המסחר מאימנה שבה נרצחו בשנת 1876 שלושה-עשר סוחרים יהודים מהראת.

הראת. השוק המקורה. פעם היו כאן בעיקר יהודים.

הלבוש של יהודי הראת היה שונה משל יהודי קאבול. הם לבשו לבוש אפגני טיפוסי בעל צביון מזרחי מובהק בעוד שבקאבול לבשו לבוש אירופי. בניגוד לאישה האפגנית שלבשה בורקה שכיסתה את פניה ברשת וגופה היה מכוסה מקף רגל ועד ראש. האישה היהודיה הייתה גלויית פנים.

מוסלמיות בבורקה.
הפנים כוסו ברשת

יהודיה בחצר ביתה מעשנת קליון
פניה גלויות

אחת לכמה שנים העיר הראת עברה מיד ליד במלחמות הירושה האפגניים והיהודים שילמו את מחיר המהפיכות. רכושם נבזז והיו נפגעים בנפש. לאחר כל פוגרום זכו יהודי הראת לסיוע של אנוסי משהד, שראו ביהודי הראת אחים קרובים. בעקבות האוריינטציה הנאצית של אפגניסטן במלחמת העולם השנייה הוחרם הסחר עם אפגניסטן והיהודים הסוחרים מצאו את עצמם ללא פת לחם. באמצע אוגוסט 1945 היה רעב כבד בהראת והם נזקקו לעזרת יהודי אפגניסטן.

חיי הקהילה בהראת היו תחת עיניו הפקוחות של המולא לבית גרג'י, שהקפיד על קיום כל מצוות הדת של בני קהילתו. מי שנעדר מבית הכנסת או לא הקפיד על קיום כל המצוות ללא סיבה משכנעת נענש על ידי הרב ומי שסירב לקבל את מרותו הוחרם עד שחזר בו. המולא מינה שוחטים ומוהלים. הוא פיקח על בית העלמין ועל המקוואות הטהרה. הקהילה הייתה מאורגנת לפי השיטה הפטריארכאלית, שלפיה עמדו ראשי המשפחה המורחבת בראש העדה. בין המשפחות המיוחסות בהראת היו משפחות גרג'י, גול, סימן-טוב, עמרם, בצל (בצלאל) ועוד.

הודעות המולא הועברו על ידי כרוז. ההוצאות השוטפות של הקהילה כוסו על-ידי תרומות שניתנו על ידי עולים לתורה בשבתות וחגים. המרכז היהודי בהראת סיפק, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים למקומות היישוב הבאים: קאבול, באלך, מאימנה, מאזאר-י שאריף, שיברגן, אנדכו'י, קאלה נוב ואקצ'ה (Kabul, Balkh, Maimana, Mazar-i Sharif, Shibbarghan, Andkhuy, Kaleh Nov, Aqchah) ועוד. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת ולפי הוראותיו. בהראת היו ארבעה בתי-כנסת, שבכל אחד מהם יכלו להתפלל כ-300 מתפללים. במרכזו עמדה 'התיבה' – בימת עץ גבוהה. בתי כנסת היו מעוטרים בציורי פרחים. הרצפה כוסתה בשטיחים והמתפללים ישבו על מזרנים לאורך הקירות. ההיכל פנה לצד מערב - ירושלים.

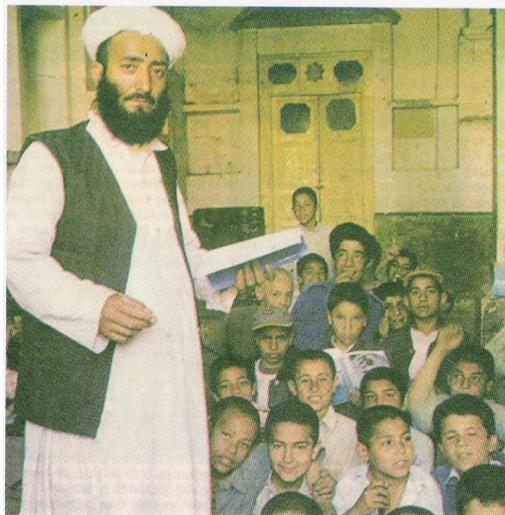

צמד רימוני כסף שטוחים לקישוט ספר תורה (הראת, אפגניסטן)¹⁴⁶

נוסח התפילה היה ספרדי ובעבר היה לפי נוסח רב סעדיה גאון. בחצר היה בית המדרש ומקווה טהרה. בית כנסת אחד נקרא על שם משפחת גרג'י. בית כנסת שני נקרא ('צ'וגור') 'העמוק' או 'הבור', ששימש את ההראתים הקדומים ואת היזדים. השלישי, שהיה המעוטר מכולם, נקרא 'בית-כנסת מולא יואב סימן-טוב', והרביעי נקרא 'בית כנסת גול'. המתפללים חלצו נעליים לפני הכניסה לבית הכנסת. מקומות הישיבה היו קבועים לפי מעמדו של המתפלל. רבם האחרון של יהודי אפגניסטן מולא משה נעמד, סיפר כי תחילה נסגרו בתי-הכנסת 'מולא יואב סימן-טוב' ו'מולא אשר גרג'י' וכשנותרו בהראת רק חמש-עשרה משפחות נסגר גם בית כנסת 'גול' שבחצרו היה מקוה טהרה שניתן היה לחמם את מימיו. ספרי התורה, הרימונים והשטיחים נשלחו לבתי הכנסת של העדה בארץ. הקהילה ביקשה מן השלטונות להפוך את בתי הכנסת למוזיאונים, אך לא נענתה. בתי הכנסת חוללו ופורצים מכרו גוילים של ספרי תורה לסנדלרים. המשטרה הפקידה במקום שמירה רק לאחר שבתי הכנסת הנטושים הפכו משכן לפרוצות. הפלישה הסובייטית של סוף 1979 הביאה לחיסולה הסופי של הקהילה וננעלו שערי בית הכנסת האחרון 'מולא שמואל'. אחד

¹⁴⁶ ראה ברכה יניב, תוכן וצורה ברימוני כתר ממזרח איראן, סעדון-איראן, עמ' 195-202.

מבתי הכנסת משמש היום 'מדרסה' (*Madrasseh*) לילדים מוסלמים. בעבר ישבו התלמידים על שטיחים כשהם שעונים על 'דושפ' (כר נוקשה הצמוד לקיר).

בית הכנסת מולא שמואל בהראת שהפך למדרסה אסלאמית
צילמה: אורלי הלפר, יוני 2005 ('משואה' 2)

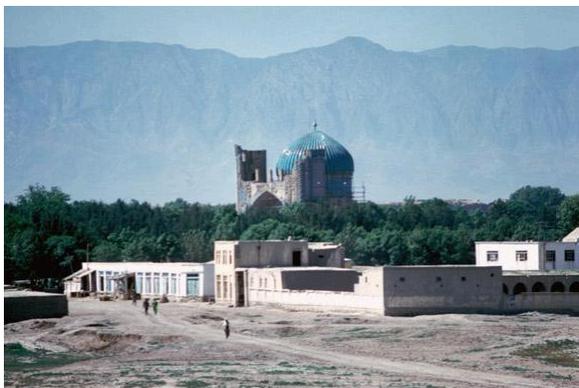
הרבנים הטיפו לאהבת אלוהים ולאהבת ציון כאחד. החל מאמצע במאה ה-19 הגיעו לארץ ישראל עולי רגל מהראת ל'זיאהרה' וחזרו להראת עטורים בתואר 'חאג'י', שהעניק להם יוקרה רבה בקהילה. בשנים 1882-1914 עלו כ-300 נפש מהראת לירושלים שכללו עשירים ונוקקים כאחד, שעלו ממניעים דתיים של אהבת ציון. העשירים בנו בתים בירושלים והתמקדו בעיקר בשכונת רחובות הבוכרים ובשכונת בית ישראל, שבה הקימו בית כנסת 'ישועה ורחמים'. גל נוסף של עולים מהראת עלה בשנים 1933-1939. היה זה גל של מצוקה. בצד העלייה הרשמית הגיעה גם עלייה בלתי ליגלית, שמנתה בסך הכול כ-1,700 נפש. רק לאחר הקמת המדינה עלו מהראת כ-2,000 נפש. בשל קשיי פרנסה בירושלים רבים עברו לתל-אביב שבה הקימו קהילה¹⁴⁷.

באלך (بلخ Balkh)

באלך היא עיר קדומה מאוד. לאחר כיבוש האזור במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול קראו לה ההלניסטים בשם בקטרה (*Bactra*) והיא נחשבה לאחת הערים החשובות בעולם העתיק, בעיקר בין ערי ח'וראסאן, שבמזרחה של פרס. רק לאחר הכיבוש הערבי של המאה השביעית הוסב שמה של בקטרה ל-באלך. היא נהרסה במאה ה-13 על-ידי המונגולים. כיום היא עיירה קטנה בת למעלה ממאה אלף תושבים ומרכז תעשייתי בפרובינציה של באלך שבצפון אפגניסטן, השוכנת כ-20 ק"מ צפונית

¹⁴⁷ ראה 'שלוש עליות מאפגניסטאן (1882-1952)' יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 257-306.

מערבית למאזאר-י שאריף. העיר נכבשה על ידי המוסלמים כבר בשנת 670. השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת בין אמירות בוכרה לבין אפגניסטן. בשנת 1855 כבש אמיר אפגניסטן דוסת מוחמד חאן [Dost Muhamad Khan] (1793-1863) את באלך מידי אמיר בוכרה. יהודי באלך דיברו תג'יקית יהודית שבפי יהודי בוכרה.

באלך. עמק פורה והרים נישאים סביב

המחוז הצטיין במטעים, בגידול סוסים ובמינרלים ובעיקר מיקומה על דרכי המסחר הבינלאומי לסין ולהודו, שמשכו אליה כובשים ומהגרים וביניהם יהודים. אזור באלך שימש נקודת מיפגש לפרסים, הודים, ערבים וסינים. באלך נחשבה למוקד מרידה בשלטון המרכזי בבגדאד ובית חם לכיתות פורשות מן הזרמים המרכזיים של האיסלם אך גם לכיתות פורשות מן היהדות הנורמטיבית. בבאלך היו יהודים בני כיתות שפעלו בשולי היהדות הנורמטיבית, שרב סעדיה גאון כינה אותם: 'אנשים הקרויים יהודים' או 'מובדלי בני ישראל'. דמות בולטת שמוצאה מבאלך הוא חיזי הבלכי, שכתב דברי ביקורת על המקרא במאתיים 'מסאיל' מחוזים בלשון העברית שקוממו את רב סעדיה גאון וראה בו כופר¹⁴⁸.

בתקופה שקדמה לאסלאם בסמוך לבאלך הייתה התיישבות יהודית. הגיאוגרף הירושלמי אל מוקדסי (El-Mukadesi), בן המאה העשירית, מציין כי בבאלך יש הרבה יהודים. הכרוניקן הערבי אל מאקרזיז, בן המאה הארבע-עשרה, מספר כי סנחריב הגלה את היהודים גם לבאלך. נראה שאינוס היהודים לאסלאם ולאחר מכן הכיבוש המונגולי מחקו את הקיום היהודי מבאלך. עדות מסוף המאה ה-17 מספרת שאין בבאלך יהודים בתקופה הזאת. הנוסע אפרים ניימרק מספר בסוף המאה ה-19 על הישוב היהודי הקדום ומדווח שבזמנו כלל היישוב היהודי כארבעים משפחות ולהן בית כנסת גדול ועתיק. בראש הקהילה עמד מולא שמואל הראתי. הוא מעלה את הסברה כי חלק מיהודי בוכרה מקורם מבאלך ואכן בקרב יהודי בוכרה יש הנושאים את שם המשפחה 'באלכי'.

בשלהי המאה התשע-עשרה ביקר במקום הנוסע אפרים ניימרק. הוא כותב:

¹⁴⁸ לפי המסורת העיר נוסדה על-ידי לוהרוספ (Lohrosp). לאחר חורבן בית המקדש, הושיב נבוכדנאצר שם את גולי ישראל. פישל מביא מקורות המעידים על קשר שהיה קיים בין באלך וירושלים. פישל-ח'וראסאן, עמ' 37 (ערה 32). מקורות מוסלמיים מציינים כי הנביא יחזקאל התיישב בבאלך ועמו נביא בשם סמי (Smy) שניהל ויכוחים עם הזורואסטרים. ראה היושע-מנדיח ישראל, עמ' 42.

העיר העתיקה בלך בה יהודים משנים קדמוניות, כארבעים בתי יהודים שמה כעת, ולהם בית כנסת גדול ועתיק. נכבדיהם מולא שמואל הראתי שוחט, מולא שם טוב ומולא שמחה. כנראה יצא מן העיר הזאת חוי הבלכי או הכלבי, אם כן היו שמה יהודים עוד לפני אלף שנה¹⁴⁹.

בעל תיאורי עמנואל' מספר על קדמותם: 'ומשם [באלך] הגיעו לערי בוכרה ותורכיסתן... בזמן שלטון בוכרה על העיר בלך סחרו יהודיה עם בוכארה. מנהגיהם דומים לאפגנים ובראשם מצנפת [טורבן]¹⁵⁰. בראשית המאה עשרים הגיעו לבאלך הרבנים יהודה אליעזרוב ושלמה צופיוף, כדי להתקין בבאלך את החיים הדתיים ולסדר בה מיקוואות טהרה. המיסיונר המומר יוסף וולף (Joseph Wolf) מספר כי בביקורו במקום בראשית המאה ה-19 התגורר בביתו של מולא יהודה בכשי. המרכז היהודי בהראת סיפק לבאלך, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת. בשנות השלושים של המאה העשרים הייתה הקהילה בתהליך של ירידה והיו בקרבם גם חסרי השכלה.

באמצע שנות השלושים של המאה העשרים פעלו באפגניסטן מאות סוכנים נאציים והשפיעו על מדיניות הממשלה האפגנית כלפי יהודים. יהודים נושלו מפרנסותיהם ורוכזו בכמה ערי מפתח, לרבות באלך. היהודים התגוררו בגטו, אך המהנדסים הגרמניים שפעלו באפגניסטן סללו בשנת 1934 רשת כבישים דווקא על הגטו היהודי, במסגרת נסיון למודרניזציה של באלך. נהרסו בתיהן של מאה משפחות יהודיות שפוננו אל מחוץ לעיר מתחת לכיפת השמיים ללא דיור חלופי. הממשלה הציעה ליהודים להעביר את ילדיהם למשפחות מוסלמיות מתוך כוונה ברורה להעבירם על דתם. גם בית הכנסת העתיק נהרס¹⁵¹. באזור באלך היו מעט יהודים שעסקו בחקלאות. היו יהודים בעלי כרמים שהחכירו אותם למוסלמים. בעיקרה הייתה זאת קהילה של רוכלים שהשאירו את משפחותיהם בבאלך, מוגנות בין החומות, והם עסקו ב'מחלה גרדי' – רוכלות מעל גבי חמור בכפרי הסביבה מיום ראשון עד ליום חמישי בשבוע. היו ביניהם בעלי חנויות קטנות לסידיקית בבאלך והיו שעסקו בצביעת בדי משי. העשירים ביניהם עסקו בסחר כותנה.

מוסא גול

סוחר אמיד ותעשיין (1926)

¹⁴⁹ ניימרק-מסע, עמ' קב.

¹⁵⁰ תיאורי עמנואל, עמ' 60. מהדיר הספר מציין את הדמיון במנהגיהם ובעגתם ליהודי בוכרה.

¹⁵¹ יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 205 ו'תזכיר ירושלים'.

גדול הסוחרים היה מוסא גול, שהיה בעל מעוף וקשרים בינלאומיים. הוא רכש את כל תפוקת שדות הכותנה וצמר הכבשים באזור באלך, ניפץ אותם במנפטה וייצא את הכותנה לברית המועצות. בתמורה קיבל מהרוסים בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור, פרימוסים וכלי חרסונה אותם שיווק באפגניסטן ברווח ניכר. הוא ניצל את יכולי הזיתים באזור באלך לייצור שמנים וסבון. ברשותו היה גם מפעל לייצור לבנים שרופות לבניין. בזכות עושרו הרב הוא העניק מטוס למלך אמאן אללה ח'אן¹⁵².

קנדהאר (قندهار Kandahar)

קנדהאר היא בירת מחוז ועיר בת כ-450,000 תושבים. שוכנת בגובה 1,000 מ' מעל פני הים על אם הדרך בין הראת, גאזני וקאבול ועל צומת הדרכים להודו, שהעניקו לה מימד אסטרטגי. שוכנת כ-440 ק"מ דרומית מזרחית להראת וכ-450 ק"מ דרומית מערבית לקאבול. שוכנת במישור פורה ועשיר במים בשוליו של מדבר רג'יסטן. מצפון וממזרח מתנשאים הרים לגובה של 3,000 מטרים. השבטים הדוראנים-פתאנים מהווים את רוב האוכלוסייה, אך מצויים בה איראנים, ערבים והודים. בעיר העתיקה המוקפת חומה מן המאה ה-18 שווקים גדולים, מסגדים רבים ומצודה. העיר החדשה משתרעת מצפון וממזרח לעיר העתיקה. העיר מהווה מוקד מסחרי לצאן, צמר, כותנה, משי, לבד, חיטה ושעורה, פירות טריים (בעיקר רימונים וענבים), פירות יבשים, טבק וקני סוכר. נמל התעופה הבינלאומי שבה הוקם על-ידי האמריקאים, אך שימש את הכובשים הסובייטים ולאחר מכן את הכיבוש האמריקאי והמערכי ואת הסיוע של האו"ם.

¹⁵² יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 177, 207, 347.

נער פושטוני, שוליית מוכר הכובעים, בשוק המקורה בקנדהאר

לפי המסורת העיר נוסדה במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר מוקדון והיא נושאת את שמו. בסביבתה הקרובה נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות שרידי ישוב מהאלף החמישי לפני הספירה. בהיותה צומת מסחרי העיר נכבשה פעמים רבות על-ידי אלכסנדר, המלך ההודי אשוקה¹⁵³ כבש אותה במאה ה-11 השלישית לפני הספירה. צבאות ערביים כבשו אותה בשנת 642 מידיהם של הסאסאנים. במאה ה-11 כבש אותה מחמוד מגאזני. במאה ה-13 כבש אותה ג'ינגיז ח'אן וצבאותיו המונגוליים, בעקבותיהם היא נכבשה על-ידי תימור לנג (מאה ה-14) ולימים כבש אותה גם באבור¹⁵⁴, סיפח אותה (1506) לאימפריה המוגולית שהקים בהודו. בשנת 1738 נכבשה על-ידי נאדיר שאה. בשנת 1748 אחמד שאה דוראני מייסד אפגניסטן המודרנית עשה אותה לבירת האימפריה שלו שכללה חלקים מהודו, ח'וראסאן וקוהיסטן. בשנת 1776 העביר בנו תימור שאה דוראני את בירתו לקאבול. במלחמות שהתחוללו בין האנגלים לאפגנים נכבשה העיר פעמים אחדות על-ידם.

¹⁵³ המלך אשוקה (232-300 לפה"ס). הוא הרחיב את גבולות ממלכתו מאפגניסטן ועד לבנגל. לימים הפך לבודהיסט אדוק והטיף מוסר במאמרות שלו שפורסמו ביוונית וארמית. נמצאה בקנדהאר כתובת דו-לשונית בארמית ויוונית משל המלך אשוקה. ראה *מאמרות אשוקה*, תרגם לעברית יוסף רופא, ירושלים 1968. עמ' 84.

¹⁵⁴ זהיר אלדין מחמד אבן שיח' מירזא (ظهیر الدین محمد بابر) נודע בשם באבר (1483-1530), מייסד השושלת המוגולית. האימפריה שלו השתרעה על חלקים של מרכז אסיה וצפון הודו מהרי ההימאליה עד גוואליר. היה צאצא ישיר של תימור לנג ומצד אמו השתייך לצאצאי ג'ינגיס ח'אן. מת באגרה ונקבר בקאבול. בצד היותו כובש היה משורר נחשב. ספרו הידוע 'באבר נאמה' תורגם לשפות אחרות והותיר אחריו גם דיוואן של שירים בשם 'מובין'.

בדורות האחרונים לא ידוע על יישוב יהודי בקנדהאר. יהודים מן העיר הראת שהגיעו לקנדהאר סיפרו על מסורות יהודיות בקר השבטים הפתאנים, כמו שמירת חג הפסח. הרופא הצבאי האנגלי ה"ו בלוו ששירת בארמון המלוכה בקנדהאר¹⁵⁵ העלה את רשמיו מן הפתאנים על סמך שבעה ספרים היסטוריים שמצא בארמון המלוכה בקנדהאר, ושנכתבו בין השנים 1605-1783 בפרסית ובפושטו. בלוו מציין כי האפגנים רואים עצמם כגזע נבדל ונקראים 'בְּנֵי יִשְׂרָאֵל' (Bani Israil). הם טוענים שמוצאם משאול, בן שבט בנימין, מלך ישראל. הם יכולים להביא ראיות לא אוטנטיות כדי לתמוך בתביעתם למעמד של שושלת אצולה. עד להופעתו של מוחמד הם היו סמוכים על 'חמישה חומשי תורה' עד שהשתכנעו וקיבלו את אמונתם השיעית. בלוו מספר על מנהגיהם שרווחו בימיו של בלוו השאובים מן המקרא. הם נישאים בתוך השבט והם נראים שונים במראה שלהם לעומת סביבתם.

בקנדהאר נמצאה מצבת קבורה מן המרשימות ביותר משנת 1320 המוקדשת לשר והטפסר משה בן אפרים בצלאל, שהיה איש עשיר ובעל מעמד וכנראה הוצא להורג¹⁵⁶. לא נמצאו עד כה מצבות נוספות שיוכיחו שאמנם המצבה במקורה מקנדהאר ושהיא עדות ליישוב יהודי במקום בימי הביניים. יהודים ממשדד ומהראת הגיעו לקנדהאר לרגל מסחרם. זאת גם הייתה תחנה בדרך להודו.

ערי המסחר

מאימאנה (ميمناه; Maimana; Meymaneh)

מאימאנה, עיר בת 38,000 תושבים, בירת הפרובינציה של פ'איאב (Fayab). שוכנת כ-25 ק"מ מזרחית מן הגבול הטורקמני וכ-200 ק"מ מערבית לבאלך והיא נחשבת גם בימינו למרכז מסחרי למוצרי עור, בדי משי, חיטה ושעורה. מתגוררים בה כיום כ-38,000 תושבים. לפני כיבוש האסלאם במאה השביעית נודעה בשמות: 'אל יהודיה' או 'יאודאן אל פוברה' (היהדות הגדולה) וגם 'באב אל-יהוד' (שער היהודים), המצביע על ריכוז יהודי גדול במיוחד עד כדי שליטה בעיר וסביבותיה. יש להניח כי הייתה התיישבות יהודית גם בערים אחרות באיזור. לאחר הכיבוש המוסלמי שונה שם המקום למאימאנה (Maimaneh; Maimana), עיר 'האמת' או 'הצדק' ויש אומרים 'המאושרת'. על מאימאנה מביא דינור את המקור הבא (יאקות, כרך 2, עמ' 168)

ג'הודאן, וקוראים לה בשם ג'הודאן רבתי; אחר כך נודעה בשם מימנה - - - ופירושו ג'הודאן בפרסית אל יהודיה בערבית. ומשום כך, כפי שאני חושב, סרו מן (השם) ג'הודאן וקראו לה (לעיר) 'מימנה' (המאושרת)¹⁵⁷.

¹⁵⁵ בלוו-שבטים.

¹⁵⁶ על המצבה ותוכנה ראה להלן, עמ'.....

¹⁵⁷ דינור-ישראל בגולה, א(1), עמ' 292.

ביום י"ח באדר תרל"ו (1876) נהרגו במאימנה 13 יהודים¹⁵⁸. יעקב יקותיאל שהטמין את תשמישי הקדושה נפצע קשה וחייל ביקש להמיתו בגרזן. לאחר שהבטיח לחייל את כל כספו ניצלו חייו. באותה עת שהו בעיר ארבעים יהודים שפעלו בעיר כסוחרים וכבעלי עסקים שנקלעו שלא לרצונם למרד האוזבקים.

וכך מתאר זאת מולא מתתיה גרג'י בכרוניקה שלו 'קורות זמנים':

בשנת התרל"ו (1876) באה במצור מדינת [=עיר] מיימנה והיו שם מאנשי קהלת הראת ארבעים איש שהלכו שם אחר פרנסתם, ובעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] נלכדה העיר ביום י"ח לחודש אדר ושללו ובזזו והרגו הרבה מאנשי העיר וגם נהרגו י"ג אנשים מקהילתנו, ג' [שלושה] מהם זקנים והשאר בחורים ובאה השמועה למדינת הראת יום ה' ה' לח[חודש] ניסן והיה אבל גדול ובכי והספד ליהודים וראוי להזכיר נשמתם בכל שנה יום י"ח באדר. יה"ר [=יהי רצון] שתהיה מנוחתם בכבוד וימליצו טובה עלינו, וה' ינקום את נקמתם ודם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו ויאמר לצרותינו די ויגאלנו מגלות המר והנמהר בעגלא ובז"ק [=בזמן קריב] ואז יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו אי"ר [=אמן יהי רצון]¹⁵⁹

העיר עמדה על נתיב המסחר בין באלך להראת. בשנת 1855 כבש אותה דוסת מוחמד האפגני מידי הבוכרים¹⁶⁰ השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת עד שיושבה בחסותו של הסכם אנגלי-רוסי משנת 1873 והעיר עברה רשמית לשליטה אפגנית. בשנת 1876 מרדו תושבי המקום האוזבקים בשלטון המרכזי בקאבול ועל כן עלה עליה שר עלי ח'אן האפגני ולאחר מאבק קשה כבש את העיר והוציא להורג את כל הגברים. במהלך הפעולה נהרגו שלושה עשר גברים מן העיר הראת, שסחרו במאימנה¹⁶¹. סמוך לעיר שדה תעופה.

למרות גודלה הזעיר של הקהילה הם קיימו חיים מאורגנים במקום. מישאל מביא תיאור של הפונדק מאימנה שבו התאכסנו היהודים:

הפונדק הוקף בחומה גבוהה ובשער ברזל גדול. בחצר עמדו חנויות וחדרים פרטיים ללינת לילה וכן בית-כנסת ובו ספרי-תורה, מקוה טהרה ובית מרחץ, ולא חסרו אף שוחט וחזן. היה זה מעין גטו יהודי בסביבה מוסלמית קנאית. הפונדק העיד, מצד אחד, על חיי קהילה מגובשים, אבל מצד שני, העיד גם על אורח החיים הקשה של היהודים באפגניסטן.

הקהילה הזעירה נתנה מחסה בפונדק גם לסוחרים הודים שפעלו במקום ונחשבו בעיני המוסלמים לכופרים. הכניסה לפונדק היתה רק ביום. עם רדת

¹⁵⁸ רשימת ההרוגים בספרי יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 165

¹⁵⁹ גרג'י-חנוכת ציון, דף נא, צד א.

¹⁶⁰ יהודי העיר בני המקום דיברו בעגה בוכרית [תג'יקית-יהודית] ולא אפגנית.

¹⁶¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל 164-165, וכן הקולופון לספר 'חנוכת ציון' למולא יחזקאל גרג'י (גרג'י-חנוכת ציון) ובכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י 'קורות זמנים' (גרג'י-קורות זמנים) וכן קשאני-אפגניסטן, עמ' 11.

הערב נסגר השער על מנעול ובריח ומאחוריו ישב שוער שסקר את הבאים דרך צוהר קטן. בשבתות וחגים הפונדק היה נעול ואין יוצא ואין בא¹⁶²..

מאזאר-י שאריף (مزار شریف) Mazār-i Sharīf –

מאזאר-י שאריף, בירת הפרובינציה של באלך, היא העיר הרביעית בגודלה באפגניסטן ובה למעלה מ-300,000 תושבים על אם הדרך להראת וקאבול, כ-130 ק"מ דרומית

'המסגד הכחול'

לעיר הגבול האוזבקית טרמזו. משמעות השם: 'ההיכל האציל' המתייחס למסגד הגדול בלב העיר, המאוויר בקרמיקה בגווני כחול וטורקיז. לפי האמונה הסונית והשיעית גם יחד כאן נקבר עלי בן אבו טאלב, חתנו של מוחמד ודודנו. האוכלוסיה במקום דוברת טג'יקית ודארית (שניהם ניבים פרסיים), אך יש בה גם מיעוטים פושטונים, אוזבקים, טורקמנים והזארים. העיר מושכת מבקרים הן בשל המונומנטים המוסלמיים והן בשל השרידים ההלניסטיים, שנתגלו לא מכבר. מסורת אחרת קובעת שזרטוטרה הוא שקבור כאן והמקדש הזרואסטרי הוסב למבנה מוסלמי.

¹⁶² מישאל-אפגניסטן, עמ' 58-59. הסוחרים היהודים בקאבול היו עוינים את הסוחרים היהודים, הלשינו והעלילו עליהם בפני השלטונות. כדי לגבור על מונופול יהודי היו הסוחרים היהודים מקבצים מכל המושבה היהודית כספים וקנו במשותף את כל המלאי כדי לסלק את היהודים מן התחרות. על שירה של סוחרים שעשתה דרכה למאימאנה ראה להלן בפרק על 'קאלה נוב', עמ'...

בעיר נערכות תחרויות של הספורט המסורתי 'בוז קאשי' – משיכת הכבש. מרוץ של פרשים המושכים זה מזה, תוך כדי דהירה מהירה, פגר של כבש¹⁶³.

פרשים דוהרים בתחרות ה'בוז-קאשי'

סוחרים יהודים חיו בקהילות זעירות כשהם מתרחקים ממשפחותיהם על פני חודשים ושנים. בלילות ובשבתות הם הסתגרו מאחורי מסגר ובריח מחשש לשוד וגזל. הם קיימו בהסתר את פולחנם הדתי בפונדק סגור ומסוגר. המולא בהראת שיגר אליהם שוחט וחזן, שהתקיימו ממסחר חלקי והקהילה השלימה את הכנסותיהם¹⁶⁴. המילטון מדווח כי למרות גודלה הקטן יחסית (כשבעים נפש) בסוף המאה התשע-עשרה הייתה זאת קהילה מאורגנת למופת. הרב יחזקאל גר'ג'י כיהן כאן בקודש כרב הקהילה. בבית הכנסת התקיימו לבד מתפילות גם פעילויות ציבוריות. הרבנים קראו בפני הציבור בפרסית-יהודית הודעות ממשלתיות שנשלחו בלשון פושטו. כאן התקיימו גם אספות כלליות ונבחר נשיא הקהילה. מי שנעדר נקנס. בסוכות הוקמה סוכה גדולה ובראשה שני דגלי לאום אפגניים והמושל המקומי היה אורח הקהילה. אל המושל נלוו ראש המשטרה ואנשי שררה אחרים. הביקורים הסבו כבוד והערכה לקהילה ושיפרו את קשריהם של אנשי הקהילה עם נציגי השלטונות. בפתח הסוכה ניצבה תזמורת צבאית שניגנה את ההמנון האפגני. בל"ג בעומר נהגו לערוך הילולא. נשחטו שני כבשים שבושלו והוגשו לבאי ההילולא וזאת בנוסף לכמויות גדולות של דגים שטוגנו לכבוד המאורע. כל משתתף הדליק נר, תרם לקהילה והתכבד בבשר ודגים וקינח ביין וערק¹⁶⁵

Dupree, Nancy Hatch (1977): *An Historical Guide to Afghanistan*. 1st Edition: 1970. 2nd Edition. 163
Revised and Enlarged

¹⁶⁴ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 340, 330; המילטון-אפגניסטן, עמ' 256. מישאל-, עמ' 58-59.

¹⁶⁵ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 380, 387; מישאל, עמ' 86, 82.

בשל הקירבה לאוזבקיסטן הרבה מן הפליטים הבוכרים בשנות השלושים של המאה העשרים גנבו כאן את הגבול. הם נתגלו מייד כי היו מגולחי זקן ולבושים בלבוש שונה. מעברי הגבול היו באותם ימים תחת השגחה כבדה מחשש של החדרת מרגלים וגורמים חתרניים לאפגניסטן. עמנואל פילוסוף, שהיגר מבוכרה לאפגניסטן שנה קודם וכבר התבסס מבחינה כלכלית וחברתית, פנה בעצם השבת אל מושל העיר בתחינה שלא להחזיר את הפליטים אל מעבר לגבול:

נפלתי לרגליו בתחנונים ואמרתי בבכי ויללה: 'אדוני השר! אלה באו לחסות בצל כנפי האמאמינים... מאימת הכופרים במשה, במוחמד וכל הנביאים. הלילה לכם לשלחם בחזרה אל תחומי הרשע והזדון, הרי המה עלולים ליהרג על הגבול וילכו לאבדון בלי זכר וכבוד' השר הטוב נכנע לדברי והוציאם לחופשי¹⁶⁶

ב22 באפריל 1935 כותבים ראשי העדה בירושלים אל הסוכנות על גזירת הגירוש של היהודים מערי המסחר בצפון אל מקומות מגוריהם הקבועים. שר הפנים האפגני אמר לישראל מישאל, נשיא הקהילה האפגנית בצפון, כי היהודים משרתים את הרוסים והקונסול הרוסי במאזאר-י שאריף הוא יהודי הגר ליד בית הכנסת. כל הסוחרים היהודים משרתים את הריגול הבריטי. ראש הממשלה האשים האן, בעצת יועציו הנאצים, לא רצה לראות ריכוזי יהודים בסמוך לגבול. השלטונות שהיו מונעים על-ידי הנאצים ביקשו לרכז את היהודים בערי מפתח ולשלול את פרנסתם שהייתה מבוססת על סחר פרוות קרקול, שטיחים ופירות מיובשים. החל מאמצע שנות השלושים נאלצו היהודים להיפרד ממקום שבו התפרנסו בכבוד. בימי הכיבוש הסובייטי המקום היה בעל מעמד אסטרטגי ושדה התעופה שלו שימש כבסיס יציאה ונחיתה של מטוסי קרב שיצאו לתקוף את המוג'הדין. היא העיר הראשונה שנפלה בידי ה'ברית הצפונית האפגנית'.

שיברגאן (شبرغان, Sheberghān, Shibarghan)

העיר ממוקמת על גדת הנהר ספיד (הלבן), כ-130 ק"מ מערבה למאזאר-י שאריף על כביש הטבעת הראת-קאנדאהר-קאבול-מאזאר-י שאריף-שיברגאן-מימאנה-הראת. נמל התעופה שלה ממוקם בין שיברגאן לאקצ'ה. מתגוררים בה כיום כ-60,000 תושבים. היא הייתה אחת הערים הפורחות על דרך המשי. בשנת 1978 חשפו ארכיאולוגים סובייטים מטמון באקטריאני בכפר טילא טפה ליד שיברגאן וארכיאולוגים אפגניים גילו ממצאים נוספים שעדיין לא פורסמו. במאה ה-13 ביקר במקום מרקו פולו ושייב בספרו את המלוניס המתוקים שבה. שיברגאן הייתה לבירתו של האן אוזבקי עצמאי, בשנת 1873 הועברה לאפגניסטן במסגרת הסכם הגבולות האנגלו-רוסי. סביב העיר יש שדות מיזרע רחבי ידיים בהשקיה. בימי מלחמת האזרחים, יש סברה לפי מקורות שונים, כי בין 250 ל-3,000 אסירים של הטליבאן הוצאו להורג בירה. בסיוע סובייטי פיתחה אפגניסטן את מקורות הגז הטבעי כבר בשנת 1967, כ-15 ק"מ מזרחית לשיברגאן בפרובינציה של ג'וואן. הרזרבות של הגז שם מוערכות ב67 מיליארד מ"ק. עוד באותה שנה הניחו הסובייטים צנרת לאורך 100 ק"מ בין קלפט בברית המועצות לשיברגאן, אחד ממקורות האנרגיה החשובים של אפגניסטן.

¹⁶⁶ תיאורי עמנואל, עמ' 58; תזכיר ועד ירושלים.

שיברגאן הייתה בין ערי המסחר בצפון המדינה, שאליה הגיעו סוחרים יהודים ועשו חיל, אלא שלא אחת שילמו מחיר כבד¹⁶⁷. ישראל מישאל מספר על אחיו מיכאל, סוחר צעיר, שנסע לשיברגאן עם מלאי של בדי משי בשיירה של סוחרים. קרוב למחוז חפצם התנפלה עליהם כנופיית שודדים, רצחו את מיכאל ונטלו את סוסו ואת מלאי המשי שהיה עליו. השודד ניסה להכחיש את מעשהו, אך לאחר שהושיבו אותו על פרימוס לוהט פתח את פיו ושיחזר את המעשה לרבות מקום קבורתו של מיכאל. אולם הקבר נמצא ריק כי הכפריים שחששו מנקמה הסתירו את הגוויה. בכיכר העיר הובא הרוצח והמשפחה הייתה אמורה לבצע את גזר הדין ולכרות את ראשו של הרוצח, אולם מחשש לגורל הקהילה סרבה המשפחה לבצע את גזר הדין וביקשה לחונן את הפושע, אולם המלך אמאן אללה ח'אן סירב לקבל בקשת החנינה והתליין המלכותי ביצע לעיני ההמון את גזר הדין. היה זה המוסלמי הראשון שהוצא להורג בגין רצח יהודי¹⁶⁸.

הקהילה הזעירה הייתה מלוכדת מאוד ותחת השגחתו של המולא שישב בהראת נשלחו שוחטים וחזנים. הם גרו בפונדק שהיה סגור ומסוגר. הם סקרו את הנכנסים דרך צוהר בשער ובשבת וחג אין יוצא ואין בה¹⁶⁹. הקהילה הזעירה הקימה במקום בית-כנסת אולם בהיעדר מניין בחגים רכבו לאקצ'ה מהלך שמונה שעות רכיבה על סוס. באקצ'ה גרו עשר משפחות יהודיות והיה להם גם מקווה טהרה.

בעצה אחת עם הסוכנים הנאצים סולקו הסוחרים היהודים אל העיר הראת ממנה באו¹⁷⁰.

מְרוּ, מְרוּ, מְאָרִי (مرو, Mary Merv, Merw, Marw)

העיר הטורקמנית מְרוּ, השוכנת בצומת דרכים המוביל למשהד, אשחבאד, בוכארה וערי אפגניסטן מיקמה אותה בנקודה חשובה על דרך המסחר ההיסטורית. הנוסע אפרים ניימרק כתב במאה ה-19 על אנוסי משהד, שהגיעו לעיר מרו:

נכבדיהם לא אוכל לקרוא להם בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים הלאלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מרו במסילה החדשה הזאקספית [שמעבר לים הכספי]. גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש על ידי בית הדואר אשר במרו, אם ישע שמה אחד מנכבדי העדה...

...בעת הַסֵד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי אשר יצאה פקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה¹⁷¹. אז התאמצו [היהודים הראתים] ויקנו להם כבר ארץ ויבנו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד והראת (ורק לאחינו האשכנזים הרוסים אין כל רשות לשבת שם ומהם ראיתי רק אחדים בצבא [הרוסי]¹⁷² ויקנו למו מקום למקדש מעט). יום הכיפורים שנת

¹⁶⁷ היו יהודים שקנו כרמים באזור, אך אלו הוחכרו למוסלמים. יהודים ייצרו צמוקים מזן 'כישמיש' העסיסי והפיקו ממנו ריבות ענבים, יין וערק.

¹⁶⁸ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 180; מישאל-אפגניסטן, עמ' 44-46.

¹⁶⁹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 341; מישאל-אפגניסטן, עמ' 58-59.

¹⁷⁰ ראה 'תזכיר ועד ירושלים'.

¹⁷¹ העיר נהרסה כנראה ברעידת אדמה ונבנתה מחדש והיהודים נצטוו להטות שכם ולתת ממונם.

¹⁷² הרוסים איפשרו רק ל'ילדי החטופים' שגמרו שירות של 25 שנה להשתקע במקומות שירותם במרכז אסיה. על תולדותיה הקדומים של עיר ראה להלן, עמ'.....

תרמ"ו (1885) היה היום הראשון אשר התפללו יהודים [בעת החדשה] בבית-הכנסת על אדמת התורכמנים ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרָה [למרן]¹⁷³

בהקדמה למהדורה השלישית של עדות ביהוסף, פירוש לתהילים שכתב אביו מציין מולא בנימין גרג'י כי בשנת תרס"ג (1903) שהיו ימי כמיהה לתורה, למצוות ולמעשים טובים, יהדות בוכרה, אפגניסטן ומשהד חיפשו תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה. בהיותו של מולא יוסף גרג'י בדרכו לארץ ישראל הוא עבר במרו ויהודי העיר הפצירו בו לכהן בקהילה כמורה צדק ואכן במשך שבע שנים השתהה שם מולא יוסף גרג'י והורה להם הלכה, חינוך והדריך. שד"רים שהגיעו מהארץ למרו, וביניהם מי שהיה לימים הראשון לציון רבי אליהו פנג'ל והרה"ג נחמן בטיטו, דרשו דרשותיהם בלשון העברית ומולא יוסף גרג'י תירגם את דבריהם סימולטאנית לפרסית.

בשנת תרנ"ב (1892) פרצה במרו מגיפה ורבים מבני העיר, יהודים ולא יהודים, נספו¹⁷⁴.

יולוטאן (YOLOTAN).

עיר טורקמנית, ממוקמת 60 ק"מ דרומית למרי (מרו) כ-270 ק"מ צפונית לגבול האפגני ועוד כ-100 ק"מ עד העיר הראת. בתחילת המאה העשרים התגוררו בה כ-40 משפחות מהראת. הייתה זאת עיר מסחר ויהודי הראת שסחרו בה נהגו לשוב לבתיהם בהראת בשיירות של גמלים, סוסים ופרידות במסע שנמשך שבועות. לימים העבירו חלקם את משפחותיהם מהראת ליולוטאן וקיימו חיי קהילה שכללו בית כנסת ובו ארבעה ספרי תורה, שוחט ובית עלמין. היהודים רכשו במקום בתים וסחרו בתכשיטים ובכלי כסף וזהב, בדים ותבלינים שייבאו מאפגניסטן. בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה של לנין ובעקבותיה ההשתלטות על רכוש היהודים לפי הוראת סטלין, גל הבריחה של יהודים בוכרים עבר את יולוטאן. לאחר רדת מסך הברזל בשנת 1937, יהודים שניסו לגנוב את הגבול ונתפסו גורשו לסיביר ובית הכנסת היה לאולם ספורט והתפילה נערכה בבתי פרטיים. בשנת 1980 הקימו מחדש את בית הכנסת. בתקופת השלטון הקומוניסטי היהודים נעשו משכילים יותר ויש ביניהם רופאים, מהנדסים, מורים, כלכלנים, טכנאים ומוזיקאים. בשנת 1991 לאחר עצמאותה של טורקמניה עלו כל היהודים לארץ או היגרו לארה"ב. שומר מוסלמי בשכר משגיח על בית העלמין¹⁷⁵. בשנת 1993 היו במקום כ-500 מפליטי חומייני שגנבו את הגבול מאיראן.¹⁷⁶

סֶרַכְסִס SERAKHS - [= "שלושת הריקודים"]

נוסדה במאה ה-4 לפני הספירה. הכיבוש הערבי של המאה ה-7 הביא לביצורה בחומה ובמצודה, אך הכיבוש המונגולי הביא לחורבנה ממנו לא התאוששה עד היום. הנוסע אפרים ניימרק מציין כי המרחק בין משהד לסרכ'ס הוא בן שמונה ימי רכיבה. בזמן ביקורו היו בה כעשרה רוכלים מאנוסי משהד. העיר

¹⁷³

¹⁷⁴ סבי מולא מתתיה חנוכה חי בעיר מרו עם אשתו ושני בניו. בשנת תרנ"א (1891) עלה לירושלים לזיהארה בהותרו אחריו את משפחתו. שנה לאחר בואו לירושלים שמע כי בעיר מרו פרצה מגיפת דבר ואבועויות ובין הנספים אשתו ושני בניו. בכאב רב הקים בירושלים משפחה חדשה ובשנת 1901-1902 יצא בשליחות העדה הבוכרית כשד"ר לערי בוכארה כדי לעודד עלייה לארץ ישראל. לקראת נסיעתו תרגם לפרסית יהודית והוציא בדפוס לונדן בירושלים שתי חוברות: 'ונתנה תוקף' לר' אמנון ממגנצה, ותפסיר המיוט 'אם אפס', לר אפרים מבונה (בון), ראה על כך בהרחבה להלן עמ'...

¹⁷⁵ ראה משה מוסייב-דיל, 'יהודים מאפגניסטאן בטורקמניסטאן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 18. על תולדותיה של העיר, ראה להלן עמ'....
¹⁷⁶ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 163.

שוקמה בימיו של נאדיר שאה (1736-1747) אך לאחר מכן הוזנחה והיישוב חודש בה לאחר הכיבוש הרוסי בשנת 1884. זמן קצר לאחר מכן הגיע ניימרק. הקהילה המשהדית-אפגנית בירושלים הציעה ליוצאי סרכ'ס מגורים בבתי ההקדש שבנו האחים גול-שאולוף¹⁷⁷.

תשקורגאן ((Tashkurghan / ח'ולם (Khulm))

תשקורגאן וצמודה לה העיר העתיקה ח'ולם, הייתה מקום מושבו של החאן בטורקסטן האפגנית ששלט בין קונדוז לבאלך. ממוקמת באזור פאמיר בצפון מזרח המדינה. ח'ולם העתיקה עמדה על גדת האוקסוס, מוקפת על-ידי בוסתנים. העיר ח'ולם נהרסה על-ידי אחמד שאה אבדאלי (מאה 18), שייסד במקומה את תשקורגאן והעביר אליה את כל תושבי ח'ולם. מח'ולם העתיקה נותרו רק שרידי חורבות ואילו תשקורגאן מצויה 2-3 מיל דרומית לח'ולם, שנעשתה מרכז מסחרי רק שני במעלה למזארי-שארף. המרכז הצבאי של הפרובינציה. בתשקורגאן שיירות המסחר מהודו ומבוכרה נפגשו ומכאן נפוצו לכל חלקי אפגניסטן. במרומי הגבעה חולשת המצודה על העיר.

שרידי חורבות שערי ח'ולם (תשקורגאן) – הרים סביב לה

לתשקורגאן גורשו יהודי קאבול על-ידי עבד אל רחמן ח'אן וממנה עקרו לסמרקנד. הנוסע המיסיונר וולף מדווח כי בשנת 1832 התגוררו בער רק משפחות אחדות של יהודים. ניימרק שביקר במקום מצא בה כעשרה יהודים ובראשם מולא ברוך כהן¹⁷⁸.

¹⁷⁷ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' ק. על תולדותיה, ראה להלן עמ'...
¹⁷⁸ וולף-מחקרים (1835), עמ' 214; ניימרק-מסע, עמ' צח.

אנדכ'וי (Andkhuy)

אנדכ'וי הייתה חלק מתחום שליטתו של החאן של טורקסטן עד שהועברה לשיטה אפגנית. לפי מסורת אחת העיר נוסדה על-ידי אלכסנדר הגדול. העיירה שוכנת בקרן הצפונית-מערבית של אפגניסטן ליד נהר השירין טאגאב וכ-120 ק"מ דרומית לאמו-דאריה. בצדה המערבי היא סמוכה לגבול הטורקמני. וחיים בה כ-15,000 תושבים, רובם טורקמנים עם תערובת אוזבקית ומעט תג'יקית. אנדכ'וי הייתה אחת מעיירות המסחר בהן סחרו יהודים אפגנים ובוכרים. בראש הקהילה עמד יהודי אמיד יצחק בצלאל. בעיירה ובסביבותיה גדלו אלפי ראשי צאן מזן קראקול והפיקו מהם פרוות יוקרתיות שיוצאו לאירופה.

פועלים מקומיים מייבשים פרוות קראקול בקרוואן-סאראי באנדכ'וי

תרומתם של סוחריו הקראקול היהודים באנדכ'וי הייתה רבה. העיירה שהייתה חסרת מים הצליחה לייצא ללונדון פרוות קראקול בשווי של מיליון שטרלינג בערכים של שנת 1927.¹⁷⁹ במסגרת שיתוף הפעולה עם הנאצים סולקו מאנדכ'וי כל הסוחרים היהודים כאן שהו בחצי שנה עד שנה ובחגי פסח ותשרי נסעו לביתם. הדרך לביתם נמשכה שבועות ולא אחת הם איחרו להגיע לפני התקדש החג ונאסר עליהם להיכנס העירה ולהסב עם משפחתם עד צאת החג. לפי הנחייתו של המולא בהראת הקימו בית כנסת ומימנו שכרו של שוחט וחזן. בראש השנה תרפ"ה (1924) שהה באנדכ'וי ישראל מישאל, אז צעיר בן שבע-עשרה שנה, ולא נמצא בקהילה בת עשרים נפשות בעל תוקע. ישראל מישאל הציע שהוא יתקע בשופר, אך הקהל טען שהוא 'פלגא גופא' דהיינו אינו נשוי עדיין ועל כן אינו יכול לתקוע בשופר. מחוסר ברירה נשאל אם היה לו קרי לילה ומשהשיב בשלילה שלחוהו לטבול במי הנחל הקרים. לאחר שהוכיח כי מבין הוא את הכוונות המסתתרות מאחורי 'תקיעה – שברים – תרועה', ברך 'על תקיעת שופר' ו'שהחיינו' ותקע שלושים קולות בבת אחת. בגמר התפילה שיבחה אותו זקן המתפללים ואמר: 'אשרי יולדתך'¹⁸⁰.

¹⁷⁹ מישאל-אפגניסטן, עמ' 79-80.

¹⁸⁰ מישאל-אפגניסטן, עמ' 79-80.

קבוצה בת ארבעים פליטים בוכרים שגנבו את הגבול הסובייטי הגיעה לאנדכ'וי ונעצרו במצודה, המשמשת גם בית כלא. הפליטים סבלו מתשישות ומתת תזונה. ראש הקהילה במקום מישאל יצא לעזרתם של הפליטים שחלקם הגיעו עם מטען של חפצים יקרי ערך, יהלומים וזהב¹⁸¹. בראשית שנות ה-30 של המאה העשרים גורשו היהודים מערי המסחר הגובלות עם ברית המועצות והוחזרו לעיר המוצא שלהם הראת¹⁸².

קאלה נוב (قلعه نو, 'המצודה החדשה', Qala-i Now)

נמצאת בפרובינציה של באדגיס בצפון מערב אפגניסטן וחיים בה כיום כ-57,000 תושבים. במקום שדה תעופה לטיסות צ'רט. כאן הייתה קהילת סוחרים זעירה ולפי הנחיותיו של המולא בהראת נשלחו כלי קודש שניהלו חיי תורה והקימו בית-כנסת.

הגברים שרחקו מבתיהם לתקופות ממושכות הותירו מאחוריהם את הנשים, נשאו גלמודות בביתן לגדל את הילדים. סופר על סוחר שעזב את אשתו מעוברת ויצא למסעות המסחר. האישה ילדה בן שסירב להינשא עד שאביו יחזור ואכן האב חזר לביתו כעבור עשרים ושמונה שנים¹⁸³.

תיאור נוגע ללב על גורל ה'שוגרת', שוליות סוחרים שבגיל רך נותקו ממשפחותיהם ויצאו כשוליות לערי המסחר המרוחקות:

עומדים אנו מחוץ לעיר [הראת] והרבנים נושאים קולם ומתפללים את תפילת הדרך, תוך שהקרובים מחבקים ומנשקים את יקיריהם היוצאים לדרך. הפרידה אינה לימים או לחודשים אלא לשנים, ולפעמים לתמיד... עד יום חמישי נסענו בימים וחנינו בלילות. ביום חמישי הגענו לעיירה קטנה בשם קאלא נאוו... בעיירה פגשנו קבוצת הודים שעסקו במסחר. לפתע ניתך גשם זלעפות והכל נתכסה מים. אנשי השיירה אצו למצוא מחסה אצל ידידים או בחנות סמוכה. אני שהייתי אובד עצות, לא ידעתי לאן ללכת. בכיתי. נער בשם אפרים בא ואסף אותי לחנותו. הנער הבעיר אש, ייבש את בגדי, הכין ארוחת ערב והשכיבני לישון. לתמייתי למראה גילו הרך, סיפר לי הנער כי עוזר הוא לאביו בחנות. האב נסע להראת והשאירו בגפו.

השיירה יצאה לדרכה למחרת היום ושבתה כעבור יום בשדה, אך כבעלי נסיון קידמו את השבת במזון משובח, בתפילה, 'שניים מקרא ואחד תרגום', בסעודה שלישית ובהבדלה. ביום ראשון שלמחרת יצאו רכובים בהרים המכוסים שלג, ובכל פעם שנתקלו בחבורות רוכבים קראו 'פיטום הקטקורת' כסגולה נגד

¹⁸¹ ראה מישאל-אפגניסטן, עמ' 108-109; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 187.

¹⁸² ראה תזכיר ירושלים ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 200-202.

¹⁸³ תיאורי עמנואל, עמ' 60.

שודדים. החבורה הגיעה למאימנה כעבור אחד עשר יום, בה' בסיון תרפ"ה (28.5.1925), ערב שבועות. נראה כי המסע היה מתוכנן מראש על-פי לוח זמנים¹⁸⁴

אקצ'ה (Aqcha)

ממוקמת בצפון מערב אפגניסטן, בין באלך (80 ק"מ) לאנדכו'וי (105 ק"מ). מתגוררים בה כ-50,000 תושבים. האזור מפורסם בשטיחים האפגניים המיוחדים שלו. באקצ'ה התגוררו בשנות העשרים והשלושים כעשר משפחות יהודיות, שהחזיקו בית כנסת, מקווה טהרה ושוחט.

185

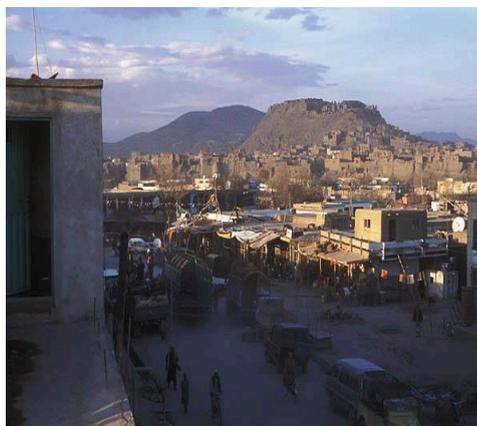
גאזני, גאזנה (غزني Ghazni, Ghazna and Ghaznī)

גאזני ממוקמת על הדרך המהירה בין קאבול (134 ק"מ) בצפון מזרח לבין קנדהאר (350 ק"מ) בדרום מערב. נמצאת בגובה 2,219 מטרים ומתגוררים בה למעלה מ-140,000 נפש. העיר היא רב תרבותית ורב-אתנית וכוללת בתוכה 50% תג'יקים, 25% פושטונים; 20% הזארים ומיעוט המונה 5% של הודים. העיר שוכנת על גדת נהר גאזני, שאורכו מגיע ל-240 ק"מ. אלכסנדר מוקדון מצא בה מקלט בחורף של 330 לפני הספירה.

עד לכיבוש המוסלמי בשנת 683 היה זה מרכז בודהיסטי והחל משנת 994 עד למפלה לסלג'וקים בשנת 1160 שלטו כאן הגזנווידים. כיבושיהם ובעיקר את צפון הודו הביאו לשם את האסלאם אך בתמורה הושפעו מן התרבות, הטקסים וסגנון הבנייה שאותם הביאו לבירתם. מחמוד, המפורסם בין השליטים הגאזנאווידיים (997-1030) הרחיב את ממלכתו וזו השתרעה מן החידקל ועד לגנגס שבהודו והשליט את האסלאם. הוא פלש להודו שבע-עשרה פעמים, בנה וקישט את בירתו גאזני. הקים בה מדרסה למדעים וריכז בחצרו משוררים ומלומדים ובכללם המשורר פירדאוסי והמתימטיקאי אל-בירוני. בשנת 1221 כבשו אותה המונגולים. מימי תפארתה נותרו שרידיהם של המצודה, המינרטים, ארמון הסולטן והמוזוליאונים של מחמוד ושל משוררים נערצים, כמו אל-בירוני. ב-1960 נתגלה בחפירות כאן פסל בודהה בגובה 15 מטרים.

¹⁸⁴ מישאל-אפגניסטן, עמ' 34 מישאל-אפגניסטן, עמ' 34

¹⁸⁵ ראה פישל-ה'וראסאן, עמ' 40-42; דופרי-אפגניסטן (1980), עמ' 313 ואילך; פרייזלר-טייטלר-אפגניסטן, עמ' 23-33.

השוק, המצודה וההומות

המינרט שהקים השולטן הגזנווידי

באהראם שאה (מאה 7)

מתנשא לגובה 43 מטרים

היהודים שהיו תחת שלטונם של הגזנווידיים לא נשארו אדישים לתסיסה המדינית, הצבאית, הכלכלית, התרבותית, המדעית והספרותית שמחמוד עורר בפעילותו ובעיקר להשלכות האסלאמיות. הפטור ממס גולגולת שניתן למוסלמים היה תמריץ לטמיעה מרצון. מי שסירב לקבל את האסלאם ברצון נאלץ לקבלו בכוח הזרוע או לברוח על נפשו ולחפש מקלט בסביבה חדשה.

לפי המסורת היהודית גזני היא גוזן המקראית, שלשם גלו עשרת השבטים האובדים, היא העיר והנהר גזני (גוזן), שלידה. רס"ג [מאה עשירית] מפרש: 'ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כורסאן'. ר' בנימין מטודלה מצא בה במאה השתיים-עשרה 80,000 יהודים [לפי נוסח אחר: 8,000 יהודים]. הוא מגדיר אותה כארץ סחורה רחבת ידיים השולטת בכל לשונות הגויים פרשנים רבניים וקראים בימי הביניים פירשו את הפסוקים שהבאנו וזיהו את מקומם בח'וראסאן, שאפגניסטן היא חלק ממנה. הפרשן יהודה אבן בלעם אומר מפורשות: 'הנהר גוזן הוא הנהר שליד העיר גזני', שבימים ההם הייתה בירתה של ח'וראסאן. וכך כותב ר' משה אבן עזרא [1055-1135] מפרש את הכתוב במלכים ב יז, ודברי הימים א ה, כו:

ויביאם לחלח וחבור נהר גוזן וערי מדי' – ואין כל ספק שאלו הם הפלכים של כוראסאן ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן. ואיש אחד [כנראה סוחר מח'וראסאן], אף על פי שאיני מאמין לדבריו, ספר לי על דבר יושבי המדינות [הערים] הללו וזולתם, שיש בעיר הבירה ההיא, כלומר בגזנה הנזכרת למעלה, משבטינו – כארבעים אלף יהודים משלמי מס המושם עליהם, וכערך הזה יש גם בשער ערי כוראסאן¹⁸⁶. לפי מקורות מוסלמיים חיו יהודים בגזני במאה ה-10 ובמאה ה-11

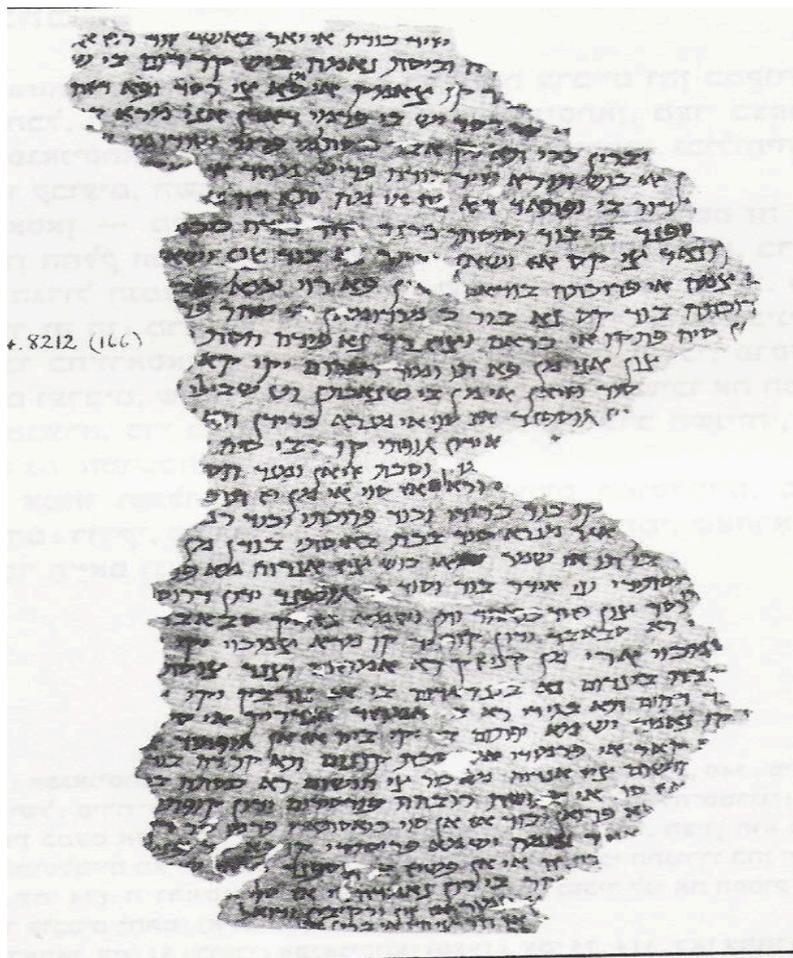
¹⁸⁶ ר' משה אבן עזרא, שירת ישראל, עמ' נט. דינור-ישראל בגולה א(1), עמ' 295. מעניין שגם חסדאי אבן שפרוט מטיל ספק בדברי הסוחרים מח'וראסאן המספרים לו על הכוזרים והוא מאשר את הנאמר בביקור של דיפלומטים מביזנץ.

ושימשו סוכנים עסקים של הסולטן מחמוד מגזני. נידהמי ארודי סמרקנדי [1110-1152] מחברו של 'צ'אהר מאקאלה' ששימש משורר בחצר הארמון, מזכיר תושב יהודי בגאזני בשם יצחק, שהיה סוכנו של מחמוד מגאזני וניהל בעבורו מכרות עופרת וכורי היתוך באזור.

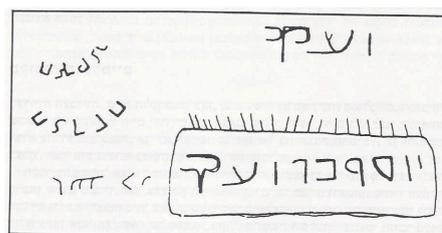
כתובות עבריות קדומות מאפגניסטן

ידיעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי. התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית היא קטע ממכתב מן המאה השמינית, שנתגלתה בחורבות מנזר בודהיסטי בדנדאן אויליק (Dandan Uiliq)¹⁸⁷

¹⁸⁷ ראה שקד-ידיעות, פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 5-6. איגרות נוספות בפרסית יהודית מצויות בגניזה הקאהירית..

העדות הכתובה הראשונה של הלשון הפרסית החדשה מהמאה השמינית, כתובה בפרסית-יהודית באותיות עבריות מזרחיות. המוזיאון הבריטי

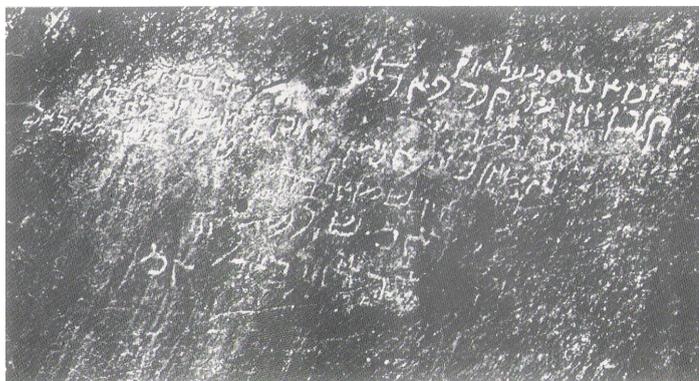

כתובות עבריות על גלוסקמאות שנתגלו בביראם-עלי, כ-25 ק"מ מזרחית לקרן, כיום מארי בטורקמניה

המקורות הממשיים מסווגים לשתי קבוצות:

1. מקורות שבכתב.
2. מציבות קבורה.

הכתובת הקדומות ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית באפגניסטן היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן¹⁸⁸ מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הריאט לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (מעבר הייסורים).

כתובת סלע מטאנג-י אזאו על דרך המשי, כנראה מן השנים 752-753 לספירה

הנינג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק. וזה נוסח הכתובות:

כתובת ראשונה:

1 יפוא בר סמאעל אז(ק)

2 קובן אין ניוי קנד פא דאלס¹⁸⁹

3 פא מור[א] ייי [יאר]

4 אש או באד אמין

תרגום

1 יפו בן ישמעאל מן

2 קובן חרט זאת [בסלע] ד אל[ול] ס

3 מבטחו בה'

4 יהי לו למושיע

¹⁸⁸ ראה הנינג-כתובות סלע, עמ' 335-342; ראפ-כתובות (1971), עמ' 41-44.

¹⁸⁹ השם 'יפוא' – יפו, מופיע גם במקרא בכתיב מלא: 'מן הלבנון אל-ים יפוא' (עזרא ג, ז). 'קובן' נמצאת ליד קאבול. לדעתו של ראפ שנת דאלס היא 1064 למניין השטרות או ד' אלול ס' 20.8.1300. שקד מעדיף את הפענוח של הנינג, דהיינו שנת 752-753. ראה שקד-פעמים 79, עמ' 6.

כתובת שנייה:

- 1 אין שמואל בר
  - 2 ראמש פושת [: נושת] ייי
  - 3 יאר-י אוי באד אמין
- תרגום

- 1 זה שמואל בן
- 2 ראמש¹⁹⁰ כתב. ה'
- 3 יהי לו למושיע אמן.

כתובת שלישית:

- 1 דוד בר אברהם אז
  - 2 קובן קי אין ניוי קנד פא ד אל[ול] ס
  - 3 פא מור (א) ייי יאר אש או באד
- תרגום

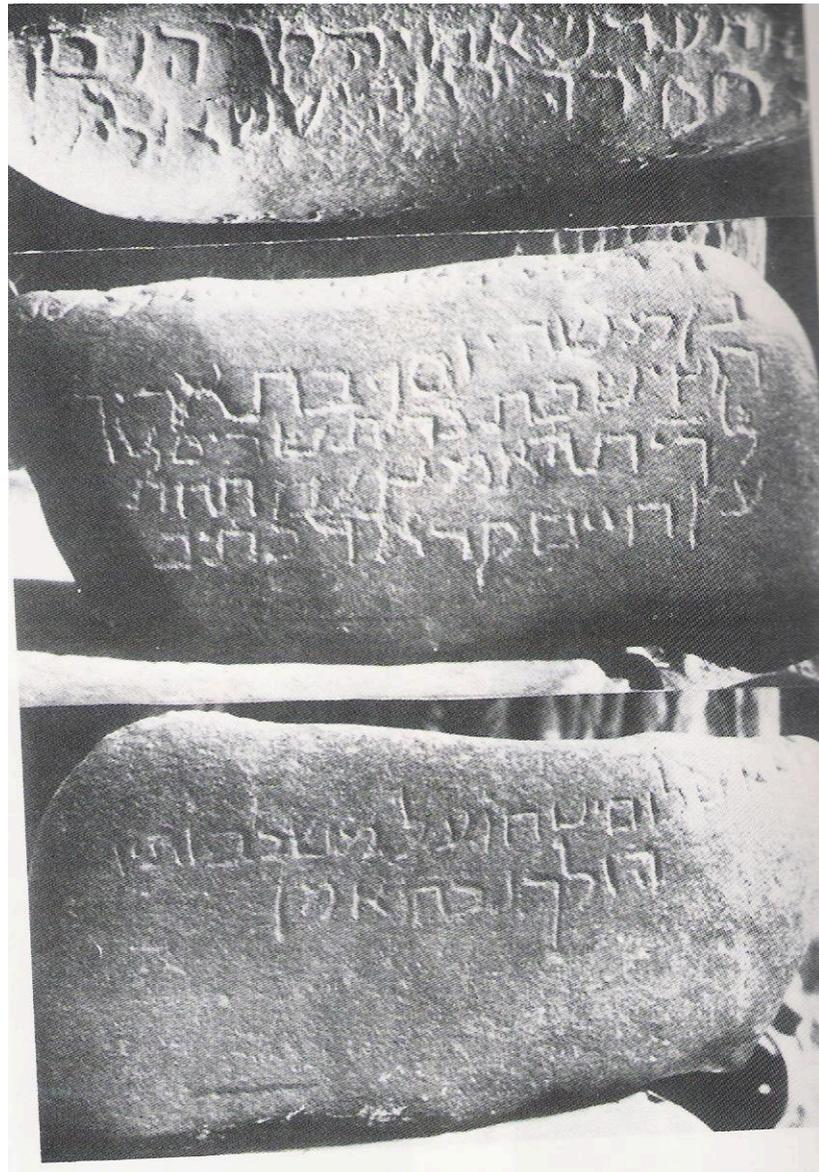
- 1 דוד בן אברהם מן
- 2 קובן שחרט כתובת זאת ד אל[ול] ס
- 3 מבטחו בה'. יהי לו למושיע.

התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית הנמצאת כיום במוזיאון הבריטי, היא מהמאה השמינית. היא כתובה באות עברית מזרחית בדומה לפרסית יהודית. היא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

הוכחה לקיומה של קהילה יהודית אנו מוצאים במציבות קבורה מן המאה השלוש-עשרה שנמצאו בבית עלמין יהודי קדום בפירוז-קוה (Firuzkuh) בירתם של סולטני גור (Gur), הקרויה בימינו ג'אם. יישוב זה, הנמצא כ-250 ק"מ מזרחית לעיר הראת על האפיק של הארי רוד, נשען על ישיבות בבל ובעיקר ישיבת פומבדיתא, קיים חיים יהודיים תוססים שכללו בתי כנסת, בתי מדרשות, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים. נוסח המצבות מעיד על חיים יהודיים שהתקיימו במקום במשך 210 שנים.

---

¹⁹⁰ ראמש = שמחה.

מצבה (3 חלקים) על קברו של אלישע בן משה יוסף מפירוז-קו
מיום כ"ד בשרי 1510 למניין השטרות – 26.9.1190

המצבה המובאת כאן היא בת שלושה חלקים משנת 1190 וזה לשונה:

חלק ראשון:

1 ופאתעדני אחי היקר הנבון

2 החסיד הירא היש(י)ש אלישע¹⁹¹

חלק שני:

3 בן משה יוסף בתאריך

4 רוזי שבת כד תשרי סאל

¹⁹¹ ופאת וְאִפֵּה [ערבית ופרסית: מת] גם בימינו מצאתי על מצבות בבתי עלמין בוכריים 'ופאת כארד' 'מת' בתג'יקית-יהודית ובמילון בוכרי-עברי-רוסי של ד"ר ח. שמעונוב ההגדרה ל'מוות' היא VAFOT ; עדני [=ומקומו בגן עדן]; הישיש [במובן מנהיג ו/או חכם במוב 'בישישים חכמה' (איוב יב, יב)]; רוזי [פרסית: ביום]; סאל [פרסית: שנה]; מצעו [=משכבו].

5 אלדי [1510 לשטרות, 26.9.1190] תהא מצעו תחת

6 עץ חיים קרא דכתיב

חלק שלישי:

7 יבוא שלום ינוחו על משכבותם

8 הולך נכחו [ישעיה נז, ב] אמן¹⁹².

המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הזה שנתגלתה עד כה היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 (19 באוגוסט 1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית. אם לא יתגלו מציבות מאוחרות יותר תהיה זאת עדות להיעלמה של הקהילה היהודית באפגניסטן במועד האמור, כנראה בשל חיסול פיס, הגירה, הגליה או המרה. בין המצבות לא נתגלו מצבות של נשים או ילדים וכנראה גם לא של פשוטי עם. תופעה זו רווחה באפגניסטן עד הדורות האחרונים¹⁹³. מרבית הקברים היו ללא מצבה והסתפקו בתלולית עפר. בין התארים של בעלי המצבות נמצאו תארים המוכרים לנו מבבל: 'אלוף [בתורה]', 'ראש הסדרנות' – 'ריש סידרא' (ראש הסדר) כלומר ראש ישיבה. רווח גם התואר 'חכם', 'מלמד'. התואר 'זקן' או 'ישיש', אינם מצביע על גיל אלא על חכמתו של האיש. במצבה מס' 21 מופיעים ברצף התארים הבאים: 'הישיש הנבון החכם היקר החתן הירא התגר', 'ראש הכנסא' (בית הכנסת), 'ראש הקהלה' 'עזרת הקהלה' ו'נשיא'. גם בדורות האחרונים מצאנו בקהילות אפגניסטן, בוכרה ואיראן, הבחנה בין המנהיג הרוחני של הקהילה לבין ה'נפיל' או ה'כלאנתר', שייצג את הקהילה בפני השלטונות וגבה מסים מן הקהילה¹⁹⁴.

בהיותה מושבה של סוחרים על חלק מן המצבות מופיע התואר 'תגר'. האזור מוכר גם בשם 'מושבת הסוחרים של בצרה', המצביע על מקורם של הסוחרים שנדדו עד לפאתי מזרח.

האם השר והטפסר אפרים בצלאל הוצא להורג?

¹⁹² ראפ-כתובות (1965), מס' 12. עמ' 32-37. יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 66.
¹⁹³ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 55. בביקור שערכתי בשנת 2004 בטרמז [Termez, Tirmiz], עיירת גבול אוזבקית הגובלת עם אפגניסטן, כ-60 ק"מ צפונית לבאלך, מצאתי בבית העלמין היהודי קברים ללא מצבות אלא עם תילי עפר. המצבות הבודדות היו בעיקר של יהודים אשכנזים. במקום מתגורר שומר מוסלמי שמשפחתו משגיחה על המקום מזה דורות.
¹⁹⁴ פרופ' שאול שקד פענח מצבות נוספות, לא רבות, אך כנראה עוד יתגלו בעתיד מצבות נוספות. האתר המדובר עבר טיפול של שודדי קברים, הסוחרים במצבות וכנראה עוד יחלוף זמן רב עד שהמצבות שהתגלגלו לידי סוחרי עתיקות יפוענחו ויחשפו עולם יהודי עשיר, שנעלם מן העולם בעקבות הכיבוש המונגולי. פרופ' שקד מדווח במאמרו בין השאר על לוח מלבני קטן ושטוח עשוי ברונזה המעוטר בשני קצותיו בעיטור דמוי עלים ומשני צדדיו כתובת בפרסית-יהודית המספרת על שם בעל החפץ או האיש שהקדיש אותו. פרופ' שקד משער שמדובר ב'אצבע' לקריאה בתורה. תגלית אחרת שטרם נחקרה היא דפי פיוט מן התקופה הטרומ מונגולית וכמובן מצבות קבורה מאותה תקופה (ראה שקד-דיעות, פעמים, 79 (תשנ"ט), עמ' 3-6).

אחת התעלומות בין המצבות והכתובות שנתגלו באפגניסטן עד היום היא מצבתו של השר והטיפסר משה בן אפרים בצלאל¹⁹⁵. מצבת שיש זו, שגובהה 58 ס"מ ורוחבה 39 ס"מ, היא יחידה במינה, עד שייתגלו מצבות נוספות, הן בסגנונה והן בעיצובה. החוקרים מתלבטים לגבי זמנה המדויק. המצבה הזאת שהייתה בשעתה כמוזיאון קאבול אין יודעים מה עלה בגורלה בימי מלחמות האזרחים. ראפ מספר כי אגא ג'אן בחבודי, היהודי האחרון שנותר בעיר באלך, סיפר לו כי כתובת זו נתגלתה סמוך לקנדאהר לפני כמה עשרות שנים והובאה משם למוזיאון קאבול. מצבה זו היא ב'צריך עיון' ובחינה נוספת עד שנגלה מצבות בסגנון דומה באזור או באזורים אחרים במרחב, שאולי היא הייתה בית היוצר משם הועברה לקנדאהר. בינתיים היא משמשת עדות היסטורית, תרבותית ולשונית.

מצבת השר והטיפסר

משה בן אפרים בצלאל משנת 1320 (?)

המצבה העשויה שיש, מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות שעליה הן אשוריות בולטות, שלא כבשאר כתובות, החקוקות על שברי אבני בזלת שחקוקות עליהן אותיות בכתב עברי-מזרחי. הכתובת כולה עברית והיא שואבת בעיקר מן המקרא. הטקסט מחורז. הדימויים לקוחים מעולמם של סוחרים כמו: 'ויפקד שטר יומו'. מן הכתובת נותרו שש-עשרה שורות וחצי בלבד. סיומו של כל חרוז מסומן בנקודה עילית. הכתובת פוענחה על-ידי ראפ בצורה משובשת וללא התייחסות למקורות העבריים של הנוסח, שמן הסתם יכולים ללמדנו על המקורות העבריים שהיו מוכרים לקהילה ובעקיפין אולי לקבוע את שייכותם לקראים, שפעלו וחיו באזור זה, או ליהדות הנורמאטיבית הסמוכה על שולחן התורני של ישיבות בבל. הכתובת המוקדשת ל'השר והטיפסר המ' משה בן אפרים בצלאל', מצביעה שהנפטר היה יהודי בעל עמדה ממלכתית בכירה ובעל מעמד בכיר בקהילתו, שהצטיין בנכסי חומר ורוח. עובדה היא שהחברה היהודית

¹⁹⁵ ראפ-כתובות (1965), מס' 21, עמ' 51; יהושע-מצבה מקאבול (תשל"ט), עמ' 348-351; שקד-כתובות, עמ' 74-76. שאול שקד, 'עדויות על חיי היהודים באפגניסטן הקדומה', משואה, גיליון 1 (ניסן תשס"ו – אפריל 2006), עמ' 10.

שבה חי ופעל יכולה הייתה להוציא מתחת ידה מצבה המעידה על חיים יהודיים עשירים הן בחומר והן ברוח בחבל ארץ זה.

מקום המצבה הוא אחיו של הנפטר (שורה 16), שמת ללא עת ובמפתיע וייתכן שנרצח או הוצא להורג (שורות 7, 13-14). במותו הותיר אחריו את אביו אפרים בצלאל (שורה 16) ואת צאצאיו (שורה 6, 14), המצביע על גיל ביניים לא מבוגר מדי ולא צעיר מדי).

הכתובת המובאת להלן, שפורסמה על-ידי ראפ, יוצאת דופן מבחינות רבות.

וזו לשון הכתובת:

- 1 נ ב ג ע
- 2 הציון הלז זרע קודש
- 3 [מצב]תה הבחור הנח[מד] השר
- 4 והטפסר המ משה בן אפרים בצלאל
- 5 אל אלקים אעתיר נפשו בטוב תלין.
- 6 וזרעו לעד י[כו]ן במעלות עולין.
- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה " יום עברה וזעם
- 8 ורצצה" יום נפל [בר]וש" הפך ללענה ורוש"
- 9 יום שהורד גאונו" כי עלו קמשונו" יום
- 10 שנפטר מבית עולמו" ויפקד שטר יומו"
- 11 מחמדת יקרים" ותפארת בחורים שמו הנל'
- 12 בראש חודש אדר נשלם תאותו" באחד
- 13 בשבת כי בא עיתו" חלחלה אחזתו ורעדה
- 14 כי בא יום הפקודה" ונטש את בניו ואת
- 15 ביתו" והלך כרצון הבורא אותו" ועזב את
- 16 [בית] אביו ביגון ואנחה" אוי לי על אחי אחה
- 17 ...[בנפ]ש מרה" חנה

פירוש:

1 נ ב ג ע - נוחו בגן עדן. ראפ רואה בראשי התיבות האלה גם כגימטריה של שנת הפטירה, לפי מניין בריאת העולם. בחישוב לפרט קטן מתקבל השנה ה'קכה, והתאריך העברי הוא: יום שבת א' באדר ה'קכה (25.1.1365). הנינג ובעקבותיו שאול שקד סבורים כי השנה היא 723-722. ראפ תרגם את 'אחד בשבת' כ-Samstag – שבת ולא הבחין כי בשורות 13-12 מוזכר אחד בשבת (ובפרסית 'יק שבת'), שהוא כמובן יום ראשון (ראה: תענית כט, ב). מכאן שחשבונו של ראפ אינו עומד במבחן. אותה שנה הייתה גם שנה מעוברת, וחזקה על בעלי המצבה שהיו

מציינים במפורש אם מדובר באדר ראשון או באדר שני, שחל ביום שני בשבוע (24.2.1365). כל המצבות שנתגלו באפגניסטן מתוארכות לפי מניין השטרות ובכולן השנה צמודה ליום בשבוע, ליום בחודש ולשם החודש. סביר להניח שראשי התיבות הנ"ל (שורה 11), שאינם תורמים למשפט או לחרוז, מתאימים יותר לשנת הפטירה לפרט גדול:
ה'פ, שהיא שנת 1320, שהייתה שנה לא מעוברת. ראש חודש אדר חל בימים שני ושלישי (12/11 בפברואר 1320). תאריך זה בא בחשבון אם הנפטר הלך לעולמו בשעות הערב של יום ראשון, שאז מונים לפי התאריך שלמחרת.

3-2 הציון הלז – על-פי הכתוב במלכים ב כג, יז: זרע קודש – על-פי ישעיהו ו, יג: 'זרע קודש מצבתה'.

4-3 השר והטפסר – שר השרים, אדם נכבד, נגיד. לפי ירמיהו מא, כז: 'פקדו עליה טפסר' במשמע של שר ונגיד. נגזרר מן 'תפתיא' ומן 'שר'.

4 הז' - ראפ מפענח 'הוד מלכותו'. סביר להניח 'המנוח'. משה בן אפרים בצלאל – השם 'בצלאל' או בקיצורו 'בצל' רווח כשם משפחה אצל יהודי פרס ואפגניסטן עד ימינו¹⁹⁶.

5 אל אלקים אעתיר – אתפלל, לפי שמות ה, ה; נפשו בטוב תלין – לפי תהלים עח, מט.

6 זורעו לעד יכון – לפי תהלים קב, כט, משלי כט, יד; במעלות עולין – כוכבם יתנשא מעלה מעלה.

7 יום צרה ותוכחה ונאצה – על-פי מלכים ב יט, ג. אולי מרמז על סופו הטראגי של הנפטר.

8 ורצצה – מן המקורות הייתה מתבקשת כאן המילה 'וצרה' אך המחבר ביקש שלא לחזור על שורה 7. ורצצה במובן של 'שבר, נפץ';

יום נפל [בר]וש – לפי 'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכריה יא, ב);

הפך לענה ורוש – צירוף של 'ההופכים ללענה משפט' (עמוס ו, יב) ושל 'ומרודי לענה וראש' (איכה ב, יח).

9 יום שהורד גאווו – לפי זכריה י, יא: יום שהורד מכס שלטונו. השווה עם שורות 7-8. כי עלו [צריך להיות: עלה] קמשונו – עלו קוצים על קברו. בחינת: 'עלו עשבים בלחיי' (ירושלמי תענית סח, ד).

10 בית עולמו – כינוי מליצי לקבר המת: 'הלך האדם אל-בית עלמו' (קהלת יב, ה, ויקרא רבה יב, תוספתא ברכות ג, כד).

ויפקד שטר יומו – צירוף זה מצביע מן הסתם על מונח שגור בקהילת

¹⁹⁶ ראה תעודה מסוכות תר"ז (1856), בחתימת בנימין בן כה"ר גאני יצ"ו בצל חזק. אצל: בן צבי-מחקרים, עמ' 331. ראה גם נצר-קהילת האנוסים במשהד, עמ' 142.

סוחרים במשמע שהגיע יום פרעון השטר, וכאן: יום המיתה, שהוא כאמור בהושע ט, ז: 'באו ימי הפקודה, באו ימי השילם'.

11 מחמדת יקרים ותפארת כחורים – על-פי יחזקאל כו, ו; משלי כ, כט. שמו

– בא להתחרז עם יומו, אך אינו תורם דבר. אולי טמון כאן מרכיב של השנה.

הנל' – ראשי התיבות האלה אינם מתחרזים. אולי הנפטר

לעולמו, אך נראה כי מדובר בשנת הפטירה (ועיין לעיל, פירוש לשורה 1).

12 נשלם [צריך להיות: נשלמה] תאומו – לפי קוהלת רבא א, לד, ג, ב: 'אין

אדם יוצא מן העולם וחצי תאווה בידו'.

13 כי בא עימו – הגיע זמן פטירתו, לפי קוהלת ז, יז: 'למה תמות בלא

עתך'.

חלחלה אחוזתו ורעדה – על-פי תהלים מח, ז ויחזקאל ל, ט.

14 כי בא יום הפקודה – יום המיתה (ראה שורה 10).

15 והלך ברצון הבורא אותו – רמז לעקידת יצחק. 'רצון' – במובן של

קורבן, לפי מלאכי ב, יג: 'ולקחת רצון מידכם'.

16 אי לי על אחי – לפי מלכים א יג, ל; ירמיה כב, יח. המחבר או יוזם

המצבה היה אחיו של הנפטר.

17 כאן שבורה המצבה. לדעת ראפ נראה שזו סופה או כמעט סופה של

המצבה.

אפגניסטן ומסורות השבטים האובדים

המסורות בעל-פה ובכתב על תולדותיו של העם האפגאני, המכנה את עצמו 'בני ישראל' [Banei Israil], הם שילוב של אגדה ומציאות. לדבריהם, הם הוגלו על-ידי בוכטו-נ-נאצר (נבוכדנאצר) [586 לפנה"ס]. הם הגיעו למסופוטמיה ומשם חדרו לפרס וממנה אל חבל הגור שבמערב אפגניסטן [שבה שלטו הגורידים]. בסביבות המאה השלוש-עשרה (הכיבוש המונגולי) הם נעים לכיוון דרום-מזרח ומגיעים לאזור הרי סולימאן הסמוך למעבר חיבר, שחיבר את אפגניסטן עם הודו [כיום על גבול פקיסטן]. לדברי אותה מסורת, אביהם הקדום הוא קיש. לבנו המלך שאול, המכונה 'מאליכ טוואלוט' (מלך משכמו ומעלה), היו שני בנים - ברכיה וירמיה. אמותיהם היו משבט לוי. לברכיה נולד בן בשם אסף ולירמיה נולד בנו אפגנה, שעל שמו נקרא העם האפגאני. בהגיעם לארצם החדשה הם נודעו כשכירי-חרב לכל המרבה במחיר. אומץ ליבם וקשיחותם היו לשם דבר בכל הזמנים¹⁹⁷.

א. השבטים האובדים במקורות ישראל – אגדה ומציאות

המונח 'עשרת השבטים האובדים' [או באנגלית: *The Lost Tribes*] הוא כינוי לשבטי ישראל שנפרדו מיהודה בשנת 930 לפני הספירה והוגלו על ידי שלמנאסר מלך אשור בשנת 720 לפני הספירה. מאז הגלייתם לא נודע עליהם דבר והם הפכו מקור לא אכזב לאגדות, לוויכוחים אתנולוגיים ותיאולוגיים ובימינו לתוכניות טלוויזיה ורדיו סנסציוניות. סיפור הגלייתם של שבטי ישראל מובא בספר מלכים ובספר דברי הימים. מצאנו במלכים ב יז:

וַיִּגְלֵ אֶת יִשְׂרָאֵל אֲשׁוּרָה, וַיּוֹשֶׁב אוֹתָם בְּחֶלֶח וּבְחָבוּר, נְהָר גּוֹזָן וְעָרֵי מְדֵי

דבברי הימים א, ה:כו, נאמר:

וַיִּגְלֵם לְרְאוּבֵנִי וְלְגָדִי וְלַחֲצִי שֵׁבֶט מְנַשֶּׁה, וַיְבִיאֵם לְחֶלֶח וְחָבוּר וְהָרָא וְנְהָר

גוֹזָן עַד הַיּוֹם הַזֶּה

החוקרים מזר ומלמט וכן אופנהיים ונוימאן מיקמו את גוזן בממלכת ארם בצפון מערב מסופוטמיה על שפתו הדרומית של נהר חבור (כיום תל ח'אלאף). בתעודות אשוריות מראשית המאה התשיעית לפני הספירה מוזכרת גוזן וגורלה המר ונזכרים כמה שמות עבריים, שלדעת החוקרים הם הגולים. לפי האגדה הם יושבים 'מעבר לנהר סמבטיון', אותו נהר מופלא הנזכר במדרש ובתלמוד: "מושך אבנים כל ימות השבוע ובשבת הוא נח"¹⁹⁸. במדרשים השונים מתייחסים לגלות עשרת השבטים: "ולא נשתיר מִיִּשְׂרָאֵל הַיּוֹשְׁבִים בְּשׁוּמְרוֹן אֲלָא אֶחָד מִשְׁמוֹנָה" (סדר עולם)

¹⁹⁷ אביחיל-ברין-שבטים; בלוו-שבטים; נמט-אוללא-אפגנים; בריטיניקה, ערך 'אפגניסטן'; שחן-סמבטיון; ניימרק-מסע, עמ' צח-צט; בן-צבי-נדהי ישראל (1963)

¹⁹⁸ מקור השם מיוונית: Sabbateion=של שבת. אחת האגדות מספרת על יום אחד בשנה הוא ט"ו בשבט שבו האילנות משני עברי הנהר נפגשים זה עם זה ומאפשרים קשר בין שתי גדות הסמבטיון. במקורות מופיע השם הזה בצורות אחרות: סמבטיון, סבטיון, סנבטיון.

"להיכן הגלה סנחריב עשרת השבטים? מר זוטרא אמר: לאפריקי; רב חנינא אמר: להרי סלוג" (סנהדרין, צד, א).

"אמר ר' יהודה בר' סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים גלה שבט יהודה ובנימין. עשרת השבטים גלו לפנים נהר סמבטיון, שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות" (בראשית רבא, עג).
 "אמרו בשם רב שמואל בר נחמן: לשלוש גלויות גלו ישראל, אחת לפנים מנהר סמבטיון ואחת לדפני של אנטוכיא ואחת שירד עליהם הענן וכיסה אותם" (ירושלמי, סנהדרין יא).
 "עשרת השבטים אינם עתידין לחזור, שנאמר: 'וישלכם אל ארץ אחרת כיום הזה' (דברים כט, כז) – מה היום הולך ואינו חוזר, אף הם הולכין ואינם חוזרין – דברי ר' עקיבא. ר' אליעזר אומר: 'כיום הזה' – מה יום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים אפלה שלהם עתידה להאיר להם" (סנהדרין קי, ב); ילקוט שמעוני דברים כט).

מזכירים אותו יוסף בן מתתיהו, פליניוס וכמה סופרים ונוסעים ערבים קדומים ומאוחרים. הנהר שימש נושא לאגדות נפלאות ומוזרות בספרות המדרשית והרבנית. מאז ימיו של אלדד הדני (המאה התשיעית) ואילך שאפו להגיע לסמבטיון או בכינויו האחר: "מעבר להרי החושך", כמה נוסעים וחולמים, שיצאו לחפש את עשרת השבטים האובדים, או את 'בני משה' ולזרזם לצאת לגאולת עם ישראל. אותם נוסעים לא הגיעו ליעדם, כי לא מצאו את הדרך או לא יכלו לחצות את הסמבטיון הגועש. לפי יוספוס מקומו בסוריה. האגדה המאוחרת קבעה את מקומו במצרים, בכוש, בחבש או בהודו. היו גם נוסעים שלדבריהם או אותו גם בארץ ישראל, בסין ואפילו בקווקז על גדות הים הכספי, או שזיהו אותו ברוסיה על גדות הֶדְנִיָּפֶר, הנשפך לים השחור. מעניין לציין שאפילו האנגלים, הדנים והיפאנים יצרו מסורות על מוצאם מעשרת השבטים, אך דומה ששבטי הפושטו באפגניסטן ובקשמיר הם הסיכוי האחרון שלנו בניסיון לגלות את שבטי ישראל האובדים.

ידועים במיוחד סיפוריו של הנוסע המופלא אלדד הדני שבין השנים 880-883 ביקר בבבל, בצפון אפריקה ובספרד. הוא ייחס את עצמו לשבט דן והסעיר את הלבבות בסיפוריו הדמיוניים על עשרת השבטים, שלדבריו חיים חיי גדודים כבני חורין. הם מצטיינים בגבורתם ומפילים חתיתם על שכניהם. אלדד הביא עמו גם הלכות מוזרות ומקובלות, לפי עדותו על עשרת השבטים. רבים מחכמי ישראל בימי הביניים האמינו לסיפוריו והיו שניסו ליישב את הסתירות שבין ההלכות שלו לבין אלו הנהוגות בתפוצות ישראל. ספר אלדד הדני נשתמר בשבעה נוסחים. דפוס ראשון יצא במאנטובה בערך בשנת 1480.

ב. מסורות העם האפגני לגבי מוצאו

המסורות בקרב העם האפגאני הן החזקות והמתועדות ביותר. בספרי היסטוריה קדומים של העם האפגאני, כמו *מז'סאן-י אפגאני* מן המאה ה-16 ובכל הכרוניקות ההיסטוריות שלאחר מכן יש התייחסות ישירה של העם האפגאני לעם ישראל. סבו של השאה האפגאני אמנוללה חיבר את הספר *תאריכי-י אפגאן*, ספר היסטורי מקיף לתולדות העם האפגאני, שבו הוא אומר מפורשות שהאפגאנים הם ממוצא ישראלי.

ריכוז העדויות גילה את הדימיון הבא בינם לבין מנהגי יהודים:

1. החוקה הפתנית ודמיונה לחוקה המקראית נפש תחת נפש, עין תחת עין, שן תחת שן.
2. הם מגדלים פיאות זקן.
3. הם מלים את ילדיהם ביום השמיני.
4. הלבוש שלהם מזכיר טלית ובגד ארבע כנפות - האפגאנים נושאים על כתפיהם ג'וי נמוז - מקום תפילה - בד באורך 3-4 מטרים מיועד לכיסוי הראש והכתפיים ובזמן התפילה פורשים אותו על הארץ. הכיסוי משמש גם כתכריך.
5. הקפדה על מנהגי נידה. איסור מגע בזמן הנידה וטבילה לאחר המחזור.
6. ייבום - כאשר אדם מת ללא ילדים אחיו נושא את אשתו.
7. כיבוד אב - מגיע לרמה של פולחן.
8. מאכלים אסורים – אינם אוכלים בשר חזיר, סוס וגמל ואינם מערבים בשר עם חלב, כי הנפש האוכלת תמות באותה שנה.
9. יום השבת הוא יום המנוחה.
10. הדלקת נרות בערב שבת על ידי הנשים הזקנות של השבט שהגיעו לגיל הבלות.
11. מורחים דם על המשקוף ועל שתי המזוזות בזמן מגיפה.
12. קיימים ביניהם שמות עבריים שאינם רווחים בקרב המוסלמים, כמו ישראל, שמואל, עקיבה.
13. חלק מן היישובים שלהם נושאים שמות של יישובים בארץ ישראל.

ג. מסורות השבטים האובדים בקרב יהודי אפגניסטן

בקרב יהודי אפגניסטן רווחה מסורת, שלפיה המקומות המוזכרים בספר מלכים ב (יז, ו) ובדברי הימים א (ה, כו) מצויים בתחומה של אפגניסטן:

1. *קְבוּר* – הוא מעבר ההרים בין אפגניסטן להודו, הקרוי מעבר ח'יבר ומאוכלס על-ידי שבטים פתאנים המאמינים באמונה שלימה שהם צאצאי בני ישראל.
  2. *קְרָא* – היא העיר הראת שבאפגניסטן, שבתקופה האחמנידים נקראה אריאה, או הרא ובימי אלכסנדר הגדול נקראה אלכסנדריה דהרא¹⁹⁹.
  3. *גוֹזָן* – היא העיר גזני/גזנה והנהר שליטה הנושא את השם גזני/גזנה²⁰⁰.
- יהודי אפגניסטן מעידים שראו בני שבטים שעל בגדיהם רקומה מנורה. היו שראו מעין מזוזה קשורה לידם והם מעוטרים בבגד ארבע כנפות, דמוי טלית ללא פתילים. בזמן התפילה הם פורסים לפניהם את הטלית לתפילה. בני השבט חיים בהכרת אהדותם.

¹⁹⁹ על העיר הראת, ראה לעיל עמ'.....

²⁰⁰ על העיר גזני, ראה לעיל עמ'.....

על כך יש להוסיף, שהעיר מאימנה שבאפגניסטן נשאה את השם הקדום 'אל יהודיה', והמוסלמים הכובשים החליפו את שמה למאימנה.

אסיר ציון באפגניסטן שמואל שבתאי דדש, שאותו ראיינתי, סיפר בריאיון ששבטי הפתאנים באפגניסטן מחולקים לשנים עשר שבטים ולתת-שבטים והם דוברים פושטו בניגוד ליהודי אפגניסטן הדוברים פרסית. לפי המסורת שבידם הם צאצאי הגולים העבריים, שנדדו בהרים ללא מנהיג רוחני עד שבא מוחמד וקיבלו את תורתו מבלי לשנות את חוקות השבטים.

אלה שמות השבטים:

1. רבאנים – בני שבט ראובן. הם מגדלי צאן וידועים כמכניסי אורחים.
2. שינווארים – בני שבט שמעון.
3. ליוואנים – בני שבט לוי. משפחת אצילים, יש ביניהם שופטים ונכבדים.
4. יונים - יהודה. אלה מנהיגי כל השבטים ומקובלים עליהם.
5. יצחק - רועי צאן וזקניהם משמשים מורים לשאר השבטים.
6. ג'אי - זבולון. חקלאים ובעלי מלאכה.
7. זאעי ח'אן - נפתלי.
8. קאק'א כיל - גד. שבט חקלאים.
9. אצ'יק זאעי - אשר.
10. אפרידי - אפרים. בני השבט ידועים כלוחמים עזי נפש שנלחמו לצד הבריטים במלחמת העולם הראשונה.
11. משפחות סולימאן כיל, דאוד זאעי, יוסף זאעי.

סיפר לי אבא נעמד מבית שמש, שעלה לארץ מאפגניסטן עם קום המדינה: "נסעתי לקנדהרה. נפגשתי שם עם שני צעירים שסיפרו לי כי הם עושים פסח וכי יש להם מנהגים הקשורים בפסח. זכור לו שבליל יום הכיפורים היה נכנס לבית הכנסת זקן גוי, שישב בפינה נסתרת והיה נשאר שם עד מוצאי יום הכיפורים ובמשך זמן הצום לא החליף מילה עם איש. בתום התפילה לבש את צעיפו והסתלק עד ערב יום הכיפורים הבא".

לפני שנים פגשתי בתל-אביב במר יעקב בן דניאל בצלאל, שעלה מאפגניסטן בשנת 1933. לדעתו, אנו מתעלמים בקלות מאחים, המכריזים בגלוי כי הם מצאצאי עם ישראל. "הם האחים הנידחים מגלות אשור. אני יכול להעיד על כך ממה שראו עיניי. בדרכי לארץ עם בני הקטן. הגענו ללינת לילה לח'אן באזור פתאני. בני היה מגודל פיאות. לפתע התקהלו מסביבי פתאנים נזעמים, משכו את הילד ממני ואמרו: 'זה אפריטאנדה' – זהו בן לשבט אפרים. ניסיונותיי לחלץ את הילד מידיהם עלו בתוהו עד שנכנס לח'אן – איש שיירות רכוב על גמל שהסביר להם שלא רק הפתאנים מגדלים פיאות אלא גם היהודים. רק אז קיבלתי חזרה את בני".

בית תה אפגני. בחזית התמונה צייד ובידו בן-צייד ורובה.

הנשיא המנוח יצחק בן צבי מצא עניין רב בשבטים הנדחים האלה וראיין כל יהודי אפגאני שיכול היה להוסיף לו מידע חדש על שבטי הפתאנים. הוא כותב בספרו 'נדחי ישראל'²⁰¹.

שבטי אפגניסתאן, שבקרבם שכנו יהודי אפגניסתאן דורות רבים, הם שבטים מוסלמים אשר שמרו ועדיין שומרים את המסורת המופלאה בדבר מוצאם מעשרת השבטים. מסורת זו, המהלכת בקרב אנשי שבטי אפגאן, עתיקה היא ויש לה אסמכתא היסטורית, עליה עמדו כמה חוקרים ותיירים, יהודים ולא יהודים, אשר ביקרו במקומות ההם, וגם אלה שעסקו במחקר ארץ זו והאוכלוסיה שלה, לפי מקורות ספרותיים בלבד. ידיעה זו מצויה בכרוניקות אפגאניות עתיקות ועליה חוזרים גם סופרים אפגאניים חדשים. דברים נתפרסמו בעניין זה גם בספרים ובאנציקלופדיות, בלשונות אירופה וגם בעברית... אולם נפל דבר בימינו: קמה מדינת ישראל והגיעה שעת עליתם של יהודי אפגניסטן. ביאתם אלינו נתנה לנו הזדמנות לגבות עדות מפי עדים חיים, עדי ראייה שבילו שנים רבות בקרב השבטים הללו והכירו מקרוב את מסורותיהם ומנהגיהם. אלה הם יהודים הסחים לפי תומם ומספרים מה שראו בעיניהם ומה ששמעו באוזניהם.

הרב א. אביחיל, העומד בראש אגודת 'עמישב', שהוקמה בשנת 1975, הביא את הדברים לכדי אמונה משיחית. בספרו 'האובדים בארץ אשור – מקורם הישראלי של שבטי הפתנים' ואחר כך בספרו 'שבטי ישראל האובדים והנדחים', מביא עדויות שלפיהן שבטי הפתאנים באפגניסטן, שבשםם העתיק הם קרואים 'בני ישראל' והם חיים באפגניסטן, בפקיסטאן ובקשמיר. הם מונים כ-20 מיליון נפש. הרב אביחיל מנסה להוכיח את קשריהם של הפתנים לשבטי ישראל האובדים.

השבטים הפתנים באפגניסטן חיים חיי שבט בסמוך לגבול הפקיסטני, לשעבר הודו. הם שבטים חסונים של לוחמים עזי נפש, גבוהי קומה ופניהם בהירים לעומת העממים האחרים באזור, אפיהם מאורכים, יש ביניהם בעלי עיניים תכולות ושער אדמוני. קשה להבדיל בינם לבין יהודי אפגניסטן.

ד. עדות מתוך ארמון המלוכה של השאה האפגני

²⁰¹ בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 217-218.

הבריטים ששלטו באזור כינו את הפתנים *Jews*. רופא צבאי בריטי בשם בלוו (Bellevue), שניהן כרופא וכמרגל בארמונות מלכי אפגניסטן בבירה הקדומה קאנדאהר, כותב בזכרונותיו משנת 1857, כי גילה שבעה ספרים היסטוריים שנכתבו בשנים 1605-1783 בפרסית ובפושטו על מקורם של שבטי הפושטו המכונים עצמם 'בני ישראל'. השבטים טוענים שמוצאם משאול בן שבט בנימין. המסורת האפגאנית מדברת על יציאת מצרים בהנהגתו של מוסא, מלווים על ידי המשכן הקרוי בפייהם 'טאבוט-י-סאקינה' – ארון השכינה. כששאול הומלך למלך הוא הוגדר כמלך משכמו ומעלה. היו לו שני בנים ירמיה ואפגאנה, שאימותיהם היו משבט לוי. בלוו, שלא היה אוהב ישראל, מציין, שפלא בעיניו שעם אציל כמו העם האפגאני לא בחר ברומאים או ביוונים הקדומים כאבות אבותיו אלא בחר בעם הנקלה רוצח האל. ללמדך, שאי אפשר להתעלם מהאמת ההיסטורית. הוא מספר כי אלפי יהודים הוגלו בצו של בוכטו-נאצר – נבוכדנאצר והובאו לקוהיסטאן-י-גור שבמערב אפגניסטן. הם שימשו כצבא שכיר לכל מעוניין. משצר היה להם המקום הם עברו לפנים הארץ. עד בואו של מוחמד הם היו סמוכים על חמישה חומשי תורה. זקני השבט הגיעו לבגדאד והתאסלמו ומשכו את כל הפתנים להתאסלם. שמותיהם העבריים הומרו לשמות מוסלמיים. האפגאנים מונים מאדם הראשון ועד אברהם אבינו 63 דורות. מאברהם אבינו למלך שאול 45 דורות. מהמלך שאול ועד קאיס שקיבל את האיסלם 37 דורות.

בלוו מוסיף ומציין כי המבנה הפיזיונומי של האפגאנים דומה מאוד לזה של היהודים. הם נושאים אישה בתוך המסגרת השבטית. הם מצטיינים בחוסר סבלנות, בהעדר ריסון עצמי, במצבי רוח בלתי יציבים, בשקדנות ובאהבה גדולה לחופש. הם נאמנים לחוקה השבטית והם מצטיינים כאנשי מדון קשי עורף. החוקה השבטית שלהם – פוכטונוואלי – מזכירה את החוקה המקראית – היא הבסיס לחיי השבט ולמנהגיו. בלוו מזכיר את טקס קורבן הפסח, את שליחת השעיר לעזאזל המדברה בימים של מגיפה. בימים אלה הם שמים דם קרבן על המזוזה. בשר הקרבן ניתן לכהני השבט. במקרים של ניאוף סוקלים את הנואפים באבנים מחוץ למחנה. אין מעבירים נחלות משבט לשבט. חלוקת הנחלות מועלית בגורל. מנהג אחר הוא מנהג העלייה לרגל למקדשים המצויים בראשי ההרים.

ה. עדות מצולמת

צוות של הטלוויזיה הקנדית ערך תוכנית על השבטים האובדים באפגניסטן. הצוות ריאין אותי ביוני 1997 על המסורות הללו. הם סיפרו כי בביקורם בקרב שבטי הפושטו בפקיסטאן ובאפגניסטן מצאו דמיון רב בין פתאנים ליהודים. לדברי אחד מאנשי הצוות, אם תלביש לפתאני בגד של חסיד לא תימצא הבדל בינו לבין חסיד ממזרח אירופה. בני השושלת המלכותית שהודחה בשנת 1973, מייחסים את עצמם ל'בני ישראל'.

בשנת 1995 פגשתי פתאני אפגאני בעיר טשקנט שבאוזבקיסטאן. הוא אישר בפניי את המסורות של העם האפגאני לגבי מוצאו הישראלי, אך לא מצא כל קשר נפשי או לאומי בין השבטים שלו לבין העם היהודי כיום ומדינת ישראל.

ו. ריאיון עם הפתאני עות'מן עבד אל-רחים ח'אן

עות'מן נולד בארה"ב. בזמן הריאיון בביתו בירושלים (13.7.1997) הוא היה בן 21, למד ארכיאולוגיה של תקופת המקרא באוניברסיטת הרווארד והגיע לארץ במסגרת משלחת לחפירות ארכיאולוגיות באשקלון. עות'מאן מתמחה בתולדותיה וחייה של אפגניסטן וקשמיר. אביו הרופא נולד בקאבול. עזב את אפגניסטן בזמן המלחמה (1972-1973) והיגר לארה"ב. אימו ילידת קשמיר. גם האב וגם האם חיים את המסורת האפגנית שאותה הנחילו לבנם, לפיה הם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו על-ידי נבכודנאצר במאה השמינית לפני הספירה והתגלגלו לאזור.

עות'מאן ביקר כמה פעמים באפגניסטן וחרש אותה לאורכה ולרחבה כשהוא מגודל זקן ולבוש בלבוש המסורתי האפגני. קרובי משפחתו נלוו אליו בסיריו. לדבריו הוא הסתובב באפגניסטן עם דרכון פקיסטאני שרכש תמורת 600 דולאר. הסיומת ח'אן בשם משפחתו מלמדת שהוא שייך לשבטים הפתאנים ואולי גם לבית המלוכה. לדבריו זאהיר שאה, המלך האפגני הגולה, חי במילאנו באיטליה בעושר. עות'מאן נפגש עם בנו של זאהיר שאה באפגניסטן, איש משכיל בעל תואר דוקטור שאינו מגלה עניין בחזרה לכס המלוכה אך הוא פעיל שטח. לגורמים אנטי מלוכנים לא היה עניין לחסל את המלך, שבזמן הריאיון היה בן שמונים שנה. לעומת זאת הטאליבאן שמר על קשר עם השאה.

סיפרתי לעות'מאן שהאפגאנים שיתפו פעולה עם הנאצים במלחמת העולם השנייה. לדבריו המלך היה חלש ומי שהנהיג בפועל את המדינה היה ראש הממשלה האשים ח'אן, שהייתה לו אוריינטאציה נאצית. הוא ראה כתובות במוזיאון של קאבול מבית הקברות היהודי העתיק בג'אם. הוא מזכיר את הכתובת עם האיזכור 'שליח'. לדבריו יש הרבה ציונים של מקומות יישוב באפגניסטן ובקשמיר המאוזכרים גם בתנ"ך. השמות קאבול, קשמיר, חצור ליד קאבול בית פעור, פיסגה, חשבון, הר נבו.

להרבה מקומות יש משמעות עברית בלבד. הוא מצא מילים וכתובות בעברית. לדבריו יש לו צילומים של תעודות עבריות הנושאות את השמות אסף, ברכיה, ישראל, בנימין. במקורות האסלאם אין איזכור של למך, אביו של נח, אבל יש מקום שמזכיר את השם של אביו של נוח - מטר למ - קבר אביו של נח למך. הקבר פונה לעבר ירושלים. לדבריו תושבי קשמיר אינם משתמשים בשם קשמיר שניתן לאזור על ידי הבריטים אלא בשם עתיק היומין כשר. לדבריו, שבטי הפושטון שמוצאם מן הערים הראת, קנדאהר, ח'וסט, לאגמאן, קאבול – הם משבטי ישראל. יש אזור שנקרא פשוטוניסטן. מסורת בקרב הקשמירים, שלהם גבול משותף עם הודו, פקיסטאן ואפגניסטן על מוצאם מעשרת השבטים. יש ספרות עניפה שנכתבה על ידי זרים. הם מכנים עצמם 'בני ישראל'. היסטוריונים קשמיריים קובעים כי הקשמירים מוצאם מבני ישראל. רבים ממנהגיהם זהים למנהגים של שבטי הפושטו וידוע על נישואים בין גברים בני הפושטו עם נשים קשמיריות.

יש שבטים שחיים במנותק משבטים אחרים. שבטי ג'ג'י ושימנוידיים גרים במעבר חיבר. הוא אסף מינהגי שינווארי ואפרידיים. לדבריו, מסוכן כיום ללכת אל אזורי השליטה של שבטי האפרידיים (תת-שבטים): יוסף זאי, יצחק זאי, אליאס ח'יל, סולימאן ח'יל. יש אנשים שנקראים כאיס-קיש כשם פרטי. לאחר התאסלמותם הם נאלצו לשנות את שמותיהם העבריים. מעט מאוד ידוע על כך. יוסף זאי באו מאזור קאבול וההזארה חיים ליד הגבול הפקיסטאני. עותמאן שוחח עם מאות פתאנים וכולם מסכימים שמקורם בעם ישראל, אך רובם נגד מדינת ישראל. לדעתו של עות'מאן יש קשר בין היהודים לבין הפושטונים קרבת דם. הוא מוכן לערוך בדיקה גנטית ולהשוות את הדם שלו לדם שלי כדי למצוא קרבה גנטית, המצביעה על מוצא משותף.

לדבריו, החוקה השבטית קובעת שאם בא אורח לטריטוריה שלך, אינך יכול לפגוע בו גם אם הוא אויבך. עליך לארח אותו כאורח רצוי, אולם בצאתו של האורח מן הטריטוריה של השבט מותר להרוג אותו. בעקבות המלחמות העקובות מדם התפזרו מיליוני אפגאנים בעולם. מי ששווה משהו עזב את המדינה. הוא מספר כי בזמן ביקורו אצלי פועלות בקבול שלוש קבוצות של מוג'הדין שנלחמות זו בזו. אין מנהיגים ילדים בני 11-12 נושאים נשק והורגים זה את זה.

בשנת 1978 היו עדיין יהודים בעיר הראת. בשנת 1995 עותמאן מצא בקאבול יהודי אחד בשם בצלאל. יש לו בת יפהפיה בקאבול שנישאה למוסלמי ועל כן הוא נשאר שם. לא נשארו בתי-כנסת בקאבול. בשוק המרכזי בקאבול הוא ראה שטיח עתיק יומין שעליו רקומות כתובות עבריות. לדברי עות'מאן, תוך עשר שנים כל המסורות ייעלמו מן העולם ולא יהיה מישהו שיידע את ההיסטוריה של העם האפגאני. המוג'הדין אינם יודעים דבר על העבר שלהם. התרבות נעלמת, המוזיקה נעלמת, השטיחים האפגאניים המפורסמים אין מי שימשיך ויארוג אותם. גם קשמיר היא קרבת למאבק בין הודו ופקיסטן.

הפקיסטנים מצד אחד והיהודים מצד שני רוצים להשתלט על קשמיר. קשמיר מעולם לא נלחמה. אין בה קיצוניות. תושביה הם חקלאים ואומנים של מלאכת יד מופלאה. המלחמה עשתה שמות באפגניסטן ובקשמיר. האפגאנים שומרים על המסורת שלהם גם בגולה. יש מסגדים לאפגאנים בכמה ממדינות ארה"ב. הם שומרים הן על המסורת האסלאמית והן על המסורת השבטית המקבילה בהרבה מובנים לחוקה המקראית.

שאלתי: "עות'מאן, שמעת ודאי על הממצאים שנתגלו באזור הגור, פרובינציה על נהר הרוז, המושך את מימיו בין הראת וקאבול. מקום מושבם הראשון של שבטי 'בני ישראל'. בעיירה ג'אם בפירוז-קוה נתגלה בשנת 1957 בית קברות יהודי עתיק ובו 88 מצבות קבורה עבריות מן השנים 1012-1249, שתושבי המקום כינו אותן 'מצבות הקסם הירוקות'. האם יש סיכוי שיתגלו עדויות נוספות בעתיד?"
והוא השיב: "אני מכיר את האזור המדובר. להערכתי, באתר הזה עוד יחשפו בעתיד גם ממצאים שיוכיחו אחת ולתמיד את מוצאם הישראלי של השבטים האפגאנים".

שאלתי: "אין 'סכנה', שיום אחד יבקשו מיליוני אפגאנים לחזור למולדת הישנה?"

והוא השיב: "מדינת ישראל אינה צריכה לחשוש, שמיליוני אפגאנים יגיעו אליה ויבקשו לממש את זכותם לעלייה. העם האפגאני הוא עם בעל אגו מנופח ביותר לגבי מוצאו והם אוהבים את המולדת האפגנית שלהם. הם מאוד עקשנים ובכך הם מאוד קרובים ליהודים".

עות'מאן יצא מביתי לנסיעה נוספת באפגניסטן. מאז עקבותיו נעלמו.

אניסות והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ואיראן

במאות התשע-עשרה והעשרים

הקהילות היהודיות הקדומות באפגניסטן, ולצדן כיתות קראיות וכיתות אחרות, הלכו והתפצלו לתת-קבוצות והתרחקו מן היהדות הנורמטיבית. הן היו גדולות במניין בימי הביניים, אך לאורך הדורות ובעיקר לאחר הכיבוש המונגולי מספר היהודים באזור הלך ופחת ורק שרידים נותרו. הסיבות העיקריות להיעלמותן של הקהילות היו השמדה פיזית, מגיפות ועקירה למקומות יישוב אחרים. בצד כל אלה פעל עליהן תהליך מתמשך של התאסלמות וטמיעה בחברה שבה חיו ופעלו. צאצאיהן של הכיתות שפרשו מן היהדות הנורמטיבית ביקשו לשוב אל חיק היהדות לאחר דורות של ניתוק, אך ראשי הקהילות ובראשם גאוני בבל פסלו אותם לבוא בקהל ישראל מחשש לממזרות ואלה נטמעו בחברה המוסלמית, כפי שמעידים מקורות מוסלמיים וקראיים. שבטי הפושטו באפגניסטן, המונים מיליונים, הם מוסלמים סונים אך שומרים עדיין על מסורת שלפיה הם צאצאי עשרת השבטים שגלו ועקבותיהם אבדו. תהיה הסיבה אשר תהיה, האסלאם אימץ אל חיקו יהודים רבים הן בכוח הזרוע והן באמצעות פטור ממסים או ביטול האשמות פליליות במחיר התאסלמות²⁰².

בצל האסלאם השיעי

תופעות של המרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ידועות לנו החל מן המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ואילך. האסלאם של איראן נהג בנוקשות רבה לכפיית האסלאם השיעי. על יהודי העיר משהד הקדושה וכן בערים אחרות באיראן נגזר לקבל בכפייה את האסלאם. רע ומר היה גורלו של מי שהתאסלם באמירה 'אין אלוהים מבלעדי אלוהים ומחמד שליח האלוהים' וחזר בו או נתפס כשהוא מקיים את מצוות היהדות. יהודי שהמיר דתו נחשב לאדם חדש וכל חטאיו מן התקופה הקודמת נמחקו. האסלאם הסוני של אפגניסטן היה פחות נוקשה כלפי היהודים. הנוסע אפרים ניימרק, שביקר באפגניסטן בשנת תרמ"ה (1885), מביא עדות של עד ראייה: "את אשר ראיתי בעיני אגיד, כי האפגני [הלא יהודי] ישנא את הפרסי [השיעי] ויאהב את היהודי, יחוס וירחם עליו ויחשבהו לאחיו²⁰³; היהודי אשר המיר דתו לא יכופר לו כל עוון אשר חטא.²⁰⁴

הסונים, בניגוד לשיעים, לא ראו בהמרת הדת דרך למחיקת פשעים. לימים חל שינוי גם בקרב הסונים של אפגניסטן ויהודי שנדון למוות יצא נקי מכל חטא אם קיבל על עליו את עול האסלאם הסוני²⁰⁵.

²⁰² יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 17-23; 88-95. נמט אוללא-אפגנים, עמ' 5-25.

²⁰³ הוא רומז למסורות השבטים האפגנים לגבי מוצאם מ'בני ישראל', ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 17-25.

²⁰⁴ ניימרק-מסע, עמ' צט.

²⁰⁵ ראה על כך להלן.

הקהילה האפגנית של ימינו ייסודה בעיקר מהגירתם של אנוסים שנאנסו לאסלאם השיעי בפוגרום הדמים של פסח שנערך ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839) בעיר משהד שבצפון-מזרח איראן, לא הרחק מן העיר הראת שבאפגניסטן. ביום זה או בסמוך לו חל באותה שנה יום 'העשורא', יום האבל של השיעים על הירצחו של עלי אבן אבו טאלב, חתנו של מוחמד, בשנת 661 באל-כופא שבעיראק. לפי אמונתם הוא וצאצאיו הם היורשים החוקיים של מוחמד.

אונס היהודים נפתח בעלילת-דם. היהודים הואשמו בביזוי זכרו של ריזא עלי והשוואתו לכלב. בתעודה משנת תקצ"ט שהובאה על ידי האנוס סמאד אקא בן יוסף דילמני²⁰⁶ מסופר על רציחתם של 36 יהודים ועל ביזה בבתי היהודים²⁰⁷. כמה מבנות היהודים נלקחו לביתו של אימאם ג'ומעא וחזרו לבית הוריהן לאחר מותו. 30 ממנהיגי הקהילה נעצרו והובטח להם שישוחררו אם יקבלו את האמונה המוסלמית שיעית יחד עם כל הקהילה. 110 שנים חיו יהודי משהד חיי אניסות תוך שמירה מלאה על זהותם היהודית²⁰⁸. שנה לאחר הפוגרום החלו אנוסים רבים לחמוק ממשהד²⁰⁹ וכעדותו של הנוסע אפרים ניימרק:

"רבים מהם נשמטו אחד אחד להראת הסמוכה שמה דרך שנים-עשר יום... בעיר הראת... ישנם כשלוש מאות בתי יהודים (כ-1,500 נפש), רובם מפליטי משהד, ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שם המשהדים בשנת ת"ר [=1840], שנה לאחר אינוסם [במשהד] מצאו שם כעשרים בעלי בתים".²¹⁰

²⁰⁶ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 105 ואילך.

²⁰⁷ על הפזורה של אנוסי משהד בימינו מספר יו"ר הקהילה. היום אין עוד יהודים במשהד. עליית היהודים החלה בסוף המאה התשע-עשרה ונמשכה עד לשנות החמישים של המאה העשרים. הם התפזרו לטהרן, בומביי, מילאנו, לונדון וניו-יורק. בארץ חיים כ-14,000 נפש המעורים בה בכל תחומי החיים. בניו-יורק חיים כ-5,000 נפש, במילאנו ובלונדון כ-1,000 נפש בכל אחת מהן. בהמבורג כמה עשרות משפחות ועוד כמה מאות במקומות שונים בעולם. הוועד הקים בית אבות בהרצל'יה שהוא מן היפים בארץ ועורך אירועי תרבות רבים והוועד מחלק מילגות לבני הקהילה במימון גבירי העדה. המיפגשים הבינלאומיים של העדה מיועדים בין השאר למציאת זיווגים מתוך העדה ומחוצה לה. הקהילה מוציאה כתב-עת בשם "מש-הד" וכן יש לה אתר באינטרנט. ראה שמואל בן דוד, '168 שנים לעלילת הדם על יהודי משהד', משואה, גל' 3, (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 8.

²⁰⁸ פירוט נרחב על פרשה זאת והשלכותיה ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-152.

²⁰⁹ מולא מתתיה גרג'י גרג'י מבקר בביקורת סמויה את הנותרים שבחרו חיי אניסות במשהד לעומת הפליטים שנטשו את האסלאם: "היראים את דבר ה' נסעו ממדינת [עיר] משהד ובאו להראת...". גם הוא עצמו היה בין הפליטים שהגיעו ממשהד להראת. בתעודה אחרת שנכתבה על ידי הנשארם במשהד נאמר, לעומת זאת, "חלק אחר מהיהודים שקיוו לעזרת ה' נשאר במשהד" (יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 110).

²¹⁰ על פרשה זו של בריחה להראת ראה ניימרק-מסע, עמ' פה-צג; בן-צבי-מחקרים, עמ' 333-334; גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143.

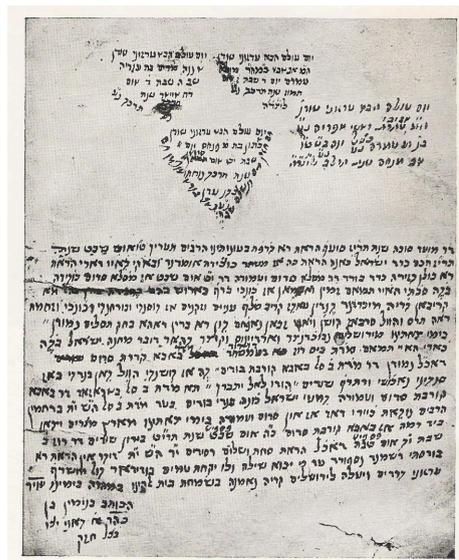
מימין: חג'י אדוניה הכהן וחג'י יחזקאל הלוי
שני אנוסים שבדרךם ממכה הקימו בתי-כנסת בגבעת שאול הבוכרית

בואם של המשהדים להראת שבאפגניסטן הפיח ביהודי הראת רוח חדשה, הן כלכלית והן רוחנית. עד מהרה היו מנהיגיה הרוחניים של הקהילה הרבנים מולא מתתיה גרג'י, מולא יוסף גול, אגא יהודה כהן ואחרים בין הבאים היו יהודים אמידים שהשפיעו על אורח חייה של הקהילה והנהיגו אותה. שמונה-עשרה שנה לאחר בריחתם של אותם אנוסים להראת שבאפגניסטן ושיבתם לחיים יהודיים גלויים, פלשו צבאות השאה הפרסי נאסר א-דין אל אפגניסטן. העיר הראת הובאה במצור ובשנת 1857 נלכדה בידי חילות פרס. עד מהרה הסתבר שהפרסים אינם שוכחים את חטאם של האנוסים שחזרו ליהדות. ביום ט"ו בשבט תרי"ז (1857) פורסם צו המגלה את האנוסים ששבו ליהדותם בעיר הראת אל משהד שממנה ברחו. ההגליה נעשתה בהתראה קצרה ביותר בעיצומו של החורף הקשה. מולא מתתיה גרג'י מתאר בכרוניקה שלו בעברית צחה:

נפלו [=התנפלו] עלינו נוגשים. מכים מכת הרג ואבדן לאמור, צאו מבתיכם, כי כן נגזר מאת המלך. והוציאו את הכול, אנשים ונשים וטף, ממקומם ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער ואין חומל ואין מרחם, ותיהום כל העיר מזעקת עניים ויתומים ולא הספיקו לקבוץ ממונם ולהכין צידה. ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר, למקום הנקרא מוסלא, ויום י"ט לשבט הסיעו אותנו משם" [על גמלים שאת שכרם שילמו היהודים]. וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר²¹¹.

עדות כתובה אחרת היא של בנימין בן כה"ר ח' גאני יצו בצל חזק, שנכתבה בפרסית-יהודית וכאן מובא צילום התעודה בפרסית-יהודית ותרגומה לעברית:

²¹¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 109-110.

פרשת גירושם של יהודי הראת בט"ו בשבט תרי"ז (1857)

מועלית בפרסית-יהודית על-ידי בנימין בצל – אחד המגורשים

במועד סוכה שנת תרי"ז [1856] לכד הסועף [האויב השיעי הפרסי] את הראת בעוונותינו הרבים צוה (ב)תאריך ט"ו בשבט שנת תרי"ז [1857] שבית ישראל (אשר ב)הראת אלה שנסעו ממשד ומשאר המקומות, סביבות הראת, (על) כולם גזר גזירה והולך למסלא נקודת ריכוז ליד הראת], סדום ועמורה [מלת קוד למשהד ומקומות מקוללים אחרים]. בי"ט בשבט נסענו ממסלא-סדום באלו קשיים: כל הארץ והשמים מקור השלג והגשם היו דבוקים זה בזה. [גם] הנוכרים בכו על מצבנו. כמה בעלי מומים [עאג'ז – עיוורים], גרים, טף, עניים וזקנים [מתן] מרעב וצמא (?) וקור וטורח הדרך ופחד חיל הגייסות [ונרמסו מתחת] הסוסים אשר לא יבינו לשון, השיבו בדרך הזאת את נפשם לאל. בימי צאתנו מירושלים נבוכדנצר וארדינוס (!) וקיצר מארבע רוחות מחנה ישראל [עמדן] באלו ביזיונות שלמים. כעבור עשרים יום באנו למשהד נכנסנו לבאבא קדרת סדום [מחנה ריכוז ליד משהד]. במשך שנתיים היינו בתוך באבא קורבת (!). כלינו הן מרעב [והן] מפחד העבדות וגם ממחלה קשה. הודו לאל יתברך, עד משך שנתיים רצופות (?) עדת ישראל היינו כלואים (?) בתוך באבא קורבת סדום ועמורה. אחרי שנתיים השם יתברך ברחמיו הרבים נתן תשועה טובה מסדום ועמורה זה (כ)בימי צאתנו מארץ מצרים יצאנו ביד רמה. מן באבא קורבת סדום יצאנו ביום ב' בשבת י"ג בטבת שנת תרי"ט וביום כ"ה בשבט הגענו לתוכי הראת [ב]בריאות ושלום. יהי רצון השם יתברך לא יתן עוד את הראת זו בידי אויב [פרסי] עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים [בראשית מט, י] ונזכה לחזות גואל הנכבד ונעלה לירושלים קריה נאמנה בשמחת בית אלהינו במהרה בימינו אוי"ר [אמן וכן יהי רצון]²¹².

הסבל הנורא שפקד את הגולים גרם למותם של כמה מהם. גולים אחרים שחששו לחייהם ולחיי משפחתם הודיעו על כוונתם לשוב לחיק האסלאם השיעי. מולא מתתיה גרג'י מספר על כך בכרוניקה שלו:

²¹² הגולה בנימין בצל העלה על הכתב את החוויות הקשות שלו. הוא אינו מספר על מעורבותם של האנגלים לשחרור היהודים ממחנה הריכוז והחזרתם להראת. ראה בן-צבי-מחקרים, עמ' 332. לוי-גירוש הראת.

וכמה בני אדם המירו את דתם בדרך מרוב הצרות ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' (דברים לב, כה).

סאת הסבל לא נסתיימה עם הגיעם לפרברי משהד. הם הוכנסו למחנה ריכוז בשם באב קודרת "מקום צר ובית כלא, והיינו שם לחרפה ולביזיון"²¹³.

יהודי איראן ואפגניסטן היו בעלי אוריינטציה בריטית ברורה. הם סייעו לסוכנים בריטים שפעלו באזור, סייעו בשחרור שבויים בריטיים, הפגישו את הסוכנים עם מנהיגי דת ופוליטיקאים מקומיים ופעלו גם כמורי דרך. לאחר הפוגרום במשהד, מביע אחד האנוסים את אהדתו לבריטים ואת תקוותו שהישועה תבוא מהאנגלים על תעודה שנכתבה על גבי כריכת סידור תפילה:

"ראשית ירחם עלינו אלוהים, שנית, במהרה יבוא המלך המשיח; ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מגלות ישמעאל הזאת"²¹⁴.

ביום 19.3.1858 מפרסם ה'ג'ואיש כרוניקל' הלונדוני איגרת מיום 12.5.1857 ששיגר המגורשים לקהילה היהודית בטהראן, ובה הם מבקשים אותם לפנות לעזרת חצר המלכות הפרסית. הם מספרים באיגרת על הזוהמה במחנה, הקרוי בפיהם 'ראבאט באבא'. הם חיים על לחם צר ומים לחץ. כמה מן הגולים התפרנסו משאיבת מים והיו קרוב להתעללויות. על המגורשים נאסר להיכנס לעיר משהד, שלמרות הסכנות קהילתה תמכה בהם ככל יכולתה. הגולים מעלים חשש שאם לא ישוחררו מכלאם, הם עלולים להימכר לעבדים או להיות מוצאים להורג.

נראה כי בשנתיים הקשות הללו נפטרו 300-400 מהמגורשים מהראת – ממחלות, מרעב, מהקור העז ומידם הקשה של שוביהם. כל אימת שנפתחו שערי המכלאה והוצאה גופה של נפטר נוסף נדרשו המגורשים לשלם כופר נפש בשיעור 15,000 טומאן, שהם 7,500 שטרלינג, לפי שער הימים ההם, סכום עצום שלא היה ברשותם.

בעקבות איום פלישה בריטית לבושר שבמפרץ הפרסי, נסוגו הפרסים מהראת שבאפגניסטן. בהסכם הפינני של הראת נכתב סעיף הדין גם בשחרורם של הגולים היהודים ללא תשלום כופר. קולונל טיילור, הנציב הבריטי בהראת, היה ממונה על הפינני של הצבא הפרסי ופעל רבות להחזרת היהודים שאותם הכיר היטב. סולטאן אחמד ח'אן, יורש העצר ומושל הראת, סירב לאפשר ליהודים לחזור לעיר הראת בתואנה שהם בוגדים. כדי לסבר את אוזנם של

²¹³ ראה גרג'י-קורות זמנים, עמ' 144

²¹⁴ הדגשה שלי – בצ"י. ראה בן-צבי-מחקרים, עמ' 325.

הבריטים הוא טען שאין להחזיר את המגורשים בשל אילוצים כלכליים. כעבור שנתיים קשות ביותר שרבים מתו בהן, הותר ליהודים במחנה הריכוז במשהד לשוב להראת בחסות בריטית²¹⁵. שני שליחים מקרב אנוסי משהד – כרבלאי אסמעיל רחמאני ואבא עבדול רחמן אהרן – יצאו לטהראן בניסיון להשיג את שחרורם של הגולים. בשובם למשהד הביאו עמם איגרת מן השאה נאצר א-דין, הפוקדת על מושל ח'וראסאן במשהד לשחרר את הגולים, אך המושל סולטאן מוראד מירזה סירב להיענות לפקודה המלכותית. המושל הודח ובמקומו נתמנה סולטאן אחמד ח'אן. הבריטים הפעילו לחץ על סולטאן אחמד ח'אן, וכך יכלו הגולים המשוחררים לחזור לבתיהם בעיר הראת לאחר שנתיים קשות מנשוא²¹⁶.

כותב על כך רבה של אפגניסטן, מולא מתתיה גרג', שהיה בין הגולים:

"עד משך שנתיים רצופות עדת ישראל היינו אסורים... אחרי שנתיים, ה' יתברך ברחמיו הרבים, נתן תשועה טובה... מן באבא קרב-סדום²¹⁷ יצאנו ביום ב' בשבת [יום שני בשבוע], י"ג בטבת שנת תרי"ט [1859] וביום כ"ה בשבט הגענו לתוככי הראת בבריאות ושלום"²¹⁸.

בהראת חידשו המגורשים את פולחנם כמימים ימימה ושבנו ליהדות שלימה.²¹⁹

מיסיונרים נוצריים במאה התשע-עשרה

פינותיה הנידחות של אסיה היו כספר חתום לנוסע האירופי במאה התשע-עשרה. מעטים העזו לחדור למרכז אסיה, בשל סכנת חיים שהייתה כרוכה במסע לאזור פראי זה. לאזור הגיעו בעיקר מיסיונרים, שדבקותם הדתית גברה על הסכנות. המומר (ממוצא יהודי) יוסף וולף, שימש בצד פעילותו המיסיונרית, גם כסוכן בריטי, שנשלח למשימות בעלות אופי מדיני-מודיעיני. המזרחן המומר ממוצא יהודי ארמיניוס ומברי, ששמו המקורי היה הרמן במברגר, התחזה לדרוויש וניצל את ידיעותיו בשפות הפרסיות והשפות הטורקיות גם לצורך התחזות אך בעיקר לצורך מחקריו הבלשניים והאנתרופולוגיים. בין השאר היה לו רקע נרחב בלימוד התלמוד ידעה של לשון הקודש והיכרות מקיפה של כתבי הקודש העבריים. הרקע

²¹⁵ ראה: W.J. Fischel, Mulla Ibraim Nathan (1816-1868), Jewish Agent of the British during the First Anglo-Afghan War, *HUCA*, XXIX (1958), pp. 331-375.
וראה פישל-הודו, עמ' 176-201; לוי-גירוש הראת.

²¹⁶ לוי-גירוש הראת, עמ' 87-89.

²¹⁷ במסורת של יהודי אפגניסטן ושל אנוסי משהד זכתה העיר משהד לכינוי גנאי 'סדום'. ראה לעיל הערה 10; בן-צבי-מחקרים, עמ' 331-333.

²¹⁸ ראה נוסח מקוצר של "קורות זמנים" (הכרוניקה של מולא מתתיה גרג') בתוך: מתתיה גרג', "עונג לשבת" (הכרך כולל גם את ספריו "תהלות דוד" ו"בית המקדש"), ירושלים תרע"ג (1913), דף אחרון.

²¹⁹ על תולדותיה ואורח חייה של הקהילה, ראה בהרחבה אצל יהושע-מנדחי ישראל.

היהודי של וולף ושל ומברי העניק להם את חסותן של הקהילות היהודיות באזור²²⁰. למיטב ידיעתנו, אף לא יהודי אחד התנצר בשל פעילות מיסיונרית. בספרים שכתבו ומברי ו-וולף תיעדו את רשמי המסע שלהם ודיווחו על חייהן של הקהילות היהודיות בזמן ביקורם. יוסף וולף מצא בשנת 1832 – 50 משפחות יהודיות (כ-250 נפש) בעיר קאבול. היהודים עסקו בייצור אלכוהול. משנמנע מהם לייצר אלכוהול הם חזרו למשהד, ללמדך שמדובר באנוסים שחזרו ליהדותם בקאבול ושבו למשהד כדי לחיות מחדש חיי אנוסים. שנים אחדות לאחר אינוסם של יהודי משהד מבקר שם המיסיונר יוסף וולף וממליץ לאנוסי משהד לפנות לֶסֶר משה מונטיפיורי ולבקש את עזרתו. הוא מציין כי בשנת 1831, 8 שנים קודם גזירת השמד, היו יהודי משהד פעילים בחייה הרוחניים של סביבתם המוסלמית ואף התקיימה ביניהם גם תנועה צופית²²¹. וולף מספר כי ראש המסגד הראשי במשהד התיר לאנוסים לצאת את העיר רק לאחר שקיבל מהם סכום גדול כשוחד. ומברי שנדד במרכז אסיה פגש בהראת בין השאר סוחרים ה'ג'ידיים' – המוסלמים החדשים המשהדים – שנדדו לצורך מסחרם בין משהד להראת. במשהד התנהגו כמוסלמים ובהראת כיהודים וכך חוזר חלילה. הוא מתאר פגישה מעניינת בהראת:

בדרך שובי מסמרקנד פגשתי בהראת [שבאפגניסטן] יהודי, ששיער כי אני חוקר עתיקות ועל כן הציע לפני חפצים שונים. אחר כך נוכח כמובן כי טעה, אף על פי כן ביקרני תכופות במלוני ומפיו שמעתי דברים מעניינים על בני אמונתו בח'וראסאן [=צפון מזרח איראן, מערב אפגניסטן והמדינות המוסלמיות שבדרום מרכז אסיה] ובאסיה התיכונה. לימים פגשתי במשהד. וכשראיתיו קראתי לו: "יהודי מה שלומך?" האיש נדהם ואמר: "למען השם, כאן אסור לך לקרוא לי יהודי, כי כאן מוחמדי אני. ואם לא אשחק תפקיד כזה אבדתי²²²."

פרשת המרתו של יצחק נעמת (1897)

מולא מתתיה גרג'י מביא בכרוניקה שלו פרשה טראגית של יהודי שהמיר דתו ולבסוף שילם בחייו. גרג'י אינו מביא את הרקע להמרה. כך כותב גרג'י:

הלך יצחק נעמת והמיר דתו ורצו ישמעלים²²³ להוליך [גם] אשתו ובניו לדתיהם [=להמיר דתם לאסלאם הסוני] והוציאו הקהל הוצאות ושוחד והיצילום²²⁴.

²²⁰ ראה וולף- יהודים (1835).

²²¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 26, 48, 100, 104, 123.

²²² ראה ומברי-מסעות (1865) (ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 123.

²²³ הכינוי 'ישמעאלים' ייחוד למוסלמים. הנוצרים, לעומת זאת, נקראו 'ערלים' (כלומר לא נימולים).

²²⁴ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 151.

גרג'י מוסיף ומציין כי בסוף חודש תמוז של אותה שנה הותקף המומר²²⁵ על-ידי שודדים ובמשך חמישה ימים היה שרוי ללא הכרה. היו אלה ימי חרדה לקהילה מחשש שמותו של יצחק נעמת יביא לפוגרום ביהודים שיתלו בהם את סיבת מותו. לאחר חמישה ימים מת יצחק נעמת. מספר גרג'י: "ביום ד', כ"ח לחודש תמוז התרנ"ז (1897) והגויים בעצמם באו ורחצוהו ויקברוהו ולא עזבוהו ביד היהודים לפי שהיה מומר".²²⁶ גרג'י מביא את סיפור מותו של המומר רק משום שלדעתו אירע נס והמוסלמים לא האשימו את היהודים במותו של המומר. כנגד גירסתו הלא מפורטת של גרג'י, המייצגת את השקפת המיסד היהודי, עומדת גירסת המשפחה, שאותה שמעתי מבן המשפחה מר פנחס נעמד, שהלך בינתיים לעולמו:

"יצחק נעמת עסק בסחר עתיקות בעיר הראת. באחד הימים מכר למוסלמי כלי כסף. לאחר שהמוסלמי בדק את הכלי, חזר למוכר והאשים אותו שהכלי אינו עשוי כסף אלא הוא מצופה כסף בלבד. התפתחה תגרה בין המוסלמי ליהודי. במהלכה מת המוסלמי ויצחק נעמת נעצר באשמת הריגתו. הברירות שעמדו אז בפניו של יצחק נעמת היו: 1. להיתלות בפומבי; 2. לשלם כופר נפש בסכום עתק; 3. להמיר דתו, ולהיות בכך איש חדש ולהציל את חייו ממוות ואת קופת העדה מחסרון כס. הנהגת העדה שידעה בעבר חיי אניסות, דגלה בתפיסה 'ישראל אף-על-פי שחטא ישראל הוא' (סנהדרין, מד: א), כלומר הצהרת ההמרה היא בגדר חטא אך אינה מוחקת את המומר ממצבת העם היהודי. קהילה שעמדה במבחן של אניסות חייתה בתקווה שהמומר ישמור בסתר על מצוות היהדות וכשיתאפשר לו ישוב ליהדות שלימה. חודש לאחר המרתו חל יום הכיפורים²²⁷. יצחק נעמת שביקש להתפלל עם כל עדת ישראל הגיע בחשאי לבית הכנסת. מוסלמים שראו אותו הלשינו עליו ובאו קנאי דת מוסלמים והרגו אותו בזמן התפילה. המוסלמים ביקשו לקבור אותו כמוסלמי והקהילה היהודית ביקשה להביאו לקבר ישראל. לאחר משא ומתן בין הקהילה היהודית לבין הנהגת המוסלמים נקבע שייקבר בקבר מבודד, שאינו בחזקתם של היהודים ואינו בחזקתם של מוסלמים. לאחר שנים עלה אחד מבניו של יצחק נעמת לארץ ישראל והעלה עמו את עצמות אביו והביאן לקבורה על הר הזיתים בירושלים"²²⁸.

מומרים מתים במגיפת דבר (1892)

²²⁵ אין לדעת אם רוצחיו של נעמת היו יהודים קנאים, מוסלמים קנאים או נקמת דם.

²²⁶ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 151.

²²⁷ גרג'י מציין תאריך אחר – חודש תמוז.

²²⁸ ריאיון עם פנחס נעמד בביתו בחולון באוגוסט 1980.

בשנת תרנ"ב (1892) פקדה את אפגניסטן מכת דבר, שהביאה למותם של אלפי מוסלמים ופגיעתה הייתה קטנה יותר בקרב היהודים, שהקיפידו על רחצה, טהרה ונטילת ידיים. כותב על כך גרג'י בכרוניקה שלו:

"סוף חודש שבט [תרנ"ב-1892] מתו ג' [=שלוש] נשים ושני אנשים מומרים²²⁹.

במקום אחר בכרוניקה הוא מציין:

ומתו כמה אלפים מן הגויים אבל ת"ל [=תודה לאל] בתוך היהודים לא היה [הדבר] כ"כ [=כל כך] חזק, אבל מתו כמו ה' נשים.

בשתי ההודעות מדובר בחמישה נספים. יש להניח כי 'שני אנשים מומרים' היו כנראה נשים מומרות, שמן הסתם נישאו למוסלמים והמירו דתן²³⁰. השאלה שראויה להישאל: האם היו מומרים או מומרות נוספים שלא מתו במגיפה?

המרות-דת במאה העשרים

בדרכו לארץ ישראל בשנת תרצ"א (1931) שהה הרב חזקיה הכהן רבין, רבה של בוכרה, בעיר הראת. רבים מבני העדה ביקשו לפגוש את הרב. היו כמה נשים שבעליהן התאסלמו ואלה סירבו לגרש את נשותיהם, מה עוד שבקהילה לא היה מקובל לתת גט לאישה. אנשי הקהילה הפצירו ברב שיעשה למען הנשים הללו שנותרו עגונות. במתק לשונו הצליח הרב לשכנע את הבעלים הסוררים וסידר גיטין לכל הנשים והן הותרו מכבלי עגונות²³¹. אבא נעמד מבית שמש מפעילי העדה האפגנית בהראת, שהלך בינתיים לעולמו, סיפר לנו על שלושה מקרים של המרת דת, הזכורים לו משנות השלושים של המאה העשרים:

(1) יוכבד משהדי, רווקה שהגיעה לפרקה ולא נמצא לה גואל בקרב בני הקהילה, נעתרה לחיזוריו של מוסלמי, התאסלמה ונישאה לו.

(2) שוליית קצבים יהודי שיחק משחק מסוכן בסכין קצבים בידו עם שוליית קצבים מוסלמי שעבד בחנות סמוכה בשוק. הנער היהודי כרת תוך כדי משחק את אפו של הנער המוסלמי.

²²⁹ גרג'י, עמ' 156.

²³⁰ היו רווקות מתבגרות, שלא מצאו את זיווגן בגיל רך [12-13] ונחשבו לח'אנה מונדה [נשואות בית – בתולות מזדקנות], שייעדו אותן כאישה שנייה או שלישית, או ייעדו אותן לאלמן זקן או לבעל מום (ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 394).

²³¹ ראה זרח כוכב מיעקב, עמ' ריא-ריד.

קמה מהומה בשוק והנער היהודי הובא למעצר. הוריו של הנער שחששו לגורלו פנו לקאדי וביקשו שיאסלם אותו ובכך יציל את חייו של הנער. הקאדי איסלם את הנער ואימץ אותו לבן. לאחר שנרגעו הרוחות וחלף זמן, שיחדו הוריו של הנער את הקאדי, חילצו את בנם והעלו אותו לארץ ישראל, שבה חזר ליהדותו.

(3) צעיר יהודי שהסתבך בפלילים (תופעה נדירה בקהילה), ביקש להתאסלם לפני שיושלך לכלא וזאת מחשש שידם של אסירים מוסלמים בכלא תהיה בו. לפי גרסה אחרת חשש הצעיר ממאסר כדי לא לפגוע בתדמיתה של הקהילה היהודית, שהקפידה על שמירת החוק. לימים עלה הצעיר לארץ וחזר ליהדותו²³²

סיפר לנו רבה האחרון של הראת, הרב משה נעמד, על המרת דת מרצון בשנות השבעים של המאה העשרים: נערה יהודיה התאהבה בצעיר שיעי, שסחר עם אביה בעיר הראת. הזוג נסע בחשאי לקאבול ונישא שם בפני בית-דין מוסלמי, לא לפני שהנערה חתמה על הצהרה כי התאסלמה מרצונה החופשי. הניסיונות להחזירה למשפחתה עלו בתוהו. לבני הזוג נולדו שלושה ילדים. כאשר פלשו הרוסים לאפגניסטן בשנת 1979 הוצא הבעל המוסלמי להורג באשמת ריגול והאישה נישאה לאחי בעלה²³³.

סיפר לי הפתאני עות'מאן עבד אל רחים ח'אן בביקורו בירושלים ביום 13.7.95, כי בשנת 1995 פגש בקאבול יהודי בשם בצלאל שבתו היפהפייה נישאה למוסלמי ובצלאל סירב לעזוב את קאבול כל עוד בתו חיה שם.

התמונה העולה מן המאמר מצביעה על כך שכמעט כל המקרים של המרת הדת נעשו מתוך איום וכפייה ורק במקרים הספורים של קשרי נישואין של בת ישראל למוסלמי הם נעשו מתוך שיקול אישי. יהודי אפגניסטן היו קשורים בטבורם לתורת ישראל ולדת ישראל והרבנים שלטו על קהילתם ביד רמה²³⁴.

²³² סידרת ראיונות של המחבר עם אבא נעמת בשנים 1974-1975. ראה תעתיק ההקלטה במכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה מס' ק/886-9; 745-733. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים הושלכו יהודים לכלא בהשפעת הסוכנים הנאצים שפעלו באפגניסטן. היו יהודים שמתו בכלא מחמת עינויים. יהושע, עמ' 208 מובא סיפור עלילת דם; בעמ' 232, שם, 46 יהודים הואשמו באחזקת יין; בעמ' 246-250, שם, מובא סיפורו של אסיר ציון שמואל שבתאי דדש, שהושלך לכלא במשך 15 שנים בעוון סיוע לא חוקי ליהודים.

²³³ ריאיון עם הרב משה נעמד, שעלה ארצה לאחר הפלישה הסובייטית. הריאיון נערך בביתו בתל-אביב ביום 5 בספטמבר 1984.

²³⁴ ראה בהרחבה אצל יהושע-מנדחי ישראל.

נפתלי אברהמוב – שנתיים באפגניסטן (1928-1930)

זיכרונותיו של מורה עברי מארץ-ישראל

פירש והוסיף הערות והקדמה

בן-ציון יהושע-רז

תעודה מאלפת על הקהילה היהודית באפגניסטן בין השנים 1928-1930 הותיר בידינו נפתלי אברהמוב, צעיר יהודי יליד אפגניסטן, שנענה לאתגר שהציב המלך הרפורמטור אמאן אללה ח'אן [אָמְנוּלָה ח'אן]²³⁵ בפני מורים מהמערב ויצא לשנות את פני החינוך השמרני של יהודי אפגניסטן. הוא יצא מהארץ ביום 27 באוגוסט 1928 והגיע לעיר הראת ברכב כעבור 34 ימים – ביום א' דחול-המועד של סוכות תרפ"ט (13 בספטמבר 1928).

נפתלי אברהמוב נולד ביום ז' בכסלו תרס"ו (5 בדצמבר 1905) בעיר הראת שבאפגניסטן לאביו יעקב ולאמו שרה לבית דויד. בילדותו הגרה משפחתו לעיר מָרְב, כיום מְאָרִי, בטורקמניסטן שבחבר העמים. בשנת 1913 עלתה משפחתו לארץ-ישראל והתיישבה בירושלים. נפתלי התחנך בירושלים והוסמך כמורה בבית-המדרש למורים העברי בירושלים, מיסודו של דויד ילין.

המורה נפתלי אברהמוב
1905-1968

המלך אמנוולה ח'אן
1892-1960

²³⁵ אמאן אללה ח'אן (1892-1960) אמיר אפגניסטן (1919-1926) ומלכה (1926-1929). השיג עצמאות לארצו ושחרר אותה מן הכיבוש הבריטי (1919) ועשה את ארצו לממלכה (1926). בהשפעתם של אתא טורק וריזא שאה פהלאווי, ביקש להכניס רפורמות מערביות בארצו, למורת רוחם של כוהני הדת. במרד שפרץ בשנת 1929 נאלץ לברוח על נפשו ומצא מקלט בשווייץ. ראה דופרי-1980, עמ' 441-457; יהושע-מנחם ישראל, עמ' 176-183.

רבני העדה וקברניטיה באפגניסטן לא ראו בעין טובה את הצעיר גלוי הראש וגלוח הזקן, שלדעתם בא לכרסם במעמדה של ההנהגה המסורתית ולפגוע בדפוסי החינוך שמקדמת דנא. הצלחתו של המורה נפתלי עם הנוער הדביקה בו תוויות של מסית ומדיח ומולא אשר גר'י, רבה הראשי של העדה, שהיה בן בית אצל מושל הראת איברהים ח'אן, הביא את העניין להכרעתו של המושל. לאכזבתו של הרב פסק המושל לטובת הצעיר והרפורמות החינוכיות שלו. לאחר ביקורו הראשון של הצעיר בארמונו של המושל איברהים ח'אן (דודו של המלך הרפורמטור), נזף בו מולא אשר גר'י משום שלדעתו נפתלי אברהמוב לא נהג לפי כללי הנימוס המקובלים במיפגש שבין נתין או אורח לבין המושל הנסיך. לטענתו, נפתלי לא היה כנוע במידה מספקת ואף עמד זקוף-קומה בפני המושל²³⁶.

צעירי העדה שהתחנכו אצל נפתלי אברהמוב זכרו לו חסד ידיעתם בלשון העברית המודרנית. הוא הצליח לתרגם למענם את 'ירושלים' [כינויה של ארץ-ישראל כפי יהודי אפגניסטן] השמימית, שאליה התפללו ואליה ערגו, לארץ-ישראל חלוצית הבונה שממות וממתינה ליהודים שיבואו בשעריה וייעשו לבניינה. תלמידיו בעיר הראת למדו ציונות וידעו לשיר את שירי ארץ-ישראל. השפעתו על הצעירים בשנתיים ששהה שם הייתה עצומה. לימים אף מרדו חלקם בהנהגה הוותיקה, ששמה מכשולים בדרכם של בני הקהילה שביקשו לעלות לארץ-ישראל כאיש אחד.

אברהמוב התחייב לשרת כמחנך בקהילה היהודית בהראת במשך חמש שנים, אולם המהפכה שהתחוללה באפגניסטן בשנת 1930 והדחתו של המלך הרפורמטור אמאן אללה ח'אן, אילצה אותו לברוח על נפשו כעבור שנתיים בלבד (1928-1930) מעבר לגבול האיראני מחשש שהמורדים ייפגעו בו. לאחר שחצה את הגבול שימש במשך כמה שנים מורה ומחנך ברשת 'כל ישראל חברים' (אליאנס) באיראן ובדפי יומנו מאותה תקופה, השמורים אצל בתו, עולה נימת ביקורת כלפי ראשי אליאנס באיראן.

עם שובו לארץ השתלם נפתלי אברהמוב בשפות אירופיות ובמסחר והיה מחלוצי התעופה בארץ-ישראל. הוא ייצג בארץ את חברת ק.ל.מ. ומשנת 1935 ייצג את החברה המצרית 'מיצר אירליינס', שקישרה בין ארץ-ישראל למדינות ערב השונות. במלחמת העצמאות סייע בהעברת המטוסים הראשונים מצ'כוסלובקיה²³⁷.

זיכרונותיו של אברהמוב עשירים בחומר רקע על יהודי אפגניסטן, על מצב היהודים בימי מהפכה ועל החברה האפגאנית וקורותיה בימיו. למרות שחינוכו היה מתקדם ואורח חייו מערבי, אין הוא מביט בקהילת האם של יהודי אפגניסטן מגבוה אלא רואה את עצמו חלק מן הקהילה. עם זאת, הוא בוחן תופעות שונות בכלים מערביים שרכש. אין הוא עושה אידיאליזציה של ההווה המקומית, גם אם היא קשה בעיני מי שהגיע ממרחקים, אלא מתאר הוא את נתחי החיים על יופיים ועל כיעורם.

²³⁶ יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 176-177, 439-440.

²³⁷ לפי עדותה של בתו הגב' ליאורה ברנשטיין.

מעניו הפקוחות של נפתלי אברהמוב לא נעדר דבר. במרכז זיכרונותיו עומדת פעילותו החינוכית (סעיפים ו-י, כג). פרקים אחרים מתייחסים לקהילה ולהנהגתה (ב, כג); הנהגת המדינה האפגאנית, העם האפגאני ויחסו ליהודים (ב, כב, כד, מא, נה); עלילות דם ואנטישמיות בהשראה פאן-ערבית ופאן איסלאמית (נו-נח); המבנה הפוליטי והשבטי כגורם למהפכות (כא, כח-לב, לז-מ, מב-מד); ענישה ונקמת דם (לה-לו); דיוקן של הקהילה בימי פוגרום (לט-מ); מחזור השנה ומחזור חיי אדם ומנהגיהם (ד-ה, כד-כו, מד); רפואה עממית ומאגיה (ד, יא-יח, כו); גורמי תמותה ומגיפות (יח-כ); מוצאם של יהודי אפגניסטן ושל שבטי ישראל האובדים (מו-נא); הכנסת אורחים בקהילה (ה, נב); המוסיקה האפגאנית ומקורותיה (כו). זאת תעודה חשובה ביותר להבנת חיי היהודים באפגניסטן בראשית המאה העשרים.

אברהמוב ממשיך, למעשה, את מפעלו המיוחד של מולא מתתיה גרג'י, שבימונו 'קורות זמנים' הביא תיאור כרונולוגי מן השנים תקצ"ט - תרע"ו (1839-1903)²³⁸. גרג'י התייחס לאירועים ברמה כללית של מדינה וקהילה, אברהמוב מביא תיאורים בעיניו של 'כתב-שטח'. הראיה המיוחדת של צעיר החזור אל מחוזות ילדותו מוסיפה לכתובתו רבדים נוספים גם של תיאור עולם של אמונות ודעות ופולקלור מקומי תוסס. השנים שחי הרחק מן האזור הטביעו בו חותם רחוק כל כך מנופי מולדתו. ביקורתו של אברהמוב היא רק כלפי מי שניסה לנשל אותו ולמנוע ממנו להכניס רפורמה בחינוך היהודי ולשרש אמונות תפלות כגון פחד מפני שדים. אין הוא מלגלג על קהילתו אלא מרחם. ההפגנות שהוא עורך נגד האמונה בשדים כללו לחרדתם של בני הקהילה, ביקורי לילה בבתי קברות ובבתי-כנסת. הוא אכל 'זבחי מתים' שהוצבו בבית המרחץ כדי שבביקורם הלילי יסעדו את ליבם ויושיעו חולים ואומללים. הוא אכל זבחי מתים מבלי שיאונה לו כל רע. הוא מקבל בקהילה מעמד של עושה ניסים. כמי שהגיע מירושלים הוא מוגן מפגיעת שדים ובני הקהילה מיחסים לו כוחות מאגיים לסלק את רוחה של לילית שנכנסה לגופה של אשה בת שבע עשרה שכבר היו לה ארבע לידות.

הניסיון לעשות רפורמה חינוכית ומחשבתית בתפיסת עולמה של קהילה שמרנית, שהוא בשר מבשרה, היא שהריצה את הצעיר בן ה-23 מירושלים ולמרות הזמן הקצר הוא מצליח להחדיר רוח חדשה של קידמה ומרד בדור הצעיר²³⁹. יומנו של נפתלי אברהמוב הוא תעודה אוטנטית בעלת חשיבות של עד ראייה ושמיעה, בעל יכולת ניתוח, משנים הרות גורל בתולדות יהודי אפגניסטן. נפתלי אברהמוב הלך לעולמו בתל-אביב ביום כ"א באדר תשכ"ח (21 במארס 1968).

²³⁸ ראה גרג'י-מסעות; גרג'י-קורות זמנים.

²³⁹ בכינוס של יוצאי אפגניסטן שאירגנה המחלקה ליוצאי ארצות המזרח בהסתדרות הכללית ביום 3 באפריל 1950, נפגש נפתלי אברהמוב בתלמידיו לאחר עשרים שנים. הם עלו בינתיים לארץ והתערו בה. במפגש סיפר אברהמוב על עבודתו החינוכית ועל הוראת עברית מודרנית בעיר הראת.

שנתיים באפגניסטן²⁴⁰

יומן

מאת נפתלי אברהמוב

א. המסע מארץ-ישראל להראת

צעיר בחיים וחסר נסיונות התקשרתי בשנת 1928 עם ממשלת אמאן אללה [אמנולה ח'אן], מלך אפגניסטן המתקדם, לשמש מורה לנתינים היהודים²⁴¹. בדרכים וכבישים מימי בראשית עברתי במכוניות מימי מתושלח את ארצות סוריה ועיראק, חציתי את פרס הגדולה לכל רחבה ולבסוף [לאחר] שלושה שבועות של טלטולי נסיעה מפרכת וחילוץ עצמות הגעתי בערב חג הסוכות [תרפ"ט – 28 בספטמבר 1928]²⁴² לגבול הצפון של מחוז חפזי, לפתחו של 'אשלאם קלעה' [מבצר האסלאם], מבצר זה הוא אחד מתשע מאות תשעים ותשעה המבצרים שנבנו לכל אורך גבולותיה של פרס במאה החמש עשרה בפקודתו של המלך המפואר שח עבאס הגדול. תשע מאות ותשעים ותשעה המבצרים הללו נועדו בשעתם להגן על גבולות האימפריה הפרסית. כיום משמשים שרידיהם מקום לינה לעוברי-אורח ולבהמתם היגיעים מעמל הדרך הקשה, ששוודים אורבים בה בלילות.

חברי לנסיעה בדרך פרס היו אפגני זקן, עולה רגל החוזר ממכה הקדושה, ושני סוחרים עשירים הנוסעים בעסקיהם ויהודי אחד מגלות אפגניסטאן. לפי חשבוננו צריכים היינו להגיע עוד באותו ערב לעיר הראת, הרחוקה כמאה ועשרים ק"מ מן הגבול, אבל מושל הסֶפֶר יצא עם אנשיו לצוד ציד. כל היום חכינו לו ובערב כשחזר עיף מן הצייד, שלא עלה יפה, דחה ברוגז את בקשתנו לבדוק את הדרכיות [דרכונים] מיד כדי שנוכל להמשיך את דרכנו בבוקר השכם. רוגז הייתי. לא די שבילינו את זמננו לשוא במקום נידח זה, ועוד עלינו להוציא כאן לשוא את חצי היום השני, אבל הלה השיב בזעף: 'לא אירופה כאן, ולעתיד בחור, שמור את לשונך פן תתחרט...!'

²⁴⁰ תודתי הלבבית לגב' ליאורה ברנשטיין על שהעמידה לרשותי את כתב-היד של היומן וכן את ארכיונו הספרותי של אביה.
²⁴¹ המלך אמאן אללה, הרפורמטור האפגני, נסחף לרעיון קידומה של המדינה בעקבות אתא טורק. לצד חידושי הטכנולוגיה, חינוך מודרני לבנים ובנות, אימץ המלך סממנים חיצוניים. הוא דרש מן הגברים להסיר את הטורבנים ולחבוש מגבעת אירופית. מן הנשים דרש להסיר את ה'בורקה' ואת הרעלה שכיסו את פניהן. אברהמוב היה המורה היהודי היחיד.

²⁴² מתוך נתוני הדרכון של אברהמוב, שהמציאה לי בטובה בתו ליאורה, אנו למדים כי הוא עזב את הארץ ביום 27 באוגוסט 1928 והגיע להראת ביום 30 בספטמבר 1928, דהיינו כעבור 34 ימים. לפני המצאת הרכב המוטורי נמשך מסע זה על גבי בהמות ובספינות כ-70 יום ומי שהלך ברגל הגיע למחוז חפזו כעבור חמישה חודשים רצופים (ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 258-261; גרגי-מסעות, עמ' 263-289; מישאל-אפגניסטן, עמ' 21-22). מצודות השמירה של עבאס הראשון-הגדול (1557-1628) היו לימים לקרוון-סאראיי אכסניות לעוברי אורח, ראה ניימרק-מסע, עמ' צח. ניימרק שקדם לאברהמוב בארבעים וחמש שנים מספר: "מימי עבאס שאה, אשר הרבה לבנות בתים כאלה בכל רחבי ארץ פרס, במ ילינו הנוסעים...". על עבאס הראשון 'הגדול' [1557-1628] ומפעלי הבנייה שלו ראה בערך עליו ב- *Encyclopaedia of Islam*, מהדורת Brill, Leiden 2007.

קבלת פנים 'אדיבה' זו בגבול הארץ שהתחייבתי לעשות בה חמש שנות חיים עשתה עלי רושם קשה ומדכא. ולולא השינוי הפתאומי שחל במושל הגבול משראה את הדרכיה הבריטית [דרכון מנדטורי] שלי, דומני שהייתי חוזר מדעתי [חוזר בן] להוסיף לנסוע בארץ 'מתקדמת' זו, אבל הדרכיה חוללה נפלאות. כשראה אותה המושל, שינה את טעמו עד כדי הכנעה ואף פטרני בלא לבדוק את חפצי כמקובל. נסעתי איפוא הלאה. מפני קלקול המניע במכונה [תקלה במנוע המכונית] הגענו לעיר הראשית [הראת] רק עם ערוב השמש, וכיון שנתנינים זרים אסורים בכניסה בלילה²⁴³. בליתי את הערב [הלילה] בתחנת המכס על גבי חבילות של שטיחים ועורות²⁴⁴ מעלים צחנה בלא אוכל ובלא שינה ובבוקר עזבתי את המלון ה'נאה' ב'ברכת הגומל', ובלוויית שוטר יצאתי לבית הרב [מולא אשר גר'י].

ב. ביקור של חג בבית הרב

הרבנית שתחיה חשבתני לאיזה גוי טרדן²⁴⁵ והסבירה לי: 'חג היום, הרב נמצא בבית הכנסת ואי-אפשר לראותו'. בקושי עלה בידי להסביר לה שיהודי אני ובאתי לבלות את החג בסביבתם. משתפסה הרבנית את הענין, הוליכוני מיד בשמחה רבה לבית-הכנסת. אחר התפילה הארוכה הלכתי עם הרב לביתו, בסוכה גדולה ויפה מקושטת בשטיחים ותמונות מארץ הקודש. הסיבוננו על הארץ ורק פתחנו בקידוש והנה נ(ת)מלאה הסוכה אנשים שבאו לבקר את הרב ביום החג²⁴⁶. מטלטולי הנסיעה הממושכת, שלושה ימים שלמים [האחרונים] בשממון הדרכים בלא אוכל ושינה נחלשתי ביותר. הרגשתי עצמי עיף וחולה, וההמון הגדול והמשונה שנתקבל פתאום בבית הרב והקיפני בשאלות מרובות הנשאלות כולן בבת אחת²⁴⁷ יגעני עד מות, שמחתי איפוא לקבל את הצעתו של ראש העדה²⁴⁸ והלכתי אתו לביתו המרווח והטוב.

²⁴³ בהיותה ארץ מעבר להודו לטשו אליה עיניים מעצמות ומדינות שכנות לאורך כל ההיסטוריה. האפגנים זכרו את הפלישות החוזרות ונשנות של הבריטים מהודו שהובסו על-ידי לוחמים אפגנים עזי רוח. האזור שרץ מרגלים רוסיים ומרגלים בריטיים שלטשו עין על חבל ארץ זה. על מעורבותם של יהודים בריגול הבריטי באזור, ראה פישל-הודו, עמ' 176-203. במרכז הספר פרשת המרגלים היהודים מולא איברהים נתן ואחיו משה, שסיכנו חייהם והונם למען הבריטים, שחררו שבויים בריטיים, אך הבריטים נהגו בהם בכפיות טובה.

²⁴⁴ שטיחים, פרוות קרקול ופירות מיובשים היו עיקר הייצוא של אפגניסטן. למרות מספרם הזעום ריכזו היהודים את עיקר ענפי הייבוא והייצוא (ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 203).

²⁴⁵ אברהמוב נחת בבית הרב ביום החג (יום-טוב של גלויות) ועורר תדהמה בהופעתו המערבית. הוא היה מגולח, ממושקף, לבוש כאירופאי, בעל רעמת שיער ובגילוי ראש. הביטויים שבפיו של אברהמוב, כמו 'הרבנית שתחיה' (ראה ביאליק 'תקוות עני') ו'גוי טרדן' (מנדלי ואחרים) מצביעים על מקורות ההשפעה הלשוניים שלו.

²⁴⁶ בחגים נהגו יהודי אפגניסטן לערוך ביקור חג זה אצל זה ובעיקר אצל רב הקהילה. לביקור קראו היהודים 'מועד פיני' (ביקור של חג). כמנהג המזרח, פרסו על רצפת הבית או הסוכה שטיחים ובני הבית נשענו על כריות קשוחות (דושפ) וישבו בשילוב רגליים מסביב ל'סופרה' – מפה פרושה עמוסה כל טוב, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 379, 384, 402.

²⁴⁷ אהבתם לארץ-ישראל לא ידעה גבול והצמא לכל שביב מידע לא ידע גבול.

²⁴⁸ ראש העדה הכלאנתר היה בדרך כלל איש עסקים עשיר, שהרבה לנסוע והושפע מן ההתעוררות הלאומית היהודית שראה בארץ-ישראל ובמחוזות הייצוא שלו באירופה, שכללו פרוות קרקול, שטיחים ופירות מיובשים. הבדלי ההשקפה בנושא נימוסים וכניעה בפני המושל הנסיך מצביעים על ההבדל בין עולמו של רב העדה לעולמו של נשיא העדה, כמו גם מצביעים על מתח סמוי בין השניים.

יהודי אפגניסטן בדומה לעמי המזרח במרכז אסיה נכנסו הביתה יחפים כדי לא להביא את זוהמת הרחוב פניהם. רצפת הבית הייתה מכוסה בדרך כלל בשטיחים. בית-הכנסת האפגני בראשיתו היה חלל ריק מכוסה שטיחים והמתפללים ישבו בשילוב רגליים כשהם שעונים על 'דושפ' (כר קשיח). לבית-הכנסת נכנסו רק לאחר שהשילו את נעליהם כדי לא להביא למקדש מעט מזוהמת הרחוב. לימים הוכנסו ספסלים ושוננו הרגלי הישיבה. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 335-336.

כמעט לא נחתי כהוגן ולא החלפתי כוח ושוב תקפוני בשאלות: 'מדוע באת?' ו'יהודי מירושלים למה מגולח זקן הוא?' איך זה נכנסתי לבית-הכנסת במגפים [נעול נעליים]?²⁴⁹ כיצד זה יושב אני גלוי ראש? ומדוע אין אני אוכל בשר (מיגיעת הדרך חליתי בבטני) או שמא חושד אני בשחיטתם חס וחלילה והם הלא מן המהדרים הם, ושחיטתם כשרה אפילו לרבני א"י [ארץ-ישראל].

חורבות מצודת הראת

ג. בין גלותיות לזקיפות קומה

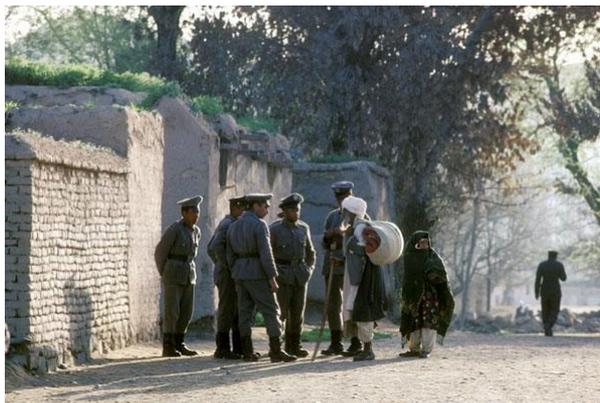
נפטרתי מהם הודות להופעתם של שני שוטרים מזויינים ברובה ושוט, שבאו בתלונה לראש העדה וציוו להביא למשטרה את הנתין הזר [נפתלי אברהמוב] שבא לעיר ולא בא להראות לפני ראש המשטרה כמקובל. למוד ניסיון מן הגבול, סרבתי ללכת למשטרה ביום החג ומסרתי את דרכי [דרכוני] בהודעה שדבר זה יספיק, ואמנם עשה הדבר את פעולתו. אחר חצי שעה בא ראש המשטרה בעצמו באמתלה של ביקור אצל הרב ואורחו, והוכיחני בנימוס שביום הראשון לבואי היה עלי להודיע שהריני אחד מן המורים המוזמנים, וחוף מזה מחובתי להראות לפני המושל בהזדמנות ראשונה.

14 לפנינו תיאור אוטנטי. המאגיה והמלחמה במזיקים שימשו תחליף לרפואה מונעת, לחיסון, לסניטאציה והיגיינה שחסרו באזורים אלו. תמותת תינוקות פגעה בקהילה ללא רחם. מטעמי דת, ואולי מחוסר ידע, הם נמנעו מאמצעי מניעה ועל כן פריון האישה הגיע לעתים עד עשרים הריונות, אלא שלא אחת כ-90% מן היילודים מתו והקהילה הלכה והצטמצמה במניינה. ראה: באואר-אפגניסטון, עמ' שכד-שמב; נ"ר, עמ' 136; קשאני-אפגניסטון, עמ' 20-21; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 357-364.

15 בלילה שקדם לברית מילה נערך 'ברית יצחק', שלווה בהדלקת נרות שמן רבים וקריאת 'זוהר'. על מנהגי הלידה ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 389-390; לוינסקי-הווי ומסורת, ערכים 'ברית מילה', 'ליל שימורים' ו'לילית' וכן גאון-אינדולקו, עמ' 127 ואילך.

16 אברהמוב היה איש זר והם חששו מפני עין רעה. הרוק הנלקח מפיו של הזר שימש לריפוי מחלות עיניים וכסגולה נגד עין רעה. באותו זמן לא ידעו בקהילה דבר על נגיפים. על הרוק כמרפא ומשמר באמונה העממית ראה גם דבריו של ר' מאיר בויקרא רבא, ט וכן רומנלי, דף רנט, ב; ברגמן-פולקלור, עמ' 191.

17 בדומה למיילדות העבריות במצרים 'וראיתן על האבנים אם בן הוא' (שמות א, טז)

המשטרה האפגנית במדים של המשטרה הנאצית

ראש העדה ויועציו חשבוני תחילה לעובר דרך סתם. משראו שאחד ממורי הממשלה אני, פחד ורחב לבם משמחה, ולאות חסד ואהבה ראו לנכון לתת לי לקח [הוראות התנהגות]. בנימוס ובדרך ארץ כראות לבקור חשוב כזה. כיצד אשתחזה לנסיך המושל ומתי אנשק לו בידו, ושאעמוד בפנה בידים שלובות כעבד בפני מלכו, ואם אתכבד במקרה בשתיה או בישיבה אסרב בעדינות. מנהגים משונים אלו נשרשו [השתרשו] בלבות היהודים בארץ זו, דרך הכנעה שלמה לנסיך ולשריו.

בלוית הרב וראש העדה נכנסתי לבית המושל, אברהים כאן [ח'אן], דודו של המלך היושב בארמון המלכות, ומושל על כל גליל אפגאניסטאן הצפונית [מערבית] עם שלושת מיליונים תושביה. למורת רוחם של מורי ומדריכי לאתיקה עברתי על כל חוקי הנמוסים שפטמוני בהם. צעדתי ישר אל המושל. הוא פשט לי את ידו, ולתמהונם הגדול לא נשקתי את 'היד הגדולה' וישבתי על הכסא שהורה לי לשבת עליו. הוד נסיכותו התענין בנסיעתי ושאל אם חסר אני דבר מה וכיצד אני מרגיש את עצמי בארץ החדשה. בהמשך דבריו הביע את רצונו: 'אקוה שבעזרת המורים החדשים יתקדמו בנינו ובנותינו כאירופים, הרי אין אנו נופלים מהם במאומה. אמנם יושבי חושך וצלמות התרבות אנו, מפני מושלינו הרוחניים [כוהני הדת] המכבידים את עולם הקשה, אך בעזרת האל ובן אחי המלך [אמנולה ח'אן] נקוה שנצליח בתכניתנו'. וכשיצאתי מעל פניו הוסיף: 'ידעתי שיהודי אתה ומפתבג [מזון לא כשר] שלנו אפשר לא תאכל אך למשתה ודאי תבוא'.

בדרכינו הביתה גילה הרב את אי שביעות רצונו מ'הנהגתי [התנהגותי] המחפירה' בבית המושל. שעברתי על נימוסי החצר המקובלים וחיללתי, כביכול, את כבוד המושל הרם. מה שאין כן ראש העדה הבריא והעשיר²⁵⁰. הלה דן אותי לכף זכות, ואף נתפעל והתגאה ביהודי א"י [ארצישראלי] שלא טעם טעם גלות והוא עומד לפני שרים וגדולים בקומה זקופה.

ד. מנהגי לידה והגנה על הרך הנולד

²⁵⁰ ראש העדה הכלאנתר היה בדרך כלל איש עסקים עשיר, שהרבה לנסוע והושפע מן ההתעוררות הלאומית היהודית שראה בארץ-ישראל ובמחוזות הייצוא שלו באירופה, שכללו פרוות קרקול, שטיחים ופירות מיובשים. הבדלי ההשקפה בנושא נימוסים וכניעה בפני המושל הנסיך מצביעים על ההבדל בין עולמו של רב העדה לעולמו של נשיא העדה, כמו גם מצביעים על מתח סמוי בין השניים.

ועוד באותו לילה זכיתי לראות פרק במנהגים²⁵¹. ביתו של ראש העדה כמרקחה. אחרי שלש בנות – אפס [חסרות ערך] במזרח – ילדה לו אשתו בן. תלמידי חכמים רבים מלאו את הבית. עם קריאה בספר הזוהר והמשנה לשמור את היולדת ותינוקה מפני לילית האורבת לילד לגזלו קודם שיובא בבריתו של אברהם [אבינו]²⁵². חדרה של היולדת הוצף בספרים קדושים, את מטתה קשטו בסכינים, מזלגות, מספרים, מסמרים ופרסות סוסים. בלחשים ובהשבעות התווה זקן החכמים בסכינו קו מסביב למשכב להרחיק את לילית ימח שמה.

בסעודת הערב הביאו את התינוק, הניחו אותו בחיקי, נדרשתי לשים רוק בפיו²⁵³, סגולה ל[נגד] עין הרע. הקטן שבשבילו טרחו את כל הטרחה הזאת מחותל וחבוש בתחולים ומקושט כמו אמו בסכינים, מספרים, בצלים ושומים לגרש את הסיטרא אחרא [שדים ורוחות].

ג'ורה' – עריסת

תינוק עם 'מתקן' לקליטת צרכים. רווחת באיראן, אפגניסטן ובמדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר היולדות בנות השלוש-עשרה מקיימות את הפסוק 'בעצב תלדי בנים' [בראשית ג, טז] במלואו. בצירים ובחבלי לידה הן יושבות כשאבנים ברגליהן ונתונות לחסדי המילדות²⁵⁴, יום יומים ויותר. כשהן מתקשות

²⁵¹ לפנינו תיאור אוטנטי. המאגיה והמלחמה במזיקים שימשו תחליף לרפואה מונעת, לחיסון, לסניטאציה והיגיינה שחסרו באזורים אלו. תמותת תינוקות פגעה בקהילה ללא רחם. מטעמי דת, ואולי מחוסר ידע, הם נמנעו מאמצעי מניעה ועל כן פריון האישה הגיע לעתים עד עשרים הריונות, אלא שלא אחת כ-90% מן היילודים מתו והקהילה הלכה והצטמצמה במניינה. ראה: באואר-אפגניסטן, עמ' שכד-שמב; נ"ר, עמ' 136; קשאני-אפגניסטן, עמ' 20-21; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 364-357.

²⁵² בלילה שקדם לברית מילה נערך 'ברית יצחק', שלושה בהדלקת נרות שמן רבים וקריאת 'זוהר'. על מנהגי הלידה ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 389-390; לוינסקי-הווי ומסורת, ערכים 'ברית מילה', 'ליל שימורים' ו'לילית' וכן גאון-אינדולקו, עמ' 127 ואילך.

²⁵³ אברהמוב היה איש זר והם חששו מפני עין רעה. הרוק הנלקח מפיו של הזר שימש לריפוי מחלות עיניים וכסגולה נגד עין רעה. באותו זמן לא ידעו בקהילה דבר על נגיפים. על הרוק כמרפא ומשמר באמונה העממית ראה גם דבריו של ר' מאיר בויקרא רבא, ט וכן רומנלי, דף רנט, ב; ברגמן-פולקלור, עמ' 191.

²⁵⁴ בדומה למיילדות העבריות במצרים 'וראיתן על האבנים אם בן הוא' (שמות א, טז)

ללדת משקות אותן המילדות חצי קילוגרם של שמן חם ואח"כ נחפזות הזקנות לבית הקברות למדוד את קברי הצדיקים בחוטים, ואחר כך כורכים בחוטים אלו את בטן היולדת שבע פעמים בלחשים והשבעות²⁵⁵. ואם התרופות הללו לא הועילו(ו), מכופפת אז המילדת את זרועותיה של היולדת אחרנית וברגלה היא דוחפת את היולדת בגבה, והילד יוצא, בבחינת 'על כרחך אתה נולד'²⁵⁶.

נערות קטנות בנות שתיים עשרה ושלוש עשרה מתחתנות עם גברים בני 25 שנה ומעלה²⁵⁷ ולא אחת מהן זוכה להיות סבתא כשהיא בת עשרים ושש ובגיל ארבעים הן מגדלות נין על ברכיהן²⁵⁸. אבל המצב ההיגיני בשעת לידה נותן סימנים והתמותה בין התינוקות והמבכירות נוראה²⁵⁹. ואחרי כל צירי הלידה מוכרחת [באלצת] המבכירה לשותת בקבוק של חמישה ליטרים יי"ש חריף מהול בסוכר, סגולה להחלמה.

הילוד הישן במטת אמו נתון להשגחה יוצאת מן הכלל בלילות. עד לשלושה חדשים, אם במקרה זעק התינוק בשנתו מפרידים אותו מיד מעל אמו ושמים אותו – בקיץ בחצר, ובחורף במרתף, כשהוא מכוסה בסל גדול למחסה מחתולים ועופות, ואחת לשעתיים משקות אותו הנשים במים חמים מתוקים. הסברו של מנהג זה הוא כך: הקטן עלול להיפגע ע"י לילית או עושי רצונה ומפחד שמא תעבור הרעה המסתורית גם לאם, יש להפרידו מעליה. ואם מיליל [בוכה] הוא המסכן בלילות מרעב וקור הרי זה סימן ברור שהשד פגע בו ומחבל בגופו ויש להיוואש [להתיאש] ממנו ולהפקידו לחסדי אלהים, או לרוחו הטבעי [לגורלו].

המת ימות והמתגבר נשאר בחיים, אבל ילד כזה כצנינים הוא בחברה, וההורים בוחרים במיתתו מאשר בחיים כאלה, כי גדולה החרפה להקרא אב לבן שהיה נגוע בשדים²⁶⁰. במקרה זה שהייתי לו עד לא פגעו השדים בילד וביום השמיני קיימו בו את המצוה הראשונה [ברית מילה]. המון גדול של גברים נצטופפו מסביב לסנדק והמוהל. ואיני יודע אם באשמת ידו הרועדת של המוהל הזקן או מפני הדוחק הגדול מסביבו, אבל התערר החזק חתך את ערלת הילד ביד רחבה עד הכיס [האשכים]. הדם שתת, ושום תרופה לא נמצאה לו, חוץ מאפר עצים שרופים²⁶¹.

ה. שמחת תורה בקהילה

²⁵⁵ נשים מעוברות בארץ-ישראל נהגו למדוד בחוט של משי או צמר את הכותל המערבי, קבר רחל או קברי קדושים וקשרו את החוט סביב מתניהן שבע פעמים. ראה ברגמן-פולקלור, עמ' 187 והמקורות שהוא מביא בהערות; מלאכי-אנגל, עמ' 11; יהושע-מנדחי ישראל, 389-390.

²⁵⁶ מסכת אבות ד, כב.

²⁵⁷ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 391-394.

²⁵⁸ תיאור זה מזכיר לנו את הפתיחתא למדרש איכה.

²⁵⁹ מבכירה - מי שיוולדת לראשונה, לרוב קטינה היולדת לידת בוסר. בשנים מסוימות היו בקהילה, בניגוד למקובל, יותר זכרים מאשר נקבות ותמותת תינוקות הגיעה עד ל-80% ממספר הילודים. על גורמי התמותה בקרב מבכירות ותינוקות ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 355-359. להשוואה, ראה: שמליץ-דימוגרפיה, עמ' 52-76.

²⁶⁰ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 357-360; ביטוי ספרותי לכך, ראה בספרי יהושע-פורצי גדר. להשוואה ראה לוינסקי-הווי ומסורת, ערך 'דיבוק'.

²⁶¹ בבוכרה נהגו לערוך את הברית בשעת בוקר מוקדמת כדי לקיים 'וישכם אברהם בבוקר' (בראשית כא, יד). הייתי עד למילה של ילד בן כמה חודשים בבוכרה בשנת 1992. המוהל השתמש בתער גלבים חלוד ומגן העורלה היה עשוי קרטון ופרח ממקומו במהלך הברית. המוהל פגע באבר המין של התינוק ששתת דם. הוסבר לי כי מלים ילד רק לאחר שגדל והתחזק. בסיוע לשכת הקשר רכשנו ערכת מילה והרב שמעון מסמרקנד הדריך את המוהל בבוכרה.

בערב שמחת תורה היתה שמחה של חג שרויה בגיטו²⁶². מצוה לרקוד ולעלוז בעליזות. וכדי להרבות את השמחה קשטו הצעירים את בית הכנסת כדרכם, שטיחים ומרבדים ממסד ועד הטפחות, ועל הארון ערוכים ספרי התורה בשש קומות, ספר למעלה מספר קשורים בחבלי בוץ וארגמן [מטפחות משי צבעוניות] ועטורים בזרי פרחים ושושנים. בערב זה מביא אתו כל בעל בית למשפחה את סעודתו השמנה לבית הכנסת ואחר כל הקפה והקפה נפתחים השקים והמטפחות המלאים וגדושים בשר עוף, דגים, בקבוקי יי"ש ופירות, ובהקפה השמינית הרצפה מתנוססת כולה במרבד של אשפה, קליפות ועצמות.

הצעירים 'המודרנים', ששמעו על הנוער המתקדם ברוסיה השכנה ונפגעו [הושפעו]²⁶³ מביטים על שמחה זו כעל מן אספורט [ספורט] והוללות של קלות דעת וכ(ש)יעלה הרצון לפניהם [חומדים לצון] הם תופשים את הארי שבחבורת הזקנים הרציניים ומרימים אותו על כתפיהם בהקפת רקודים משונה, המזכירה לו את חבוטי הקבר. מזלי הרע גרם לי שהייתי אורח ירושלמי, וכל אחד ואחד דרש ממני, ובמפגיע, שאהיה אורחו ואתכבד בסעודתו. וכך אחזוני ומשכוני מאיש לאיש, מחבורה לחבורה, והתחילו מפטמים: זה ביי"ש [ערק ביתי] ודגים, זה ביי"ש ועוף, השלישי ביי"ש וביצים. הצד השווה - יי"ש; עד שראשי וקרבי המו לי. לסוף, לאחר שעברתי מיד ליד, כמעט עד האחרון, ואמרתי בנפשי [לעצמי] 'גמרתי, נתפטרתי', בא לפתע ראש העדה ולקחני אחר כבוד אל שולחנו לשותות כוס של ידידות. כל טענותי שאין בכוחי להריק [לרוקן] את הכוס, כי מלא אני ואיני רגיל במשקה זה, לא הועילו. והוא בשלו: 'כוס לכבוד משה בן עמרם ותורתנו הקדושה', 'כוס לכבוד החג, ושמחת ירושלים לבנין בית המקדש' - אני מסרב והוא מפציר - 'הערב חג שמחת תורה, צריך לשמוח, ואין שמחה בלי יין, כמו שנאמר 'ויין ישמח לבב אנוש' [תהלים קד, טו]. אל תקרא יין אלא יי"ש ועוד פסוקים מן המדרש, מן הזוהר, מן התורה ומאמרי חז"ל עד שנצחני, שתיתי והקיאותי...

את הפירות והאתרוגים המסודרים על ס"ת [ספרי תורה] קונה הקהל, במיטב כספו. בטוח הוא בפירות קדושים אלו שהוקפו בשבע הקפות, שסגולה בהם לרפא כל מחלה וכל חולי ודני והם מביטיחים פרנסה שלמה ומזל-טוב לקוניהם לכל ימות השנה...

ו. החינוך היהודי והמאבק על הרפורמה

זמן קצר אחר חג הסוכות בשעה שהייתי מתכוון לנסוע לכבול, עיר הבירה, קיבלתי מברק מן [מניסטריון] החנוך האפגאנית, שלפי דרישתו של מושל היראת אשאר בעיר זו ואנהל בה את ביה"ס [בית-הספר] החדש ליהודים. לשמחתם של היהודים המתקדמים לא היה גבול²⁶⁴.

²⁶² היהודים בהראת גרו במרוכז ליד שער עיראק, אך המושג 'גטו' לא היה מוכר. על מנהגי חג הסוכות ושמחת תורה, ראה יהושע-מנדיי ישראל, עמ' 378-382; קורט-סוכות, עמ' 53; קשאני-סוכות, עמ' 56-59; קורט-ערבה.

²⁶³ האוריינטציה הפוליטית של אמאן אללה ח'אן הייתה פרו-סובייטית למורת רוחם של הבריטים שישבו בהודו. הוא נענה לחיזורים של ברית המועצות שהציעה חינם אין כסף לקבוצות של צעירים מוסלמים ויהודים ללמוד בברית המועצות מתוך רצון להשפיע עליהם כדי שבבוא היום יקימו תאים קומוניסטיים בארצם וסוכנים בשירות ברית המועצות, חשיבה מתוכננת יובל שנים קדימה שהביאה לפלישה הסובייטית לאפגניסטן בשנת 1979. על פרשה זאת ובמיוחד על דמותו המיוחדת של שמואל שבתאי דדאש, שגויס כסוכן ובסופו של עניין ישב בכלא האפגני במשך חמש-עשרה שנים. על פרשה זו ראה יהושע-מנדיי ישראל, עמ' 246-250.

²⁶⁴ מערכת החינוך החדשה שעמד לייסד נפתלי אברהמוב, כמו מורים זרים רבים, באה לשרת את מטרות הרפורמה של אמאן אללה ח'אן ולפגוע בחינוך הדתי המוסלמי והיהודי כאחד. לגבי רבני העדה, שחלשו על החינוך היהודי באופן בלעדי מזה דורות,

שאלת בחירתו של המקום לביה"ס היתה קשה ביותר. הממשלה מסרה לרשותי בנין טוב ומתאים לבית-ספר מודרני מחוץ לעיר, אבל היהודים עמדו במרמם שלא ישלחו את בניהם אל מחוץ לגיטו ויהי מה. באין ברירה, קבעתי לי מקום בבית הכנסת הגדול והמרווח על ארבעת חדריו המלאים אויר ושמש. עוד בשבוע הראשון נתן לי הנסיך המושל [איברהים ח'אן] יפוי-כח מלא לסגור את כל ה'חדרים'²⁶⁵ הקיימים ולפתוח רק בית-ספר מודרני אחד. ברם, אני לא הוצאתי פקודה זו לפועל, שכן חפצתי שברצונם הטוב יביאו ההורים את בניהם אלי. היהודים פחדו שמא תכפה הממשלה המתקדמת על בניהם ללמוד את לשון המדינה ואח"כ תשתמש בבנים ל'שרות המולדת' [גיוס לצבא], כמו בבתי הספר המושלמים. והמלמדים הזקנים שראו את פרנסתם מתקפחת ואת תלמידיהם עוזבים אותם נמלאו חימה ופילגו את העדה לפלגות [למחנות יריבים]: מתקדמים [שוחרי רפורמה] ומשמרים [שמרנים]. האחרונים טכסו עצה כיצד להכשילני ולהבאישני בעיני הממשלה ובעיני ההורים. לאחדים מן המלמדים אמנם הצעתי משרה עם משכורת טובה בבית הספר, אבל הללו סרבו לקבל את ההצעה בתואנה שאין ברצונם להכשיל את רוחם של הנערים הרכים והזכים ולהביא אותם בביתם של 'מתקדמים אפיקורסים'. הם הלכו אפילו למושל, הודו לו על הכבוד הגדול שהממשלה חולקת ליהודים, בזה שהיא מסייעת להם בפתירתו של בית הספר החדש, אבל במקומי – אמרו – הם מציעים לבחור איש בא בימים, יהודי חסיד, או לפחות שיגבילו את חופש פעולתי שלא אקרא מנהל בית הספר אלא סגן לרב [אשר גרג'י], והרב הוא שיהא המנהל. המושל החכם הראה התעניינות גדולה בהצעתם למראית עין ולאחר שסיפר לי על המתרחש מאחורי גבי בין אחי היהודים, נתן בידי את הברירה: להשתמש בכוח או להשאיר את הענין בידי, לעשות כרצוני וכטוב בעיני.

ז. מורה, מחנך, מארגן ורופא

עם פתיחתו של ביה"ס והרשמת התלמידים ראיתי את מצבי הקשה בתור מורה, מארגן ומחנך. כל אב הביא אתו את בנו בלוויית עצות וטענות שונות ומשונות. זה לא שבע רצון מבנו השובב, המזיק והרשע, והריהו מביא אותו אלי שאעשה אותו לבן אדם והוא מיעץ לתת לבנו הקטן, הרזה והצנום, מכות ומכות ממש דוקה; אין דבר, רגיל הילד בכך, אלא שמוריו הראשונים לא הלקוהו אלא בשוטים ואני צריך שאשבור את עצמותיו. האב השני טוען את ההפך: 'בני זה הממזר' - הוא אומר - 'נולד לי אחרי שנים רבות. יחיד. בן זקונים הוא לי. אמנם שד הוא מזרעו של עמלק, אך לך נא אתו ברוך כי רך הוא הנער. האב השלישי נותן לי כסף למסור לבנו בכל יום פרוטה אחת - תרופה בדוקה שבה אקנה את לבו של הילד לחלוטין. הרביעי בא בדרישה שבנו ילך אתי להתפלל בכל יום. החמישי מסכים שבנו יבקר בבי"ס זה בתנאי שאבוא לביתם יום יום ללמוד פרק בהלכות שחיטה עם בנו. הששי מתנה שאעשה את בנו לחזן, השביעי ללמדן. התשיעי לבן תורה. העשירי בא וחוזר בידו: הוא נכון לשלם לי למפרע [מראש] שכר למוד לשישה חודשים בתנאי מפורש שאלמד את בנו שבעה מינים של כתב ולשון וכן הלאה. הענין סודר,

היו כאן לא רק מטרות דתיות אלא גם אינטרסים כלכליים וחשש משחיקה במעמדם ובהנהגתם האבסולוטית של רבני העדה. על החינוך היהודי

²⁶⁵ המונח 'חדר', המקובל במזרח אירופה, לא היה בשימוש של יהודי אפגניסטן. הם השתמשו במונחים 'מדרש', כנראה בהשפעת ה'מדרסה' המוסלמי, וכן בשמות 'כליפא', 'מולא', שבעצם היו כינויים של המלמד. באותם ימים פעלו בקהילה המדרש של מולא יהושע, שהיה מועדף על עשירים, והמדרש של מולא אשר גרג'י (ראה יהושע-מנדחי ישראל, שם).

התלמידים חולקו לכיתות. אני סוקר אותם, רובם נגעי הקרחת הממארת בראשם ו'פצע המזרח'²⁶⁶ (מין ספחת העשויה לתקוף גם את האירופים בפנים ובגוף, ועומדת במשך שנה שלמה קודם שתפא, ומשארית צלקת נוראה לזכרון לכל ימי החיים. בזמן האחרון היה מכון פסטר שבפרס מרפא את הפצעים הללו בשלושה חדשים). [הילדים] מלוכלכים, קרועי-בגדים, יחפים, פרועי שער, כאילו לא נגעה בהם יד אם מעולם ואין הבדל בין בן עניים לבן עשיר.

ח. דרכי ענישה

לאחר חודש של עבודת יום שלם בתור מחנך, רופא... אב, ובכוח המאמצים המרובים, רכשתי לי את לבם של רוב בני העדה והתלמידים המסכנים, שהיו רגילים למכות במקלות ובעיטות אצל מלמדיהם עד כדי אבוד החושים וחבלות ומומים בגוף. מצאו את עצמם כאן כבגן עדן, יחס ישר, אדיב, בלא הפליה בין בני עניים לבני עשירים, הפסקות לסרוגין ומשחקים בחצר עם מורה, שמעולם אינו משתמש במקל, כל אלו מצאו חן בעיניהם. העונש הגדול ביותר לתלמידים היה שלילת החופש בהפסקות. בשעה שנשלתי מתלמיד את חופשתו ואת זכות המשחק שלו ראיתי בו שהיה בוחר לקבל מאה מלקות ורק שלא להפסיד את חסדי מורו ואהבתו.

ההורים היו טוענים שאין זה מן הנאות והמנומס, שהמורה ישחק עם התלמידים כאחד הנערים. טענו: 'מורא רבך כמורא שמים' [אבות ד, יב] כתוב, ונמצא שהילדים אינם פוחדים ממני במאומה. עניתי שמטרתי שיצייתו לי מאהבה ולא מפחד המקל. וכך היה, למרות ההערות הרגישו אף ההורים של התלמידים בשינוי לטובה שחל בבניהם והרבה הורים מן המשמרים [שמרנים] נמצאו במצב בלתי נעים בהחלט: בניהם מררו את חייהם, גם הם רוצים ללכת לביה"ס החדש.

ט. 'ראש ערל'

נער פיקח, עני ויתום, בן שבע עשרה, נקרא בין התלמידים בשם 'ראש ערל'. שאלתי לסיבת הדבר, השיבו לי שנער זה טיפש [חסר יכולת] הוא מלקרוא במקרא או בחומש, למרות שבע עשרה שנותיו. בשני שיעורים פרטיים בכתה ראיתי בו שהוא מהיר תפיסה יותר מאחרים, אבל בבית רבו הקודם היה [הנער] עלוב, ממלא תפקיד של שליח משרת, וסופג מכות, ולא יכול היה איפוא להתקדם בלימודים. לא עברו חודשים מועטים ואני העליתי אותו לכיתה של לומדי תנ"ך. אכן זו היתה סנסציה בעיר: 'ראש ערל' קורא בתנ"ך, ובשבת יקרא הפטרה לנשמת הוריו. רבים לא האמינו לשמועה. לשביעת רצונו הגמורה של הקהל שנתאסף אותה שבת בהמוניו בבית הכנסת קרא הנער את פרקו בהצלחה ורבו הקודם, שהיה תמה על הדבר כעל מעשה נסים ממש, היה אחד מן המלמדים הראשונים שבא ללמד בביה"ס החדש.

²⁶⁶ מחלה זו ידועה בשמה העממי 'שושנת ירחיו' משום שנמצאה בעבר באזור זה. שמה המדעי הוא *Leishmania tropica* והיא מועברת על-ידי זבוב החול (*Phlebotomus*). המחלה שכיחה באסיה ובאפריקה. היא פוגעת בילדים ובכך הם מחוסנים בפני המחלה לכל ימיהם. נעזרתי בסוגיית המחלות בפרופ' יהושע לייבוויץ המנוח, שהיה מומחה נודע בתולדות הרפואה. על המחלה בעיר חלב במאה התשע-עשרה מספר נימרק-מסע, עמ' נה.

י. מגדנות למורה על הישגי הילד

יום אחד הופתעתי בראותי שקרוביו של אחד מתלמידי מילאו את חצר ביה"ס ובידיהם קערות וצלחות מלאות פירות, מגדנות ועופות צלויים. הסבירו לי שהואיל ובנם עלה מחלקה אחת, הריהם נוהגים כמנהג הארץ ובאו לכבד את כל התלמידים בסעודה קטנה, ולמורה מתנה מיוחדת בידם. וגדול היה כעסם בשעה שראו שגם את חלקי אני מחלק לתלמידים. אגב, לא מועטים הם המלמדים בין היהודים וגם בין המושלמים שעיקר פרנסתם על מתנות אלו. ובשבילה הם מעלים כל שבוע אחד מן התלמידים ממחלקה למחלקה ולאחר שקבלו את המתנות, ומהם אף את חלקם של התלמידים, הם חוזרים ומורידים את התלמיד למחלקתו הראשונה [בנימוק] שהניסיון לא עלה יפה.

יא. 'מי תפילה' כסגולה למחלה

פעם נמשכה סקרנותי בביכנ"ס אחד²⁶⁷. אחד מתלמידי שהיה מחזיק בידו קומקום מלא מים ומעביר אותו אגב לחישות מתלמיד לתלמיד לפי התור. שאלתי לפשר הדבר (ו)הוא הסביר לי בבכי שאמו חולה קשה. לכן משקים אותה 'מי תפילה' לרפואה. כשיצאתי מביהכנ"ס ראיתי את אביו של התלמיד איש בא בימים מניח על יד פתח ביתו לבנה משורטטת קוים בפחם שחור, ובכל רבוע ורבוע מונח לחם, צמוק, בצל, בטנים ומטבע בת פרוטה²⁶⁸. דברים אלו נוהגים לערוך לפעמים קרובות על יד הפתח [של בית] בשעת מחלת פתאום של מישוה, הרי מן הסתם פגע בו 'אחד מהם' [כינוי רומז לשדים] ובמנחה כזאת מכפרים את פני השד הזועף ובטוחים הם למפרע [מלכתחילה], שכל מי שיקח את המטבע מיד תעבור המחלה מן החולה אליו. כדי לבטל אמונה תפילה זו הייתי נוהג לאסוף במשך החודש את כל המטבעות שבכל הפתחים לקנות בהן פירות ולאכול את הפירות לפניהם. לתמהונם הגדול לא פצפצוני [נפצו לרסיסים, לפי איוב טז יב] השדים ולא אונה לי כל רע. ברם לעקירתה של אמונת הבל זו לא הועלת. לתמהוני הגדול עבר קול בשכונה שלשדים אין שליטה עלי, הואיל ואני מא"י הקדושה²⁶⁹.

יב. פגיעתם של שדים בבית המרחץ

בית המרחץ בהיראת הוא 'חם' כל כך בחורף העז והקשה של אפגניסטאן עד שכל אחד מביא אתו מביתו כד של מים חמים להתרחץ בהם. ולא מעטים מהם הנופלים קרבן לדלקת הריאות ויש היוצאים בשלום לאחר מחלה ממושכת. אבל סיבתה של המחלה בעיניהם לא הצטננות חס וחלילה, אלא שוב שדים... בטוחים הם שהחולה שפך בשגגה מים קרים על איזה שד או בן שדים, והאם [השדה] בכעסה נוקמת

²⁶⁷ בעיר הראת היו בתי הכנסת הבאים: מולא יואב סימן-טוב; מולא שמואל; מולא גרג'י ומולא יוסף גול. בתי-הכנסת נקראו על שמות רבנים שכיחנו באותו זמן. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 335-343; קשאני-יהודים, עמ' 114-117; הנגבי-יניב.

²⁶⁸ מנהג זה נקרא 'ח'שט' [לבנה] והכוונה ל'מנחה קטנה', שבאה לרצות את המזיקים. הרבנים, שביקשו ליהד מנהגים זרים אלה, הסבירו 'שעוברים ושבים בראותם את המנחה יבקשו על החולה רחמי שמים'. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 368-369 וכן קשאני-אפגניסטן, עמ' 20.

²⁶⁹ אין מזכירים את השדים בשמם. גאון-אינדולקו, עמ' 129, מכנים אותם 'אז מא בְּהַתְרוֹן' - 'הטובים מאתנו', ביטוי של חנופה לשדים מחשש לפגיעתם הרעה. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 368-371; גאון-אינדולקו, עמ' 133-135; ספיר-מסע תימן, עמ' קיא-קיג, מספר על אמונתם של בני הגולה בכוחם של בני ארץ-ישראל לגבור על שדים.

ופוגעת בו ואין תרופה אלא להביא בלילה שלחן מלא מעדנים לבית המרחץ, מנחה לשדה הזועפת. למחרתו בודקים אם חסר דבר מה. לפעמים הבלן המוסלמי מנצל את ההזדמנות – סימן שנרצה [התרצה] השד מן המתנה, והחולה יקום מחליו בכוח אמונתו הגדולה. ברם אם במקרה חשש גם הבלן לשלוח ידו במעדנים מפחד השדים, נוקטים אמצעי אחרון ופונים לאשמדאי שר השדים בהשבעות ובלחשים²⁷⁰.

יג. ארבעה סוגי שדים

לפי מסורת מקומית נחלקים השדים לארבע כיתות: שד טמא, שד טהור, שד יהודי ושד מושלמי. השדים הטמאים משכנם: בחרבות, מרחצאות ובתי קברות. ומפני כך משתדלים שלא להימצא במקומות אלה ביחידות, ובפרט בלילה. השדים היהודים הטהורים משכנם בבתי כנסת, והמושלמים בבתי מסגד, ובחשכה לא יעזו איש להיכנס יחידי במקומות אלה בשום הון שבעולם. נגד פגיעת שד מושלמי משתמשים בלחשים מפסוקי קוראן באמצעותם של שייכים ונגד פגיעת שד יהודי, בלחשים מפסוקי התורה, המשנה וספר הזוהר²⁷¹.

יד. לחשים וקמעות להרחקת מחלות

חולה שנפל למשכב ולא קם שבוע ימים ממשכבו למרות רפואות הבית, מיד מבהילים את זקני העדה ואת הנבחרים שבלחשניה ומשביעיה להעלות לו ארוכה [רפואה], ואם לא הצליחו גם הללו, מביאים סופרי סת"ם. את הקמיעות הקדושים שנכתבו בטהרה ובקדושה, הללו קושרים את הקמיעות בחיל ורעדה עם ספר תהלים, לאחר טקס של קריאת מזמורים בלחש במקהלה [כולם יחד]. לאחר הטקס נישאות הידים בבת אחת בפקודתו של הזקן שבחבורה למעלה מעל לראש, העינים נהפכות בחוריהן מהתפעלות דתית חזקה, והנשמה עפה והולכת בעולם הטמירים והרזים ומשוטטת עד לפני כסא רפאל המלאך, והלאה מזה עד לפני כסאו של הקב"ה בעצמו ובכבודו, ותפלתם ולחישתם הסודית בפסוק קדוש מלא רזים ומסתורים הידוע רק ליחידי סגולה, מבקשים, מתחננים, מעתירים על האלהים שישלח את רפואתו לחולה. משגמרו את הלחשים הם מורידים את ידיהם על זקנם הארוך, יורדים לאט לאט מהתרוממות הנפש הגדולה וחוזרים ונכנסים לעולם המציאותי הגשמי והגס.

טו. הסתייעות במכשפים מוסלמים

ולפעמים לא הועילו כל התרופות והלחשים הקדושים, ומשכלו כל הקיצין, פונים לחרטומים ולאשפים מושלמים שכוחם אתם להתגרות בכוחות האפלים והטמירים. אשה בת שלושים שנפגעה במחלת השיתוק, בשעה ששלושת בניה נשרפו חיים לעיניה, לא נתרפאה למרות התפילות והלחשים של מבחר העדה. הבעל שמע לעצת הזקנות ה'חכמות' היודעות-כל, הלך והזמין אשף ידוע לגרש את הרוח הרעה מאשתו. האשף

²⁷⁰קודם שיהודי אפגאני או פרסי שפך מים על הרצפה הוא נהג להזהיר את השדים בקול 'פאריז פה רישתה'. מנהג זבחי השדים או זבחי מתים בבית המרחץ מזכיר את הפסוק 'יזבחו לשדים לא אלוה' (דברים לב, יז). גאון עומד על שלוש-עשרה שיטות בפולחן האינדולקו (זבחי שדים), ראה גאון-אינדולקו, עמ' 133-135, 136-143.

²⁷¹ ראה לוינסקי-הווי ומסורת, ערכים 'מחלת', 'מלאכי חבלה', 'נעמה', 'סמאל' ו'רוחות'.

הערום הושיב את החולה עצומת עינים בחדר אפל, מסביב לה ערך לשונות פשתן טבולים בנפט והתחיל בעבודתו המסתורית כביכול; התיך עופרת באש ובשעת העבודה היה רוקד, מתמודד, ומשתולל, מלחש, מתפלל; ופתאום, בבת אחת, הצית את הפשתן באש, יצק את העופרת הרוחת במים והסיר את הצעיף מעל פני החולה. מרעש העופרת ובלהות הלהבה קפצה האשה כמוכת רעם, רצה החוצה, ותתעלף. הזעזוע החזק הוציאה מקיפאון השיתוק ואט אט נתרפאה. הכישוף הועיל. בעיני העם גדל שמו של האשף מאד מאד, כי שרה [נאבק] עם השד ויכול. כל דברי [הרבנים] היהודים שמעשים כאלה אסורים אף מן התורה, לא הועילה. הם בשלהם, הרי תודה שסוף סוף הוא שרפא אותה. 'פיקוח נפש דוחה שבת' [שבת קלב,א] כתוב, ונמצא שהדבר מותר...

טז. נסיון לשחרר את הקהילה מפחד השדים

וכך, באמונות אלו עשו את הנוער שלהם ואת עצמם כשפנים מוגי לב. כל ילד חולה וחלש היה רואה בדמיונו שדים ורוחות בכל מקום ומקום. ופעם בשעה שהסברתי לתלמידי שאין לפחד מפני שדים ורוחות כיוון שאינם בנמצא, נתקפתי בזעף ע"י המשמרים [השמרנים] ככופר בתורה ובעיקר; הרי 'יזבחו לשדים לא אלוה' [דברים לב, יז] כתוב, ונמצא שהשדים קיימים. כדי לבטל את השפעתם אחת ולתמיד, הלכתי יחידי בבית קברות יהודי ומושלמי בלילה, נכנסתי לביהכנ"ס [לבית הכנסת] ולמדרש יחיד ובלא אור, אכלתי את מנחת השדים בבית המרחץ, אבל לדאבוני גם כאן היו התוצאות הפוכות מאותן שהתכוונתי להן. בשדים הוסיפו להאמין ואני נעשיתי חצי קדוש בעיני החולים והזקנים שהביטו עלי כעל איש יחיד-כוח שאין לשדים שליטה עליו.

יז. מרפא מוכת לילית

באותו שבוע הביאה אלי קבוצה של נשים חסידות לבית הספר, חולה בת שבע עשרה שכבר הספיקה ללדת ארבעה ילדים והיא מוחזקת בתור מוכת לילית, הביאו אותה על מנת שארפא אותה. החולה רזה כשלד ומוכת שחפת מריבוי הריון בשנותיה הרכות, מלוכלכת ופרועת ראש ושיער יושבת על הארץ בוכה ומתרפסת: 'אדוני זה שלוש שנים רץ אחרי כלב שחור בעל קרניים ולא נתן לי מנוחה לא ביום ולא בלילה, אנא הצילני מידו פן ארד שאולה!'

גערתי בה בכעס: 'אין אני מרפא חולים. את גברתי החולה, לכי לך הביתה ישני במנוחה אכלי כראוי וייטב לך. שדים נמצאים בדמיון. אינם במציאות'. אך היא בשלה ובכיה, בכי אישה מתחננת ומתרפסת, נצחוני ולמרות רצוני לחשתי על ראשה 'שנים אווזים בטלית, זה אומר כולה שלי' [בבא מציעא א, א] וכו'... ופתאום רואה אני את פני החולה והנה הם קורנים מאמונה ומהתפעלות, והחסידות העומדות מסביבה מתאמצות להתחזק בכוח איתנים ולראות כיצד ומהיכן יצא השד מגוף החולה, ובחדר מסביב שוררת אוריה של מהנק וסרחון. סוף סוף, משנתפטרתי מהן ראיתי את עצמי נדכא ועצוב על המסכנות והבערות. ולהגדיש את הסאה נמלא ביתי בערב בקרוביה של האשה, הוריה ובעלה שבאו להודות לי על החולה שהבריאה והיא מרגישה את עצמה בטוב, באמונתה הרבה שראתה את השד יוצא מתוכה. הדמיון, החולה, והמאמין מחולל לפעמים שנוי יסודי בחולה, לפעמים הוא מרפא אותם לגמרי.

לאחר מקרה כזה, דומני יכול הייתי לפתוח בית חולים שרופאיה המשובחים של אירופה היו מתפעלים מתוצאותיו ובכדי להציל את עצמי ממעריצי הוכרתי להשתמש בזכותי שחייל משרת ילווה אתי בבית ובבית הספר לתמיד, לולא זאת בטוחני שהייתי נהפך ונשאר ללחשן מושבע ומרפא חולים כל ימי חיי...

יה. בריכות מים כמקור לתחלואה

בשלוש הערים הגדולות באפגאניסטאן: כאבול, קנדהאר והיראת, הבנויות כמעט בתכנית אחת, מתקבצים מימי הגשמים בבריכות פתוחות, גדולות כ-30 מטר לאורך ולרוחב. בכל אחת משלוש הערים נמצאות מעשר עד 12 ברכות כאלה המספקות מי שתיה והן מקור למלריה וקדחת. בקיץ שורצות בהן צפרדעים לאלפים ומהנות בערבים את התושבים בקונצרטים משונים האהובים על האפגאנים מאד. תושבי היראת קנאים מאד לצפרדעיהם, שקנו לעצמן שם תפארת. לפני ששים שנה אף עבדול רחמן כאן [ח'אן] מלך אפגאניסטאן [1880-1901] אגר צפרדעים בכדים ושלחן לבירתו ליהנות בקולן את נתיניו הנאמנים.

נער אפגני שואב מים.

המים שנשאבו מבריכות

פתוחות היו מקור תחלואה

המים מובאים לבתיהם ע"י שואבי מים בנאדות עור מלוכלכים מלאים מקרובים [נגיפים] ורוב הילדים חולים במחלות שונות ובריפויין עוסקות נשים זקנות המקרבות את יום המיתה בתרופותיהן²⁷².

יט. תמותת תינוקות וילדים

מחלת האדמת והאבעבועות עושה בהם שמות לאלפים²⁷³. אמנם מרכיבים הם אבעבועות לילדים אבל בנוסף פרימיטיבי ואכזרי מאד. לוקחים פצע של חולה אבעבועות ומרכיבים. וזה דרך ההרכבה: חותכים

²⁷² תופעה דומה רווחה בעיר בוכרה, שבה היו בריכות מים פתוחות ששימשו הן לשתייה והן להאזנה ל'זמרת' צפרדעים. מוכרי המים ('סק-אוב') שאבו מים בנאדות עור ובכדי חרס. המים בבריכות הפתוחות היו מזוהמים בנגיפים וגרמו לתחלואה ולתמותה. לאחר הכיבוש הרוסי של שנת 1917 אטמו הרוסים את הבריכות, למעט 'לאב-י האוז', המושך עד ימינו מאות מתושבי העיר המחפשים מזגן טבעי בעיר שהטמפרטורה מעפילה בה בעיצומו של הקיץ עד קרוב ל-50 מעלות צלזיוס. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 103. שמליץ-דמוגרפיה, עמ' 52-76, מונה את אחת הסיבות המרכזיות לתמותה הרבה בירושלים במאה התשע-עשרה בהעדר רשת להספקת מים וצנרת ניקוז להרחקת שפכים. ראה עוד: יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 362-363.

²⁷³ על תמותת תינוקות וילדים ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 357-364.

את בשר זרועו של התינוק הרך והבריא בסכין פשוטה [ללא חיטוי] ובחתך זה מכניסים את הפצע הלקוח מגופו של חולה ושמים עליו צימוק וסיד. האבעבועה המורכבת נקלטת בגוף הבריא. ששים אחוזים מן הילדים שזכו להרכבה זו מתים מהרעלת דם והשאר, אותם שזוכים לצאת בשלום, ונשארים בגוף מלא צלקות של אבעבועות ולפעמים הם גם עוורים לכל ימי חייהם.

בדרך כלל גורמים אי הנקיון ואי הזהירות של ההורים לרובי המחלות. הנשים מבקרות בבית רעותיהן בלויית בניהן החולים באדמת והגברים יושבים צפופים בביהכנ"ס ובתי מסגד צפופים ומדביקים את בניהם בשפע מיקרובים [נגיפים], שדבקו בהם משכניהם החולים.

כ. מגפת אבעבועות בשנת 1929

ביום אחד בשנת 1929 מתו בעיר היראת, המונה כחמישים אלף נפש, יותר מארבע מאות ילדים [מוסלמים ויהודים]. המושל שהתעניין בתזכירי, הזמין עוד באותו חודש שני רופאים מהודו להרכבת אבעבועות חינם בין התושבים וכיוון שהיהודים פחדו וסירבו ללכת אל רופא זר שלא מעדתם, הרכבתי בעצמי את האבעבועות לפי ההוראות שקבלתי והנסיון שרכשתי במכון פסטר בירושלים, ימים אחדים קודם נסיעתי. תחילה התנגדו ההורים להרכבה מודרנית זו, והוכרחתי איפוא להוציא מידי המושל חוק המחייב את היהודים בהרכבת האבעבועות. שכני היהודי, ששלשה מבניו מתו במחלה זו, סרב להרכיב אבעבועות את בנו הרביעי וגמר אומר לתתו ביד הגורל. נצלתי את אמונו בי בהבטחה שלא ארכיב לילד שלא ברצון ההורים, ובשעת כושר, ובשעה שלא היה איש בבית, הרכבתי את האבעבועות לקטן. והמעניין הוא שאחר שלשה ימים משנודע הדבר להורים לא היה גבול לשמחתם.

כא. יהודים בעידן של מהפכה

בשעה שעלה אמאן אללה על כסא המלכות מצא את ארצו במצב של תהו ובהו מכל הבחינות: הפוליטית, הכלכלית והכספית. אנרכיה גמורה בלא דין ובלא דיין. 'כל דאלים גבר' [בבא בתרא לב,ב] בכל מרחבי אפגאניסטאן מנהיגי העם ושליטיו עיניהם לבצע ולהוללות, עם מלכיהם ושריהם, ובזרועותיהן של נערות נחש מזרחיות יפות תואר מטורקיה, מקוקוז, מפרס ומהודו, הזניחו את ענייני המלוכה. הרקדניות הערומות מלאו את הגנים, בעלי מזנקות [מזרקות] המים שבהרמונות היפים להפליא, ומנגינות חלילים ותופי הודו ופרס הוציאו השרים את זמנם באש תאות פרא גועשות. והאופיום והחשיש השכיחו מלב ההוללים המתעדנים את עמם המדוכא, הכורע תחת העול הכבד מנשוא. והמשטרה הוסיפה על השחיתות. השודדים פרצו וגדלו בארץ והשייכים, מנהיגי הרוחניים והפקחים של העם, עשו עצמם קרנים [לבשו עוז] באנרכיה השלטת ורדו בעמם בשלטון בלא מצרים, עד שפעמים היו גם שרים ומלכים נתונים לחסדם [של כוהני הדת]²⁷⁴.

²⁷⁴ **שיח'** (شيخ) (Sheikh) משמעו 'זקן' או 'זקן השבט' או כהן-דת מוסלמי. אשתו או בתו או של השיח' נקראת שיח'ה (Sheikha). הביטוי נזכר לראשונה בקוראן אולם יותר מאוחר היה זה כינוי לאדם מבוגר או נשוא פנים ובחצי האי ערב היה זה התואר של המנהיג. בכינוי הזה השתמשו גם ערבים נוצרים לזקני השבט. שם זה בא לציין בעלי תפקידים בכירים באסלאם. ה'סופיזם' השתמש בתואר כבוד זה ל'מדריך רוחני'. במפרץ הפרסי המילה באה לבטא מעמד בכיר, כינוי לאיש עסקים עתיר נכסים או מושל מקומי. מנהיגי כוויית השתמשו בתואר זה לשושלות המלכותיות שלהם. השימוש לכהני דת במרחב הפרסי הוא מלא, או اخوند (מולא או אח'ונד). גם הרבנים היהודים ואישי צביבור זכו לתואר 'מולא'. המילון הפרסי מציג את

כשנרצח אביו של אמאן אללה²⁷⁵ ע"י הודי בן בגרס, סוכן צעיר מממשלה אימפריאליסטית [בריטניה], שניסה להתנקש גם בחייו של מוסטפה קמל פחה [אתא טורק], תפש אמאן אללה את הגה השלטון בידי ובכוחות עצומים של מרץ וכוח רצון ניסה להפוך את סדרי המדינה וחייה ולעשותה תרבותית ונאורה.

עם יועצו הצבאי הטורקי ג'מאל פאשה
המלך אמאן אללה (משמאל)

בעזרת חותנו, מחמוד טרזי ח'אן²⁷⁶, הטורקי, שהיה תלמידו המובהק של מוסטפה קמל [אתא טורק], נושא לפיד המרד במזרח, הוציא אמאן אללה פקודות דחופות להבראתם של העם והארץ. בשנת 1919 הוציא תקנות מודרניות בענף המטבעות והאוצר, שוזירי [שרי] הכספים היו ממלאים את חוריהם זהב ממנו, את כל הפקידים החליף בחדשים, מתקדמים, מעריציו מחסידי נשיאה של טורקיה החדשה [אתא טורק]²⁷⁷ שלוש שנים לאחר כך הכריז על חובת צבא [גיוס] כללית, והזמין קצינים למאות מטורקיה ומגרמניה לאמן את צבאו החדש. וכן פתח רשת של בתי ספר בכל

ה-**מולא כאיש** משכיל וידען בענייני האסלאם. במקור היה Maola מילה ערבית שמשמעה 'אדון' או 'ריבון'. ה-**אח'ונד** (Akhund) היה משכיל יותר מן המולא ובדרג גבוה ממנו. הם היו הדרשנים שנשאו דרשות ותפילות במסגדים ממרומי המנבר. ה**מולא** עורך את טקס הנישואין הזמני (Sighe) למיפגש מיני חד-פעמי או לקשר זמני עם פילגש. טקס הנישואין הרגיל (Agd) נעשה על-ידי ה-**אח'ונד**. נראה שאברהמוב משתמש במילה 'שייח' המתאימה לאזורנו כדי לסבר את עינו של הקורא המקומי.

השחיתות מתוארת באופן ספרותי. אברהמוב היה מחסידי המהפכה של אמאן אללה ח'אן וממערצי המלך הרפורמטור ועל כן הוא משחיר את פניהם של אויביו: המשטר הישן וכוהני הדת באורח קיצוני. על אביו של המלך הרפורמטור ראה דופרי-1980, עמ' 440-438.

²⁷⁵המלך חביב אללה ח'אן, 1901-1919. נרצח ביום 20.2.1919 ובמקומו עלה לשלטון בנו אמאן אללה ח'אן, שכהן עד לבריחתו לאירופה ביום 14.1.1929.

²⁷⁶מחמוד בג טרזי [Mahmud Beg Tarzi, 1865-1933], מחשובי הלאומנים האסייתיים, עיתונאי וסופר טורקי. המצע שלו אומץ על-ידי אמאן אללה שהיה נתון להשפעתו. טרזי גלה מארצו בגיל שש-עשרה וחי שנים רבות מחוץ לארצו. היה בעל השכלה מוסלמית קלאסית רחבה ודובר שפות מזרחיות ואירופאיות רבות. הושפע מן הטורקים הצעירים והביא לאפגניסטן את רוח הקידמה והמהפכה. ראה דופרי-1988, עמ' 437-440.

²⁷⁷על התנועה הפאן-טורקית ראה לואיס-טורקיה, עמ' 281. איתמר בן אב"י סקר בעיתונו את השפעתה של טורקיה על אמאן אללה, שביקש לבצע תוך חצי שנה את מה שאתא טורק ביצע במשך כמה שנים ('דאר היום', ט"ז בשבט תרפ"ט - 27.1.1929).

הארץ, הזמין מורים מהודו, ממצרים ומטורקיה והכריז על חובת לימוד. ולסוף שנה שניה הגיע עד גולת הכותרת. אמאן אלה, הדיקטטור-הדימוקרט, נצר ממשפחת מוחמד נביא האשלאם, נתן קונסטיטוציה [חוקה] לעם שלא הבין את ערכה. בתוקף צו מלכות אסף נבחרים מכל הערים והושבם בבירתו כבאי כוח העם. ועם זה ביטל מנהגים משונים שנשארו בירושה מתקופת האלילים. הנהיג שיטה מודרנית בעניני מכס, סייע לתוצרת המדינה, ולסוף עמד והכריז על חופש גמור לכל נתיניו בלא הבדל דת וגזע. היהודים, המושלמים השיעים חסידי עלי שהיו נרדפים על דתם, באפגאניסטאן הסונית שאפו חיים לרווחה. בתנופה אחת, כמוסטפה קמל [אתא טורק] רבו הרחיק המלך הצעיר את השייכים מנהיגי העם ומושלי הרוחניים מיום בוא אפגאן בכנפי האשלאם. בשייכים שלא יכלו כמובן לראות בירידה זו של כוחם והשפעתם ולעבור עליה בשתיקה, נראו סימנים למרד עולה... אבל המלך הצעיר אמאן אלה ריסן אותם ביד חזקה, וחנק את המרד בדם מנהיגיו. שייכים למאות נתלו בראש חוצות קבל עם ועדה ונגד דברי הרעל של השייכים הציף את הארץ בנאומים ובמנשרים ועורר את העם להשתחרר מהשפעתם של השייכים מוצצי הדם, העלוקות שעניניהם להנאתם בלבד.

'אחי ועמי! בני מחמד והאשלאם!' – הָרעים אמאן אלה באחד ממנשריו – 'מלככם הקודמים הזניחו את הממלכה בידי השייכים בתקוה שבאי כוח הנביא [מוחמד] יתנו בכם את עינם לטובה; אך הביטו וראו עד אנה הביאונו, עניים אנו בכסף וברוח, חלשים בכוח ונתונים בין שיני הכופרים מצפון ומדרום'²⁷⁸. השייכים רועינו שָמנו ועָבו [על-פי דברים לב, טו] על חשבונכם. להם הכסף החוק, השלטון והנשים היפות, אהבו נפשם וגם כסף צברו, הסוחרים [כוונתו ליהודים ולהודים] עשו חיל ואתם עובדים בפרך ואוכלים לחם עוני וגרים במרתפים ואפילו אשה אחת לעבודת בית אין לכם (באפגאניסטאן גדול אחוז הגברים ובני דלת העם שאינם יכולים לקחת נשים מפני המוהר הגדול), ואף למושלמים טובים לא עשאוכם השייכים. "דין מחמד בסיף" כתוב בקוראן הקדוש ואיה גבורתכם וכוחכם? לשועלים דמינו בעיני שכנינו טורקיה, פרס ועירק המתעוררות ומתקדמות. עמי, שליט פרס והודו לשעבר [כוונתו למוגולים שיצאו מאפגאניסטן], אייך?! התעורר וזקוף ראשך בגאון. קח בידך את השלטון כי לך הוא...'

בתעמולת אסיפות עם גדולות הבאיש את השייכים בעיני עמו עד לזועה ולאפס, והשייכים חרקו שן וחיכו במסתרים ליום עברה [נקם], לסוכני ממשלה זרה [נציגי בריטניה בהודו], הללו רעד תקפם בשעה שקראו את המנשרים של המלך לכבוש את הודו ופרס...

במשך זמן קצר השתנתה אפגאניסטאן מקצה לקצה. רבעים חדשים, ערים חדשות נבנו מחוץ לכל עיר. בתי ספר, קסרקטים [מחנות צבא], בתי חולים, מכס, דואר, דפוס וגנים ורחובות מרהיבי עין צצו לתפארה. והנוער כבש בהתלהבותו את מפלגת הזקנים הוריהם אוהבי הישן. ברם, אף אלו, הרבה מהם עמדו בראש הנוער והאצילו על התנועה מתפארתם.

ימי העוני עברו וחלפו. למרות המסים הכבדים נשאר לאכרים במה להחיות את נפשם וגם כסף צברו. הסוחרים עשו חיל בכוח הביטחון הטוב במדינה. הצבא גדל מספרו ומדריכו האירופים [הטורקים

²⁷⁸ הכופרים בצפון הם הרוסים (שדווקא אהד אותם וראה בהם משקל נגד לבריטים שהחזיקו את המלך האפגאני כווסל) והכופרים בדרום היו הבריטים ששלטו אז בהודו. שלטונו של אמאן אלה החל במלחמה בבריטים במעבר ח'יבר במאי 1919. המערכה נסתיימה בכריתת הסכם השלום בראוואל פינדי (8 באוגוסט 1919), שהעניקה עצמאות לאפגניסטן. ראה בריטניקה, ערך *Afghanistan*.

והגרמנים] זיינוהו [חימשהו] בנשק מודרני חדיש והדריכוהו בשיטה צבאית חדישה. הנספחים הצבאיים בצירויות הזרות של בני אירופה רגזו, אבל העם הלך ועלה, ושירת דרור וחופש רעמה בכל הארץ...²⁷⁹.

מוסא גול מגיש מטוס במתנה למלך

כב. היהודים מגישים אוירון כשי למלך

היהודים, שיצאו פתאום לשויון זכויות, התקדמו בצעדי און, בפרט שאמאן אללה מביט עליהם באהדה ודרש טובתם בכל עת. היהודי מוסא גול²⁸⁰ העשיר היה הראשון

שאסף תרומות בין אחיו והגיש למלך אוירון במתנה. ולמרות התנגדותם והתמרמרותם של רבנים אחדים²⁸¹, שבכרו [שהעדיפו] את המצב הקודם – שכן חינוך והשכלה עשויים להרחיק את לב הנוער מעל תורתו ומעל עמו – חנן המלך גם אותם, ופטרם מחובת הצבא, ואף מלימוד החובה הממשלתי לבניהם. ולא עוד שהניח בידם את הנהלת ענייניהם. ואם אמנם מסר בידי אברהים כאן [ח'אן], מושל הראת, יפוי כוח מלא לעשות בביס"פ [בבית הספר] כרצונו, ואף להשתמש בכוח כפיה, בשעת הצורך, לא שכח לומר לי את כוונתו של המלך הטובה ליהודים. ובעצותיו הטובות הצילני לא פעם ממצבים קשים בהנהלת ענייני היהודים.

²⁷⁹ הזדהותו של אברהמוב עם המלך והערצתו את הרפורמה שהוביל המלך לא ידעה גבולות והיא מגיעה למימדים של סיסמאות ופאתוס נלהב. החזירה הגרמנית הייתה בכל תחומי החיים. גרמנים הגיעו לאפגניסטן כבר ברבע הראשון של המאה העשרים. הם הקימו את הבירה החדשה בדאראולמאן ליד קאבול. בבית הספר הגרמני שהוקם בשנת 1923 למדו 400 תלמידים אפגאנים שהוכשרו לקראת המשך לימודיהם בגרמניה. הגרמנים הקימו וניהלו שני בתי-חולים. קציני צבא וטייסים הכשירו את הצבא האפגאני. הוקם שרות אוירי לקאבול מברלין, דרך טורקיה ואיראן. האפגאנים היו עושי דבריהם הנלהבים של הגרמנים. בימי מלחמת העולם השנייה האוריינטאציה האפגנית הייתה נאצית ומאות סוכנים נאציים פעלו באפגניסטן. ראה 'גרמנים, נאצים ושנאת ישראל', יהושע-מנחם ישראל, עמ' 189-213. הכוח הטורקי שהגיע לאפגניסטן למטרות הדרכה צבאית וייעוץ כלל את אחמד ג'מאל (כמאל) פאשה (1872-1922), השליט הצבאי והמדיני האכזר של סוריה, לבנון וארץ ישראל, שהובס על-ידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה. הוא נרצח על-ידי קושרים בביקורו בגיאורגיה בשנת 1922.

²⁸⁰ מעשירי היהודים באפגניסטן, סוחר ותעשיין. הכניס לאפגניסטן את מנפטות הכותנה ותעשיית שמן, סבון וחומרי בנייה. ראה יהושע-מנחם ישראל, עמ' 177, 207, 347.

²⁸¹ פעולותיו של המלך הרפורמטור ייצגו עולם חילוני ואנטי-דתי ורק טבעי היה שהרבנים בעדה ייצאו שפה משותפת דווקא עם כוהני הדת השמרנים.

כג. שיעורי ספורט

הצעירים היהודים [בני סוחרים שעסקו בייצוא], שחזרו מערי אירופה ורוסיה ראו כמה גדולה הבערות בקרב עדתם, ובאו אף בדרישה מלאה להכניס שינויים יסודיים ברשת החינוך, לסגור בבת אחת את כל שאר בתי"ס [בתי ספר] וכן להביא קצין צבאי ללמד את התלמידים התעמלות. את הבקשה האחרונה מלאתי ברצון, לשביעת רצונם הגמורה של התלמידים ולמורת רוחם של ההורים שבאו אלי למחרתו בתלונה: 'מה העבודה הזאת?' [שמות יב, כו], הרוצה כבודו לעשות מבנינו מוקיונים או רקדנים? מה התנועות ידים למעלה, למטה, צדדים. רוצים אנו קול יעקב ולא ידי עשו [לפי בראשית כז, כב]. וכל הסברותי [הסבריי] שהתעמלות יפה לבריאות, ושאף בירושלים עיר הקודש עוסקים כל בני ישראל בהתעמלות, לא הועילו. 'התלמידים' – טוענים הם – 'הזניחו את תלמודיהם מפני תרגילי הצבא ובשבתות הם עוסקים בתמונים ובתרגילי התעמלות, מחללים את השבת ועוברים על ל"ט מלאכות האסורות מן התורה'. וביחוד המלמדים, הללו מצאו להם מקום לגבות את חובם והתחילו רוגנים במחנה נגד חילול שבת והזנחת התורה שפשו במחנה הנוער בהשפעתו של המורה מגולח הזקן העובר על 'בל תשחית' [ויקרא יט, כז]; וכדי לשכך את זעפם ולהשכיך שלום בישראל התחלתי מגלח את זקני במכונה במקום תער, מה שעורר את צחוקו המלא של המושל [הנסיך איברהים ח'אן], ובמשתה אחד התלוץ על המורה, 'העובר' ממפלגת המתקדמים [הרפורמטורים] למפלגת המשמרים [השמרנים וכוהני הדת]...

כד. מלשינים על המחנך מארץ-ישראל

ברם, לא הונח לי, הצעירים המתקדמים מצד אחד והזקנים המשמרים מצד שני הפוני בלשון [לפי ירמיהו יח, יח – הלשינון] לפני המושל. הראשונים על שאיני ממלא את תפקידי כראוי, והאחרונים להפך, טענו שכבר הפכתי את התלמידים מכבשות תמות לשדים ארוורים. המושל פטר מלפניו גם את אלו וגם את אלו באמרו שאין זה מעניינם והמורה רשאי ורשות מלאה בידו לעשות כטוב בעיניו, אבל האינטריגות והשפלות והאוויליות הללו הדאיבו את לבי. המושל הטוב ביקש לעודד אותי בעצות, בדברים ובבירור הדעת [ליבון נושאים: 'דע לך' - היה אומר לי - 'כמוני עובד אתה לטובת אחיך, והרי עם קשה עורף אתם, כך כתוב בתורה לא כן? אין דבר, אל תתעצב אם הפוף בלשון. גם בני עמי מכים בלשון איש את רעהו בסתר. לא אשמתם היא אלא אשמת הבערות, ובפרט שאתה מתבודד יותר מדי שם בגיטו. מן היום והלאה תבוא אלי בכל יום רביעי ושישי ונצא לצוד ולשוה'. לדאבוני, לא יכולתי לקבל את הצעתו במלואה ואף הוא הודה שהצדק אתי. האלהים יודע מה היו היהודים חושבים אילו הייתי נמצא יום שלם עם המושלמים; ודאי היו חושדים בי במאכלי טרף וחזיר [למרות שמוסלמים אינם אוכלים בשר חזיר]... ובמצב אוילי זה הוכרחתי איפוא לשבת ישיבת קבע בין אנשים מן 'הימים ההם' [מיושנים בדעותיהם].

כה. חגיגות היהודים

בלילות החורף הארוכים הייתי אתם בשיעורי הקודש והרש"י, בלילה – פעמים קראתי לפניכם שיעורים בהיסטוריה עברית מאחרי (ה)חרבן הראשון מה שמשך את לבם ונתן לי סיפוק רוחני ונפשי. וביום

המשכתי בעבודתי בין תלמידי המלוכלכים עד לזועה. מובן, שלא במעט נהניתי מנשפי היהודים. כמעט בכל אחד משבעת ימי השבוע [היה] משתה חתונה, או ברית, הנחת תפילין [בר-מצווה], חג לצמיחת שנים לילד, גזיזת שער [לראשונה בחיי הילד], לידה, קידושים [נישואין], אירוסים וכיוצא בזה²⁸².

כו. מנהגי חתונה

ברכת הקידושין וטקס החתונה ערוכים כך שבשעת שבע הברכות לא ימצא אף צל של אדם זר בחדר של החתן והכלה. הקהל עומד מבחוץ, שומע את הרב המברך על סף הדלת ויוצא ידי חובתו בשמיעה, מחמת הפחד. כך חוששים הם שמא ימצא שונא שיכשף את החתן בשעת הטקס והחתן האומלל לא יוכל לצאת ידי חובת בעל כלפי אשתו [קשירת החתן, הגורמת לאימפוטנציה]²⁸³, ובפרט שמעשה הכישוף פשוט ביותר וכל אחד יכול לעשותו. אם רק ילחש (מי ש) שונא את משפחת החתן ויקלל קללות בשעת הברכות (של החופה) ובשעת מעשה יקשור קשרים בחוט (אזי) יבצע זממו. ולא מעט היו החתנים שקיללו את חייהם משהגיעו לידי כך, והתוצאות חמורות. אינני יודע אם בא הדבר בכוח האמונה או מתוך חולשה: אבל גדול הוא הפחד והיהודים מקפידים להרחיק מן הטקס כל זר שאינו מן המשפחה ואף אותי לא הפלו לטובה חוץ מפעם אחת.

החתן יכול אמנם לשוב לאיתנו אם יפתחו הקשרים. רבני העדה נדו והחרימו את עושי העושה²⁸⁴ ואף על פי כן היה קול יוצא [הופצה שמועה] מזמן לזמן (כי) חתן פלוני בן פלוני כושף ודי בזיון וקצף בכל המשפחה.

והכלה מקושטת לתפארת. תאוה לעינים. ואין קישוטיה נופלים מקישוטיהן של כלות אפריקה ומדגסקר. בערב החתונה נתלשות שערות הקודקוד [המצח העליון] שלה אחת אחת בידי המילדת [כסגולה ללידות בעתיד] ובידי קרוביה בשעור של שתי אצבעות מעל למצח. ועל המקום החלק ועל המצח מדביקים בדבק את קשקשי כסף וזהב לכל שבעת ימי המשתה. ואם גדולים מכאוביה של הכלה ואם המצח צבה והקודקוד מתנפח, אין בכך כלום, שהרי קישוט זה הוא הנותן לה חן בעיני בעלה ומחבבה עליו והיא מקבלת איפוא את היסורין באהבה.

²⁸² על מחזור חיי אדם באפגניסטן, ובמיוחד מנהגי חתונה, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 389-429. וכן ברעם-בואי כלה. ראה זבולון קורט, 'מנהגי אירוסין ונישואין באפגניסטאן', (מאמר זה ראה אור לראשונה ב'ידע-עם' כרך טו, גיליון 37-38 (תשל"א), משואה, גל' 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006), עמ' 20-21. וראה להלן עמ'...

²⁸³ בהיותם במקורם קהילת אנוסים שביקשו להסתיר את יהדותם ברבים ובנוסף החשש שלהם מפני היכולת המאגית של מבקשי העלולים ל'קשור את החתן', נהגו להפריד בין הקידושין שנערכו קודם בחשאי במעמד מניין קרובים לבין החופה, שהתקיימה אחרי הקידושין והייתה פתוחה הן זרים שלא מבני המשפחה הקרובה והן לידידים ושכנים מוסלמים. בברכת המזון נערך זימון בסגנון זה: "נברך, חוץ מן המוסלמי, שאכלנו משלו...". על קשירת חתנים ראה בזק-חוששים, עמ' 52-56, יהושע-מנדחי ישראל עמ' 412-413.

²⁸⁴ על סגולות ואמצעי מנע נגד קשירת חתנים, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 411-413. על קשירת חתנים ביהדות ואצל העמים והעושים הנלווים, ראה בזק-חוששים, עמ' 52-56.

ה'משהדה' (הקוסמטיקאית) מורטת פלומות מן הפדחת ומדביקה דיסקיות מוזהבות - שיחזור

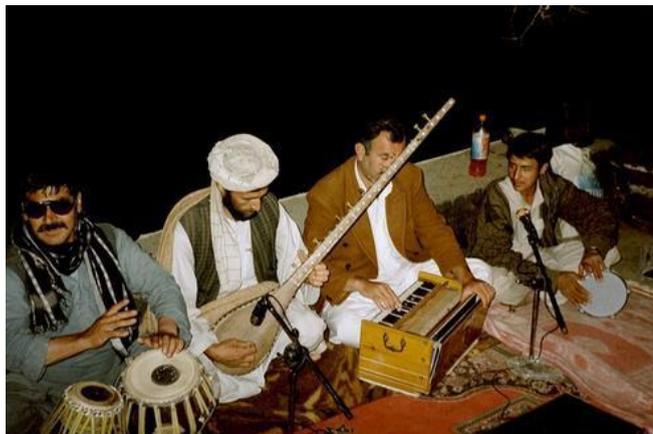
הצמות קלועות רצועות רצועות כנחשים קטנים, משוחות בשמן מור ודבוקות בדבק של עצי אפרסקים המקשה אותם כקרניים. במשך כל זמן המשתה משעה 6 בערב עד 12 [בחצות] יושבת הכלה שלובת ידיים ומקופלת רגלים ועיניה עצומות. לא תאכל ולא תשתה, לא תניד עפעף, פן תאמרנה הנשים האורחות כי חצופה היא הכלה חס ושלום. ורק בשעה שהקהל מתחיל להתפזר מעבירים את הכלה מעל למדורת אש גדולה, לשרוף מאחוריה את הקשרים עם בית הוריה ולהדבק בבעלה כל ימי חייה. הקהל בכל המשתאות יושב בנימוס ומבלה את זמנו בעדינות, איש לא ירים את קולו מחברו, דברי חכמים בנחת נשמעים [קהלת ט, יז], רבני הראת כולם חכמים ונבונים מקטנם ועד גדולם, יושבים להם, שותים יי"ש ביד רחבה (יי"ש אפגאניסטאן מן המשובחים הוא בכל המזרח, 90 מעלות [אחוזים] אלכוהול) ונהנים משירי הבחורים או הזקנים. זה פותח וזה גומר והשלישי ממשיך בשירי הלל לחתן ומשפחתו²⁸⁵. חביות ארק שלמות מתרוקנות במשתאות, ואף פעם לא ראיתי איש משתכר ומתהולל. השתיה במקרים אלה חובה וכן תרופה בדוקה לכל מיני מחלות, למלאריה, לקדחת, לכאב בטן, כאב שנים, לכל בכל כל, ואסור לסרב, חייבים לשתות לכבוד החתן, לכבוד הכלה, ההורים הרבנים ואח"כ לכבוד שלושת האבות ושבעת הנביאים ועוד ידם נטויה, וערב אחד כמעט הלכתי לעולם האלכוהול מכאבים נוראים של משקה חיים זה.

כז. מוסיקה ונגנים

לנגן בכלים מלאכה בזויה ושפלה היא בעיני היהודים ולפיכך הם שוכרים מנגנים מושלמים להנות את הקרואים בקולם ונגינתם. המנגינות האפגאניות פרימיטיביות הן וחד-גוניות, חיקוי בלתי מוצלח למנגינות

²⁸⁵החתן היה מלווה בשושבינים שהלכו לצדו ושרו פיוטים כשבידיהם 'דִקְתָכ', ספר מאויר ומועתק בכתב יד ובו פיוטים שעברו כמסורת מדור לדור. המנגינות היהודיות באפגניסטן הושפעו מן התרבויות משם הייתה הגירה – פרס ובוכרה ומוסיקה שמקורה בצפון הודו. למעט הנשים שתופפו ב'דויירה' ונגן ההרמוניום בכשי, המוסיקה הייתה ווקאלית או מנוגנת על-ידי נגנים מוסלמים שליוו את עצמם בכלי נגינה מסורתיים. כלי הנגינה כללו: כלי הקשה: – Dhol, Doholak, Daira, Zerbagali. כלי מיתר: Surnai, Tambur, Rebab, Dhamboora, Shashtar, Richak, Sarinda, Waj (Jew Harp), Sarani. כלי נשיפה: Tula, יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 476-477; על השירה הווקלית מתוך ה'דסת'כ' ראה, שם, עמ' 408-409. הערכה ממצה ראה: סרוסי-דוידוף, מוסיקה, פעמים (79), עמ' 159-170.

הודו ופרס, ורובם של כלי הזמר הם מבני פרס הפורטים על כינור ונבל, מחיים מתים במנגינותיהם העליונות מלאות החיים ו'ממיתים' את החיים בשירי התוגה השקטים המלטפים והמיישנים.

להקת זמר אפגנית. משמאל: דוהולאק [Doholak] – צמד תופים שעליהם מתוח עור תיש נלבש בחבל על הצוואר. דמבורא [Dhamboora] – כלי מיתר נפוץ. בעל תיבת תהודה עשויה מעץ תות עליו מתוח קרום הלב של פרה. הגשר עשוי שנהב שאורכו 99 ס"מ. הרמוניום הודי, מזכיר אקורדיון במראה ובצליל. זרבאגאלי [Zerbagali] תוף חרס דמוי כד אורכו 40 ס"מ וקוטרו 20 ס"מ

כת. ההרמון – הפרדה בין גברים לנשים

אצל המוסלמים באסיה אסור כידוע לגברים להיכנס להרמון וכמעט בכל בית – חדר הנשים לחוד וחדר הגברים לחוד. והיהודים במדינות אלה לא יצאו מכלל השפעה זו. הרבה פעמים הוזמנתי בשבתות ובחגים לבתים יהודיים ומצאתי את הנשים יושבות בפנית הבית ופניהן הרעולות מופנות אל הקיר. וכדי שלא להשבית את שמחת שִׁפְתָן הייתי מסרב להיענות להזמנותיהם. נענה הייתי רק בתנאי מפורש שאחשב בביתם כאחד מבני הבית, כלומר שהנשים לא תשבנה כמגודות מחוץ למחנה. המתקדמים שמחו על כך והסכימו ברצון ומעט מעט נעשה דבר מקובל והחומרות וההבדלות על הנשים הוקלו. ובכל זאת אף פעם לא הניחוני בבית בלא השגחת הזקנות בנות התשעים, העיוורות למחצה, החוששות להשאיר את נכדותיהן בנות תשע ועשר בחברת גבר זר לבד... אם קרה ורציתי דבר מה, היו מוסרות לי הנשים או הבנות את הכוס או דבר אחר ביד עטופה ובפנים רעולים [מכוסה רעלה]. פעם בשעה שנועזתי לשאול שיראוני את הכלה המקושטת, שהרבו כל כך לספר עליה, כשהיא יושבת בחברת רעותיה, כמעט גרשוני הזקנות בשערוריה גדולה, וכך הודות ליהודי אחד שעשה הרבה שנים ברוסיה זכיתי לראות כלה בחברת רעותיה, את בתו.

בנות יהודי אפגאניסטאן ונשיהם אינן עלולות ביופין על הערביות בארצנו, ודווקא המוסלמיות בנות נשי ההרמון הטורקמניות, הפרסיות והטורקיות מפליאות ביופין ובזוהרן.

כת. הכשרת מורות – פחד מפני שלטון הנשים

אמאן אללה בשעה שחזר מאירופה²⁸⁶ שלח כמאתיים בנות יפות של משפחת המלוכה והשרים ומשפחות [האצולה] לטורקיה, ואף למרות רצונן, כדי שתתחנכנה שם למורות ותחזורנה לארץ [אפגניסטן] לפתח את החינוך בין הנשים בארצו²⁸⁷. בנות אלו שאחדות מהן חזרו מיד משום שלא יכלו להסתגל לאקלים [החברתי] של טורקיה חוללו נפלאות למרות הזמן המזער שהיו בחוץ לארץ, בקנאותן הגדולה בקשו לשרש מעמן את האמונות הטפלות ואחדות מהן הרחיקו לכת עד שההורים היו מוכרחים לאחוז באמצעים חינוכיים יסודיים [הענשה] במשפחה פן תצאנה לתרבות רעה. ודוגמאות אחדות מבנות אלה [שהתנהגו שלא כראוי] הכריחו את השרים ושאר משפחות המלוכה לבקש מן המלך שימהר להחזיר את כל המורות מטורקיה קודם שנשחתו לגמרי מן ההתקדמות והציביליזציה של אירופה...

ביחוד גדלה תרעומת בין הזקנים ואחדים מהם הזכירו למלך את הנשים בסין שפעם משלו בארצם והכניעו לרגלן את כל הגברים, וטענו לפני אמן אללה שישמע לעצתם וימהר להחזירן, כי טוב להם למות מאשר להיות נתונים לממשלת נשים, שכן ודאי תלמדנה הבנות שם בטורקיה החדשה [לאחר המהפכה של אתא טורק] את כל התורות החדשות ובבואן לארץ תהפוכנה את המדינה וכל סדריה על פיה...

ל. האוריינטאציה הפוליטית של אמאן אללה ח'אן

מטעמים פוליטיים הידועים לו לעצמו נטה אמאן אללה כאן [ח'אן] ממסורת סבו עבדול רחמן כאן [ח'אן]²⁸⁸ – שעלה למלוכה בשנת 1881 בעזרתה של אנגליה – ושמר אמונים ויחסים טובים עם שכנתו אנגליה המושלת בדרום ארצו [הודו דאז והפך למעשה ליוסל של הבריטים]. הנכד הגה אהדה לממשלת רוסיה שכנתו מצפון, שמתוך כוונותיה המדיניות הביטה באהדה על ההתקדמות החילונית באפגאניסטאן. אמנם ידועות היו לאמאן אללה תוצאות פעולתו של הצבא הבריטי בכאבול בשנת 1878 בשעה שנקמו ביד חזקה את נקמת הדם של הציר הבריטי הנרצח²⁸⁹ ואף על פי כן משראה [אמנולה] את הצלחתו של מוסטפה קמאל פחה [אתא טורק] ניסה גם הוא את מזלו להפיק תועלת מצירופים פוליטיים שונים על חשבונה של רוסיה הקרובה להודו (שהיתה מתמידה ללחוש הבטחות באוזניו) וניצל בזה, כביכול, את החששות של אנגליה לטובת ארצו כמו שעשה שכנו ריזה שאה, מלך פרס...

²⁸⁶ למרות אזהרותיו של חותנו טרזי, שכיהן כשר החוץ, יצא אמאן אללה בדצמבר 1927 לסירור ארוך בכמה בירות באירופה ובאסיה, שנמשך עד יולי 1928, כשהמדינה בערה וקמה התנגדות למשטרו. כוהני הדת הפיצו תמונות לא צנועות של המלכה שהגיעו מאירופה והסיתו נגדו במסגדים. הוא, מצדו, חזר מוקסם מהסירור והתכוון ליישם בארצו שינויים מרחיקי לכת. ראה דופרי-1988, עמ' 450-451.

²⁸⁷ על מצב ההשכלה בקרב נשים יהודיות ולא יהודיות, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 440-442. בחברה, מוסלמית ויהודית כאחד, שהאמינה שהאישה כל כבודה פנימה בעבודות הבית ובגידול ילדים. חינוך האישה מחוץ לבית היה רעיון מהפכני.

²⁸⁸ עבד אל רחמן ח'אן (1880-1901). בימיו גורשו יהודי קאבול בהאשמה שהעלימו מיסים והפקיעו מחירים של אלכוהול, שייצרו יהודים לתעשיית הנשק המקומית. שלהי שלטונו הצטיינו בפגיעות קשות ביהודים. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 170-173.

289

כוונתו לימי שלטונו של אמיר אפגניסטן דוסת מוחמד [1793-1863], שגילה יחס אוהד ל'דב הרוסי' והדאיג את 'מושלי הודו' הבריטים, שחששו מפלישה רוסית. הבריטים זכרו את הירצחו של הציר הבריטי סיר אלכסנדר ברנס (Burnes) בקאבול ביום 2.11.1841. על מעורבותם של סוכנים יהודיים בשירות הבריטים ראה פישל-הודו, עמ' 176-177.

פוליטיקה זו באמת קרבה את רוסיה להודו הסמוכה²⁹⁰ ולאנגלים לא נעמה ביותר שכנותו של הדוב הרוסי עוד מן המאה התשע עשרה; ובשנת 1928 בשעה שביקר אמאן אללה בבירות אירופה נשארה ארצו בידי עוזרים שונים והללו מכרו את ארצם לאויב [בריטניה] בכסף תועפות. בהיוודע הדבר למלך, בשעה שהיה שוהה בלונדון לצורך משא ומתן פוליטי, סיים את עסקיו המדיניים ומיהר לחזור לארצו דרך בירות רוסיה, טורקיה ופרס. בתנופת יד עזה ונוקמת השקיט את המרד בתריסר ראשים. אך באורח פלא מסתורי נפוצו מיד שמועות מוזרות ודיבות רעות בכל מרחבי הודו, פרס, אפגאניסטאן והעולם המוסלמי: אמאן אללה מלך אפגאניסטאן נגעל בפת בגם וינם של הנוצרים הכופרים באירופה אוכלי בשר חזיר ועכבר²⁹¹ ואשתו המלכה [סוֹרְיָה] רקדה בחצר המלכות בלונדון גלוויית פנים וחבוקה בזרועות זרים וכופרים... והשמועות שנתאמתו [בתמונות] הלהיבו את דמיונם של האפגאנים, שראו בדמיון את מלכתם גלוית פנים, חשופת חזה וזרועות ונמכרת בשוק בחצי פרוטה [זונת רחוב].

אמאן אללה שחזר מאירופה מלא רשמים חדשים, היה שקוע ראשו ורובו בתיקונים יסודיים חדשים להבראת עמו. הוא הוציא חוק, ואחד מחוקים אלה שהיו בעוכריו היתה פקודה להסיר את הצעיף [בורקה, צ'אדאר, רעלה] מעל פני הנשים, ולהחליף את המצנפת הדתית [טורבאן] לכובע רגיל [מגבעת] – שני מיני עטיפה שהיו דבר שבקדושה בעיני העם הקנאי, השמרני והפרימיטיבי.

העם המורעל [המוסת] והמשוסה בכוח השמועות על מעשי מלכו בחצרותיהם של מלכי אירופה, התנגד והתמרמר בליבו על חילול הקודש ועל התערבותו של המלך בעניניו הפרטיים. השייכים הנרגנים והמשסים במחתרת התפללו ליום נקם כי יבוא. חסרה היתה רק 'היד המסתורית' [המכוונת] המסייעת בחשאי ומתגלית בפומבי. ובשעת כושר אחת בהזדמנות מוצלחת הופיע 'פֶּצְ'ה סְקָאו' המורד²⁹².

²⁹⁰ שאיפתם של הרוסים עוד בימי הצאר הייתה להגיע אל מקורות הנפט; כיבושה של אפגניסטן הייתה פותחת בפניהם ארץ הנתיב 'למים החמים של המפרץ הפרסי' ואל בארות הנפט. נוכחותם של הבריטים בהודו הפריעה למימוש החזון הזה ועל כן אפגניסטן שימשה חיץ בין שתי המעצמות בימי 'המשחק הגדול'. (ראה הופקירק-המשחק הגדול). החלום הרוסי עמד לפני מימושו ביום 29 בדצמבר 1979 בפלישה הכושלת שלהם לאפגניסטן. כמיליון אפגאנים נהרגו ונפצעו. מיליונים הפכו לפליטים חסרי בית. הסובייטים הודו במותם של 10,000 חיילים, אך מספרם כנראה גדול בהרבה. ב-15 בפברואר 1989 נסוג הצבא הסובייטי הכובש בהותירו אחריו ארסנל עצום של כלי-מלחמה שהזין את הטרור של מרכז אסיה.

²⁹¹ הוא הואשם בשלוש עבירות חמורות לפי האסלאם: אכילת חזיר, שתיית אלכוהול וחשיפת הגוף בפני זרים.

²⁹² *bacha-I Saqqao* – כינוי גנאי שפירושו 'בנו של שואב המים'. שמו המלא של המורד היה חביבולה גאזי *Habibullah Ghazi*, ממוצא תג'יקי בעוד שהשאה היה בן לשבטי הפושטו. בילדותו גדל בחצר המלכות האפגנית. בסיוע בריטי מסיבי, שכלל תותחים וכלי מלחמה אחרים ובמעורבותו האישית של לורנס איש ערב, הצליח המורד למשול תשעה חודשים (ינואר-אוקטובר 1929). הובס וחוסל באוקטובר 1929 על-ידי הגנרל מוחמד נאדיר שאה שהיה למלך אפגאניסטאן {1929-1933}. ראה דופרי-1988, עמ' 455, 459-460. ללמדך שהמלך היה כלי משחק של הרוסים והמורד כלי משחק של הבריטים. מאחורי הקלעים המעצמות הסיתו את הצדדים זה נגד זה וסייעו להם בנשק השמדה הדדית...

'בן שואב המים' כבש את
 כס המלכות לתקופה קצרה (1929)
 עד שנהרג

לא. מרידה במלכות

בצ'ה סקאו, 'בן שואב המים', חונך וגודל מקטנותו בחצר המלכות והיה חבר שעשועים וציד לאמאן אלה, קודם שעלה על כסא המלוכה. בצ'ה סקאו זה עבר פעם על נימוסי החצר המקובלים ונידון בפקודת אמאן אלה שחזר מאירופה למלקות בפומבי בפני העם והשרים רואי פני המלך. ארץ זו כל גבר מגן בה על כבודו בחייו, ובפרט בצ'ה סקאו, בן עבדים שעלה לגדולה, נפגע בכבודו עד מעמקי הנשמה, ומרוב חרפה ברח להרים. חסרונו לא הורגש בחצר לגמרי. אף מעשי העוולה והפשע שלו הרחיקו מעליו את חבריו וכאילו נשכח מן החיים. והנה לאדם זה העזוב והמבודד, שנמלט להרים להחבא מקלונו, נמצאו 'ידידים'²⁹³, שליבו בלבו את אש הנקמה במלך שפגע בכבודו. וכוחם של ידידים אלמונים אלו [הבריטים] נהפך בצ'ה סקאו הגרוע והמלא פשעים לאיש דתי 'שומר הגחלת', נגד אמאן אלה הכופר ההורס את האישלום ובמשך חדשים מועטים נתלקטו מסביבו [של המורד] כל נקלה ופושע. כל אלו שגורשו ע"י אמאן אלה משירות המדינה.

אמאן אלה שהביט על כל אלו כעל משחק שובבות של עבד שסרח, שלח לקרוא את בצ'ה סקאו בחזרה. אבל ידידיו [הבריטים] של זה הזהירו אותו: פח טומן לו המלך, ושנאתו למלך גברה שבעתיים. פלוגות צבא אחדות שנשלחו לקראתו נפלו [ערקו] לתמהון המלך למחנה האויב שהציע להם משכורת משולשת, והתעמולה נגד אמאן אלה הכופר המודרני נתפשטה בכל הארץ ובהצלחה מרובה כל כך עד שאי אפשר שלא להסכים לדברי המלך שאמר בפרהסיה: "יד מדינה זרה ומנוסה [בריטניה הגדולה] בדבר הזה".

²⁹³ עמדתו האוהדת של אברהמוב לשאה האהוב עליו בולטת לעין. הביקורת של אברהמוב כלפי החתרנות הבריטית באפגניסטן (ואולי רומזת על א"י) מולבשת בביטויים כמו 'ידידים', מדינה זרה, אימפריה - מבלי לקרוא בשם המפורש של בריטניה. הצנזור המנדטורי שראה את הביקורת החריפה שלו על פעילות בריטניה במרכז אסיה הורה, כאמור, על הפסקת כתיבת זיכרונותיו ופרסומם.

וכאשר העירו דודו אברהים כאן [ח'אן, מושל מחוז הראת] את אזנו שלך המלך הצעיר שהנה הרחיק ללכת יותר מן המידה בתקונים להתקדמותו של העם, השיב המלך: 'דומני שסברה זו שכל התקדמות במהרה באסיה גוררת אחריה מהומות ריאקציוניות היא סברה אימפריאליסטית טהורה שבעלי האימפריות הפיצו אותה בעולם לטובת עצמם, כי לצורך השאיפות הפוליטיות והכלכליות שלהם הם בוחרים שאנשי המזרח יהיו בוערים [נבערים מדעת] וישארו במצב פרימיטיבי, שאם לא כן לא יהא שום ממש באינטרסים שלהם באסיה. חוץ מזה מפיצים שליטי הודו [הבריטים] בעמם שמועות שוא שבבירתי יושב לו "הדוב" [הרוסי] ומפתה את עמי בהבטחות עזרה בכסף ובזהב להסתער על הודו ולכבשה. שטויות, מטרתי היא לעורר את עמי מתרדמתו. ועד שנתערור ונעשה עם בריא, תצעד הודו זה צעדים קדימה ותדע להשתחרר בכוח עצמה, ולא בעזרת זרים, אין אנו רוצים אלא שלא יפריעו אותנו בעבודתנו, שלא יכרו [יקימו] לנו מחתרת ולא ישסו...'

וכדי להשקיט את הארץ ולבלום את המרד בראשיתו, שלח אמאן אללה את מבחר צבאותיו נגד צבאו הקטן של בצ'ה סקאו החונה בגבולות הודו. אבל ראו זה פלא, במשך חמישה חדשים לא יכלו הצבאות המאומנים והחמושים בנשק מודרני לערער את המחנה של בצ'ה סקאו, הלוחם כמצביא בעל ניסיון גדול, וצבאותיו חמושים בנשק פעיל יותר ומשובח יותר מנשקו של צבא המדינה.

לב. המלך פורש מהמערכה

צרותיו של המלך גברו יותר בראותו שלא מעטים הם השבטים מסביב הנופלים [העורקים] יום יום למחנהו של בצ'ה סקאו בכוח הכסף והנשק הניתן להם בשפע וביד רחבה, גמול לעזרתם במלחמה של חמשת חדשי החורף²⁹⁴ הקשים של שנת 1929, שבה נשמדו דיביזיות שלמות של צבא משני הצדדים, ובעזרת סוכניו של בצ'ה סקאו שמו שבטים שלמים מצפון הארץ [התג'יקי] מצור על הבירה [שנשמרה בידי שבטים פתאנים], וניתקו אותה מן הכפרים סביב. נוסף לפגע המלחמה פרץ איפוא הרעב בעיר הבירה ועם הרעב נתרבו הפשעים.

אמאן אללה הצעיר, העז וקשה העורף, אפשר היה מצליח לדכא את המרד לולא נתיאש פתאום מעמו הנמכר בכסף אף לאויביו. ופעם בשעה שראה חלק מן הצבא והעם נרגנים בהשפעת הממון של מסיתי הסתר: 'עד מתי נלחם באחינו המושלמים ונשפוך את דמם לריק'. רגז ליבו בקרבו ובעצם היום הוא קרא עצרה במחנהו ונאם:

בני ואחי המאמינים! תמימים אתם מלהבין את הנעשה בארצנו על ידי אויבנו הזרים הכופרים ולפיכך אין אתם אחראים על מעשיכם. אמנם לא בכם האשמה אלא במנהיגיכם הרוחניים [המולות], כוהני הדת המוסלמים] העומדים בקשר עם האויב הזר [הבריטים] המניע אתכם לעשות את מעשיכם לטובת עניניו

²⁹⁴ באזורים ההרריים, המתנשאים בשיאם מעל 5,000 מטר, הטמפרטורה צונחת עד למינוס 30 מעלות (בקיץ נושבות רוחות חמות עזות במשך 120 יום) (*Bad-i-sad-o-bist roz*) והטמפרטורה מגיעה עד ל-50 מעלות. מדבריות החול האין סופיים, הקרויים 'מדבר המוות' (Margo) ו'מדבר היאוש' (Naomid), הצחיח (Khash) וההרים הגבוהים שבהם האוויר קלוש. תנאי האקלים הקשה הביסו צבאות אדירים לאורך ההיסטוריה.

הוא... שמעתי את תלונת השיכים המתלוננים מגרונכם על חוק ביטולו של צעיף הנשים²⁹⁵. הן תודו שמלככם הוא אפגאני בדיוק כמוכם ואף עולה עליכם בהיותו נצר מזרע הנביא, ובודאי יודע הוא עד כמה יתביישו [יקנאו] עמיתיו ונתיניו לנשותיהם להראות לזרים בגלוי פנים. אבל אם בא מלככם זה ולטובת החוק והקדמה הוא מסיר את צעיף אשתו המלכה ואחיותיו הנסיכות, דבר שלא אירע כמוהו מיום היוסדה של המדינה, הלא תסכימו שלא לרעתכם נעשה הדבר. ראשון באתי והקרבתי את כבוד אשתי המלכה ואחיותי הנסיכות על כבוד נשיכם אתם שלא תתבישנה ברבים. שנית, האישה הרעולה חפשית היא להרבות פשעים כרצונה, בלא שיוכל הבעל לדעת על הדבר, כי בצאתה מביתה ללכת לבית אהובה לא יכירנה איש, תמחה פיה ותאמר לא פעלתי אוון [על-פי משלי ל, כ]. ולהפך, אשה גלוית פנים נמצאת לעיני הרואים ושוב לא תוכל לרמות את בעלה כמקובל... רוטנים אתם על חוק עבודת הצבא. לטובתכם היה הדבר ולטובת המדינה. צבא העובד את מולדתו לא בעד כסף אלא מחובתו הלאומית לא יבגוד בה לעולם בעד כסף...²⁹⁶ וישרת אותה עד טיפת דמו האחרונה. וצבא כזה כבוד הוא לנו ולא נהא [נהיה] לחרפה בעיני עמים זרים שאת צבאותינו יקנו בכסף.

רוכלים נודדים (מחלה גרדי)

אתם הרוכלים ברחובות לפנים, וכיום סוחרים, הפכתם למעמד בריא ואיתן, ואת טוב הארץ תסחרו [על-פי ישעיה א, יט; עזרא ט, יב], הודות למצב הביטחון במדינה. האיכרים רעבי הלחם צברו בר ומזון ובתים להם בשדה. התלמידים והנוער התקדמו ויפקחו את עיניהם וכל אלו בזמן קצר. עכשיו רואה אני אתכם רוטנים ונרגנים. חלק מכם מכר את ארצו [בגד] ועבר לאויב, ולחרפתי הגדולה מתביש אני כי

²⁹⁵ כהני הדת המוסלמים אסרו על הנשים לצאת מביתן בגפן וללא רעלה, 'בורקה' (גלימת נשים המכסה מכף רגל ועד ראש. הפנים מוסתרות מאחורי סככת רשת). המוג'הדין באיחור של דור אסרו על הנשים לצאת ללא בורקה וללא מלווה קרוב משפחה.

²⁹⁶ הוא רומז בכך לכל אותם שבטים, שתמורת כסף שקיבלו מן הבריטים הם ערקו למחנהו של באצ"ה סקאו הפרו-בריטי.

בתקופתי היה הדבר. חלק שני מכם חכם [השכיל] והתקדם; ושוב אין אתם זקוקים כפי הנראה לי ולעזרתי".

ואחר הפסקה קצרה של מלחמת נפש המשיך המלך הצעיר את דבריו: "נתיני ואחי הנאמנים, דעו לכם שלפני כולכם, כל הנאספים כאן היום, מחליט אני לוותר על כסא המלכות ואני מוסר אותו לאחי עיניאת אללה ח'אן²⁹⁷, ומקוה אני שתחת צל קורתו [לפי בראשית יט, ח] תפסק מלחמת האחים העושה בנו שמות, והארץ תלך ותתקדם מחיל אל חיל [לפי תהלים פד, ח]..."

קהל השומעים, השרים ואנשי הצבא, עמדו נדהמים כמוכי רעם. מששבה רוחם התנפלו אפים ארצה, מתחננים ובוכים: עד שערי מות [תהלים קז, יח] ילכו אחריו, ובלבד שיחזור בו מהודעתו. ברם, אמאן אללה הדימוקראט, שנמאסה עליו הדיקטטורה, והיה נאלץ לשמש תליין וגרדום מורדים כל שנות שלטונות, בחל במלכות ועוד באותו יום עזב את העיר הבירה ויצא לעיר קאנדהאר אל שבטיו הנאמנים לשבת ביניהם כאחד (מפשוטי) העם...²⁹⁸.

לבצ'ה סקאו נודעו הדברים בשעתם ומיד עלה בראש צבאו אל עיר הבירה, בפלוגות שיכים ענודי מצנפות הולכי רגל ואוחזי קוראן ביד²⁹⁹ כבשו את העיר כמעט באפס יד ולאחר מלחמה של שלושה ימים בגוד הנאמן לאמן אללה שבחר למות על שדה הקרב מאשר להכתיים את דגלו בבגד [בגידיה ועריקה למחנה האויב].

כל הנתינים והצירים הזרים יצאו את העיר באוירונים בריטיים להודו. הציר הבריטי היה האחרון בצירים שעזב את עיר הבירה ובצאתו לקח אתו את דגל המלוכה מעל בית הצירות. בעיר כאבול השתוללה המהפכה ומלאך המות שלט יחידי במלוא גבורתו³⁰⁰. כמעט כל המתקדמים [חסידים הרפורמה] וכל אוהביו של אמאן אללה הוכרעו לטבח. עיניאת אללה, 'המלך לשלושה ימים', נמלט על נפשו לקנדהאר לחסות בצל אחיו [אמאן אללה], ושתי אחיותיו של המלך שלא הספיקו להימלט בעוד מועד עמדו על נפשן כלביאות. ארבעים חללים הפילו מצבאו של בצ'ה סקאו שבא לקחתן שבי – ולסוף שלחו יד בנפשן ולא עלה בידי המורד המנצח לחלל את כבוד משפחת המלוכה...

297

Inayatulla Khan, אחיו של אמאן אללה, מלך שמונה ימים בלבד בינואר 1929, עד שהודח מכסאו על-ידי בצ'ה סקאו, שמשל על אפגניסטן במשך תשעה חודשים מינואר-אוקטובר 1929 וכינה את עצמו 'ח'אדם-דין-י-רסול אללה' (עבד דת שליח האל) ראה דופרי-1988, עמ' 455-458.

²⁹⁸ נראה שאברהמוב, שהיה בן בית בארמונו של מושל הראת איברהים ח'אן (ראה להלן סעיף לז), היה קשוב שם למתרחש במדינה. הוא גם האזין לשידורי רדיו מטשקנט הסובייטית שדיווחו על הנעשה בקאבול, המרוחקת כאלף ק"מ מהראת (ראה על כך להלן בסעיף לד). אמאן אללה חש כי המצור של בצ'ה סקאו הולך ומתהדק וחיינו נתונים בסכנה. הבריחה שלו לשבטים הפתנים בקנדהאר הייתה זמנית ועד מהרה גלה לשוויץ, שם חי עוד כשלושים שנה, ומת בשנת 1960.

²⁹⁹ נראה שרעיון זה שאבו מקרב ציפין (657), שנערך בין כוחות עלי ומעאוויה על הגדה המערבית של הפרת בצפון עיראק על גבול סוריה. צבאות מעאוויה הרימו קוראן על רמחייהם ובכך השפיעו על חיילי עלי שלא לפגוע בהם. ראה לצרוס-יפה-ערכים עמ' 120. ברנרד לואיס טוען שהתיאור בו הרומח ביד אחד והקוראן ביד השנייה הוא בלתי אפשרי והוא תיאור סטריאוטיפי של האסלאם בעיני המערב, ראה לואיס-טוריקה, עמ' 12.

³⁰⁰ שפיכות הדמים הזאת סותרת את התיאור האידילי שתואר קודם שהשיח'ים כבשו את קאבול עם הקוראן בידיהם.

לג. שחיטתם של השיעים

תושבי שאר הערים בארץ שוסו על ידי השיכים והכריעו לטבח את מפלגת המתקדמים [חסידי הרפורמה], שלושים אלף שיעים מסכנים תושבי (ה)עיר פארה נשמדו ביום אחד ודמם זרם לנחל³⁰¹ (בשטף רחב). בתי ראינוע, 'מעשי השטן', מכוניות הנעות בלא סוסים אלא בכוח השטן ובתי הספר החדשים נהרסו ונימחו מעל פני האדמה לבל ישאר זכר לשטן ולאמאן אללה המקולל שליחו.

ד. איברהים ח'אן משליט סדר בהראת

רק בהיראת, העיר הצפונית [מערבית] באפגאניסטאן והרחוקה מן הבירה שמונה מאות קילומטרים ויותר [כ-920 ק"מ], שלט הסדר כרגיל. הידיעות על המתהווה במדינה לא הספיקו להגיע לכאן [הראת]. הנסיך הגדול איברהים ח'אן, דוד המלך, המושל בהיראת שידע על כל הנעשה בבירה באמצעות הרדיו מטאשקנט הרוסית, שלט בעיר במלוא כוח המאמצים ובינתיים שלח פלוגות צבא מדי שבוע בשבוע לעזרת המלך בן אחיו.

אנשי הצבא שהיו רואים את חבריהם נשלחים שבוע בשבוע לדרום הארץ [לאזור קאנדהאר, שבו מצא המלך מקלט] ואת אנשי העם מגוייסים, דרשו ביאורים, וסרבו להישמע. השמועות עשו להן כנפים בין הסוכנים [החותרנים] והגדילו את המבוכה בין השרים.

אברהים כאן [ח'אן] הנאמן לעצמו ולדעותיו החזיר את חוקי העונשין, שביטלם אמאן אללה, מתוך תקווה שביד נוקמת וקשה יצליח להחזיק ברסן השלטון. ארץ עניה זו תושביה כולם מעריכים ביותר את ה'שלי שלי ושלך שלך' [על-פי אבות ה, י], חוץ משודדים מועטים העוסקים בשוד לא לצורך פרנסה בלבד אלא גם בתורת אבנטורה³⁰² וספורט משעשע. להקות [כנופיות] אלה תלויות ברובן בקפריסות של מנהלן ומנהיגן, השודד דוקה [דווקא] עשירים ופעמים הוא מחלק את הכסף הנשדד לעניים. והאדונים העשירים, מתוך שקצרה ידם לנקום בשודדים אבירים אלה, שפכו את זעמם על גנבי העיר וחוקקו חוקים, ששערות אנוש תסמרנה לשמעם. והמושל שביקש להטיל את מרותו על תושבי העיר, כיון שראה שגנבים ונרגנים הרימו ראש בימים האחרונים, עמד והחזיר את העונשים המבוטלים הללו.

לה. ענישה אכזרית בפומבי בשער המשפט

פעם הלכתי אחרי פלוגת שוטרים מזויינים, שהכריזו על הפושע הכבול בשלשלאות והמובל לשער המשפט:

³⁰¹ Farah נמצאת כ-300 ק"מ דרומית להראת בקו אווירי והיא מרוחקת כ-120 ק"מ מהגבול האיראני-השיעי. המלחמות בין איראן לאפגניסטן נשאו גם אופי דתי במאבק ההיסטורי שבין שיעים לסונים. נראה שהשיעים, שסבלו מידם של האכונד, המולא, כהני הדת הסונים. הם מצאו מחסה אצל אמאן אללה. לאחר הסתלקותו הגיעה שעת הנקמה של כהני הדת והם פגעו בכל המפעלים שיזם במסגרת הרפורמות שערך. המספר שנקב בו אברהמוב (30,000 שיעים ביום אחד) נראה מוגזם. המולא ראו את הראינוע ואת העגלות הנוסעות ללא סוסים – מעשי שטן. כך הם מחקו גם את מוסדות החינוך המתקדם.

³⁰² adventure – הרפתקה.

'להווי ידוע לכם האזרחים' – הכריז הכרוז ההולך לפני התהלוכה בראש חוצות – 'אסיר זה מובל למשפט על ששלח ידו ברכוש לא לו, ושם יקצצו את ידו ורגלו כחוק הדת. נתינים, פקחו עין וזכרו את העונש, עת יעמוד השטן להטותכם מדרככם הטובה'. אחר האסיר והשוטרים נתקהל קהל גדול, רובו מתלמידי בתי ספר וילדי רחוב, שלאחר הפסקה של ארבע שנים ארוכות ניתנו להם הזכות והעונג לבדח את דעתם ולראות בעונשים, ואף אני הייתי בקהל הגדול לראות במחזה מימי הביניים.

בכיכר הרחבה מול שער המשפט הושיבו את הנידון על גבי האדמה ושני שוטרים החזיקו בזרועו וכרכו בחבלים עבים עד שהפכה כולה שחור-כחול. וכך נהגו גם בפרק היד לעצור בעד מרוץ הדם ולהקאות את הכאב בכוח הקפאון, שהיד נקפאת מן הלחץ החזק בזרוע. בינתיים עמד קצב אחד, קצב פשוט, הנלקח לפעמים שלא מרצונו להוצאת פסק הדין, והשחזי את סכיניו לפני הנידון בשלוות נפש גמורה. מוכן לעבודה, אחז הקצב בזרוע והתיז את זרם הדם. ריח בשר צלוי בשר דם אדם, בשר אדם צעיר, שנתפש בכשלונו, שנטל ככר לחם מבית אדונו, עלה באויר. הקהל, הנוער, השוטרים, באי כוח החוק, כולם עמדו וכמעט נהנו מיסורי הצעיר המתפתל במכאוביו. ובלא לחבוש את היד הקטועה, הצלויה, המטוגנת החזיקו ברגל שמאלו של הנידון ועשו בה מה שעשו בזרוע הקטועה וצלוה בשמן. ועל הפצעים זרו סיד וכרכום (וחבשו את פצעיו) במצנפתו המלוכלכת של הנידון. אחר ה'עבודה' מתפזר ההמון איש לביתו. המסכן, אם אין לו קרוב וגואל, נשאר בכיכר עזוב לנפשו ולרחמי העוברים וחסדיהם, ודמי השמן ושכר טרחת הקצב נפרעים למפרע על חשבוננו של הפושע, אם יש כסף בכיסו...

אחר חודש אחד הורגלתי במחזות אלה, שהדריכו את מנוחתי בלילות. לא לחינם קשי לב ואכזריים הם האפגאנים. מילדותם נוקשה לבם, ניטל מהם הפחד מפני כאבי היסורים הבאים עם העונשים האכזריים.

לו. דרכי ענישה מסמרות שיער

גדמים וקטועי רגלים אלה נהפכים אחר שנים לשודדים ולמפלצות המפילים את פחדם על המשטרה והצבא, וקשה היא נקמתם במשטרה ובחוק, עד שגדוד צבא שלם נדרש לפעמים כדי להשמיד להקה [כנופיה] קטנה אחת, הנתונה בידי בעל מום נקמני ומר נפש. ומי שנופל ביד החוק, ולא מעטים הם הנופלים, נידון בכל חומר הדין, אם בדקירות רומח איטיות בידי חיילים קשי-לב המשתדלים להרבות את מכאוביו, או עושים לו 'חרקירי' [נועצים סכין בבטנו] ותולים אותו חי ברגלו בלב השוק והוא מפרפר שעות שלמות לשמחתם של הסקרנים היושבים למטה ועוסקים בהתערבויות ובהמראות [ניחושים], אם נפש קשה לו לשודד זה ומתי תצא רוחו, אם לפני עלות השמש או אחר בואה [שקיעתה].

ובכדי שהעונשים לא יהיו חדגוניים, משתדלים השופטים בחכמתם הגדולה להמציא משפטים בל ידעום [על-פי תהלים קמז, כ], שיעשו רושם בל יימחה על התושבים. פעם קשרו איש ערום חי בזנב גמל וסחבוהו בבטן רטושה על פני קוצים וברקנים. פעם אחרת קשרו את ברכיו של מורד אחד ביתדות באדמה והעיפו אותו מאחוריו בתותח ממש מלא חצץ וברזל וחסל... החלק הנשאר לפליטה היו הרגלים הקשורות היטב ביתדות, השאר עף באויר וניתך ארצה, פירורי בשר צלוי...

לפי החוק, אם אין עדים [במהלך הפשע], לא יומת הנידון, וכיון שהשודדים זריזים הם וחרוצים ואינם נוהגים להשאיר עד בחיים, נאלצת המשטרה להכריחם להודות במו פיהם על מעשיהם. פושטים אותם

עירום עד למתניים, ארבעה חיילים אווזים בידיים ורגלים באויר ושנים אחרים מצליפים עליו בשוטי ברזל, אחת, אחת ושתיים, אחת ושלוש, אחת ועשרים³⁰³, מאה, מאתים. השוטים שיגעה ידם מתחלפים בחדשים, מכים ומכים עד שהבשר נהפך לדייסה תופחת, כולו מכה אחת. והשוטד יסתום את פיו, ישוך את לשונו ושפתיו ולא יודה, כי בנפשו הוא. שווד אחד ספג חמש מאות מלקות. פעמיים בשבוע קיבל אלפיים מלקות ולא יודה, ולסוף עזבוהו לנפשו והבריא...

ראש המשטרה החדש היה אינקביזטור מלידה ובטן, מודרני ואנין דעת, חונך בגרמניה³⁰⁴ ונפשו סלדה מעונשים ברבריים בפומבי, בשעה שביקש לכפות על השווד שיודה במו פיו, האכילהו בשר עוף, ממש מעדנים, רק דבר קטן לא נתן לו את השינה והשיבה. יעמוד לו כך כל ימיו באמצע החדר, ואם יישן, יעוררו אותו בדקירת כידון, וביום השלישי היה השווד ואף החזק שבחזקים מודה ובוחר בתליה מחיים...

לז. נקמת דם

החוק באפגאניסטאן מוסר את הרוצח בידי משפחת הנרצח, גואלי הדם, לעשות בו כטוב בעיניהם, וגואלי הדם נקמניים הם³⁰⁵. רוצח אחד שנתפס, נמסר לאמו של הנרצח או ביקשו לפדותו בכופר. כסף מלא כמשקל גופו של הרוצח. אבל האם עמדה על שלה: דם תחת דם. היא הכריחה את המשטרה לקשרו בעמוד ובעצם ידה דקרה את הדקירה הראשונה, סכין חדה בעינו של רוצח בנה, אחר כך חתכה לו את הצוואר באכזריות שטנית נוקמת ואת הדם הצועק [על-פי בראשית ד, י] לקחה בידיה והרטיבה בו את לבה ושדיה להשקיט בו את לבה הבווער מנקמה...

אותו דבר עשה זקן ערירי, שגרם לו מזלו ולסוף שנים ארוכות נמצא רוצח של בן אחיו. הזקן עקד את הרוצח בביתו ובסכין קהה ופגומה כמשור חתך באדישות את הצוואר [של הרוצח] עד שהשוטים עצמם זרזו אותו לגמור את המלאכה...

ביום ששי אחד בשעה שישבתי על כוס תה לפני המושל, בא איש רחב כתפיים ובידו מגרפת ברזל מלוכלכת בדם קרוש ושערות, והודה: 'אדוני רב החסד, במגרפה זו הרגתי זה עתה את אחותי ואהובה בראותי אותם מתגוללים [מקיימים יחסי מין] במיטה בלא חופה וקידושים ועוברים על [מצוות] הדת ועל הנבלה הגדולה עשיתי מה שעשיתי'. והמושל בלא חקירה נוספת טפח לו על כתפו ואמר: 'יפה עשית, בני', וצווה לעבדיו לתת לו משאת [מתנה] כראוי לאיש השומר על כבוד המשפחה'.

גדולה הנקמה בין שבטים אלה, לא לחינם אמר סעדי³⁰⁶, אחד מגדולי המשוררים של פרס:

³⁰³ פרפרזה על הספירה שעשה כהן גדול ב'סדר העבודה' והיא נאמרת בתפילת מוסף של יום הכיפורים.

³⁰⁴ זאת עדות מעניינת על תהליך ההכשרה בתחומים משטרתיים וצבאיים שעברו צעירים אפגאניים בגרמניה. הם שיתפו פעולה באפגניסטן עם גרמנים ואחר-כך אימצו אוריינטציה נאצית ופעלו באפגניסטן עם סוכנים נאצים. על נאצים, גרמנים ושנאת ישראל, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-213.

³⁰⁵ יהודים שקרוב משפחתם נרצח נמנעו מלפגוע במו ידם ברוצח מחשש לנקמה חוזרת במשפחת הנרצח היהודי. ראה מישאל-אפגניסטן, עמ' 44-46.

³⁰⁶ המשורר סעדי [שמו המקורי: מושרף א-דין אבן מוצלח א-דין]. נולד בשירו בפרס. חי בערך בין השנים 1292-1215. מיצירותיו הנודעות 'הבוסתן' (1257), על הצדק והצניעות באסלאם, ו'גן הוורדים' (1258) אוסף של סיפורי מוסר קצרים. היה מחלוצי ה'גזל' בשירה הפרסית.

אם אלהים יופי וחוסן לטורקים נתן
 והוא מאכל ותלבושת לפרסים נתן
 כישוף, כוסף וגעגועים להודים נתן
 הן לאפגאנים את הכעס והנקמה נתן.
 כזה היה העם, שביקש אמאן אללה מלכו לעשותו לעם בעל תרבות. ואפשר אף היה הדבר עולה בידו לולא
 בגד בו מזלו באמצע מפעלו הגדול.

לח. רצח איברהים ח'אן, מושל הראת

אברהים ח'אן מושל הראת חשב שבזה שיחזיר את חוקי העונשים הקשים והאכזריים לתוקפם יצליח להשתלט על המצב וטעה. אמנם הפחד עשה את שלו אבל אלו שנהנו כמה שנים מן החופש שניתן ע"י המלך שוב לא יכלו לראות מחזות עונשים אלה בשוויון רוח ואף המצב המדיני בבירה, הנמצאת בידי בצ'ה סקאו, נודע לפקידים גבוהים אחדים, שהיה להם מקור ידיעות משלהם. אבל אברהים ח'אן היה בטוח בכוחו. כל מטרתו היתה לחזק את עמדת המלך בן אחיו הנמצא [בקנדהאר] מחוץ לבירה [קאבול]. הוא כינס את בניו ויועציו במועצת מלחמה חשאית והחליט לשלוח את כל הצבא הנמצא בעיר [הראת] לעזרת המלך [אמאן אללה ח'אן]. בראש הגדודים העמיד את הנסיך בנו, כיוון שהטיל חשד וחשד שוא בנאמנותו של המפקד. המפקד הנאמן ביקש לפקד בעצמו על הצבא. מלכו [מנהיגו] המושל דחה בקשתו בתואנה שעזרתו דרושה בעיר [הראת], יותר מבשדה (הקרוב). ראש הצבא הנאמן הבין את הרמז, נפגע בכבודו ולאות מחאה ביקש להגיש את התפטרותו. בינתיים והמפקד החדש, הנסיך הקפדן, ניהל את הצבא בתרונים מייגעים ודרש מהם משמעת ברזל, ולאחזים מן הצבא, את העצלים והנרפים, ציוה להלקות אותם בעקרבים [ללא רחמים, על-פי מלכים א יב, יא יד; דה"ב י, יא יד] כדי שיעבדו את מלכם באמונה. חלק מן הצבא, האוהב את מפקדו הישן, מרד על דעת עצמו וסרב לציית לפקודות של המפקד החדש. הנסיך ביקש להשיב את המשמעת במחנה ואיים באקדחו [על חייליו], וגפרור הוצת והיה ללהבה... בתשובה לאיום ירה הצבא הנרגז במפקד והרגו בו במקום, ומפחדם הרב מידו הנוקמת של המושל, התנפלו [החיילים] על ארמונו ביום האחרון לרמאדן בצהריים והרגו אותו [את המושל איברהים ח'אן] על בניו ובנותיו...

לט. עיר במהפכה ופחד היהודים

בשני רגעים הפך המקום למהפכת סדום. כל העיר נסגרה על חנויותיה וכל איש רץ לביתו. הפחד הכפיל את המבוכה. הצבא שנתפכח משכרונו נתאבן מפחד על האחריות על המעשה. כשנודע הדבר למפקד הצבא שהתפטר ירה במביא הבשורה הרעה והרגו על מפתן ביתו. ואחרי הכול, לולא הוא – אבן על אבן לא היתה נשארת בעיר הראת. במהירות קדחתנית וביד פלדה תפס את צבאו וקציניו ויגע אותם עד מות בתהלוכה צבאית ברחובות העיר במשך כל היום. את החנוונים הכריח לפתוח את חנויותיהם ובסוף שלושה ימים חזר הסדר על כנו. ואת רוצחי המושל שלח לעולם האמת, עשרים ושנים איש במספר, כפי שאומרים הרגם הוא באקדחו אחד אחד בלילה אחד.

המפקד חילק את צבאו לשבטים [ליחידות על בסיס שבטי], הגדיל את מספר האנשים בגדוד בני שבטו הנאמן לו, וביד חזקה ועורמת שועלים ריסן את הצבא הפראי המשתולל כסוס מלחמה ביום קרב [עפ"י זכריה יד, ג]. על תושבי העיר נפלה אימה. הכל התחבאו במסתרים מפחד הצבא שמא ישלח ידו בביזה כנהוג במקרים כאלה, והיהודים על אחת כמה וכמה, טעם הפרעות בעבר עמד בפיהם של זקני היהודים, שזכרו את תעלולי הצבא בשולחו יד בביזה ברכוש ובנפש³⁰⁷.

אשת המושל הנרצח בכתה תמרורים וביקשה שיוציאו את נבלת [גופת] בעלה המתגוללת ברפש ויקברו אותו כראוי. חלק מן הצבא המזוין יפה [החמוש היטב] התנגד לכך. חלק שני רצה את הדבר בכל מאודו. מלחמת אחים עמדה להתפרץ בין הגדודים. רק בכוחו של המפקד שלא איבד עשתנותו ביום גורלי זה עבר הענין בשלום. בלוויית שני קציניו הנאמנים שמר במכוניות [במכוניות] יריה על בית הנשק ולא נתן לצבא המורד לשדודו. בינתיים קרא אליו את שבטו הנאמן מחוץ לעיר, ולימדם מה שלמדם. למחרת כינס סביבו את כל הצבא והמורדים בכלל, התחנן לפנייהם לחדול מריב אחים ולהגן על העיר מפני גדודי האויב הכופר הרוסי, העולה על העיר לכובשה. 'מפי מרגלים נודע לי' – המשיך המפקד – 'שצבא חזק נראה ממרחקים ופניהם מועדות לעבר היראת'³⁰⁸. הצבא האמין ויצא מן העיר וגדודי המורדים ראו את עצמם נתונים פתאום בין שני גדודים נאמנים ונכנעו. פרקו מעליהם את נשקם ושולחו את האנשים איש לביתו. אנשים אחדים ששלחו את ידם בביזה הולקו בשערי העיר עד מות, את בני מעיהם הוציאו מבטנם וחרוזם לצוארם למען יראו ויִראוּן [עפ"י תהילים מ, ד].

מ. היהודים בזמן פוגרום

פחד היהודים בשלושת הימים האלה היה נורא, הבתים הורקו [רוקנו], כל החפצים משרוך ועד נעל החביאו במרתפים ובפרוסת לחם ביד רצו כולם לחצר ביהכ"נ [בית הכנסת] למצוא סתר ותפילה. הנשים המבוהלות, הילדים, הזקנים הפכו את בית הכנסת לגיהנום והרעישו את אמות הסיפים בצעקותיהם אל האלהים. רבים היו המתעלפים מפחד, רבים היו הפצועים מן המהומה והריצה ברחובות ומשבאה השמועה שיהודים אחדים נהרגו יחד עם המושל, עלתה זעקת האומללים השמימה³⁰⁹. התינוקות והזקנים זעקו ללחם ואין, האימהות האומללות קיללו את בניהם שישתקו, הזקנים עפרו ראשם בעפר והכו על לבם כעל סדן והתוודו על עוונות הצעירים הרבים העוברים על 'בל תשחית' [ויקרא יט, כז – גילוח הזקן בתער],

³⁰⁷ כוונתו של אברהמוב למצב היהודים בתקופת מלחמות הח'אנים בשנים 1859-1880. ראה גרג'י-קורות זמנים, עמ' 144 ואילך, יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 162 ואילך. ראה שם (הערה 24) מקורות על מלחמות הח'אנים.

³⁰⁸ זאת לא הייתה שמועה סתמית. הרוסים אכן היזו גדודים אל תוך אפגניסטן כמשקל נגד למעורבות הבריטית. ראה סעיף מב להלן.

³⁰⁹ על בית הכנסת כמקום מקלט בעת פוגרום מצאנו כמה עדויות מזמנים אחרים: מולא מתתיה גרג'י מתאר פוגרום בשנת תרל"א (1871), שבו בזו את רכוש היהודים שמצאו מקלט בבית הכנסת (ראה גרג'י-קורות זמנים, עמ' 145-146); בדצמבר 1880 נעשה ניסיון לכבוש את הראת. תיאור בריחת היהודים מבתייהם ומציאת מסתור בבית הכנסת דומה לתיאורו של אברהמוב (ראה גרג'י-קורות זמנים, עמ' 147-148). ישראל מישאל היה בן אחת-עשרה כשנרצח המלך חביב אללה ח'אן [1901-1919] בפברואר 1919. הוא מתאר את בריחת היהודים לבית הכנסת כששומרים מוסלמים מגינים עליהם מבחוץ (מישאל-אפגניסטן, עמ' 27-28). בכל פעם שחששו מביזה הסתירו היהודים את דברי הערך. משום שנחשבו לאמידים הם היו יעד קבוע לביזה. מתתיה גרג'י אף המציא חידוש לשוני משלו להסתרת הרכוש: 'מטמוניה/מטמוניות' ('סליק' בעגה של ימינו).

עוון טיולים בשבת. [יציאה מתחום שבת], על עוון הזנחת התורה, על עוון ועל עוון³¹⁰... וקראו אל הצעירים הללו קול חזק להתפלל לה' שישוב מחרון אפו וירחמנו.

אודה על האמת, שפחדם דבק גם בי³¹¹, וכהוגן: הדבר קרה בשעת הצהריים, בשעה שהייתי סועד את ארוחתי. ופתאום פרצו אנשים הביתה לקחוני בכוח לביהכ"נ, ואחדים יעצוני שאוציא את משקפי ואחליף את בגדי וכל זה בלא שום ביאורים. הצבא מרד פתאום, ופתאום העיר היתה כמרקחה ועד שהגיעה השמועה לגיטו היהודי עברה מחצית השעה, בביהכ"ס [בבית הכנסת] ממש נטרפה עלי דעתי מן המחזה, ההמון הרב הבוכה והצועק בהיסטריקה של פחד. בעיקר תקפני הפחד מפני הבשורות הרעות והמוגזמות של העיר שהוכרעה לטבח ועל שאנו היהודים חסידי המגן [המלך אמאן אללה] נתונים עכשיו לחסדי אלהים ומחכים למאכלת [לעקדה, למות]. הצבא שהתפזר בעיר לשמור על הסדר מלא את תפקידו באמונה. ומפיו של קצין אדיב נודע ליהודים מן הנעשה בעיר וכי לא 'כצעקתה' [עפ"י בראשית יח, כא] היא, ולאט לאט שבה המנוחה.

מרבית היהודים ונשותיהם בילו את הלילה בחצר ביהכ"ס ואף אותי הכריחו להוציא [לבלות] לילה ארוך אחד במרתף צר עם ששה פחדנים אחרים כמוני, מרתף שלא היה בו מקום אף למתוח את הרגלים. עלה מתנענע, צלצול כלי, הגבירו את הפחד והלהיבו [החרידן] את ההמון, ועם כל קול וכל רחש התחילו זועקים אל האלוהים ועד עלות השחר לא עצם איש עין. העצבים נעשו חודדים עד שעדת גברים גדולה התנפלה על בחור לץ שהפחידם ברעש קל והרביצה בו מכות נאמנות. בין כל ארבע מאות המשפחות של יהודי העיר³¹² הלכו לישון לבתיהן רק ארבע, אלה היה בידם במה לעמוד על נפשם [חמושים בנשק]. גדול הוא האלוהים וגדול כוחו של האקדח מתחת לכר ומגן על בעליו בשעת הצורך. יהודי אחד, שמעון גד, שקרה לו המקרה לעמוד בסמוך לארמון המושל בשעת הרצח, הוכה ע"י כמה אנשי צבא בקת הרובה בראשו, אך קצין אחר שהכירו ציוה לחייליו להוליך את היהודי הביתה ולא לשלוח בו את ידם, ודבר זה המעיט את הפחד במקצת ונתן את התקוה בלב שהפעם אולי יצאו [היהודים] בשלום מענין ביש זה.

מא. אברהמוב מגורש מאפגניסטן

לאחר שלושה ימים הוזמנתי ע"י המשטרה לביתו של מפקד הצבא ונתכבדתי בפקודה לעזוב את העיר תיכף ומיד כיון שיש חשש לחיי. נפוצה שמועה שידי מרגלים זריסיהו במרד הזה. אמנם בטוח הוא בנקיון כפיי אך מיעצני לשם זהירות לעזוב את העיר במהירות מפחד ההמון החושב עלי רעה, אם מחמת הנתונות הזרה שלי ואם מחמת היותי אחד מן המורים [שהזמין אמאן אללה ח'אן]³¹³...

³¹⁰

³¹¹ בהאשמות אלה האשימו הרבנים את המחנך אברהמוב.

³¹² בסעיף נ להלן, הוא מעריך את מספר היהודים בהראת בכ-4,000 נפש. נתונים מספריים על הקהילה ושלוחותיה ראה יהושע-מנדחי ישראל, טבלה 2, עמ' 355-355.

³¹³ הכוונה לסוכנים בריטיים. אברהמוב, שהיה בעל דרכון בריטי-מנדטורי, נחשד. בהיותו קשור לרפורמה החילונית של אמאן אללה, שבוצעה על-ידי מורים זרים, היו סיבות נוספות לפגיעה בו.

'אם כך' – עניתי – חושש אני לחיי לנסוע במצבי זה וביחוד בזמן כזה עד גבול פרס מרחק גדול כל כך' [כ-120 ק"מ].

'לזאת אל תדאג' – השיב המפקד – 'עד הגבול יביאוך בשלום, אשוב לראותך בחזרה אחרי זמן קצר לאחר שישוב הסדר על כנו. להסביר לך את המצב דומני שלא כדאי, או שאתה יודע כמוני... או שיוודע לך הכול בפרס. וכדי שלא תאמרו אתם הזרים שמגרשי אורחים אנו, הריני מודיעך שלמרות רצוני עושה אני את הדבר וגם לטובתך הוא. בינתיים שמור את אקדחי זה למזכרת, אפשר תצטרך לו... ומאת אחיך היהודים כסה נא גם את המזכרת וגם את דבר השיחה...! וכבר למחרתו בערב הייתי בעיר משהד בארץ פרס הגדולה³¹⁴, בריא בגוף אך כאוב בנפש ובעצבים. אחרי הכול, דומני שחייב אני לשמוח שיצאתי שלם בגופי מן הארץ הזאת. כפי שספרו לי נהרגו שני מורים כמוני בחוצות הבירה [קאבול] ע"י ההמון הפרוע בקריאות 'הלאה הלימודים המודרניים הבאים מן המורים הזרים...'

מב. המלך נדרש לחזור בו מההתפטרות

כשעזב את בירתו אמאן אלה לא נתקבל בקנדהאר כאחד מן העם כמו שרצה. ראשי השבטים באו אליו גלויי ראש ויחפי רגל לאות הכנעה ובקשה, שיחזור בו מויתורו על כסא המלוכה. שבטו הגדול עדיין לא נכחד מעל פני האדמה, ורצונו החזק להקים [לנקום] את כבוד מלכם מבצ'ה סקאו השודד, ולשפוך את דמם בעדו [של המלך]. אמאן אללה סרב. אנשי השבטים העקשנים כרעו [ישבו על ברכיהם] ע"י ביתו בהמוניהם שש שעות, והכריזו שלא יזונו ממקומם עד שיבטל את דעתו וישאר עליהם למלך. כשראה אמאן אללה שאחיו עינאת אללה ברח מן הבירה ושבצ'ה סקאו כבש את העיר, נכנע לרצון שבטו והתכונן למלחמה.

מג. 'עד חצי הנקמה רויתי'

קולאם נבי ח'אן³¹⁵, ציר אפגאניסטאן ברוסיה בא לעזרת מלכו בכסף וחיל רב מצפון הארץ והשמיד [בעזרת הצבא האדום] את הצבא של בצ'ה סקאו. בתשובה על כך הרג האחרון את בנו של קולאם נבי ח'אן שהיה בבירה. האב בעל השפם הכביר והגדול ביותר בכל מרחבי אפגאניסטאן והנטו למעלה בגאון, הורידו למטה לאות אבל ונשבע שלא ירימו עד שישבע מדמם של רוצחי בנו. ואמנם שמר וקים את שבועתו. בנקמה פראית נוראה טרף והשמיד את 6 הערים והכפרים והשבטים שנתנו את ידם לאויב. שמו לבד היה לפחד ומגור בצבא בצ'ה סקאו. בכל מקום שעבר השאיר אחריו עקבות חורבן והרס. טבח והשמיד חמישים אלף נפש, הרים את שפמו האחד למעלה ואמר: 'עד חצי הנקמה רויתי'³¹⁶. בצ'ה סקאו

³¹⁴ בדרכנו של אברהמוב, שצילומו מצוי בדינו, הוטבעה אשרה של הקונסול הבריטי במשהד ביום 24 בפברואר 1930.

³¹⁵ Ghulam Nabi Khan, גולאם נבי ח'אן, שגריר אפגניסטן ברוסיה, פעל בסיוע ברית המועצות כמשקל נגד לבאצ'ה סקאו שפעל בסיוע בריטי. הרוסים שרצו מאחז באפגניסטן כבר אז חששו ממעורבות צבאית בריטית סמוך לגבולם ועל כן פעלו בצפון אפגניסטן. ראה דופרי-1988, עמ' 451.

³¹⁶ על מנהג זה ראה הסיפור על שאה עבאס, קורט-בת המלך, עמ' 183-184. לסיפורו של אברהמוב יש יותר צביון אנדי. המספר 50,000 הרוגים נראה מופלג.

הופתע, קולאם נבי ח'אן [הגיח] מצפון [מעבר לגבול הסובייטי], אמאן אללה [הגיח] מדרום [משבטי קנדאהר] וכמעט גרשוהו מן העיר [קאבול]. ורק הודות לנשק [בריטי] חדיש ורב שהגיע לו בזמן, עצר את ההתקפות מצפון ואח"כ מדרום, ולאחר 6 חדשים היכה את האויב אחור מעיר הבירה בעזרתם של ה'קצינים' [הבריטים] החדשים והמנוסים ממלחמת העולם [הראשונה].

כשראה אמאן אללה, הדימוקרט והאוהב באמת את עמו, את הדם הרב הנשפך לשוא בגללו, וכשהבין שבלי נשק חדש וטוב לא יוכל להתגבר על אויבו, ויתר שנית על כסא מלכותו, עזב בחשאי את הארץ, ונסע לאיטליה, מקום מגוריו עד היום³¹⁷.

מד. נאדיר ח'אן מדיח את בצ'ה סקאו

בצ'ה סקאו הומלך, ומשטר חדש קם במדינה. ממשלות רבות לא קיבלו את ציריו ולא ידעו איך להתיחס אל צירי אמאן אללה שלא הסכימו לקבל את מרותו של בצ'ה סקאו, השודד שכבש את הארץ בכוחות חוץ [בריטיים]. דעת העולם היתה בעד בצ'ה סקאו. הרוסים, הגרמנים, הפרסים והטורקים האשימו את אנגליה במרד. והנה לאחר שבצ'ה סקאו, 'הכושי עשה את שלו', הופיע בהודו נאדיר ח'אן³¹⁸, צירו שלא אמאן אללה בעבר בברלין, ודרש כיוורש חוקי את כתר המלכות של אפגאניסטאן. בהודו נתקבל נאדיר כראוי ע"י הממשלה [הבריטית]. ההודים המושלמים לא התייחסו אליו באהדה, וכדי לקנות את לבם הצהיר נאדיר ח'אן, שהוא בא לתבוע את המלכות לטובת אמאן אללה. לאחר שהתחזק והתבסס בעזרתם של נאמני אמאן אללה, כבש את המלכות בנקל.

מה שלא עלה בידו של אמאן אללה בכל כוח צבאותיו המחונכים והחמושים יפה והרבים במספר, עלה בידו של נאדיר ח'אן החולה הזקן³¹⁹. בצ'ה סקאו 'מציל המדינה והדת' 'נהפך' פתאום לחדל אישים ונשאר בלא עזרה מידידיו [הבריטים] שהנחילוהו את הניצחון בגירושו של אמאן אללה. מכיון שלא כדאי היה שבצ'ה סקאו ישאר בשלטון, הפכוהו לשודד וכופר בדת אבותיו ובמקומו עלה כוכבו של נאדיר ח'אן ו'בעזרת' 'ידידו' 'יריבו' בצ'ה סקאו.

נאדיר ח'אן, הדיפלומט הערום והזקן המרכין את ראשו לכל גל וגל בשעת הצורך, הצליח לקחת שבי את בצ'ה סקאו ותלהו בחוצות העיר עם מחרוזת נעלים בצוארו לאות חרפה וקלון. בתמיכתם של שבטיו – שבט נאדיר [ח'אן], הוא החזק והגיבור בכל אפגאניסטאן – הזמין אליו את כל צירי אמאן אללה. רבים הסכימו ושרתוהו באמונה.

מה. מחיקת הציביליזציה

³¹⁷ אמאן אללה ח'אן גר תחילה באיטליה, אבל לאחר זמן עקר לשווייץ שם חי עד יום מותו בשנת 1960.

³¹⁸ Mohamad Nadir Shah (נולד 10.4.1880 נרצח 8.11.1933. מלך 1929-1933). לפני שיצא לגלות מרצון בהודו שימש כרמטכ"ל בצבאו של אמאן אללה ח'אן. שימש שגריר אפגניסטן בפאריס (1924). מאחורי הקלעים שלטו הבריטים שהכתירו מלכים והחליפו אותם באחרים.

כשכר לכוחות שהעלוהו לשלטון הגדיל את כוחם של השייכים במדינה. לאחר מלחמות רבות שקטה הארץ. והחוקים הראשונים [שקדמו לימיו של אמאן אללה] שבו לקדמותם. בתי הספר, הראינוע וההתעמלות נהרסו ונכחדו מעל פני האדמה. חוקי העונשין הפרימיטיביים [כריתת איברים ועריפת ראשים] שבו לתקפם, והארץ נמקה ביסורי האינקוויזיציה הפראית. השרים, השייכים והמוכתרים השתלטו על כל יבול העם. מוצצים את לשד העם. הפיאודליות, שבוטלה ע"י אמאן אללה, הוחזרה על כנה לטובת האפנדים [בעלי אחוזות]. בקיצור, כל אדם מלך הוא בגבולו [בתחום השבט שלו]. המשפטים והעונשים נשארו לעניים ולהודים³²⁰ החלשים, הכוח והצדק לחזקים.

מחמד נאדיר שאה

מחמד האשים ח'אן

ראש ממשלה מלכותי ופרו-נאצי

1933-1929

מו. לורנס איש ערב באפגניסטן

מחמד חשים ח'אן³²¹, שר השרים [ראש הממשלה] של אמאן אללה, שנמלט מידי בצ'ה סקאו לארץ פרס, סרב לחזור לארצו למרות הפצרותיו של [אחיו] נאדיר ח'אן. מחמד חשים ח'אן היתה לו דעה משלו. הוא ראה מהפכה זו כולה כתוצאה ישירה מביקורו של קולונל לורנס המפורסם³²², שביקר את אפגאניסטן תחת המסוה של שיך דתי גדול מערב. הוא הוא שעזר לבצ'ה סקאו להוציא לפעולות [לפועל] את תוכניותיו

³²⁰ באפגניסטן היה מיעוט הודי שעסק במסחר והיה בר-תחרות ליהודים. הם נהגו לרכו כספים מסוחרים רבים, קנו את כל ההיצע של מוצרים וכך דחקו את רגלי היהודים מן המסחר. הם הירבו בשנות השלושים והארבעים להעליל על היהודים ולהסית את ההמון נגד היהודים. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 211; המרטון-אפגניסטן, עמ' 40; מישאל-אפגניסטן, עמ' 36. על גורלם הקשה של שבטים נחותים באפגניסטן, ראה: חוסייני-רודף העפיפונים.

³²¹ Mohamad Hashim Khan אחיו של המלך נאדיר ח'אן, כיהן כראש ממשלה מלכותי (1933-1946), למד בברלין ואימץ אוריינטציה נאצית. כיהן כשגריר אפגניסטן בברלין (1925). המלך האחרון, מוחמד זאהיר שאה (1933-1973), היה בן תשע-עשרה כשעלה על כס המלוכה וודו האשים ח'אן ניהל את המדינה בפועל. על פעולתו הפרו-נאצית ועל הפעילות הנאצית בכלל באפגניסטן, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-313. על פעילותו בזמן הפלישה הרוסית-בריטית לאיראן באוגוסט 1941, ראה דופרי-1988, עמ' 481.

³²² (Thomas Edward Lawrence 1935-1888), הידוע בכינויו 'לורנס איש ערב' ומחבר 'שבעת עמודי החוכמה' הפך לדמות מיתולוגית עוד בחייו ועורר חשש מפני חתרנות, אמיתית או מדומה, במדינות שונות. כל מעשה חתרנות כמעט יוחס לו. דופרי מציין מפי מקורות רוסיים שלורנס פעל במאבק בין אמאן אללה ובצ'ה סקאו (דופרי-1988, עמ' 458, הערה).

הפוליטיות... וגם הוא הוא שהפיל את בצ'ה סקאו והביא את נאדיר ח'אן במקומו. על זה שהאחרון [חאשים ח'אן] לא רצה או לא היה מצליח והרים ידו במלכו אמאן אללה שהרחיקו ב-1925 מן הארץ ועשאוהו לצייר בברלין. מחמד חאשים ח'אן בטוח, למרות ההכחשות של שרים ואחרים, שהשיך שהתפלל פעם במסגד והלהיב את ההמון נגד התיקונים במדינה הוא לורנס דוקה ולא אחר, ושאמאן אללה עשה שגיאה גדולה כשלא פקד מיד לתפוש אותו, כי לא האמין בדבר, וכשנתן את הפקודה, כבר היה מאוחר...³²³ מחמד חשים ח'אן לא פסק מללחוש יום ולילה באזני השרים של מלך פרס שיזהרו מאדם זה [לורנס], שאם יבוא, חס וחלילה לפרס, יביא עמו חורבן והרס ושמוון. וכתוצאה מפעילותו נשלחו הוראות ואזהרות בגבולות להשגיח על לורנס ובמקרה שיבוא לפרס, להודיע לשלטונות טלגרפית על בואו.

מז. לורנס איש ערב בפרס

הקולונל לורנס רצה, כפי שאומרים, בסוף 1929 לבקר בפרס. הממשלה הפרסית התכוננה לבואו ושמרה את הגבולות בערנות יוצאת מן הכלל. נשלחו הוראות לשומרי הגבולות ללוותו, עד העיר במשמר כבוד. אך כפי שמספרים, נודע למשטרה על בואו של לורנס לפרס רק לאחר שכבר שהה שלושה ימים בעיר הבירה. המשטרה עמדה אובדת עצות. רוב הפקידים בגבולות הוחלפו לאחרים, צעירים יותר, באו במקומם. והצעירים הללו, שרצו להראות את פעילותם וכשרונם ערכו חיפוש יומם ולילה עד שסוף סוף האיר להם המזל ו'תפשו' את לורנס. והמעשה היה כך היה:

ביום אחד בשנת 1930 הופיעה בעתונים ידיעה מרעשת [מרעישה] שהמרד הטורקי הקורדי בגבולות טורקיה ופרס הוא פרי מעשיו של הקולונל לורנס, והנה נתפס אדם זה בידי המשטרה והובא בשלשלאות לטהראן יחד עם עוזרו קצין רב פעלים כמוהו... לאחר בדיקה וחקירה יסודית והתערבותו של הקונסול הבריטי נתברר שטעות בדבר, ושהנתפס אינו קולונל לורנס אלא דר' פון וייזל³²⁴, שבא יחד עם הצייר בלום לבקר את פרס.

אדיב סלטנה, ראש המשטרה [האיראנית], וטיי מורטאק, שר השרים [ראש הממשלה], ביקשו את סליחתם ושחררום באותו היום.

מחמד חשים ח'אן ועוזריו לא הסכימו תחילה שישאר נאדיר ח'אן מלך הארץ. וכשראו שאמאן אללה ויתר לחלוטין על כסא מלכותו ואין בדעתו כלל לחזור לארצו, הודו למראית עין בנאדיר שאה. אך בכל זאת הצליחו למסור ולשלוח בו את ידם והרגוהו בשנת 1933.

ומכיון שמלחמת האחים החדשה לא היתה רצויה למעונינים, מחשבש שמא תתגבר מפלגת מעריצי אמאן אללה ויושיבוהו בחזרה על כסא המלכות, הועלה על כסא המלכות בנו הצעיר של הנרצח; שנקם את נקמת

³²³ מצאנו ב'דאר היום' (כ"ה בטבת תרפ"ט - 7.11.1929) ידיעה מלונדון שמקורה במוסקבה, ש'המלך אמנוללה ציווה לאסור את המפקד לאורנס שנמצא באפגניסטן'.
³²⁴ בנימין זאב פון ויזל (1896-1974), ממייסדי התנועה הרוויזיוניסטית, סופר, עיתונאי, רופא, קצין תותחנים באימפריה האוסטרו-הונגרית שזכה במדליית 'צלב הברזל'. נחשב אסטרטג צבאי ומומחה לאסלאם בעל הכרה בינלאומית (ראה עליו בפרוטרוט בויקיפדיה, שם מסופר על פרשת מעצרו בפרס עם ידידו הצייר בלום). אביו זכה בתואר אצולה אוסטרי והיה מקורב להרצל. לודוויג בלום (1891-1974), צייר ארצישראלי בעל סגנון נטורליסטי.

דם אביו בטבח גדול של מאתים וחמישים איש מן השרים, וביניהם גולאם נבי ח'אן³²⁵ המפורסם בנקמתו הגדולה לבצ'ה סקאו ובאהבתו העזה והנאמנה למלכו אמאן אללה בעבר.

מח. היהודים באפגניסטן – מסורת השבטים האובדים

בטרם אכתוב על היהודים הנוכחים בארץ זו [אפגניסטן] רוצה אני לתת שורות אחדות על שבטים מושלמים ידועים שמנהגיהם נותנים לחשוב שהם שרידים מגזע יהודי של גלות בבל שהתפזרו לפרס והרחיקו נדוד עד לאפגאניסטאן, הודו, וסין ושנעלמו לאט לאט ונטמעו במשך אלפים שנות הגלות בין שכניהם וכך לא נשאר מהם שם ושריד בישראל³²⁶. בדרום אפגאניסטאן בין הרים נמצא שבט חזק ענקי ובריא, השומר על טהרתו גזעו בקפדנות יתרה ויוצאת מהכלל. והמתחנן בשבט אחר אחת דתו לגרוש מהמחנה פן יחולל דם בין שכניהם מסביב. שבט זה הוא שבט מושלמי [סוני] מאמין במחמד נביא האישל'אם, אך לו מנהגים ידועים המזכירים לנו את מנהגינו היהודים [ה'פוח'טון ואל' – החוקה השבטית] ולכן לא מעטים המה החוקרים המזרחיים המייחסים אותם לצאצאי עשרת השבטים שהוגלו ע"י סנחריב מלך אשור [721 לפסה"נ] בחורבן בית ראשון. אחד המנהגים של אנשי השבט הוא, כי כל ראש בית אב במשפחה מדליק מגורת שמן בכל ערב שבת ושמה בפינה מכובדת בבית ואיש לא יגע בה עד מוצאי שבת. שומרים עליה כעל דבר קדוש ונשגב, ואסורה היא בנגיעה ושימוש במשך כל יום השבת. הם מבארים סיבה זו, שמנהג זה בא להם בירושה מראש שבטם לפני שנים, שנים רבות ששכחו את טעמה אך את מנהג האבות אין לשנות, כי נקדש הוא במשך הזמן הרב הזה.

פרופיסור גרלנד המזרחן האנגלי המנוח³²⁷, שבילה 40 שנות חייו במזרח בתור חוקר ומיסיונר, חווה לי את דעתו ששבטים אלו הם, כנראה, שרידים מעשרת השבטים ששמרו וקיימו את השבת. אך במרוצת הזמן, בהיכנסם באונס תחת כנפי האישל'אם לא ויתרו על השבת, ומתוך קדושה וזיכרון קידשו להם את המנורה הנדלקת לכבוד השבת, ולכן אסרו בנגיעתה מטעם 'אל תבערו אש' {שמות לה, ג} ולאט לאט נעשה הענין לטפל ונהיה למנהג פשוט שמקיימים אותו בתור פקודה וצוואה מראש שבטם מלפני שנים רבות....

שבט זה נמצא גם בפרס הדרומית בסביבות העיר העתיקה איספאהן. גם שבט זה מדליק נר בערב שבת וטעמם עמם כי זו פקודת הסבתא הגדולה והצדקת שמתה לפני אלף שנה שבקשתה האחרונה היתה להדליק נר בכל ערב שבת ושתמיד יזכרוה ולא ישכחוה, שבט אפגאני זה מל את בניו בני 8 ימים ולא כאנשים גדולים כמנהג המושלמים. וכמו כן אסורה להם כל שתיה משכרת ולו גם משקאות פירות ועשבים המותרים לפי דתם המושלמית והם יושבי אהלים כל ימי חייהם. האם מבני רכב הם שהזמן והמרחק

³²⁵ ראה עליו לעיל הערה 292.

³²⁶ על המסורות הקשורות בשבטי ישראל האובדים באפגניסטן, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 17-25 והמקורות המובאים שם וראה לעיל עמ'.....

³²⁷ ביומן שניהל אברהם בזמן עבודתו כמורה בכ"ח בפרס הוא כותב ביום 21 במאי 1933 את הדברים הבאים: 'מסכן א. גרלנד המיסיונר הגדול בפרס. מת שבוע העבר. היה איש חכם ואוהב ומעריך את הגזע היהודי ואהדתו הטובה לצינוניות. אינני חושב שהוא היה היפוקריט [צבוע]. מנחתו בעדן'.

הגיאוגרפי מארצנו וישיבתם בין הגויים במשך הזמן הרב הזה הביאם למצבם הנוכחי? על המזרחנים היהודים להתעניין ולהגיש פתרונים.

מט. מוצאם של יהודי אפגניסטן

יהודי אפגניסטאן כיום הם צאצאי היהודים מארץ מיודענו המן בן המדתא [פרס], שאנשיה מררו להם תמיד את חייהם ובפרט אחרי כיבוש פרס הזרואסטריית³²⁸ ע"י המושלמים השיעים וברחו לארץ אפגניסטאן למצוא בה מקלט לדתם ואמונתם נשארו בה עד היום. העיר המאוכלסת ביותר ביהודים היא העיר הראת, שמספר יהודיה כיום [1933] הוא ארבעת אלפים נפש בערך. העיר עצמה לא עתיקה היא, נבנתה לפני שבע מאות שנה על חורבות עיר שנהרסה ע"י שבטים נודדים מסין הגדולה³²⁹. היהודים בהראת מתחלקים לשני סוגים: ליהודים שבאו מפרס לפני מאות שנים³³⁰ וליהודים שברחו ממשאהד [1840] הנמצאת בצפון פרס מלפני שבעים שמונים שנה בשעת השמד הגדול נגד היהודים. האחרונים יש להם ניבון (עגה) פרסי מיוחד שמדברים בו ביניהם הם, המורכב משרידי שפת פרס העתיקה. אלה מרגישים את עצמם למפותחים ואינטליגנטים ביותר משאר אחיהם הנמצאים בהראת³³¹.

³²⁸ כוונתו לכיבוש הערבי של פרס בשנת 651. המוסלמים התייחסו למאמיני הדת הזרואסטריית כאל 'אהל אל כתאב' – אנשי הספר – וגבו מן המאמינים המועטים שנשארו דמי חסות. רבים מהם ברחו להודו ולארצות השכנות האחרות. התיאור של אברהמוב מתאים יותר להשתלטות השיעית בפרס במאה השש-עשרה [הצפויים]. ההגירה המשמעותית ביותר של יהודים מפרס לאפגניסטן הייתה לאחר פוגרום האניסות במשהד השיעית בשנת 1839. בשנת 1840 חלק מהאנוסים מצאו מקלט בהראת הסונית, שבה חזרו בגלוי ליהדותם. על פרשה זו ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 148-99, 161-157 והמקורות הרבים המובאים שם.

³²⁹ הראת [Herat] עיר הבירה של חבל הראת בצפון מערבה של אפגניסטן. יושבת בעמק הפורה על גדת ההרי-רוז. מרוחקת כ-90 ק"מ מברית המועצות לשעבר וכ-120 ק"מ מהגבול האיראני. הראת שימשה צומת דרכים על אחת מדרכי המשי. היא נזכרת כבר בכתובות מימי דרייווש הגדול (520 לפה"ס) בשם *Haraiiva*. היוונים הכירו אותה בשם אַרְיָאָה ובתקופה ההלניסטית נקראה אלכסנדריה אריאון. לאחר הכיבוש המוסלמי (652) נכללה בפרובינציה של ח'וראסאן. ב-1222 החריבו אותה המונגולים והיא שבה ונבנתה. ב-1383 החריב אותה תימור לנג ולימים הפכה לבירת אחת השושלות של בית תימור. נכבשה פעמים אחדות על-ידי הפרסים והאפגאנים השיבו אותה אליהם. עד לעליית היהודים לארץ הייתה העיר הראת המרכז היהודי החשוב ביותר באפגניסטן. ראה עוד על הראת ביהושע-רוז, במיוחד בעמ' 50-53 ובמקורות המובאים שם. על הראת כיום מובא במאמרה של העיתונאית אורלי הלפרן, שביקרה באפגניסטן מטעם ה'ג'רוסלם פוסט' ביוני 2005. היא מספרת על עבדול עזיז מולוגלה שומר בית העלמין היהודי. משפחתו שומרת על המקום למעלה ממאה שנים. בית העלמין נמצא במרחק של כמה קילומטרים מן העיר ויש בו 300-400 מצבות, רבות מהן הרוסות. השכונה היהודית עודנה צבעונית כפי שהיתה. מוסלמים מוכרים בחנויות שהיו בבעלות יהודית. ראה 'הראת' – מרכז הקהילה היהודית בעבר', משואה, גל' 4 (תשרי תשס"ה-ספטמבר 2007).

³³⁰ הם ניכרים בשמות המשפחה הקושרים אותם למקומות יישוב באיראן: גול (גילאן), יזדי (יזד), קשאני (קשאן), לורי (לוריסטן), דיל (דילמאן), אוואז, ראזנה (רוז), משהדי (משהד) ועוד. משפחת גרג'י, מנהיגת הקהילה, מקורה כנראה מגיאורגיה. משם הגיעה או הועברה לקזווין או גילן, בצפון איראן ומשם הוגלו באמצע המאה ה-18 ל-יזדי נאדיר שאה למשהד. בשנת 1840 נמלטו ממשאהד וחזרו מאניסותם בעיר הראת באפגניסטן.

³³¹ בעיר הראת רווחו שלוש עגות: המשדהים דיברו בעגה הגיליקית, שמקורה בגילן ובקזווין שבאיראן ומצביעה על מקומם קודם שהועברו על-יזדי נאדיר שאה (1688-1747) יחד עם נוצרים ומוסלמים סונים כדי להמעיט מכוחם של השיעים. המשדהים היו אמידים ופתוחים להשפעה אירופית יותר מן היהודים הוותיקים בהראת. היזדים דיברו בעגה יזדית שהייתה קרובה לעגה ההראתית האוטכטונית. הבוכרים דיברו בעגה תג'יקית-יהודית והסוחרים דיברו בינם לבין עצמם ובעיקר בקרבתו של לא-יהודי בלשון 'לא-תוראי' (מן שפת קוד של סוחרים שנטלה מילה עברית והוסיפה לה סיומת פרסית). המוסלמים לא הבינו שפה זאת. על הבדלי העגות והבדלי המעמדות בין יזדים למשהדים, ראה קורט-עגות, עמ' 43-44. ראה יצחק בצלאל, 'עדה בפני עצמה', פעמים (79), עמ' 15-40.

'מחלה גרדי', רוכלים נודדים

ג. פרנסת היהודים

היהודים בעיר זו חיים על מסחר כקטן כגדול, בעלי מלאכה ואמנות אין ביניהם חוץ מאופה וקצב³³². תמימים [ישרים והגונים] הם במאוד ומעשה אונאה בל ימצא ביניהם. מוצא שפתם קודש הוא ותקיעת כפם בטוחה היא ביותר מעשרים חוזים מאושרים ע"י הממשלה. אדוקים הם ביותר וישרים במסחרם ומעשיהם עד לידי קיצוניות³³³. נקיים הם בתלבושתם יותר מיהודי פרס הדרומית ומכניסי אורחים הם מאין כמותם³³⁴.

גא. בתי הכנסת בעיר הראת

332

הייתה זאת בעיקרה קהילת סוחרים מרוכלים זעירים ('מַחְלָה גַרְדִּי') ועד לסוחרים ברמה בינלאומית שעסקו בייצוא וייבוא. בהראת נמצאו גם מי שעסקו במלאכה זעירה. החוקר אריך בראואר שחקר את עולי אפגניסטן שעלו לארץ מציין כי בשנת 1935 היו בעיר הראת 6 חייטים, 5 סנדלרים, 3 נגרים ו-10 בנאים. היו גם כמה פחחים וקבוצה של בורסקאים שעובדו פרוות קרקול לייצוא. היו יהודים שעסקו בצביעת בדים ובודדים עסקו בצורפות וסופרי סת"ם שכתבו על קלף לתפילין ומזוזות. הקליגרפיה והאיור היו מפותחים ולפני שהגיעו כתובות מודפסות בירושלים היו מי שציירו ואיירו. כינויי המשפחה הבאים מצביעים על מקצועות שבהם עסקו יהודים: 'נאנוא' (אופה), 'זרגר' (צורף) או 'זר' (זהב), 'זגאלי' (עושה פחמים), נג'אר (נגר), 'חכים' (רופא), 'קסאב' (קצב), 'ח'אק שור' (שוטפי עפר – למציאת פירוורי זהב בחולות או בנהר), 'מולא' (מלמד), 'עתאר' (מוכר תבלינים וסמי מרפא). בקאבול היו יצרני אלכוהול ובבאלך הייתה מנפטה והפיקו שמן וסבון. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 346, 344-350.

³³³ בהיותם סוחרים היושר והאמינות היו צורך חיוני להמשך הסחר. כך הם זכו להערכה של שכניהם המוסלמים. בסעיף ז' לעיל שנכתב, כנראה, בהיותו באפגניסטן הוא מתאר את התלמידים בצורה קשה במיוחד: "[הילדים] מלוכלכים, קרועי-בגדים, יחפים, פרועי שער, כאילו לא נגעה בהם יד אם מעולם ואין הבדל בין בן עניים לבן עשיר".

³³⁴ מנהג ה'מועד ביני' – ביקור הדדי של קרובים וידידים בחגים. יהודים אירחו גם מוסלמים באירועים משפחתיים ובחגים.

בעיר היראת ארבעה בתי כנסת גדולים. שניים מהם עתיקים הם ומצוירים בקישוטים של פיתוחי ציצים ופרחים בולטים בצבעים טובים באמנות בעלת טעם יפה. החצר הגדולה, עזרת הנשים, האולם הגדול מרהיבים את העין ומושכים המונים לבהכנ"ס [לבית-הכנסת] לשפוך את שיחם בפני אלוהיהם. הרצפה מקושטת בשטיחים יפים שעליהם יושבים האנשים צופים. ממול כל איש יושב לו בנו הקטן בן ארבע שנים עטוף בטלית היושב ביראה והכנעה עם פרוסת לחם ביד, להשקיט בו את רעבונו בפרט בחגים ובשבתות כשהתפילה נגמרת בשעה מאוחרת. הותיקים משכימים לכת לתפילה בחצות הליל לתיקון חצות, לפני עלות השחר מתחילה התפילה ובהנץ החמה הם מתפללים בעמידה ואחרי התפילה הם גומרים את התהילים פעמיים אומרים קדיש ויוצאים. הזקנים והאדוקים יושבים להם וקוראים חוק לישראל, "זוהר", נביאים ובשעה עשר וחצי הם יוצאים את ביהכנ"ס והולכים להם לעבודה³³⁵.

נב. שבת בקהילה

בשבתות ובחגים שרויה השמחה במעונם. הסעודה השמנה לכבוד ה"נשמה היתרה" בשבת היא התענוג הגדול שבשבילו כמעט נברא השבת. בשובם מבהכנ"ס (ויהודי אפגאניסטאן מכניסי אורחים טובים הם מאין כמותם) מקדשים על היין, פותחים את הסעודה בדגים ופירות, ביצים ויי"ש, פירות מבושלים, מעיים ממולאים ויי"ש, בשר ודגים ושירה, ואחרי כל המנות הראשונות הללו מגישים את החמין, עיקר הסעודה הוא שהמלאך הממונה על מאכלי השבת, מתבל אותם – בתבלין כדי שיטעימו לחיך האוכלים. חמין השבת הם הנותנים כוח להמשיך את קיום עול הפרנסה והחיים הקשים בימות החול עד יום השבת הבא. אכן, מכבדים הם במאור (פנים) את השבת בבשר ודגים אפילו העניים חוסכים מפייהם בימות השבוע לכבוד השבת מתנת האלהים לבניו³³⁶.

שב"ת – נוטריקון – ש(י)נה בשבת תענוג – אחרי ארוחה שמנה זו, משתטח לו כל איש על שטיחי הרצפה וישן לו שעתיים לקיים "מצוות השינה". אחר שאשתו מעוררת אותו הוא שותה (תה) חמים ורץ לו לבית האלהים לשמוע את פרשת השבוע מפי הרב לרבות את האגדה, המדרש, הזוהר והפילפול. עמי הארץ שלא יכלו לרכוש להם את חכמת התורה מקטנותם מסיבות עול פרנסה ילדותם מהנים את נשמתם בזיו התורה. קורנים ממש מהתפעלות רוחנית עילאית אחרי גמר קריאת סדרת השבוע הם מתפללים מנחה ושבבים הביתה לסעוד את הסעודה השלישית לכבוד יעקב אבינו ע"ה [עליו השלום]. בערב מתכנסים שוב בביהכנ"ס [בבית הכנסת], שרים פזמונים, פרקי תהילים במקהלה בקצב ובהטעמה, מתפללים ערבית,

³³⁵ על בתי הכנסת באפגניסטן ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 343-335 וראה הנגבי-יניב; זאב גול, בתי כנסת בעיר היראת, משואה, עמ' 11-13.

³³⁶ עושר המזון המובא כאן מן הסתם אפיין בעיקר את בתי העשירים, שנהגו להזמין את המורה מארץ ישראל ברוחב לב. בני הקהילה הסתפקו בלחם ותה בבוקר ויצאו לתפילת שחרית. בשעה 12 בצהריים, לאחר יריית התותח שהכריזה על הפסקת הצהריים, העסקים נסגרו ובעלי העסק אכלו 'נאן, פניר וח'רבוזה' (לחם, גבינה ומלון בעונה ושלא בעונה פרי אחר). בערב אכלו האמידים ארוחה בשרית (בשר כבש או 'גונדי' – קציץ בשר בתוך מרק), אורז ותפוחי אדמה. העניים ניזונו בימות השבוע בעיקר מלחם ותה, אולם בשבת לא ויתרו על בשר ודגים וכל מיני מטעמים. בקהילה אורגן סיוע לנצרכים לכבוד שבת, שנקרא 'לחם שיש' – מפעל ראוי שהמשיך גם בירושלים לאחר עלייתם (ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 376-372).

מבדילים על היין וחוזרים הביתה לסעודת "מלוה מלכה", המלווה בשירים ובקשות לאליהו הנביא, התשבי הגלעדי, עושה הנסים, המעשיר עניים, שיזכרם לטובה לימי החול הבאים³³⁷.

שעשועים שונים, משחקי קלפים והרפתקאות הנמצאים בעולם התרבותי [העולם המערבי] הם בלתי שכיחים בין יהודי אפגאניסטאן. הצעירים מעיזים לבלות את יום השבת [לאחר התפילה והסעודה] בטיול בשדה לא רחוק מתחום השבת, ומרוויים את נשמתם בעולם היפה שנברא ע"י הקב"ה [על-ידי הקדוש ברוך הוא], להנות בהם את יצוריו הרצים והנעים בששת ימי המעשה ומציאת הפרנסה הקשה כקריעת ים סוף. ורק בשבת מרגישים הם את עצמם כבני חורין, כבני מלכים שאין להם על מי לדאוג, הן יום זה קדוש הוא לה' ולכן צריכים לשמוח בו.

נג. יחסי יהודים ומוסלמים

יהודי אפגאניסטאן כמעט שלא נרדפו בארץ זו על דתם³³⁸. האדם האפגאני "הסוני" מכבד את התנ"ך, מכבד את היהודים יותר מ[אשר את] המוסלמים אחיהם ה"שיעים"³³⁹. מאמין עלי אדוק המושלמים באפגאניסטאן יאכל מפת בגם של יהודים ולא יגעל את נשמתו בבשר שנשחט ע"י מוסלמי "שיעי". אמנם בזמן המהפכות הרבות בארץ זו סבלו היהודים ביחד עם שכניהם המוסלמים תושבי העיר ע"י המושלמים שהתנפלו על העיר לשוד ובז. אך בעלות המלך אמאן אללה היתה הרווחה ליהודים, הרווחה כלכלית ומדינית ונהנו מזכויות המדינה [שנהנו] המוסלמים. ובנפול אמאן אללה ובעלות נאדיר ח'אן במקומו ואחריו בנו [מוחמד זאהיר שאה]³⁴⁰. המושל הנוכחי בארץ [אפגניסטן], אזי ביטלו והגבילו את כל זכויות היהודים ולאט לאט חוקקו חוקים נוראים עליהם כבימי המאה השחורה. בפעם הראשונה בדברי ימי אפגאניסטאן העלילו בכיפור תרצ"ב עלילת דם³⁴¹. כל הרובע היהודי היה בסכנה. אנשים אחדים נתקפו

³³⁷ מולא יוסף גרג'י כותב בפירושו לספר תהילים עדות ביהוסף, דף פב, ב: "השבת [יש בה] כ"ד שעות: ג' שעות לתפלה, ג' שעות לג' סעודות, ח' שעות לשינה... עשר שעות לתלמוד תורה..."

³³⁸ אנוסי משהד שברחו על נפשם מאימת הרדיפות של המוסלמים השיעים (1940) מצאו מקלט באפגניסטן הסונית שהייתה סובלנית כלפי דתות אחרות. רדיפת היהודים באפגניסטן לא נבעה ממניע דתי אלא ממניע פוליטי, תאוות ביזה מיהודים שנחשבו עשירים והסתה של סוכנים נאצים שפעלו באפגניסטן נגד יהודים.

בצד הסובלנות הדתית שגילו האפגנים שקלטו יהודים שברחו מידם הקשה של השיעים, היהודים היו קרובות של עלילות דם, גזירות, הרג של יהודים חפים מפשע, מלחמות אורחים, מהפכות והסתות אנטישמיות. לא אחת היהודים הצטוו לממן את המלחמות.

³³⁹ ניימרק-מסע, צח-צט, כותב על כך: 'כי האפגאני [הסוני] ישנא את הפרסי [השיעי] ויאבה את היהודי, יחוס וירחם עליו ויחשבהו לאחיו'.

³⁴⁰ המלך מוחמד זאהיר שאה (Muhamad Zahir Shah) מלך ארבעים שנה על אפגניסטן, בין השנים 1933-1973. נולד ביום 16.10.1914 ומת גיל 92 ביום 23.7.2007 ונקבר בקאבול. במשך 29 השנים האחרונות לחייו חי באיטליה בוויילה מפוארת צפונית לרומא. הוא עלה על כס המלוכה בהיותו בן 22 בלבד ובפועל הנהיג את המדינה בתחילת דרכו ודודו מוחמד האשים ח'אן Sardar Mohammad Hashim Khan 1885-1953, שהוגדר כראש ממשלה מלכותי (1929-1946) וממובילי המדיניות הפרו-נאצית, שיזמה חוקים אנטי-שמיים שפגעו קשות ביהודים. על פרשה זו ועל הפגיעות ביהודים, ראה 'גרמנים נאצים ושנאת ישראל' בתוך: יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-238.

³⁴¹ עלילות דם היו גם בשנים תרמ"ה (1885); תרמ"ח (1888); תרמ"ט (1890); תר"ס (1900). עלילת דם הייתה גם ביום כיפור תרצ"ב (21 בספטמבר 1931). עלילת דם גברה בשנת תרצ"ה (1935) כשלוותה בפטיציה של 300 מוסלמים, שדרשו את סקילתו של צעיר יהודי, שהואשם על לא עוול בכפו, שחירף את הנביא מוחמד. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 99, 107, 113-114, 135-136, 172-173, 184, 208, 211, 231, 238, 241, 270. המונח לפוגרום בקרב יהודי אפגניסטן הוא 'צ'ול'י. תיאורים אישיים של 'צ'ול'י - אחד מיום הכיפורים [לא צוינה השנה] מתואר על-ידי ראובן קשאני. היהודים הואשמו בהעלמת ילד מוסלמי. יהודים מוצאים מקלט בבית כנסת מולא שמואל. כמה יהודים נפצעו ורק התערבותו של המושל ותשלום שוחד הצילו את היהודים מפגיעה [אפגניטון, מס' 1 (ערב ראש השנה תשס"ד)]. נראה שהאירוע היה ערב יום הכיפורים תרצ"ג (1932). צבי שבתאי ('עלילת דם ופרעות ביהודי הראת בערב יום הכיפורים', משואה, גל' 4, תשרי

ונפצעו בסכינים ורומחים ורק בנס ניצלו מטבח. הודות למקרה שנמצא הילד האבוד שהחבא ע"י אחד השייכים.

נד. מצבם של יהודי אפגניסטן

כיום [1935] מצב היהודים הוא רע ומעורר זוועה וחרדות. אסרו עליהם במסחר, אסור להם לעזוב את הגיטו בערוב השמש, עליהם לשלם מס מיוחד – "מס יהודים"... עליהם ללבוש תלבושת [מיוחדת ליהודים] כדי להבליט את יהדותם, אסור להם להשתמש בסוסים ועגלות. יהודים נתינה אפגניסטאן הנמצאים בחוץ לארץ נשללה מהם נתינותם. כל נקלה ובזוי שולח בהם את חציו ועושה בהם כרצונו... יהודי בוכרה שברחו מתופת רוסיה לארץ זו נאסרו והושלכו בכלא ובמרתפים. בלי חנינה ורחמים סבלו מקור ומרעב ומחלות שונות נפוצו ביניהם, ועוד ידם האנטישמית נטויה להראות את תרבותה וכוחה לאנשים זקנים ונשים חלשים. התסוגה אחרי אמאן אללה הגדילה לעשות. אשה יהודיה שהעזזה להצטלם עם בעלה לקתה בשוטים, כדי כפר את העוון הבלתי מוסרי ועל ההעזה להצטלם במכונת שטן [מצלמה]³⁴². [יהודים לעשרות מושלכים בכלא בכאבול והיראת וסובלים רעב ויסורים על לא חמס בכפיהם ומתחננים לאלוהים שיושיעם.

יהודים אחדים באו בזמן אמאן אללה והתיישבו בה והצליחו במעשיהם. אחיהם בגולה קינאו בגורלם והשתדלו לעלות ארצה, אך הממשלה [המנדטורית הבריטית] אסרה עליהם את היציאה פן יבואו ויתאחזו בא"י וחוזק מזה לאחינו המסכנים הללו שכל נפשם ונשמתם עורגת לציון אין חושב ודואג. אף רשיון [סרטיפיקט] אחד לא נשלח להם מטעם הסוכנות היהודית בא"י, אפילו אחד לתרופה במשך חמש עשרה השנים האחרונות והם צועקים ומתדפקים על דלתות ארצנו ואין מענה³⁴³.

תשס"ה-ספטמבר 2007, עמ' 15), מספר על מולא אברהם שבתאי שהיה בדרכו לתפילת מנחה של ערב כיפור. הוא הותקף על ידי מוסלמים שיעים בתואנה שהיהודים חטפו ילד מוסלמי ורצחו אותו. ההמונים ערכו 'צ'ול' והיהודים הסתגרו בחצרותיהם שננעלו. מולא אברהם עלה ארצה בשנת 1936 ולבד מהיותו כורך ספרים שימש חזן, דרשן ושוחט. החוקר א' בראואר ראיין אותו ופירסם את דבריו במאמרו החשוב (ראה בראואר-אפגניסטן). עדות אישית נוספת ל'צ'ול' מתוארת על-ידי יפה שקלים-הראתי. היא ראתה 'שורות שורות של גויים שוטפים את הרחוב לכיוון בתי היהודים כשהם מנופפים בידיהם גרוזינים ופטישים. בדרכם הכו כל מי שנקרה לפנייהם. היו יהודים שקבלו מכות חזקות והם שכבו חולים אולי חצי שנה'. לדברי בעלת העדות ה'צ'ול' החל בגלל ריב בין ילדי יהודים לילדי מוסלמים [אפגניטון, מס' 2, כסלו תשס"ד].

³⁴² בשנת 1935 גורשו יהודי קאבול לכפר פאדה. מגיפה מפילה בהם חללים. בשנה הזו רבו עלילות הדם – יהודים מואשמים בגניבת ילדי מוסלמים למטרות פולחן ובחירוף הנביא מחמד. 300 איש חתמו על עצומה שיש לסקול למוות צעיר יהודי בן 18 שהעלילו עליו שחירף את הנביא מחמד. עשרות יהודים נפצעו על ידי האספסוף. בשנת 1936 נגזר על יהודים לשלוח ילדיהם לבתי ספר ממשלתיים. היהודים חוששים שזה ניסיון לאסלם את ילדי היהודים ואחר כך לגייסם לצבא. בשנים 1936-1941 יש פעילות של סוכנים נאצים באפגניסטן, המנשלים יהודים מפרנסותיהם ומרכזים את היהודים בכמה ערי מפתח. בבאלך נהרס הגטו היהודי בהוראת מהנדסים גרמניים והיהודים מושלכים לרחוב. נעשה ניסיון להעביר את ילדי היהודים למשפחות מוסלמיות. רק באוגוסט 1941 בעקבות הפלישה האנגלו-סובייטית לאיראן מסולקים הסוכנים הנאצים מאפגניסטן להודו וחלה רגיעה במצב היהודים. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-213, 490.

³⁴³ נפתלי אברהם מוכרם בוכרים ממוקד אסיה הסובייטית לאיראן ולאפגניסטן בעקבות התכנית הכלכלית החדשה שביקשה לגזול את רכוש היהודים. הבוכרים נרדפים ללא רחמים, מושלכים לכלא ומעלילים עליהם עלילות. הניסיון להשיג למענם סרטיפיקטים עולה בתוהו. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 188-184.

נה. המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני באפגניסטן

אך לעומת זאת כשביקר המופתי מא"י [חאג' אמין אל-חוסייני] בשנה האחרונה [1935]³⁴⁴ עזר במאוד לאחיו הערכים בארצנו, שהפילו את רוח השינאה בין מוסלמי אפגאניסטאן נגד היהודים יושבי הגלות בארץ ברברית זו שלחינם שבר עליה אמאן אללה את רצונו, אוננו, וממלכתה הודות לכוחות שחורים שהתנגדו למפעלו³⁴⁵.

---

³⁴⁴ חאג' אמין ניסה ללכד תחת הנהגתו את העולם המוסלמי במסגרת פאן איסלאמית. הוא עבר בארצות האסלאם לרבות אפגניסטן (1935) ומתסיס את ההמונים נגד היישוב היהודי בארץ ישראל. על חאג' אמין ופעלו ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 212.

³⁴⁵ אברהמוב רומז לבריטים. כאן נאסר על נפתלי אברהמוב לפרסם את זיכרונותיו בהוראת הצנזור הבריטי, שראה בו מתסיס את דעת הקהל נגד שלטונות בריטניה.

מתחזור השנה אצל יהודי אפגניסטן

ימי החול

יהודי אפגניסטן הקפידו מאוד לאחר השכמתם שלא ללכת ארבע אמות ללא נטילת ידיים והם נהגו כמנהג המקובלים בנטילת ידיים של שחרית³⁴⁶. לאחר לגימת כוס תה ירוק ופרוסת לחם יצאו אבי המשפחה ובניו לבית הכנסת שבו התפללו, למדו במשך שעות אחדות, קראו פעמיים את ספר תהלים, שבו 150 פרקים כמניין כפ"ר. רק סמוך לשעה עשר בבוקר יצאו לפרנסת יומם כבעלי חנויות או כרוכלים נודדים. בצהריים נהגו המוסלמים לירות בתותח לאות כי הגיעה שעת צהריים. העסקים היו נסגרים ובעלי העסקים סעדו ארוחה קלה שכללה בקיץ: לחם, גבינת צאן ומלון ('נאן פניר ו ס'רבוזה') ובעונות אחרות גיוונו בפירות העונה או בפירות מיובשים. לאחר מנוחה קצרה חזרו לעסקיהם עד לשעת מנחה, שבה סגרו עסקיהם והלכו לבית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב. רק לאחר מכן אכלו בביתם את הארוחה היומית העיקרית, שכללה בשר כבש או 'גונדי' (כדורי בשר) בתוך מרק, אורז ותפוחי אדמה וקינחו בתה ירוק. העניינים נזונו בימות השבוע בעיקר מלחם ותה³⁴⁷.

הבית במרכז אסיה היה לרוב מעין חלל ריק – לא נמצאו מיטות, שולחנות וכיסאות אלא רצפה פנויה שעליה נפרסו שטיחים. הסועדים נשענו על כריות נוקשות ('דושפ'), הצמודות לקירות החדר ולפניהם נפרשה מפה או שולחן נמוך ('סופרה'), שעליו הונח המזון. בני הבית ואורחיהם ישנו על שמיכות ומזרנים שנשלפו מן הגומחות שבקירות החדר והונחו ללינת לילה על השטיחים. בשעות הבוקר הוסרו השמיכות והמזרנים ונטמנו בגומחות עד ללילה הבא. מנהג דומה קיים גם בקרב לא יהודים באפגניסטן ובמדינות הגובלות באפגניסטן, כמו אוזבקיסטן. גם בית הכנסת המקורי, בדומה למסגד, לא כלל ספסלים והמתפלל ישב על שטיח ונשען על כרית נוקשה הצמודה לקיר בית הכנסת. לימים הוסיפו בבתי-כנסת ספסלים ותאורה חשמלית, כמנהג ארצות אחרות.

³⁴⁶ראה גרג'י-עדות ביהוסף, דף יז, ב – יח, א.

³⁴⁷בראואר-אפגניסטן; יהושע-יובל.

מבט מגג בית-הכנסת אל גגות בתי היהודים בעיר הראת (1973).
 בלילות הקיץ החמים ישנו בני הבית על הגג השטוח. משעת ערב מוקדמת הסתגרו בני הבית בבתיהם או בחצרותיהם ובידורו את עצמם בשיחות ובהקשבה לסיפורי-עם בעלי מוסר השכל³⁴⁸, שסיפר אבי המשפחה או קרא מתוך ספר בלשון פרסית-יהודית (הכתובה באותיות עבריות), כמו 'שאהין תורה' ו'סיפור אמנון ותמר'³⁴⁹. בשל הקור העז בחורף התקינו במרכז החדר גומה שבתוכה הבעירו פחמים. מעל הגחלים הלוחשות הציבו שולחן נמוך ('פּוֹרְסִי'), שכוסה בשמיכה גדולה וכל בני הבית התכרבלו מתחת לשולי השמיכה והאזינו לסיפורים מבדרים בעלי נמשל מוסרי, שסופרו על-ידי אבי המשפחה. נקודת המיפגש של כל הדיירים הייתה החצר, שבה נמצא מרחב מחיה, הבור, המטבח, פינת איחסון ו'בית הכבוד'.

הראת. (שמאל) חצר הבית היהודי. פינת בישול ואיחסון (1973); (ימין) רחיצת כלים ליד בור המים שבחצר. בשמאל התמונה מעשנת 'קאליון' (תצלומים – מוזיאון האדם, פאריס)

שבת

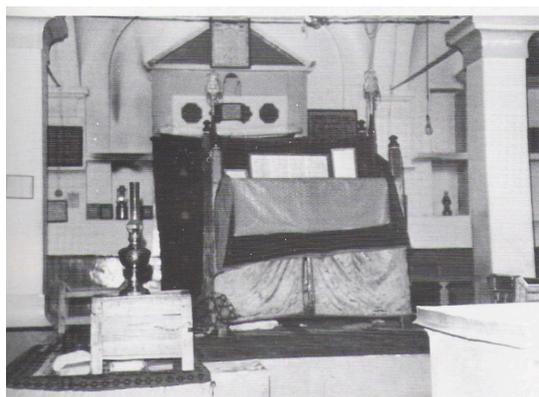
³⁴⁸ על אף ועירותה של יהדות אפגניסטן היא מיוצגת בלמעלה מ-700 סיפורי עם, מתוך 14,000 סיפורים מכלל עדות ישראל המצויים בארכיון הסיפור העממי בחיפה אסע"י [1983]. ראה יהושע-צוואת אב; יהושע-תפוח מעץ הדעת; קורט-בת המלך; קורט-סיפורי-עם.

³⁴⁹ הספר 'אהבת ציון' לאברהם מאפו תורגם לפרסית יהודית על-ידי המתרגם שמעון חכם, שהוסיף מפרי רוחו גם שירי נפש בפי גיבורי הספר. הספר זכה להצלחה אדירה בקרב דוברי פרסית בארץ, באיראן, באפגניסטן ובבוכרה שאהבתם לספר ולגיבוריו הביאה לכך שנתנו לילדיהם את שמות גיבוריו של מאפו ובעיקר אמנון ותמר, הרווחים בקהילה עד היום.

מאבקי ההישרדות של היהודי באפגניסטן, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הפיזי³⁵⁰, מצאו את תיקונם רק בשבת וחג, שבהם לבש היהודי נשמה יתירה ואגר כוחות לקראת ימי החולין. אם בימי החול הסתפק היהודי לא פעם בלחם ותה, או בלחם, גבינה ומלון, הרי שבשבת וחג היה שולחנם של עשירים ועניים ערוך בבשר ודגים ובכל מיני מטעמים, שלוו ביי"ש תוצרת בית. אפילו עניים מרודים חסכו מפיתם כל השבוע לכבוד סעודות השבת שאותן כיבדו במזון עשיר³⁵¹. היחס המיוחד לשבת מוצא ביטוי בספרו של רב הקהילה מולא מתתיה גרג'י, 'עונג לשבת'. בשקידה רבה ליקט גרג'י 'דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים על התורה, ההפטרות וחמש מגילות', המסודרים לפי סדר שבתות השנה 'כדי שילמדו וישתעשעו בו אחינו בני ישראל מדי שבת בשבת'³⁵².

ערב שבת עמד בסימן של 'מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת' (עבודה זרה ג, א). עקרת הבית, בסיוע בני הבית, בישלה את מטעמי השבת במטבח שבחצר, רדתה לחם בתנור החימר וגם טמנה את החמין על הרמץ שבתנור³⁵³.

האב ובניו הלכו לבית המרחץ, התרחצו וטבלו לכבוד שבת. סמוך לכניסת השבת הדליקה עקרת הבית קערת שמן שעליה צפו שבע פתליות צמר כבשים שאותן טוו בפלך יד. אבי המשפחה ובניו לבשו את בגדי השבת, נטלו עצי בשמים וקיבלו את השבת בבית הכנסת.

בית הכנסת מולא שמואל – התיבה וההיכל פונים מערבה לעבר ירושלים.
מתוך: הנגבי-יניב בית הכנסת.

³⁵⁰ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 144, מביא תיאור של פוגרום בעיצומה של השבת: "ביום שבת קודש, כשעלה עמוד השחר, נלכדה העיר והיהודים, מקצתם בבית הכנסת ומקצתם עדיין ישנים... והיו שוללים [בוזים] עד חצות [היום] עד שריחם ה' עלינו... לא נשאר מחיה וכסות. ותבשיל שבישלנו לשבת היה מאכל לאויבנו".

³⁵¹

ראה תיאור נרחב ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 375-376.

³⁵² גרג'י-עונג לשבת. ראה עליו יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 464-471.

³⁵³ בכל קהילות ישראל הכינו יהודים חמין. האשכנזים קראו לזה 'טשולנט' – מקור השם כנראה מצרפתית עתיקה - Chald (לוינסקי-הווי); הבוכרים קראו לזה 'אוש-י סאבו' – האוכל של מחר. הספרדים – 'חמינדוס' ולביצים החומות 'והבוס חמינדוס'. התימנים – 'כבאנה' ויהודי צפון אפריקה – סחאנה' (משא בערב, עמ' 18). חז"ל חשדו בכל מי שהתנגד לחמין שהוא קראי, כי לדעתם האוכל מתבשל בדרך זו בשבת. יהודה הברצלוני חורזו ב'ספר העתים' בשבת החמין: 'כל מי שאינו אוכל בשבת חמין/ צריך לעשות בדיקה אם הוא מין/ ואם מת יתעסקו בו עממין'

הסעודה הראשונה – לכבוד אברהם אבינו – בשובם מבית הכנסת³⁵⁴ בליל שבת, נשקו בניו ובנותיו את גב כף ידו של אבי המשפחה. הוא הניח את כף ידו הימנית על ראש הבן ובירך: "ישימך אלהים כאפרים וכמנשה" (בראשית מז, כ. וכל אחת מבנותיו בירך בברכת "ישימך אלהים כשָׁרָה, רבקה, רחל ולאה". על השולחן הניחו, כמנהג המקובלים, שתיים-עשרה כיכרות לחם (פיתות שנאפו בתנור חימר או על סאג' – קערת ברזל הפוכה שהונחה על מקור אש). השבת נתחלקה לתפילה, לסעודות ולשינה³⁵⁵. בבוקר מוקדם השכימו לבית הכנסת לתפילה.

הסעודה השנייה – לכבוד יצחק אבינו – בבואו מבית הכנסת ביום שבת קידש אבי המשפחה על היין, בני הבית נשקו את גב כף ידו המושטת וקיבלו את ברכתו. פותחים את הסעודה בדגים, בפירות וירקות טריים, בביצים וביי"ש, בפירות מבושלים, במעיים ממולאים ובבשר עוף. אכלו ושתו ושרו שירי שבת³⁵⁶. שינה בשבת הייתה בגדר מצווה, שהרי שב"ת בנוטריקון: שינה בשבת תענוג. אחרי הסעודה הדשנה משתטח כל איש על שטיחי הרצפה וישן שעתים כדי לקיים 'מצוות השינה'. אחרי שאשתו מעוררת אותו, הוא רץ לבית הכנסת לשמוע דרשה על פרשת השבוע מפי הרב, המשלב בדרשתו אגדה, מדרש זוהר ופלפול. הסעודה השלישית – לכבוד יעקב אבינו – לאחר הדרשה מתפללים תפילת מנחה ושבים הביתה לסעודה שלישית. אחר הסעודה השלישית שבים לבית הכנסת, שומעים דרשות, שרים פיוטים וקוראים במקלה פרקי תהלים "עד שיצאו שלושה כוכבים". בצאת השבת מתפללים תפילת מעריב, מבדילים על יין, נר ובשמים. בשל החורף המושלג, שבו לא היו שיחי בשמים הריחו אתרוג מיובש שנותר מחג הסוכות. סעודת 'מלווה מלכה' – חוזרים הביתה מבית הכנסת לסעודת 'מלווה מלכה', שבה נפרדו מקדושת השבת והכינו עצמם לקראת ימי החול. הפרידה משבת הייתה מלווה בשירים ובבקשות לאליהו הנביא, שיזכרם לטובה בימות החול הבאים ויצליח דרכם³⁵⁷. בין השאר שרו את הפיוט 'במוצאי יום מנוחה/ המצא לעמך רווחה'.

שמירת שבת

³⁵⁴ בתי הכנסת בעיר הראת נודעו בשמות הרבנים המכהנים בהם: (1) בית כנסת של משפחת גרג'י נקרא תחילה 'כניסאי מולא מתתיה גרג'י' או 'כניסאי כלון' (בית הכנסת הגדול) ולאחרונה 'כניסאי מולא אשר גרג'י'; (2) בית כנסת 'צ'וגור' (העמוק) או 'כניסאי מולא שמואל' או בית הכנסת של 'ההראתים' (בשונה מאנוסי משהד) הגדול מכולם. משמש כיום כ'מדרסה' מוסלמי; (3) 'כניסאי מולא יואב סימן-טוב', המפואר מכולם. לימים נקרא 'כניסאי מולא יוסף כהן' ויותר מאוחר 'כניסאי מולא מישאל'; (4) 'כניסאי גול', ששמו הוסב ל'כניסאי מולא עמרם'. בבית כנסת זה היה גם מקווה טהרה שניתן להסיקו בחורף הקר. לאחר גלי העליה נותר רק בית כנסת 'מולא שמואל'. רבה האחרון של הקהילה היה מולא משה נעמת שעלה ארצה לאחר הפלישה הסובייטית (1978). ראה זאב גול, בתי הכנסת בעיר הראת, משואה, גיליון 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006).

³⁵⁵ גרג'י-עדות ביהוסף, דף פב, ב, מתאר את השבת כדלהלן: "השבת כ"ד שעות. ג' שעות לתפילה, ג' שעות לג' סעודות. ח' שעות לשינה... עשר שעות לתלמוד תורה... נקהלים בבתי כנסיות משעה ו' [=שש – שתיים עשרה בצהריים] ועוסקים בפירוש רש"י ונביאים וכתובים ומשנה... ואחר כך דרשה ומנחה ונפטרין לבתיהם לשלום".

³⁵⁶ יהודי אפגניסטן אהבו מאוד לשורר פיוטים בשבת, בחג ובכל אירוע קהילתי או משפחתי. הפיוטים הושרו בנעימות מיוחדות וללא ליווי של כלי נגינה. בשבת ומועד הירבו לשיר פיוטים שהיו מלאים ערגה לציון ולגאולה. ראה קלטת ולצידה חוברת "לא אל אדיר נרננה", מפיוטי יהודי אפגניסטן, עורך: עזרא ברנע; ליווי מוסיקלי: דוד ניסני, בהוצאת "רננות", המכון למוסיקה יהודית, ירושלים.

³⁵⁷

ראה יומנו של אברהמוב, לעיל...

יהודי אפגניסטן הקפידו מאוד על שמירת השבת והחמירו עם עצמם מאוד בקיום מצוותיה. הנימוק היה לא רק סוציאלי – מנוחה לעובד – אלא יותר משישראל שמרו את השבת – השבת שמרה עליהם. בהיותם קהילה של סוחרים, הם נאלצו להסתגר בסופי שבוע וליצור נתק כללי עם סביבתם. עונג שבת – מצא את ביטויו בכל קהילות ישראל – בתפילה, באכילה של בשר ודגים וכל מיני מטעמים בשלוש סעודות חובה, תשמיש המיטה מליל שבת לליל שבת ושינה בשבת תענוג – אחרי הארוחה הדשנה. הנשים שלרוב לא ידעו קרוא וכתוב: היו מקשיבות לבעל שקרא מתוך התפסיר לתורה, שבו ניתנו פירושים לפרשת השבוע. חילול שבת וחג בקהילה נחשב למעשה מגונה והעברייני נענש על-ידי רב הקהילה³⁵⁸. שיירות הסוחרים עשו דרכן במדבריות לאורך שבועות והתנהלו גם בשבת מטעמים של פיקוח נפש. מעולם לא נכנסה שיירה של סוחרים העירה בעצם יום השבת מחשש למראית עין. באי השיירה המתינו מחוץ לעיר עד צאת השבת או החג³⁵⁹. מי שהפר צו זה נענש בחומרה. הצעירים העזו לבלות את יום השבת בטיול בשדה לא רחוק מתחום שבת³⁶⁰. זבולון קורט מביא סיפור-עם יהודי-אפגאני, המעלה על נס את שמירת השבת של אם יהודיה: פעם ביום השבת הוציאה אישה לחצר ביתה את עריסת תינוקה אל השמש. אחר הצהריים רצתה להחזיר את העריסה לחדר, אך קצה צעיפה נתפס בקש שבלט מתוך הטיט שבו טיחו את הבתים. האישה עמדה במקומה, כשהעריסה על גבה, עד צאת השבת, מחשש שיינתק הקש ממקומו והיא תחלל, חלילה, את השבת³⁶¹.

³⁵⁸ אלו שחיללו שבת בפרהסייה, או נעדרו מבית הכנסת ללא סיבה משכנעת, היה בית דין פוסק קנסות או 'פאלאק' (הצלפה על כפות הרגליים). מי שסירב להיענות להחלטת בית הדין, הוחרם, לא נמכר לו בשר כשר. נאסר עליו להיכנס לבית המרחץ ועל אשתו אסרו לטבול. עונשי גוף ונפש שכנעו את הסרבנים לציית לפסקי הדין. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 333.

³⁵⁹ מישאל-אפגניסטן, עמ' 24, מספר על מאורע שהרעיש את הקהילה בהראת בליל הסדר של שנת תרע"ו (1916). קבוצה בת 18 סוחרים הגיעה לשערי העיר עם התקדש החג, לאחר שעשתה חודש ימים בדרכים ולא הצליחה להגיע במועד. הרב ציווה שתישאר מחוץ לעיר עד צאת החג. המתפללים הנזעמים שציפו לראות את בני משפחתם שנעדרו תקופה ארוכה, מנעו הוצאת ספרי תורה בבתי כנסת ואף נעלו את שערי בית-הכנסת ומנעו מהרב לצאת לביתו. לאחר עיון ארוך בספרים פסק הרב בדרך של פשרה: ניתן להכניסם בליל שני של גלויות, שכן באותה שעה בירושלים מציינים את כניסת חול המועד של פסח. הנוסעים נצטוו לקיים גם סדר פסח שני בי"ד באייר בערב.

³⁶⁰ ראה יומנו של אברהמוב, לעיל עמ'..., מישאל-אפגניסטן, עמ' 24. יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 58. אברהמוב היה עד ראיה למהפיכה ולפוגרום שנתלוה אליו. הרבנים ייחסו זאת לעוון הצעירים העוברים על 'בל תשחית' ומגלהים את זקנם בתער ובעוון טיולים בשבת מחוץ לתחום שבת.

³⁶¹ קורט-בת המלך, עמ' 189.

³⁶² מישאל-אפגניסטן, עמ' 36, 42; בראואר-אפגניסטן, עמ' של-שלא.

הסוחרים היהודים בערי המסחר הקפידו מאוד על שמירת שבת. ביום זה הם התכנסו בפונדק הסגור שבו התאכסנו מטעמי ביטחון ופולחן, אין יוצא ואין בא כל יום השבת. תלמיד חכם, שנילווח אליהם ועסק גם במסחר חלקי, שימש אותם בקודש ועבר לפני התיבה וגם קרא בתורה. הוא דאג למזון כשר, שחט בעבורם בשר עוף וצאן. קהילת הסוחרים תגמלה אותו כנדרש³⁶².

שבתות מיוחדות

שבת חתן – שבת זו הייתה מקור לשמחה ולפעילות רבה בבית הכנסת. החתן התקבל בכבוד מלכים. הוא ישב על כיסא כבוד והשושבינים ישבו משני צדדיו לכבדו וגם כדי להגן עליו מפני פגיעתם של מזיקים. החתן עבר לפני התיבה והתפלל תפילת שחרית. מעלים אותו לתורה. אם אינו כהן או לוי, הוא מתכבד ב'שלישי'. בשעת העלייה לתורה מפזרים מעליו שקדים מסופרים ('נאגלה באדאם'), הנשים מריעות מהעזרה והחוגגים מזליפים מי ורדים על כפות ידיהם של המתפללים מ'גלאַפּ-פּוּש' (מזלף כסף בעל צוואר דק וארוך היוצא מגוף כדורי). כל קרוביו של החתן מתכבדים ב'מוסיף' (עלייה לתורה שלא במניין שבעת העולים). בתום תפילת השבת הובילו את החתן לביתו בתהלוכה ברוב עם בשיר ובפיוט. בבית אבי החתן כיבדו את באי בית הכנסת בכיבוד קל.

שבת בראשית – שבה החלו לקרוא בתורה מחדש בספר 'בראשית'. העבירו לשבת זו מהעליצות של שמחת תורה.

שבת שירה – בין י' לט"ז בשבט קראו בתורה במנגינה מיוחדת את שירת הים 'אז ישיר משה ובני ישראל' (שמות טו, א). בשבת הזאת אכלו חמין עשוי מגרגרי חיטה לזכר המן המסופר בפרשה.

שבת עשרת הדיברות – בשבת שלאחר שבת 'שירה' ובשבת 'נחמו' קראו בתורה את 'עשרת הדיברות' ונהגו כבוד מיוחד בשבת הזאת.

שבת שקלים – בשבת הראשונה של אדר הכריזו על השקלים, זכר למגבית של מחצית השקל שבו קנו בימי המקדש את קרבנות הציבור. כספי ה'שקל' ניתנו לעניים.

שבת זכור – השבת שלפני פורים נקראת כך בשל 'זכור את אשר עשה לך עמלק' (דברים כה, יז). לאחר תפילת שחרית שרים את הפיוט 'מי כמוך ואין כמוך. מי דומה לך ואין דומה לך' של ר' יהודה הלוי, שבו מובא תקציר סיפור המגילה בחרוזים.

שבת הגדול – השבת הסמוכה לליל הסדר. בשבת זו המתפללים נדרו לתרום תרומות לטובת עניי העדה שיוכלו לקיים פסח כהילכתו³⁶³.

שבת תוכחה – בחודש אייר קוראים את פרשת 'בחוקותי' בספר ויקרא ובחודש אלול קוראים בפרשת 'כי תבוא' בספר דברים. בשתיהן יש מסכת קללות למי שאינו מקיים את חוקי התורה. באי בית הכנסת נזהרו

362

³⁶³לטובת 'קמחא דפסחא' לעניי העדה שלחו עשירי העדה תרומות משלוחותיהם בלונדון ובפישאוויר בהודו (לפני חלוקתה של הודו). לימים הגיעו תרומות מהשלוחות במילאנו ובארצות-הברית, שהוקמו מאוחר יותר. לימים הגיעו תרומות מהשלוחות במילאנו ובארצות-הברית, שהוקמו מאוחר יותר. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 314.

שלא לעלות לתורה בפרשיות אלה והשאירו את העליות לשמש בית הכנסת או לקורא בתורה או לעם הארץ שלא הבין את משמעות "ארור אתה".

שבת איכה – בשבת זו שלפני תשעה באב נמנעו מכל סממן של שמחה.

שבת נחמו – בשבת שלאחר תשעה באב נעלם היגון והחלה השמחה ונערכו שמחות משפחתיות. ההפטרה החלה ב'נחמו נחמו עמי' (ישעיהו מ).

ניקיון הגוף ובגד של שבת.

ניקיון הבית והגוף לקראת שבת מאפיינת את המשפחה היהודית. המונח 'בגדי שבת' אומר הכול. גם אם אדם לבש כל השבוע טלאים ובני טלאים, בשבת הוא לבש את בגדיו הטובים. היה זה אירוע לא רק חברתי, סוציאלי, משפחתי, אלא אירוע של התעלות הנפש.

ראש חודש

יהודי אפגניסטן ייחסו קדושה לראש חודש. לבד מאי אמירת תחנונים בבית הכנסת ואיסור צום בראש חודש, הנשים שבתו ביום זה מכל מלאכה – לא ניקו, לא בישלו ולא תפרו - וראו בו יום חג³⁶⁴. כמנהג קהילות ישראל, השתדלו לאכול פרי חדש ולברך עליו ברכת 'שהחינו'. ראש חודש היה גם ציון דרך לתחילת ההכנות לחגים הבאים באותו חודש. בראש חודש אדר התחילו באפייה לפורים. בראש חודש ניסן החלו בניקיון הבית ובהכנת הקמח למצות. כמנהג ישראל, הוציאו ספר תורה בשחרית של ראש חודש. הוסיפו בתפילת שמונה עשרה 'יעלה ויבוא' וקראו 'חצי הלל' והוסיפו תפילת מוסף ואין אומרים תחנון ולא נושאים הספדים ביום זה. בימי קדם ראו ביום ראש חודש מעין חג כנאמר: 'ובראשי חודשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם' (במדבר י, 365). בימי קדם החודש החדש נקבע על פי 'ראייה', בכ"ט בכל חודש התכנס בית הדין וציפה לעדים שיבואו ויעידו שראו את הירח החדש שנוולד. העדים נחקרו אם לא טעו בראייתם. מהר הזיתים ועד לבבל נהגו להדליק משואות מהר להר כדי להודיע בתפוצות על החודש החדש. בכמה קהילות נהגו להדליק נר לזכר המשואות.

הימים הנוראים

משנכנס אלול, חודש הרחמים, חש היהודי האפגני את חומרת הימים ההולכים וקרבים. דרשו 'אלו"ל' – אני לדודי ודודי לי. ימים של קירוב בין אדם לאלוהיו. האב ובניו קמו לאחר חצות לילה והלכו לתפילת סליחות בבית הכנסת כמנהג הספרדים האומרים סליחות מתחילת אלול ועד לערב יום הכיפורים ותוקעים בשופרות. לפי המסורת משה רבנו עלה בפעם השנייה להביא את לוחות הברית בראש חודש אלול וירד

³⁶⁴ ראה יהושע-מנחם ישראל, עמ' 382.

³⁶⁵ בקהילות שונות הנשים נמנעו מלכבס ולתפור ביום ראש חודש ובתלמודי תורה למדו רק חצי יום. נהגו שלא לעלות לבית קברות ביום ראש חודש והקדימו ומנהג ירושלים שעלו בערב ראש חודש ניסן ואלול להשתטח על קברי צדיקים וקברי אבות..

כעבור 40 יום בערב יום הכיפורים בתקופה זו הירבו לתת צדקות לעניים. סוחרים שסחרו במרחקים חזרו לביתם. הם בילו את עיקר זמנם הפנוי בתפילות וחסידים צמו בשני וחמישי³⁶⁶

סבי מולא חנוכה הוציא לאור את שני הפיוטים האלה בלשון פרסית יהודית ויצא איתם למרכז אסיה בשנת 1902 בשליחות ועד העדה הבורכרית

ראש השנה

ראש השנה לא יחול לעולם בימים ראשון, רביעי ושישי. השנה לא החלה בחודש תשרי. תשרי היה החודש השביעי. אירועי ראש השנה החלו כבר בחצות הלילה הקודם בתפילת סליחות ובהתרת נדרים. גם הנשים מצטרפות להתרת נדרים. הוקם בית דין של שלושה תלמידי חכמים שערך את סדר התרת נדרים והכריז: 'מותרים לכם, מותרים לכם, מותרים לכם'. הציבור צם ערב ראש השנה. היהודים האמידים שחטו כבש ונתנו את בשרו לעניים. ביד אדומה מדמו של הכבש רשמו סימן על דלת הבית והתוו קו דם על המצח. מנהגים אלה מזכירים בכמה ממרכיביהם את זבח פסח בשמות יב: 'ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף'. הדם הוא אמצעי הגנה מאגי היוצר חיץ בין כוחות הרע לכוחות הטוב. ראש הכבש המבושל נאכל בסעודת הערב הראשון והשני, לאחר ברכת 'שנהיה לראש ולא לזנב' וכסמל לאיל בעקידת יצחק. מבעוד יום מתכנס הציבור בבית הכנסת לתפילה חגיגית של ערב ראש השנה. יהודי ירא שמים מתפלל בקול בוכים ובשברון לב וקורא את הפיוט 'אחות קטנה', ששם מחברו – אברהם חזן חזק – נרמז בראשי החרוזים. החרוז החוזר הוא 'תכלה שנה וקללותיה' והבית האחרון מסתיים ב'תחל שנה וברכותיה'.

³⁶⁶ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 376 ורשימת המקורות בהערה 133. יהודים במזרח אירופה נהגו לשנן את הפסוק בעמוס ג, ה: 'אריה שאג מי לא יירא?' – משום שראשי התיבות של 'אריה' – אלול, ראש השנה, יום הכיפורים והושענא רבא. את המילה 'אלול' פירשו כאני לדודי ודודי לי – הדוד הוא האלוהים, המקבל את החוזרים בתשובה. עלו על קברי צדיקים ועל קברה של רחל אמנו, הגיעו למערת המכפלה, שם מותר היה ליהודים לעלות רק כמה מדרגות מחוץ למתחם המערה. בעוד הספרדים ובני עדות המזרח אומרים סליחות למחרת ראש חודש אלול, האשכנזים התחילו באמירת סליחות ממוצאי השבת האחרון שלפני ראש השנה.

בשל מחסור בסידורי תפילה באפגניסטן ובכדי להוציא ידי חובה גם מי שאינו יודע לקרוא, התפלל סומך החזן בקול רם את תפילת העמידה של ערבית, הנאמרת כל השנה בלחש.

הבית היה מלא אורה, כדי שאור החג יאיר על כל השנה. המשפחה הִסְבִּיחָה על שטיחים וכסותות ופרסו בפניהם את ה'סוּפְּרָה' – מפה או שולחן נמוך – ברכו ואכלו את ה"ברכות", תפוח בדבש ("שתהיה שנה מתוקה כדבש") ורימון ("שנהיה מלאים מצוות כרימון"). שאר ה"ברכות" היו מבוססות על אימולוגיה של שמות: ראש כבש ("שנהיה לראש ולא לזנב ותזכור לנו אילו של יצחק אבינו עליו השלום"); סלק ("שיסתלקו אויבינו"); כרתי ("שיכרתו אויבינו"); רוביה, סוג של קיטנית ("שירבו זכיותינו"); קרא, דלעת ("שתקרע רוע גזר דיננו ויקראו לפניך זכיותינו"). במהלך הסעודה קראו משניות וזוהר – אחד מקור ואחד תרגום לפרסית-יהודית.

יום ראש השנה היה כולו קודש לתפילה, תקיעת שופר (אם חל ביום חול) ולימוד תורה. שרו את הפיוט "ונתנה תוקף" [לר' אמנון ממגנצה, מיינץ בגרמניה] ו"אם אפס" [לר' אפרים מבונא, בון בגרמניה] בתרגום פרסי-יהודי³⁶⁷. אין נוהגים לישון ביום ראש השנה מחשש ש"המזל יישן כל השנה". לאחר הסעודה קרא אבי המשפחה את תרגום הפיוט 'עקידת יצחק'³⁶⁸ וקראו פעמיים את 150 פרקי תהלים, כדי להגיע למניין כפ"ר [=300]. תפילת 'תשליך' נערכה ליד הבור שבחצר בית הכנסת³⁶⁹.

לעולם לא יחול ראש השנה בימים ראשון, רביעי ושישי. בימי קדם ראש השנה לא היה ביום א' בתשרי אלא ביום א' בניסן, שעליו נאמר: ראשון הוא לחודשי השנה [שמות יב ב]. התורה גם מונה את החודשים מניסן ואילך. א' בניסן הוא ראש השנה למלכים ולרגלים; א' באלול – ראש השנה למעשר בהמה; א בתשרי ראש השנה לשנים, לענייני שמיטה ולהתחלת שנת היובל; באחד בשבט – ראש השנה לאילן [לפי בית שמאי].

הימים הנוראים

מכאן ועד יום כיפור אלה עשרת ימי תשובה, שבהם ממעטים בעסקים ומרבים בתפילות ובמעשי צדקה לקראת יום הכיפורים. בימינו יום הכיפורים הוא זמן לעינוי הגוף והנפש, אולם בימי בית שני ראו ביום

³⁶⁷ סבי מולא מתתיה חנוכה יצא כשד"ר לערי בוכרה ולקראת נסיעתו הוציא לאור שני פיוטים: (1) 'פיוט רבי אמנון עם התפסיר בלשון פרסי ונלווה אליו תפסיר ונתנה תוקף, שנוהגים לאומרם בב' ימים דראש השנה וגם ביום הכפורים'. הובא לבית הדפוס ע"י העני והדל חנוכה בן אגא ג'אני שמש, דפוס אברהם משה לונץ, ירושלים תרס"ב. מהדורה שנייה מורחבת הובאה לדפוס ע"י נכדו ב"צ יהושע, ירושלים חנוכה תשמ"ז. (2) 'תפסיר אם אפס', פיוט נאה על עקידת יצחק אבינו עליו השלום, שייסד רבינו אפרים מבונ"א [בון] אשכנזי... יוצא לאור מאת עני והדל חנוכה בן אגא ג'אני שמש ס"ט, ירושלים שנת מבורכת לפ"ק [1900]. מהדורה שנייה מורחבת הובאה לדפוס על-ידי נכדו ב"צ יהושע, ירושלים חנוכה תשנ"ו. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 474.

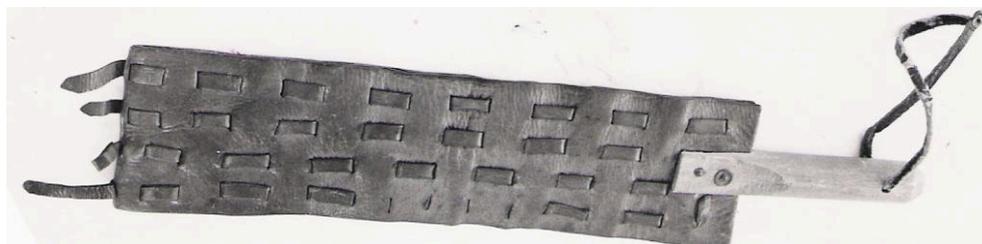
³⁶⁸ ספר עקידת יצחק, תורגם ללשון פרסית יהודית עם מדרשים על-ידי ר' בנימין ב"ר מישאל, יצא בדפוס בירושלים בתרס"ב (1902). ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 453.

³⁶⁹ ראה קשאני-ראש השנה (תשי"ט); קשאני-ראש השנה (תשכ"א); מישאל-אפגניסטן, עמ' 187; ראובן קשאני, 'ראש השנה – זכרונות מאפגניסטן', זאב יקותיאל, 'מתכונים אפגניים לראש השנה' – השניים האחרונים ראה אפגניטון, מס' 4.

כיפור יום חג וכמו שנאמר: 'לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהם בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולים, שלא לבייש את מי שאין לו' [תענית א י].

יום הכיפורים

אין יום הכיפורים מכפר על עבירות שבין אדם לחברו אלא על עבירות שבין אדם למקום. חובה להתפייס בין בני אדם ולבקש סליחה³⁷⁰. יהודי אפגניסטן נהגו ערב כיפור להשכים לאמירת סליחות ולהתרת נדרים – שלושה מתפללים מבוגרים המשמשים כבית דין ואלה מתירים כל נדר או שבועה. עם תום הסליחות והתרת נדרים יצאו לבתיהם כדי לערוך סדר כפרות. לכל זכר לקחו תרנגול כפרות ולנקבה לקחו תרנגולת. אבי המשפחה סובב קודם תרנגול על ראשו ואחר כך סובב על ראשי כל אחד ואחת בני המשפחה האחרים והכריז: "זה כפרתך. זה חליפתך. זה תמורתך. זה התרנגול/תרנגולת ילך לשחיטה ואת/אתה תלך לחיים טובים ושלום". בשר העוף חולק לעניים או שנתנו תמורתו כסף לעניים. מעיהם ורגליהם של העופות נזרקו על גגות הבתים כדי לרצות את עופות השמים שראו בהם שליחים של שדים ורוחות. ההכנות ערב כיפור היו קדחתניות, הרבו לאכול ביום זה כדי לצבור בגוף רזרבות והכינו נרות נשמה עבים וגבוהים עשויים שעווה, שאותם התיכו בסירי נחושת גדולים. הנרות דלקו בבית הכנסת מערב כיפור ועד מוצאי כיפור. שאריות השעווה מנרות הנשמה שימשו במשך השנה כולה כנר להבדלה. פיסות מנר זה נהגו להחזיק בבגדיהם של בני המשפחה כסגולה להגנה ולהצלחה. בפסח נהגו לשמור פיסות מצה שמורה בכיס כסגולה נגד עין רעה.

שוט ל'סדר מלקיות', עשוי מעור שור וחמור יחדיו, כדבר הכתוב:
'ידע שור קונוה וחמור אבוס בעליו' (ישעיהו א, ג)

לאחר תפילת מנחה ערך הרב 'סדר מלקיות' לבני הקהילה כדי לכפר על חטאיהם. ידי המולקה נקשרו על קורת עץ מיוחדת, כשפלג גופו העליון של המולקה חשוף וראשו בין זרועותיו. הרב הלקה את האיש

³⁷⁰ בני עדות המזרח מרבים להשתמש בביטוי 'בלי נדר'. לקהילת סוחרים העוסקת בהתחייבויות יש חשיבות כלכלית להתרת נדרים. האתיופים לאחר סעודה מפסקת נופלים לארץ ומבקשים מחילה זה מזה. במזרח אירופה נהגו לאפות עוגיות פיוס ולכבד בהן את הבאים ולבקש סליחה זה מזה ערב יום כיפור. בגרמניה וברוסיה דרשו מן היהודים לציין בתפילת 'כל נדרי' כי התרת הנדרים אינה כוללת התחייבות של יהודים לשלטונות. צריכת התרנגולים והתרנגולות הגיעה ערב כיפור לשיאה ועל כן הערבים כינו את יום הכיפורים עיד אל-ג'אג' (חג התרנגולת). לפי מנהגים שונים יש שערכו את הכפרות עם דג חי או צרור כסף לצדקה. בבבל מלפני כאלף שנה היו שלקחו עציץ ובו צמח וערכו סדר כפרות.

שלושים ותשע מלקות על גבו, שהם כמניין ט"ל, כלומר שלוש פעמים י"ג מידות. והוא מונה: "והוא. רחום. יכפר. עוון. ולא. ישחית. והרבה. להשיב. אפו. ולא. יעיר. כל. חמתו". השוט עשוי ידית עץ שאליה מחוברות שתי רצועות עור – אחת של שור ואחת של חמור – , כדי לקיים "ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו" (ישעיהו א, ג). המולקה תורם לצדקה והולך לטבול במקווה שבחצר בית הכנסת. נראה שלכד מ'סדר מלקיות', ההלקאה גם באה להדגיש את מעמדו של המלקה לעומת המולקה, דהיינו רב העדה הוא השליט הכל יכול השולט ביד רמה בבני קהילתו.

הנשים עינו עצמן ביום זה על-ידי מריטת שערות אהדות מגבות עיניהן במלקחיים או בחוט. הסעודה המפסקת נערכה בטקסיות של סעודת חג. בני הבית נשקו את ידו של האב, ביקשו את סליחתו והוא הניח את כפות ידיו על ראש בנו או בתו בירך. מגיל תשע צמו הילדים יום שלם³⁷¹. עינוי הנפש של יום הכיפורים לפי ההלכה הוא בחמישה דברים: איסור אכילה ושתייה; איסור רחיצת הגוף לשם תענוג; איסור סיכת הגוף בשמן ובבשמים, איסור נעילת סנדל של עור ואיסור תשמיש המיטה – קיום יחסי מין³⁷².

תפילת 'כל נדרי'

פסגת התפילה של יום כיפור הוא תפילת 'כל נדרי'. תפילת כל נדרי כתובה ארמית וזאת כדי שהציבור שדיבר אז ארמית יבין אל נכון את משמעות הדברים. אצל יהודי אפגניסטן – לתפילת 'כל נדרי' מובאים לבית הכנסת גם חולים מרותקים כסגולה להבראתם. בית הכנסת מוצף באור הנרות והפנסים שהביאו המתפללים לבית הכנסת. כמקובל גם אצל יהודי אשכנז, בסיום 'כל נדרי' עורכים תפילת אשכבה לנשמות הנפטרים ואומרים 'מי שברך' לציבור המתפללים כדי שמשאלות ליבם יתגשמו לטובה. רבים מן המתפללים נשארים ערים כל הלילה ואינם נוטשים את בית הכנסת מתצחילת הצום ועד סופו, מעת לעת. בלילה זה הם משננים את מסכת יומא, זוהר ותהילים³⁷³. סיפרו יהודי אפגניסטן שערב יום כיפור היה מגיע זקן פתאני לבית הכנסת ונשאר בבית הכנסת מעת לעת – עד צאת יום הכיפורים שאז היה נעלם עד לשנה הבאה.

³⁷¹ מנהג זה קיים גם אצל יהודי אשכנז.

³⁷² אצל יהודי ספרד ואשכנז אומר החזן לפני 'כל נדרי', 'בישיבה של מעלה, ובישיבה של מטה, על דעת המקום ברוך הוא, ועל דעת הקהל הקדוש הזה אנחנו מתירין להתפלל את העבריינים! מיהם העבריינים? אומרים כי האנוסים שקיבלו לכאורה את הנצרות או את האסלאם והמתבוללים למיניהם היו מגיעים לבית-הכנסת בהסתר ערב יום כיפור ומתפללים עם הקהילה, שהרי ישראל אף-על-פי שחוטא – אפילו המיר דתו – ישראל הוא. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 377-378; קשאני-כיפור (תש"ד); קשאני-כיפור (תשכ"ב); כהן-נוסעים (1971), עמ' 242; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 378; יוסף כהן, ממנהגי יום כיפור, אפגניטון, מס' 4.

³⁷³ קשאני-כיפור (תש"ד); קשאני-כיפור (תשכ"ב); כהן-נוסעים (1971), עמ' 242; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 378.

ביום הכיפורים מקדימים את התפילה. חלק מן התפילה נאמר בלשון פרסית-יהודית. הפיוטים 'ונתנה תוקף' של ר' אמנון ממגנצה ו'אם אפס רובע הקן' של ר' אפרים מבונה (בון) תורגמו לפרסית יהודית על-ידי סבי מולא מתתיה חנוכה ויהודים באפגניסטן, איראן ובוכרה שרו פיוטים אלה שנכתבו על-ידי רבנים מגרמניה. חשיבות מיוחדת מייחסים ל'סדר העבודה' של הכהן הגדול בבית המקדש, המסמל את הגאולה, הקמת בית המקדש ואת "ושבו בנים לגבולם" (ירמיהו לא, טז). מתוך ספר 'עקידת יצחק' קראו בתרגום פרסי-יהודי גם את הפיוט 'עת שערי רצון להיפתח' ו'וידוי הגדול לשחרית כפור לרבנינו נסים הגדול ז"ל ראש ישיבת בבל'³⁷⁴. עם זאת הכוכבים, תוקעים בשופר, מתפללים תפילת ערבית ומברכים 'ברכת הלבנה'. הבנים אצים לבית אביהם, מנשקים את כף ידו של האב והוא מניח את כף ידו על ראש כל אחד מהם ומברך. אוכלים ואצים לקיים מצוות "ילכו מחיל אל חיל" (תהלים פד, ח) לקשור מצווה במצווה ולבנות את הסוכה. מנהג זה נפוץ גם בקרב יהודי אשכנז.

באפגניסטן הארוס שלח לארוסתו בכל ערב חג, לרבות ערב יום כיפור, 'מִהְג'וֹמָה' – מגש ועליו לא פחות מעשר צלחות ובהן מפירות העונה, עופות ודגים מבושלים. ה'מהג'וֹמָה' קושט ב'מגיני דויד' ובניירות מוזהבים ומוכספים ('אורואראק') ו'צ'דִּפְרִי' (בקבוק גמלוני של יי"ש מעשה בית)³⁷⁵.

סוכות

כבר למחרת ראש חודש אלול התחילו בהכנות ובתכנון הסוכה. אבי המשפה יצא לשוק לקנות קורות עץ כדי לבנות סוכה גדולה ומפוארת, שבה יבלו בני המשפחה והאורחים כל ימי החג. הסוכה התנוססה לגובה של שלושה מטרים לפחות. בבניית הסוכה לא השתמשו במסמרים אלא בחבלים. מזכיר לנו את בניית המקדש שבו לא הניפו ברזל. עד ערב יום הכיפורים השלימו את שלד הסוכה ובתום צום יום הכיפורים הוסיפו את הדפנות העשויים שטיחים ויריעות רקומות בצבעים ססגוניים (עבודות 'סוזני', מעשה רקמה). העשירים השאלו לעניים שטיחים ופרוכות ללא תמורה כדי לשמח אותם בשמחת החג. הקהילה נהגה לסייע בכסף ומזון לעניי העדה ערב סוכות, ערב פסח וערב שבועות. מנהג זה קיים עד עצם היום הזה בעדה³⁷⁶.

הסוכה קושטה בתמונות של חכמים, עקידת יצחק והאושפיזין – שבעת האורחים הבאים לבקר בסוכה בכל אחד מימי החג: אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרן, דויד – שכל אחד מהם התארח בסוכה באחד מימות החג –. התמונות נדפסו בירושלים והובאו לאפגניסטן על-ידי עולי רגל. גג הסוכה קושט בענפי ערבה. מתקרת הסוכה השתלשלו שבעת המינים ובקבוקי יין ושמן זית. הכניסה לסוכה קושטה בקשת עשויה עלי ערבה. סדין לבן שימש כדלת. הרצפה קושטה בשטיחים יקרים והסעודות נעשו בהסבה על כרים וכסתות תוך ישיבה על הרצפה ברגליים שלובות. הארוחה הונחה על 'סופֶרָה' (שולחן נמוך או מפה פרושה). ליד אבי המשפחה הניחו שרפרף לכבוד האושפיזין. בשבוע סוכות לא השאירו את הסוכה ריקה

³⁷⁴ ראה יהושע-מנדחי ישראל ישראל, עמ' 453.

³⁷⁵ ראה יהושע-מנדחי ישראל ישראל, עמ' 402-403.

³⁷⁶ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 311.

ובכל לילה ישן בה אחד מראשי המשפחה. בשבוע החג ביקרו בסוכה גם שכנים וידידים מוסלמים. בסוכה של רב העדה ביקרו בחג מושל העיר ופמלייתו. ביקור המושל הוסיף יוקרה ליהודים ותרם לביטחונם. בדומה לליל הסדר שנחוג בשני לילות רצופים, כך נהגו לגבי חג הסוכות, שחגגו כיום טוב של גלויות.

יהודי אפגניסטן הקפידו לקיים מצוות ארבעת המינים - בהיעדר אתרוגים באפגניסטן נהגו להביא אותם ממחוז מזנדרן (Mazandaran)), לחופי הים הכספי שבצפון איראן, או מארץ ישראל על-ידי עולי רגל שחזרו מה'זיארה'³⁷⁷. לא אחת אירע שהמשלוח איחר והגיע בעיצומו של החג. יחידי סגולה ובעלי אמצעים רכשו לעצמם את ארבעת המינים. מי שלא היו בידו אמצעים הסתפק בארבעת המינים שרכש בית הכנסת. האתרוג שעליו ברכו נחשב לבעל סגולה והשתמשו בו לברכת 'הבדלה' בתקופת החורף הקפוא, שבו לא פרחו שיחי בשמים³⁷⁸. בחול המועד לא למדו בבתי ספר. גם ההורים שבתו ממלאכה. נהגו מנהג 'מועד פיני' (ביקור חג), תחילה בביתו של הרב ומשם פנו לסוכות קרוביהם וידידיהם, לפי סדר חשיבותם. הכיבוד היה כיד המלך והשתייה כדת. לא נהגו לטייל בטבע בסוכות מחשש שיאלצו לאכול ולשתות מחוץ לסוכה. בליל הושענא רבא מתאספים בסוכות של אבלים בשנת האבל הראשונה, כדי לומר כל הלילה את סדר ליל הושענא רבא. לאחר תפילת שחרית של הושענא רבא היו חובטים את הערבה על הקרקע, כסגולה להורדת גשמים³⁷⁹. גם ביקשו לציין את מנהג ניסוך המים שמקורו בבית המקדש בשבעת ימי חג הסוכות. בקהילות ישראל נהגו להתיז מים מעל סכך הסוכה, כזכר לניסוך המים. בסוכות קראו בספר קהלת במנגינה מיוחדת. גם תלמידי המדרש נערכו לקראת חג הסוכות ולמדו את ספר קהלת. לאחר חג הסוכות כשהתחדשו הלימודים הביא כל ילד חבילת מקלות שאותן הקציע מענפי הערבה. על כל צרור מקלות נרשם שמו של הנער. המקלות שימשו כאיום קבוע על הילד ובשעת הצורך שלף המורה מתוך הצרור האישי של כל תלמיד מקלות לצורך הענשתו של הילד. לעיתים נזקק המולא או הכליפא (המלמדים) לכמה מקלות לאחר שחלקם נשברו במהלך ההצלפה³⁸⁰.

³⁷⁷ העדה האפגנית בירושלים השתדלה לשלוח אתרוגים ליהודי אפגניסטן ובתמורה אלה תרמו למען העדה בירושלים. בשנות ה-40 העביר פרנס העדה פלטיאל הכהן לירושלים, בעבור מכירת אתרוגים לארבעה בתי כנסת בעיר הראת, סך 34.140 לא"י מנדטוריות. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 314, הערה 123.

³⁷⁸ זכות גדולה הייתה לי בשנת 1992, בהיותי בשליחות ממלכתית בטג'יקיסטן, שהייתה נתונה במלחמת אזרחים. בחירוף נפש הבאתי לקהילה המנותקת את ארבעת המינים. לשמחתם לא הייתה גבול. בעוד התותחים רועמים התכנסו בני הקהילה בסוכת בית הכנסת ובירכו בזה אחר זה על ארבעת המינים.

³⁷⁹ מישאל-אפגניסטן, עמ' 86; קורט-סוכות (תשכ"ו); קשאני-סוכות (תשכ"ג); אברהם-יזמן, לעיל עמ'...; כהן-נוסעים (1971), עמ' 243.

³⁸⁰ בימי המקדש היה חג הסוכות אחד ממועדי הרגל. חג הסוכות נקרא גם חג האסיף, שבו אספו את היבול לפני רדת הגשמים. החג מסומל בארבעת המינים: אתרוג, לולב, הדס וערבה. בימי המכבים כשלא יכלו לחגוג את סוכות כהלכתו חגגו אותו באיחור בכ"ה בכסלו במשך שמונה ימים. ביום השמיני – הוא השמיני עצרת – הוא גם חג שמחת תורה. בחוץ לארץ חוגגים את שמחת תורה ביום התשיעי לחג. הישיבה בסוכה לזכר הסוכות שבהן התגוררו בני ישראל במדבר. בימי המקדש נהגו לקיים טקס ניסוך המים על המזבח, כסימן לגשמים מבורכים. המים הובאו בצלוחית של זהב ממעיין השילוח אל המקדש. במהלך חג הסוכות ערכו מדי לילה בחצרות בית המקדש, בהשתתפותם של גדולי המדינה, שהיו רוקדים ומשמחים את הקהל. הלוויים ניגנו ושרו עד אור הבוקר. נאמר במקורות: מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. סיפרו על רבי שמעון בן גמליאל שרקד את ריקוד האבוקות. הוא היה נוטל שמונה אבוקות של אור בידו אחת וזורקן כלפי מעלה. זורק אחת ומקבל אחת ואין אחת מהן נוגעת בחברתה. בשנה שלאחר השמיטה נהגו לקיים מצוות הקהל שבה המלך קרא לעם מתוך ספר דברים.

שמחת תורה

לא היו ימים יפים ליהודי אפגניסטן כמו יום שמחת תורה. גבאי בית הכנסת קנו ממיטב פירות העונה וקישטו אותם בניירות דמויי כסף וזהב. בראש הרימון תקעו מגן דויד. הפירות שקישטו את ספרי התורה נחשבו לפירות מקודשים וכסגולה נגד מחלות ונמכרו לכל המרבה במחיר. בית הכנסת קושט בשטיחים, במרבדים ובפרוכות לרוב. כל ספרי התורה שהיו בהיכל הוצאו לכבוד שמחת תורה. ספרי התורה סודרו בפרמידה צבעונית שהגיעה עד לתקרה. ספרי התורה גם קושטו באריגי משי צבעוניים ועוטרו בזרי פרחים. ההקפות נעשו מסביב לאחד מספרי התורה שהונח על 'כסא של אליהו'. החגיגות נמשכו עד לשעות הערב המאוחרות. המתפללים הביאו מביתם שפע של עופות, בשר ודגים ובקבוקי יי"ש. הרוקדים הירבו לשתות וככל שנכנס יין כך פרצה השמחה. תמונה ציורית של ליל שמחת תורה השאיר לנו המחנך נפתלי אברהמוב³⁸¹.

ביום שמחת תורה נהגו לקרוא את כל חמשת חומשי תורה מתחילה ועד סוף. הפרשיות חולקו לכל באי בית הכנסת שכל אחד מהם קרא פרשה שלימה כדי לקיים קריאה שלימה מ'בראשית ברא' (בראשית א, א) ועד 'לעיני כל ישראל' (דברים לד, יב). החזן שר את 'תיקון הגשם' והקהל ליווה אותו בלחש והרים קולו רק בסופי פסוקים ובפזמון החוזר. בליל שמחת תורה מכבדים הורי הכלה את חתנם בשנה הראשונה לנישואין במגשים עמוסים בשר, עוף, דגים, פירות, זרעונים וקליות וקנקנים של ערק. השירים המקובלים בלילה זה היו שירי ערגה לציון. חתנים ומחותנים הביאו כיבוד רב לבית הכנסת וערבבו שמחת חתן וכלה עם שמחת חתן תורה, סעדו, שתו, שרו ורקדו עם התורה. חתן 'מעונה', חתן 'זאת הברכה' ו'חתן בראשית' כיבדו את הקהל במזון ובמשקה. גם עשירי העדה תרמו לעריכת הסעודה לציבור המתפללים. היו 'חתני תורה' שהזמינו את הקהל להתכבד בביתם³⁸².

חנוכיית בזיכים מאפגניסטן

חנוכה

החנוכה האפגאנית שונה מן החנוכיות העשויות מקשה אחת המוקרות לנו מקהילות אחרות. היא עשויה תשעה בזיכים בודדים עשויים חרס, פח, נחושת מגולוונת, או כסף – כל בית אב לפי יכולתו. החנוכה

³⁸¹ ראה לעיל, עמ'....

³⁸² באיזמיר ובבלקן נהגו לכבד ב'חתן תורה' למדן צעיר שנשא אישה באותה שנה. בעיר העתיקה בירושלים נהגו להושיב את חתן תורה יחד עם חתנו בראשית מתחת לאפיריון עשוי פרוכת משי. לאחר התפילה ליווה אותם הקהל בשירה לביתם ושמשים הזליפו מי ורדים. באשכנז קראו לאשתו של חתן תורה – כלת תורה וגם לה חלקו כבוד בעזרת נשים. יום שמחת תורה נקבע בבבל במאה העשירית לציון גמר קריאת התורה והתחלה חדשה מבראשית. בארץ ישראל נהגו לקרוא את התורה במשך שלוש שנים ולפי מנהג בבל סיימו את הקריאה בכל שנה בשמיני עצרת. ליום הזה קראו תחילה 'יום סיום הספר', 'יום הספר', 'תשיעי עצרת', 'יום טוב שני של שמיני עצרת', 'אל תבריד' – 'יום הברכה' ולבסוף – 'שמחת תורה'. משם עבר המנהג לספרד ומשם לאשכנז ולצרפת. לאחר מסעי הצלב הובא המנהג הזה לירושלים. אצל הספרדים החתנים יושבים בכותל המזרח מתחת לאפיריון ומעלים את כל הנערים לתורה מתחת לטלית של אחד המתפללים וקוראים את ברכת יעקב לבניו: "המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים"

האפגאנית מושפעת כנראה מהחנוכיה של האנוסים במשהד. כדי להסתיר את הדלקת הנרות פיזרו את הבזיכים בכל פינות הבית. באפגניסטן, שבה לא היה חשש, הניחו את הבזיכים זה ליד זה. בבזיכים שמו שמן זית ופתילות מצמר כבשים או מכותנה שטוו הזקנות בפלך זעיר. בלילה האחרון של חנוכה שרפו את כל הפתילים שנותרו וזאת מחמת הקדושה שייחסו להם וכדי שלא יושלכו לפח האשפה. בשבוע חנוכה הנשים לא עסקו בכל מלאכה. בליל 'זאת חנוכה' [נר שמיני] ערכו ארוחה חגיגית. בשבוע חנוכה הרבו לאכול מאכלי חלב 'פולוב מוקטין' [אורז בלבן] או 'קורותי' [מאכל חלב] – כזכר לסיפור יהודית שהשקתה את הולופרנס חלב ולאחר שנרדם כרתה את ראשו. האויב שנבהל ממותו של מפקדו הנערץ ברח על נפשו. בעונה זו של השנה מרבית הגברים בעדה שהו בערי המסחר המרוחקות והנשים ביקשו מן הילדים שידליקו בביתן נרות חנוכה ובתמורה זכו בדברי מתיקה ובמעוץ חנוכה. הילדים נהגו לשחק בשקדים ואגוזים. בחנוכה שלח הארוס לארוסתו מגשים עמוסים בשר ודגים, פירות יבשים ודורונות שכללו בגדים, נעליים ותכשיטים. כמו כן צירפו תרנגול לבן, שהולבש ב'מכנסיים' ונצבע בצבעים עליזים.

לנשים היה חלק נכבד במצוות הדלקת נרות חנוכה. הן שזרו פתילות בנול יד זעיר שאותו סובבו כסביבון ביד אמונה. מלאכה זו נחשבה מקודשת שכן הפתילות שימשו להדלקת נרות שבת, מועד וחנוכה. הן היטיבו את נרות החנוכה לקראת הדלקתם³⁸³ על ידי אבי המשפחה ובהעדרו לרגל יציאתו לערי המסחר הודלקו הנרות על ידי אחד הבנים הצעירים.

שובבי"ם ת"ת

השבועות שתחילתן בפרשת שמות (שלהי טבת) וסופן בפרשת תצוה (סמוך לפורים) קרויות שובבי"ם ת"ת – ראשי תיבות: שמות, וארא, בא בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה. בשבועות אלו קויימו ימי לימוד בציבור של תורה וזוהר וקיימו תענית דיבור, שבמהלכה נמנעו מלנהל שיחות חולין במשך יום הלימוד כולו. לפי התפיסה הקבלית נהגו לצום בתקופה הזאת כדי לכפר על חטאי הנעורים – שפיכת זרע לבטלה. מגישים ללומדים את ארוחותיהם וכיבוד קל. הלימודים מתקיימים מבוקר ועד ערב ללא הפסקה, פרט לזמן תפילת מנחה ומעריב, שאז מדליקים נרות נשמה לזכרם של נפטרים ומקיימים תפילות ותחנונים

³⁸³ ראה: קורט-חנוכה; קשאני: חנוכה; כהן-נוסעים (1971), עמ' 243; מישאל-אפגניסטן, עמ' 188; צילה זן-בר צור, 'הנשים – אף הן היו באותו הנס', אפגניסטן, מס' 7 (כסלו תשס"ו); ראובן קשאני, 'נרות חנוכה מאפגניסטן', זאב יקותיאל, 'מתכון לחנוכה' – שני האחרונים ב-אפגניסטן, מס' 2 (כסלו תשס"ד).

ותוקעים בשופר. בסוף התקופה התארגנו נשות הקהילה וערכו סעודה ציבורית גדולה. מנהג זה הובא בשלימותו לארץ³⁸⁴.

ט"ו בשבט

בליל ט"ו בשבט עורכים 'סופָּרה' [שולחן נמוך או מפה שמורסים על השטיח] ועליו שבעת המינים שבהם נתברכה ארץ ישראל ושפע פירות שנתברכה בהם אפגניסטן. יש שאוכלים שלושים מיני פירות ויש המסתפקים בשנים עשר מינים. קוראים בספר 'פרי עץ הדר'. שמות הפירות תורגמו לפרסית-יהודית. הקטעים התבססו על הקבלה והתייחסו ל'אילן העליון'. שתי ארבע כוסות – כוס ראשונה של יין לבן, המסמל את הטבע הרדום; כוס שנייה, שרובה יין לבן עם מעט יין אדום כסמל לטבע המתחיל להתעורר. כוס שלישית, שחציה יין לבן וחציה יין אדום, רמז למלחמת האיתנים בטבע. כוס רביעית, שכולה יין אדום, רמז לנצחון ימות החמה והתעוררות הטבע. בעדות ישראל נהגו לחוג בקערת פירות מפירות אותה ארץ. אם זכו להביא מפירות ארץ ישראל הרי שהיו מאושרים מאוד³⁸⁵. בכמה קהילות נהגו ערב ט"ו בשבט לערוך מגבית 'קערת פירות'. הכסף שנאסף חולק לעניים לשם רכישת פירות לט"ו בשבט. באלג'יר נהגו לאכול 30 מיני פירות. בבוכרה אכלו רק מפירות שבעת המינים וקוראים לחג 'חג שבעת המינים'. המקפידים ובעלי האמצעים אכלו שלושים מינים ויש שהסתפקו בשנים עשר מינים – איש איש והאילן שבו נתלה. נהגו ביום זה לקרוא את 'ספר פרי עץ הדר' 'הוא סדר ט"ו בשבט שנהגו בו רבים יראי ה' וחושבי שמו ללמוד בו. הספר תורגם לפרסית יהודית ("שמות הפרות הנצרכות ללשון פרס צחה"). הברכות התבססו על הקבלה והתייחסו ל'אילן העליון'. וזהו סדר הברכות:

שותים כוס ראשונה של יין לבן, המסמל את הטבע הרדום

גָּדוֹם – תבשיל של חיטה או פת שהוכנה מחיטה וקוראים בזוהר פרשת 'בלק'.

זִיתוֹן – זיתים. והוגים בזוהר פרשת 'פנחס'.

כֹּזְמָא – תמרים. והוגים בזוהר פרשת 'ויקרא'.

אֲנָגוּר יָא כְּשִׁימֵשׁ – ענבים או צימוקים. והוגים בזוהר פרשת 'וישב'.

אֲנָגְלִיל – תאנים. הוגים במשנה מעשרות פרק ב, ד 'והיה עובר בשוק'.

אֲנָאָר – רימונים והוגים בקתיקונים' ויש תיקון כד עד 'בלבושין שפיראן'.

אֲתֵרוֹג – אתרוג והוגים בזוהר פרשת 'ואלה שמות'.

קִיפ – תפוחים והוגים בזוהר פרשת 'אחרי מות'.

שותים כוס שנייה שרובה יין לבן ומיעוטה יין אדום –

סמל הטבע המתעורר לצמיחה ופריון

גָּו, גָּדוֹ; צִ'אֲהֵרֵמָגָּ – אגוזים. והוגים בזוהר פרשת 'ואלה שמות'.

³⁸⁴ תיאור מפורט של מנהג זה בקרב בני העדה מובא ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 316, 474.

³⁸⁵

פֶּסְטָה – פיסטוק שאמי;

בְּאָאָם – שקדים;

שָׂאָה בלול', פֶּסְתָנִיָּה – ערמונים – והוגים סתרי תורה פרשת 'ויצא'.

בְּרִנְיָב – חרובים. והוגים בפרשת 'פנחס'.

גִּלְאָבִי, עֲמֻרֹתָגָה – והוגים במשנה א מפרק 'כיצד מברכין'.

**שותים כוס שלישית חציה לבן [גשם] וחציה אדום [חמה], רמז למלחמת האיתנים
בטבע, השווים בכוחם ובהשפעתם.**

אָלוּ – שזיפים. והוגים במשנה ב בפרק 'כיצד מברכין'.

ביחי, בָּהּ (BEH) – חבושים. והוגים במשנה ג דף ו במסכת 'ברכות'.

סנגי (Senjed) – גודגדניות יבשות, דובדבנים. והוגים במשנה ד במסכת 'ברכות' פרק ו'.

זַרְזָלוּ, שֶׁפֶטָאָלוּ – משמשים ואפרסקים. הוגים במשנה ו'.

פִּוֵּנְדוּק – אילסרים. הוגים במשנה ז.

גילאס – גינדאש. דובדבנים וגודגדניות. ואולי 'זערור' – אוג הסנדלרים. והוגים במשנה ח.

נשפאטי – נישפולאש [?] Nishpolash בפרסית נקרא 'זערור' והוא מפורש

במילון פרסי במילים אלה: צמח הגדל בשדות ובהרים. פריו קטן ואדום. הוא

קרוי גם 'עשב האריות' (Alaf Shiran) או 'עשב הדוכים' (Alaf Khers).

הוגים משנה א מפרק ג.

תורמוס (המתרגם לפרסית יהודית התקשה בתרגומו וכתב: 'מוסלי באקלי הסת',

גירד הסת ורנגש זרד הסת, תלך הסת וכו' – דומה לפולים, עגול, צבעו צהוב

וטעמו מר. ניתן להמתיקו כשמשרים במלח ומברכים עליו 'פרי האדמה'.

גומרים את כל המשנה בפרק ג.

שותים כוס רביעית, שכולה יין אדום, לאמור: ימות החמה גברו והעצים התעוררו.

לאחר אכילת הפירות עורכים גם סעודה חגיגית, שותים כדת ושמחים ומסיימים את הסעודה בברכה 'לשנה הבאה בירושלים'.

למחרת מתחילים בהכנות לחג הפסח. הנשים מתחילות לברור ולנקות חיטים ואורי³⁸⁶.

³⁸⁶ אה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 382-383, 454; כהן-נוסעים (1971), עמ' 244; מישאל-אפגניסטן, עמ' 188. פרי עץ הדר.

פורים

החל מראש חודש אדר מלמדים ב'מדרש' את מגילת אסתר אחד מקור ואחד תרגום לפרסית יהודית שננקראו במנגינה מיוחדת. בחודש זה מרבים לערוך חתונות. בזמן החופה שרים את הפיוט של ר' יהודה הלוי 'מי כמוך ואין כמוך'. מרבים לקיים סעודות רעים וסעודות מצווה. בזמן הסעודה משחקים בביצים קשות צבועות בשלל צבעים. מי שביצתו נשברה מפסיד במשחק וכל המסובים מכריזים: 'מַחֵה תִּמְקָה אֶת זֵכֶר עֲמֶלֶק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם' (עפ"י שמות יז, יד). בשבת 'זכור' שלפני פורים קוראים בציבור את תיקון פורים 'מי כמוך ואין כמוך' לפני קריאת התורה. ילדים מביאים עימם לבית הכנסת מקלות באורך של מטר ופטישי עץ מיוחדים, שנקנו מן המוסלימים המייצרים אותם לקראת פורים. הפטישים נקראו 'המן פו' [מכה המן] ומכים בהם כל אימת שנזכרו שמותיהם של המן ועמלק. שבוע לפני פורים עולים ריחות אפיה של עוגות מבתי היהודים וסמוך לפורים הכינו את העוגות המתוקות 'שֶׁפְּרִי'. ערב פורים הוא צום 'תענית אסתר'. כדי לשכנע ילדים לצום סיפרו להם שמי שיצום כהלכה בתום הצום יצא מפיו גזל זהב. חנויות היהודים ננעלו מערב פורים ועד אחרי שושן פורים. נערים מציירים את דמותם של המן ועשרת בניו על נייר או לוח עץ ורוקעים עליהם בזמן איזכור שמם של המן ובניו בזמן קריאת המגילה ומקישים בפטישי עץ וברעשנים עשויים כפות עץ. הזכות לקרוא את המגילה נמכרה בפומבי לכל המרבה במחיר. בדרך כלל קנו את קריאת המגילה חתנים בשנה הראשונה לחופתם. מסירים את השטיחים בבית הכנסת 'כדי שהמן לא יסתתר בהם' וכנראה כדי לשמור על שלמות השטיחים שעל הרצפה. משחק פורים ידוע הוא 'תִּפְּקָה נָא', המורכב משלושים קוביות עץ ושתי קוביות עצם. שני צדדים של קוביה סכומם 7, כמניין אג"ג [מלך עמלק]. במהלך המשחק מזכירים לגנאי את המן. הילדים הקטנים הולבשו בבגדים מגוחכים ופניהם נצבעו כדי להצחיק את הבריות. בצהרי יום פורים תוקעים באדמה עץ גבוה ותולים עליו בובות המן מנייר, מעץ מסמרטוטים ומקש ומעלים אותם באש לשמחת הילדים. בעיר באלך שנחשבה לספק מוקפת חומה מימי יהושע בן-נון קראו את המגילה ב"ד ובט"ו באדר. משלוח מנות איש לרעהו כלל בעיקר ביצים צבועות ועוגיות אפויות בדמויות של גברים ונשים. הוסיפו גם 'חֻלְבָּה' עשויה אורז וסוכר מושחמים, שעליהם פוזרו פיסטוקים ואגוזים.

מי שאירס אישה שלח לה משלוח מנות שכללו תכשיטי זהב וכסף, תלבושות, נעליים וממתקים וכן תרנגול מקושט. מנהג עתיק יומין לתת לפני קריאת המגילה זכר למחצית השקל שהיה בימי המקדש. הכסף מועבר לעניים צנועים לקראת הוצאות חג הפסח ההולך וקרב. מרבים לערוך שמחות בשושן פורים, ובעיקר שמחת אירוסין. לאחר הסעודה יצאו לבלות בגנים ובפרדסים שמחוץ לעיר. הירבו בשיר וזמר, בעברית ובפרסית יהודית מענייני דיומא. בשושן פורים מוסרים את החיטה המנופה לטחינה בטחנת קמח שהוכשרה מכל חמץ לשם הכנת המצות לפסח³⁸⁷.

פסח

³⁸⁷גיל-פורים (תש"ז); גיל-פורים (תש"ח); קורט-פורים; כהן-נוסעים (1971), עמ' 237-238; מישאל-אפגניסטן, עמ' 189; לבני ראובן, עמ' ח. הרב ראובן שבתאי, פורים באפגניסטן; יוסף כהן זכרונות ילדות (פורים באפגניסטן) וזאב יקותיאל, אין פורים...בלי חלווה' (מתכון אפגני לחלווה פורימית) – שלושת האחרונים מתוך אפגנימון, מספר 3 (אדר תשס"ד).

בראש חודש ניסן יצאו לגנים ולפרדסים הנמצאים בפריחתם כדי לברך 'בְּרֵכְהִי שִׁיגוּפָה' [ברכת האילנות]. מאמינים כי בניסן נגאלים ויוצאים משעבוד לגאולה ועל כן מרבים להתעמק בזהר. לאחר שהחיטה נטחנה בהקפדה יתירה והאורז נוקה, ניקו את הבית וסביבתו מזוהמת החורף. נפחים מצפים את כלי הנחושת בבדיל. המצות נאפות במים 'שלנו' (שנשאבו יום קודם ו'לנו' לילה אחד קודם האפיה). אפיית המצות נעשית בידי גברים. התנור עשוי לבנים ומעליו סאג' [קערת ברזל מקומרת הפוכה]. בשעת הצורך אופים מצות גם בחול המועד של פסח. בליל י"ד בניסן עורכים בדיקת חמץ ולמעתר היום מבערים את החמץ בשריפה. ביום י"ד בניסן צמים הבכורים תענית בכורות ובחצר הבית מרתיחים מים בדודי נחושת שבהם מגעילים את הכלים. הנשים מופקדות על הכנת ה'חֶלֶק' [חרוסת]. כסגולה משתמשים בפירות שהיו תלויים בסוכה והתקדשו בקדושת האושפיזין. משתמשים גם בעודף הפירות היבשים מט"ו בשבט. בדיקת חמץ וביעור חמץ נעשו בקפידה³⁸⁸. סדר ההגדה הוא במתכונת המקובלת בכלל עדות ישראל: קדש – ורחץ – כרפס – יחץ – מגיד – רוחצה – מוציא מצה – מרור כורך – שולחן עורך – צפון ברך – הלל נרצה. לקראת ערב קורא אבי המשפחה בפני בני ביתו את 'סדר קרבן פסח'. כמנהג הגולה מקיימים סדר בשני הלילות הראשונים של פסח. הבית מוצף באור יקרות ובני הבית מסובין על שטיחים וכסתות. בתחילת הסדר מציגים הילדים קטע דרמטי, שבו בני ישראל יוצאים ממצרים ומקל הנדודים בידם. על שכמו של הבן הצעיר קשרו במטפחת בד את האפיקומן והאב שאל את ארבע הקושיות. כשהגיעו לסדר 'דיינו' הצליפו זה בזה בזנבות בצל לזכר השוטרים המצרים שהיו מלקים את העבדים העברים שעבדו בפרך. פיסות האפיקומן נשמרו ושימשו כקמיעות במשך השנה³⁸⁹. בקרב יהודי אפגניסטן לא פגשתי את מנהג הכוס של אליהו, שהיה קיים בקרב יהודי אשכנז. אומרים שמקור המנהג בוויכוח שהיה בקרב חכמי התלמוד אם בליל הסדר שותים ארבע כוסות או חמש והכוס של אליהו באה לשמש ככוס חמישית. איסור חג של פסח נקרא 'רוזי-סארי-סאל' [יום ראש השנה]. ביום זה יצאו לחיק הטבע. אצל עמים חקלאיים כמו עם ישראל הלוח אמנם החל בחודש ניסן. הגברים קטפו גבעולי חיטה וחבטו זה בזה וברכו 'שנה טובה; ברוכים תהיו' וחברו משיב: 'לשנה הבאה בירושלים'. בתום הטיוול בחיק הטבע חוזרים הביתה ממלאים קערת מים שבתחיתה מניחים ראי ומעליו תכשיטי זהב, כסף ואבנים טובות. בני הבית מביטים בבבואתם ומברכים זה את זה בשנה טובה ובהצלחה בעסקים³⁹⁰.

ספירת העומר ול"ג בעומר

³⁸⁸ במזרח אירופה נהגו להסתיר במתכוון 10 פרוסות לחם וחיפשו אותן בעזרת נר ונוצת כנף של עוף שבה העבירו את החמץ לתוך כף עץ ובבוקר מוקדם שרפו את החמץ.

³⁸⁹ מקור המילה 'אפיקומן' הוא ביוונית ומשמעו משתה שלאחר הסעודה בין ופירות. האפיקומן נאכל בסוף הסעודה כפי שקרבן הפסח היה נאכל על השובע. מנהג האפיקומן הוא מנהג עתיק, השתמשו בנושא המתנות כדי שהילדים לא ירדמו [פסחים קט, א]. רווח הפתגם 'פלוני הזדקן מרוב אכילת אפיקומנים'.
³⁹⁰ כהן-נוסעים (1971), עמ' 241-242 מביאה תיאור חי של חג הפסח בקאבול בשנת 1966 בביתו של ראש הקהילה מוסא מורדוף; מישאל-אפגניסטן, עמ' 179-181; קשאני-ניסן; קשאני-פסח (תשי"ט, תשכ"א, תשכ"ו); הרב רפאל בצלאל, 'הליכות והלכות להג הפסח'; ראובן קשאני, 'הווי ומנהגי ליל הסדר אצל יהודי אפגניסטן'; יוסי כהן, 'החרוסת' ("חליק") – שלושת האחרונים באפגניסטן – בטאון העדה האפגנית, מס' 8, ניסן תשס"ו; שלמה חיים בצלאל, 'כך חגגנו את חג הפסח בהראת', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 5.

בכל ימי ספירת העומר, שהם ימי אבל על מותם של שנים-עשר אלף זוגות התלמידים של ר' עקיבא, נוהגים מנהגי אבילות - לא נערכו חופות ושמחות ואין מסתפרים. ערב ל"ג בעומר עורכים בבית הכנסת הילולא דרבי שמעון בר יוחאי, קוראים בזוהר ושרים והציבור מתכבד בהדלקת נרות. בל"ג בעומר לא נערכו חופות, אך חלק מן הציבור נהגו להסתפר. במזאר-י שאריף נהגו לשחוט ערב ל"ג בעומר שני כבשים שבושלו והוגשו לבאי הילולא. כמו כן הוגשו דגים מטוגנים. כל משתתף בהילולא הדליק נר, תרם לקהילה והתכבד בבשר, דגים ויין.

שבועות

לעולם לא יחול חג השבועות בימים שלישי וחמישי. הוא מתקיים ביום החמישים לספירת העומר שהמתחיל ביום הראשון של חול המועד של פסח. כנאמר: "שבעה שבועות תספור לך, מהחל חרמש בקמה – תחל לספור שבעה שבועות [דברים טז ט]. נקרא בתורה גם חג הקציר ויום הביכורים³⁹¹. חג השבועות נקרא בפי יהודי אפגניסטן 'מועד-י גול' (חג הפרחים). בין ל"ג בעומר לשבועות השווקים היו מוצפים בתפוחי קטומה של ורדים, שהובאו לשוק בתוך סלילות. נהגו להפיק מהם מי ורדים. בזמן הוצאת ספר התורה בשבועות נהגו לפזר את תפוחי הורדים על ספרי התורה. בתהליך בישול תפוחי הורדים לשם הפקת מי ורדים בישלו במים הרותחים גם ביצים קשות. הרב כתב על הביצים פסוקים מן המקרא. ילד שאכל את הביצה, כך האמינו, התרחבה דעתו והתקדם בלימודיו. בעונה הזאת שלאחר הגשמים יש שפע של חלב צאן. המשפחות קונות כמויות גדולות של חלב ומפיקות סוגים שונים של לבן, חמאה וגבינות. מקפידים שלא לאכול מפירות העונה הממלאים את הדוכנים בשוק ולהמתין לברכת 'שהחיינו' בליל החג. בשלושת ימי ההגבלה, כפי שנעשה במתן תורה (שמות יט, טו) לא התקרב איש אל אשתו. ערב החג ידיהם של הספרים מלאות עבודה, שכן רבים לא הסתפרו בכל ימי ספירת העומר. ערב החג טובלים בנהר או במקווה כדי להיטהר לקראת מעמד סיני. מקמח שנשאר ממצות פסח אופים ריקי מצות לשבועות. לאחר הסעודה מקיימים מצוות תיקון ליל שבועות בבית הכנסת או בביתה של משפחה בשנת האבל. בחג נוהגים ללבוש גלימה רחבה לבנה. כשמוציאים ספרי תורה מפזרים הילדים עליהם תפוחי של ורדים³⁹².

שבעה-עשר בתמוז ותשעה באב

בימי בין המיצרים, הנמשכים שלושה שבועות, מתחילים בשבעה עשר בתמוז ונמשכים עד תשעה באב. אלה ימי צום ותפילות. בבוקר צום י"ז בתמוז נוהגים לשפוך מי באר בשער הכניסה לחצר, כדי לקיים את הנאמר בשמואל א ז, ו. בני ישראל מתקבצים המצפתה "וישאבו מים וישפכו לפני ה' ויצומו ביום ההוא ויאמרו שם: חטאנו לה" למן ראש חודש אב אין אוכלים בשר צאן ובקר ובשבת אוכלים רק בשר עוף. בסעודה המפסקת של תשעה באב אוכלים אורז וביצה קשה שתופלה באפר ואומרים: 'יהי רצון שעד

³⁹¹ בעולם הנוצרי נקרא החג Pentecost [החמישים]. הוא נחוג חמישים ימים לאחר יום ראשון של הפסחא.

³⁹² קורט-שבועות; מישאל-אפגניסטן, עמ' 182; קשאני-שבועות (תשכ"ב).. Wikipedia ערך: Pentecost.

מתזור החיים

אצל יהודי אפגניסטן

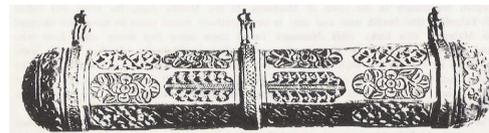
הלידה – לפניה ולאחריה

ההגנה על היולדת החלה כבר בתקופת ההיריון. בראואר מספר על טקס 'פולאד פאנג'ונון' (חמישיות פלדה). כשנודע לאישה שהיא בהיריון היא הזמינה את חברותיה לטקס מיוחד לשמירת ההיריון. כל אישה הביאה במתנה ראש סוכר בצורת קונוס. הנשים עונדות על צווארה קמיע המכיל שלוש פניני זכוכית,

שאחת מהן כחולה דמונית כפתור בעל שבעה נקבים. הן גם תולות על צווארה 'נְוֹשָׁתָה' (כתובים), נרתיק כסף דמוי מלפפון חלול, שעליו חרוטים פסוקים מתהלים ובתוכו מצוי קמע קלף ולהב של אולר. היא נושאת את הקמיעות עד ללידה. בגדים שניתנו לה במתנה קושטו בסיכות כדי להרחיק מהבגד את השדות. נשים שלא החזיקו את ולדותיהן עד סוף ההיריון הלכו בכל תקופת ההיריון עם 'תאלסאם פֶּאל' ('קמיעות זרוע') עשויות כסף, הכרוכות כאצעדה על זרועותיהן ו'תאלסאם גארדאן' ('קמיע תליון לצוואר') התלוי בשרשרת על חזהה. בקמיעות נכתב שמה ושם אימה וכן ראשי תיבות של פסוקים מתהלים ומן המיסטיקה

היהודית.

תכשיטי קמיעות להריון

ימין: 'תאלסאם גארדאן' (קמיע תליון); שמאל: 'תאלסאם באל' (קמיע אצעדה לזרוע); למטה: 'נבשתה' (כתובים)

נישואי-בוסר הביאו לעולם ילדי בוסר שלא האריכו ימים³⁹⁴. אברהמוב מביא ביומנו תיאור של נערות בנות 12-13, שנישאו לגברים בני 25 שנים ומעלה. כמה מהן חבקו את נכדן בהיותן בגיל 26 שנים³⁹⁵. אימהות מבכירות, שהחלו ללדת לפני בגרותן המינית, סיכנו את חייהן וחלקן מתו בלידתן. מספר אברהמוב על אימהות בנות 13 הכורעות ללדת והן אחוזות צירי לידה, נתונות לחסדי המילדת ('מאמא'), המגיעה לבית היולדת ואינה נוקטת אמצעי הגיינה. בזמן הצירים סיפרה המיילדת ל'זאוו' (יולדת) סיפורים משעשעים כדי להקל על סבלה של היולדת האחוזה צירים. 'הזאוו' הושקתה חצי ליטר שמן חם והזקנות נחפזו למדוד קברי צדיקים בחוטים ואחר כך כרכו את החוטים שבע פעמים על בטנה של המתקשה ללדת. אם תרופות אלה לא הועילו, הייתה המילדת מכופפת את זרועות היולדת מאחורי גבה ודוחפת ברגלה בגבה של היולדת עד צאת הוולד. כסגולה להחלמה השקו את היולדת בכמות הגונה של ערק מהול בסוכר. ה'מאמא' הסתייעה גם באמצעים מאגיים בזמן הלידה כשלחזר הלידה הכניסו חרב. היולדת ישבה על שלוש אבנים בצורת האות ח"ת בזמן הלידה. היולדת כוסתה בפרוות זאב ואת התינוק הנולד משכו דרך פיו של הזאב, לאמור: הזאבה היא שהביאה את הוולד לעולם ולא בת אדם. למיילדות היה מעמד מיוחד בקהילה. סיפרו שמילדת מיומנת ההולכת לעולמה, היא שבה לעולם הזה לאחר מותה כדי לסייע ליולדת

³⁹⁴ ראה יומנו של אברהמוב לעיל, עמ'.... ו השווה שמלץ-יהודי ירושלים, עמ' 76-52; בראואר-יהודים (תש"ד), עמ' שלג-שלד.

³⁹⁵ ראה יומנו של אברהמוב לעיל, עמ'....

המתקשה בלידתה. זבולון קורט סיפר בראיון למחבר על מיילדת אחת שיילדה למעלה מ-1,500 לידות ונחשבה מומחית גם בגירוש שדים. בעלי יכולת תגמלו את המיילדת במתנות כסף, מזון ופרטי לבוש, והמיילדת תרמה חלקו מהן ליולדות עניות שהיו בטיפולה.

תינוקות 'נגועי שדים'

אבדן העשתונות בגין מותם של תינוקות עורר חשד שחלק מן הנולדים הם נגועי שדים והם עלולים להדביק בַּשָּׂד המצוי בתוכם את אימם ואת אחיהם ואחיותיהם, שנולדו או שיוולדו בעתיד. בשלושת החודשים הראשונים להולדתו היה תינוק נתון למעקב. כל תנועה חריגה או השמעת קול מוזרה, היו בעוכריו של התינוק והוא הוכרז 'נגוע שדים'. תינוק כזה, למרות שלעיתים בא לעולם לאחר שנות של עקרות או פטירה של אחיו שקדמו לו, היה מונח בתוך סל גדול – בחורף בתוך מרתף קפוא ובקיץ בחצר לווהט. אחת לשעתיים השקו את התינוק הדחוי במים מתוקים. תינוק זה לא האריך ימים בדרך כלל בשל הזנחה וקור בחורף או התייבשות בקיץ. אלה ששרדו הפכו לצנינים בעיני החברה, מחשש שידביקו את סביבתם באותו שד. תינוק נגוע שדים היה תזכורת מרה לחרפת אביו ואימו ואיש לא השיא לנגועי שדים שנותרו בחיים את בנו או בתו³⁹⁶.

עריסת תינוק 'גֶּאָרָה'. התינוק נקשר כשהפלג התחתון ערום. באוזבקיסטן מצמידים לתינוק עד היום שפופרת עץ, מיוחדת לבן או לבת, לפינוי נוזלים

בעשרת הימים הראשונים לחייו אין האם מניקה את התינוק, אלא ה'שירדה' (המינקת), שהשקתה את התינוק בן יומו גם מים ממותקים. בעשרת הימים הראשונים אגרו את חלב האם במיכל מיוחד ושפכו אותו במקום מרוחק, שאין רגל אישה מגיעה לשם, וזאת מחשש שאישה הדורכת על 'חלב עשרת הימים' רחמה ייבש והיא תיעשה עקרה³⁹⁷. בשבת שלפני הברית עובר אבי הבן לפני התיבה ומתפלל תפילת שחרית ושר

³⁹⁶ ראה יומנו של אברהמוב, לעיל עמ'.... גיבור הרומן 'פורצי גדר' מאת ב'צ' יהושע (ראה יהושע-פורצי גדר), הוא נער יהודי מאפגניסטן, נגוע שדים דחוי ונרדף, שמוצא את תיקונו לאחר עלייתו לארץ.

³⁹⁷ בראואר-אפגניסטן (תש"ד), עמ' שלז-שלח.

פיוטים מיוחדים. בגמר התפילה מושלכות עליו סוכריות ('נאגלה באדאם') להנאתם של הילדים הזוחלים למרגלותיו.

הלילה שלפני הברית ויום הברית

בליל 'ברית יצחק', הלילה שלפני הברית, ארבה סכנת חיים לרך הנולד. אברהם היה עד ראייה בשנות ה-30 לטקסי הגנה שנערכו בלילה זה: למארח שלו נולד בן אחרי שלוש בנות. הבית היה שטוף באור נרות שמן, שהודלקו על-ידי האורחים. תלמידי חכמים קראו בקול בזהר ובמשנה כסגולה לשמירת היולדת ותינוקה מפני לילית האורבת לילד לגזלו, קודם שיובא בבריתו של אברהם אבינו. לחדרה של היולדת הובאו ספרי קודש ומיטתה קושטה בסכינים, במזלגות, בחרבות, במספרים, במסמרים ובפרסות סוסים – כדי להגן על הרך הנולד ועל אימו. בלחשים ובהשבעות התוותה אישה זקנה עם חרב קו מסביב למשכבה של היולדת כדי "להרחיק את לילית ימח שמה..."³⁹⁸.

קראים שאינם מבני המשפחה נתבקשו לתרום דגימת רוק לפיו של הרך הנולד כדי להרחיק ממנו עין רעה. איש לא נתן דעתו אם ה'תורם' אינו חולה שחפת או לוקה במחלה כרונית אחרת. מולא יוסף גרג' מספר ב'עדות ביהוסף', בפירושו לפסוק: "מפי עוללים ויונקים יסדת עוז" (תהלים ח, ג): 'ויש באיזה ערות חוץ לארץ, בר-מינן [חוץ מאיתנו], איזה ילדים שלא יגיעו עד יום המילה ח"ו [חס ושלו] וזה סגולה נפלאה שיתנו בפי הילד [הרך היולד] מילה [אבר מינו] של ילד קטן בן שנה וינצל [היולד] מהסכנה הרעה הזאת וזה נרמז בפסוק'³⁹⁹.

גם יום הברית היה מועד לפורענות לתינוק. בנוסף למה שכבר פירטנו קודם, המציצה הישירה של המוהל, שלעיתים היה נגוע שחפת או לקה במחלה מדבקת אחרת, גרמה למותו של הילד. ילדים מתו גם כתוצאה מברית מילה שנעשה על-ידי מוהל זקן שידיו רועדות, או כתוצאה משימוש בחץ לא מחוטא⁴⁰⁰. מספר אברהם מוב: 'התער חתך את עורלת הילד ביד רחבה עד הכיס. הדם שתת ושום תרופה לא נמצאה לו חוץ מאפר עצים שרופים'⁴⁰¹. טקס ברית מילה נערך בבית כנסת בנוכחות המונים. המוהל לא קיבל תשלום אלא, להיפך, תרם למשפחה נזקקת ובלבד שיזכה במצוות המילה. על יד ה'כיסא של אליהו', שעליו לא ישבו, הסנדק שהחזיק בזרועותיו את הרך

הנימול, ישב על ה'כיסא' שלצידו עמד "המטה של אליהו"⁴⁰² - מטה בעל גולת כסף "כדי שאליהו הנביא הזקן יוכל להישען עליו". באי בית-הכנסת נשקו את המטה. מתחת לכיסא של אליהו הניחו קומקומים של

³⁹⁸ ראה יומנו של אברהם מוב, לעיל עמ'....

³⁹⁹ ראה גרג' - עדות ביהוסף, דפים יד, ב - טו, א.

⁴⁰⁰ בשנת 1992 נכחתי בבוכרה בברית מילה, שלפי מנהג המקום קיימו אותו בבית-כנסת מוקדם בבוקר, לפי שנאמר "וישכם אברהם בבקר" (בראשית כב, ג). המוהל השתמש בתער גילוח חלוד ובמגן עשוי קרטון במקום במגן כסף, שגרמו לדימום רב אצל התינוק. הנימול היה בזמן בריתו בן שלושה חודשים, כי לדברי ההורים "תינוקות בני שמונה ימים אינם מחזיקים מעמד". בביקור נוסף בבוכרה הבאתי מהארץ לרב הקהילה חץ וערכת מילה. הרב שמעון מסמרקנד השכיל ללמד את המוהלים בבוכרה מילה כהילכתה ולהגן על חיי הנימולים.

⁴⁰¹ יומנו של אברהם מוב, לעיל עמ'.

⁴⁰² באחד מביקורי (21.8.1997) בבית הכנסת בשאהר-י סאבו באוזבקיסטאן מצאתי מטה של אליהו מגולף מעץ זית, השונה בסגנונו מן ה"מטה" של יהודי אפגניסטן, ועליו הכתובת: "זה המטה של אליהו הנביא זכור לטוב מלאך הברית". אורך המטה כ-1.20 מטר עם ראש מעובה ומצופה בפוליטורה. פריט דומה לא מצאתי בקהילות הבוכריות האחרות.

מים כדי שאלה ייהפכו ל'מי סגולה'. בתום הטקס נערכה סעודה גדולה בביתו של אבי הבן בנוכחות מוזמנים רבים. המוזמנים יושבים על השטיחים מסביב לקירות החדר, שעונים על 'דושפ', ופורסים לפנייהם מפה או שולחן נמוך ('סופָּרָה') ומגישים פרי העץ ופרי האדמה ולאחר מכן מרק 'גוּנְדִי' (כדורי בשר!). הסועדים טובלים את הפת ואוכלים, שרים ומברכים.

זבד הבת

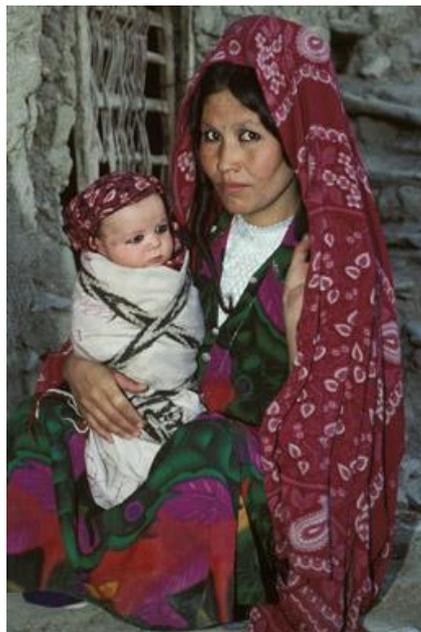
הולדת בת לא הייתה סיבה לשמחה ולהתרגשות. אב שנתברך בכמה בנות חש עצמו אומלל והטיח את כעסו כלפי היולדת המביאה בנות. טקס 'זבד הבת', שבו ניתן שם לבת, נערך לרוב בבית זקן או מולא הקורא: "יונתי בחגווי הסלע בסתר המדרגה. הראיני את מראיך, השמיעיני את קולך, כי קולך ערב ומראך נאוה". ואם זאת בת ראשונה אומר: "אחת היא יונתי תמתי, אחת היא לאמה, ברה היא ליולדתה. ראוה בנות ויאשרוה מלכות ופילגשים ויהללוה. ויברכו את רבקה ויאמרו לה: אחותנו, את היי לאלפי רבבה ויירש זרעך את שער שונאיו". ומסיים בברכת: "מי שברך אמותינו: שרה, רבקה, רחל ולאה ומרים הנביאה ואביגיל ואסתר המלכה בת אביחיל. הוא יברך את הילדה הנעימה הזאת ויקרא שמה..... במזל טוב ובשעת ברכה ויגְדֶלָה בבריאות שלום מנוחה ויִנְפָּה לאביה ולאמה לראות בשמחתה ובחֶפְזָה בבנים זכרים, עושר וכבוד, דשנים ורעננים ינובון בשיבה וכן יהי רצון ונאמר אמן".

פדיון הבן

כמנהג ישראל, כל בן בכור, שאינו בן לאב ואם כוהנים או לווים, נפדה תמורת חמישה 'סלעים' על-ידי כהן בטקס חגיגי, במלאות לו שלושים יום או לאחר זמן. אבי הבן מברך בשם ומלכות "על פדיון הבן" ומוסיף ברכת "שהחיינו" ואומר לכהן הפודה: "הִי לָךְ שְׁוִי חמש[ה] סלעים בשביל פדיון בני בכורי". הכהן מקבל את חמשת הסלעים ואומר: "קבלתי ממך חמש[ה] סלעים אלו בפדיון בנך זה והרי הוא פדוי בהן כדת משה וישראל". מוסיף הכהן: "יהי רצון מלפני אלהינו שבשמים, כמו שזכית לפדיון הבן, כך תזכה לקיים כל מצוות שבתורה". פדיון הבן, שנקרא פדיון-בכור, נחגג לרוב בסעודה גדולה בהשתתפות מוזמנים רבים.

ילדות

תינוק נגמל מחלב אימו בהיותו בן שלוש שנים. לא אחת היה רץ הילד הצמא אל אימו, מברך ברכת 'שהכול נהיה בדברו' ויונק משדי אימו. האם המשיכה להיניק את התינוק כסגולה למניעת הריון נוסף. כשהפעוט עשה צעדיו הראשונים קשרו לרגליו פעמונים זעירים ובכל פעם שצעד צלצלו הפעמונים ועודדו אותו ללכת. דנדון הפעמונים גם איפשר לאם לפקח על תנועותיו של הילד שהסתובב בבית.

התינוק נכרך בחיתולים עד גיל מאוחר יחסית

חינוך

מגיל שלוש הביא האב את בנו לבית-הכנסת כדי להרגילו במצוות⁴⁰³. הילד נכנס ל'מדרש' בהיותו בן 3-4 שנים. כ'ליפא – מורה זוטר, ריש דוכנא, לרוב נער, לימד אותו אלף-בית. משידע על בורין את אותיות א"ב, לימדו אותו לשנן את סימני הניקוד. השינון היה מלווה במנגינה מונוטונית. בכל יום אחר-הצהריים נהג המולא לבחון את הישגיו של התלמיד ואת מידת התקדמותו. לימוד האותיות ושינון הניקוד נמשך כשנה. משלב זה למד לקרוא הברות ובתום שנה נוספת למד לקרוא בסידור ובמקרא. הקריאה בשלב זה הייתה מיכנית והיא באה להכשיר את הילד לקחת חלק בפולחן היהודי כנדרש בבית או בבית הכנסת. הריש דוכנא (הכ'ליפא) היה נושא על כתפיו בני עשירים בלכתם ובשובם מה'מדרש' ומקבל תשלום מהורי הילד.

⁴⁰³ מישאל-אפגניסטן, עמ' 167-168.

המדרש של מולא יהושע עמרם (מימין) בהראת. סיעו לו מורים צעירים ששימשו כליפא (מורה זוטר)

כ-200 תלמידים ישבו באולם אחד גדול בקבוצות שמנו 10 תלמידים. כל קבוצה ישבה לפני המולא או הכליפא. הוא פירש את הפרק שלמדה הקבוצה ותירגמו לפרסית-יהודית. לאחר זמן מה חזר המולא לקבוצה והטיל על אחד התלמידים לקרוא קטע בעברית ולפרשו בפרסית-יהודית. האולם המה ילדים. אלה למדו תורה, אלה למדו נביאים, אלה תפילות ופיוטים ואלה התעמקו ב'עין יעקב'⁴⁰⁴. מעטים למדו שולחן ערוך. סדר לימוד המקרא היה לפי סדר זה: ויקרא, במדבר, דברים, בראשית ושמות. אחרי כן התחילו מחזור חדש שכלל אחד מקרא ואחד תפסיר (תרגום) בפרסית יהודית. לבעלי כישרון הוסיפו שיעורים ברש"י ובמשניות, מסכת כלאיים שבסדר זרעים. פרקים נבחרים מהגמרא נלמדו בחוגים מצומצמים. הדגש הושם על סוגיות שימושיות, כגון דיני שחיטה ומילה שבאו להכשיר שוחטים ומוהלים.

סמיכותם של החגים השפיעו על תוכנית הלימודים. לפני פסח למדו את שיר השירים, לפני שבועות למדו את מגילת רות, לפני סוכות למדו את קוהלת ולפני פורים למדו את מגילת אסתר. לכל מגילה הייתה מנגינה מיוחדת. נחלת הכלל היה לימוד ספר תהלים, שבבתי כנסת קראו מדי יום פעמיים את 150 פרקי תהלים, כמניין 'כפ"ר'⁴⁰⁵. הפרקים חולקו לבאי בית-הכנסת והם קראו אותם באופן סימולטני. המעבר מקבוצת לימוד אחת לקבוצה מתקדמת יותר הייתה פועל יוצא של הישגי התלמיד ולא גילו. נער שידע לקרוא היטב את התפילות על נעימותיהן היה זכאי גם ללמוד לכתוב, לרבות מכתבים נמצאים

⁴⁰⁴ עין יעקב' מאת הרב יעקב חביב, מחכמי התורה בספרד (1460-1516). בשנת 1516 השלים בנו הרב לוי בן יעקב חביב (הרלב"ח) את מפעלו של אביו. החיבור כולל לקט מאגדות התלמוד עם פירושי הקדמונים ופירוש משלו.

⁴⁰⁵ ספר תהלים היה ספר אהוב וחוברו לו שני פירושים שיצאו לאור בירושלים - מולא מתתיה גרג'י חיבר את "עונג שבת" ובנו מולא יוסף גרג'י חיבר את פירושו "עדות ביהוסף".

בפרסית-יהודית. בהיעדר בית-דפוס עברי באפגניסטן ובשל נדירותם של ספרים מודפסים שהגיעו מחו"ל, פיתחו המחנכים מסורת של כתיבת 'דָּקְתָּפ', שכללה העתקה בכתב נאה של פיוטים. הפיכתה של ירושלים למרכז דפוס לקהילות ישראל, איפשר להוציא לאור ספרים בפרסית-יהודית ולהפיצם ברבים⁴⁰⁶. בשיאו בא החינוך היהודי באפגניסטן להכשיר 'כלי קודש', שוחטים, מוהלים, חזנים וקוראים בתורה. ההנהגה הרבנית עברה במשפחת הרבנים מדור לדור. אי לכך, חינוך בניהם של רבני העדה, שהיו אמורים לרשת את אבותיהם, היה רחב יריעה. האב הרביץ תורה בבנו ככל שידו משגת ועשה שימוש בספרייתו העשירה והבן הלך והוסיף משלו מספרים וכתבי-יד שהיו בידו⁴⁰⁷. הניסיונות לרפורמה בחינוך היו קצרי ימים או

⁴⁰⁶ ראה 'פרקים ביצירתם של יהודי אפגניסטן' ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 445-475. על יצירתם של רבני יהודי אפגניסטן ראה מאמרו של יצחק בצלאל, 'עדה בפני עצמה: יהדות אפגאנסטאן וחיטובה בין עדות פרס ובוכארה', פעמים (79), עמ' 40-15.

⁴⁰⁷ בפירושו לספר תהלים 'עונג לשבת' הוא מציין את מקורותיו הרבים שכללו יצירות של רבנים ספרדים ואשכנזים. תהלים היה ספר אהוב וחוברו לו שני פירושים שיצאו לאור בירושלים - מולא מתתיה גרג'י חיבר את "עונג שבת" ובנו מולא יוסף גרג'י חיבר את פירושו "עדות ביהוסף". ראה על כך, יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 464.

382 על נסיונות הרפורמה, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 437-440.

שנכשלו, משום שכל רפורמה עוררה את חששם של הרבנים מפני השפעה סביבתית, לאובדן שליטה של הרבנים בבני הקהילה, בפגיעה במקורות המחיה של הרבנים שמערכת החינוך הייתה בידם⁴⁰⁸, מה עוד שהקהילה הקפידה על קיום מצוות, קלה כחמורה.

בשנות החמישים של המאה העשרים עוד התנהלו בהראת שני מוסדות חינוך מסורתיים ('מדרש') – הראשון השמרני במיוחד התנהל על-ידי מולא אשר גרג'י בחצר בית הכנסת של משפחת גרג'י והשני – התנהל על-ידי מולא יהושע עמרם בבית כנסת גול. בעקבות העלייה הגדולה נפרדו שני האישים האמורים מקהילתם ועלו לארץ. ה'מדרש' של מולא אשר נהל מאז על-ידי פנחס האג'י ובנו אגאז'אן האג'י ובית המדרש של מולא עמרם נהל בידי אברהם משיח. לאחר עלייתו של מולא עמרם עברו תלמידיו למוסד

383 שלמה חיים בצלאל, 'תמורות בחינוך היהודי בהראת לאחר קום מדינת ישראל', משואה, גל' 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006), עמ' 11.

מייסודו של מולא אשר גרג'י. רק המלמד בנימין גול הוסיף ללימודים תכנים חדשים. הג'וינט העביר ספרי לימוד מטהרן ונלמדו גם חשבון ועברית מודרנית. הבנות הורשו לקחת חלק בשיעורים אבל ישבו בפינה אחרת בכיתה. כשהגיעה הידיעה על מותו של הנשיא הראשון חיים וייצמן קיימה הקהילה כנס אבל בהשתתפות התלמידים. הקהל געה בככי נקראו קינות מתוך מחזור הקינות לתשעה באב⁴⁰⁹. בשנות השבעים של המאה העשרים למדו ילדי היהודים בקאבול בבתי ספר ממלכתיים, שבהם נוהלו הלימודים בצרפתית – אחד לבנים ואחד לבנות. היה זה בית ספר מתקדם שבו היה אולם קולנוע ותיאטרון, מעבדות לכימיה, ביולוגיה ופיזיקה, ספרייה, מגרשי כדורגל, כדורסל, כדורעף, מסלול ריצה ומתקני ספורט נוספים. מתוך 2,400 התלמידים היו 5 ילדי יהודים. בוגרי בית הספר יכלו להתקבל לכל אוניברסיטה צרפתית⁴¹⁰.

חינוך הבנות

הכלל התלמודי 'כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תיפלות' (בבלי סוטה כ, עמ' א במשנה) אומץ בשלמותו על-ידי הקהילה. מעט אבות הורו את בנותיהן קרוא וכתוב. לא היו מוסדות חינוך לבנות. מהבת דרשו לשמור על תומתה ולהיות אישה ואם יהודיה. האימהות לימדו את בנותיהן הילכות אישות, דיני טהרה ודיני כשרות, ניקור והכשרת בשר, שנקרא "דחיא" וכן הפרשת חלה והדלקת נרות. קודם שעמדה על דעתה השיאוה לאיש ומכאן ואילך הייתה נתונה למרותם של בעלה וחמותה. לבושה היה צנוע, שיערה היה מכוסה וכמעט לא יצאה מפתח ביתה בגפה⁴¹¹.

כבר מגיל צעיר הן עזרו בעבודות הבית, כולל ניקיון הבית וכביסה וסייעו בבישול, הביאו חומרי הסקה, שאבו מים מן הבור והדיחו כלים. הנשים המבוגרות הדריכו את הצעירות בהכשרת הבשר ('דְּכָנָה'). לאחר שהבנים הלכו ל'מדרש' והמבוגרים יצאו לעמל יומם הבנות והנשים עסקו בתפירה, בסריגה והטליאו בגדים. בצהריים נשמע קול ה'תופ' (התותח) והנשים מיהרו להכין ארוחת צהריים. הבנים אכלו וחזרו ללימודים. לקראת ערב בישלו את ארוחת הערב המשפחתית. הזקנות טוו חוטי כותנה לעשיית פתילים לטליתות ולטלית קטן ופתילות לקערות השמן לנרות השבת ולבזיכים של נרות חנוכה.

בשבת אחר הצהריים כשהיו פנויות מכל מלאכה שקעו הנשים בשיחה תוך כדי פיצוח גרעיני מלון ואבטיח⁴¹².

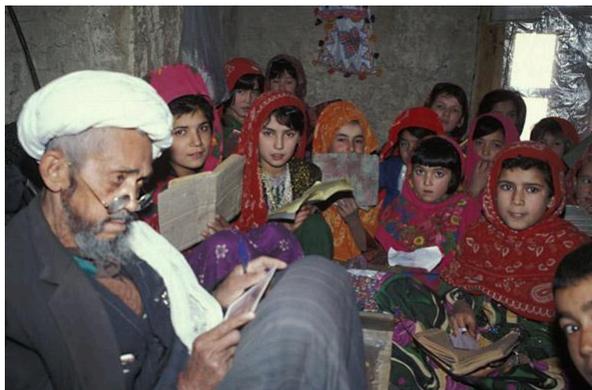
409

⁴¹⁰ דוד גול, 'זכרונות מבית ספרי בקאבול', משואה, גל' 1 (ניסן תשס"ו-אפריל 2006), עמ' 14. על אורה החיים בקאבול בשלהי שנות הארבעים, ראה זכרונותיו של אברהם מור, שם, עמ' 10.

411

דו"ח אונסקו מציין כי לא היה הבדל משמעותי בין בנות הקהילה היהודית לבנות מוסלמיות. אלה גם אלה לא ידעו קרוא וכתוב. דווקא החברה המוסלמית, בימי הרפורמה של אמנולה ח'אן, שיגרה בנות לטורקיה כדי להכשירן לשמש מורות. האישה היהודיה האזינה לדרשות בעלה מסביב לשולחן השבת או האזינה מעזרת נשים לדרשתו של רב הקהילה.

⁴¹² ראה אהרן בצלאל, 'המשפחה, מחזור החיים בהראת', משואה, גל' 1 (ניסן תשס"ו-אפריל 2006), עמ' 16.

תמונה נדירה בת זמננו:

בנות לומדות לקרוא והמלמד הוא מולא

בר-מצווה

לגיל 'שלוש עשרה' לא הייתה חשיבות מיוחדת. יכולתו האישית של הילד, מידת הבנתו, בגרותו, הישגיו בלימודים ובעיקר יכולתו לקרוא בתורה ובהפטרה הכשירו אותו להיות בר-מצווה בהיותו צעיר מגיל שלוש-עשרה או להיפך, לאחר גיל שלוש-עשרה אם הישגיו ויכולתו היו דלים. הטקס נערך ביום חול בבית הכנסת בתום תפילת שחרית או כחלק ממנה. בדרך כלל השתדלו לקשור אירוע זה עם אירוע משפחתי אחר: ברית מילה או חופה. בהשפעת מנהגי ירושלים, שהביאו עימם עולי רגל שהגיעו ל'זיארה' במקומות הקדושים בארץ ישראל, הונהג בעשורים האחרונים לקיומה של הקהילה באפגניסטן מנהג הדרשה. הנער למד בעל-פה דרשה שהכין למענו המלמד ואותה דקלם בבית הכנסת לאחר שהניח תפילין. משלב זה האב היה פטור 'מעונשו של זה' והאחריות ההלכתית הייתה עוברת לחתן בר המצווה שנדרש לגלות גם עצמאות כלכלית. הנערים שהגיעו למצוות, סיימו בכך את חוק לימודיהם ויצאו לשמש שוליות ('שוֹנְרֵת) של סוחרים יהודים שפעלו בערי המסחר המרוחקות וקיימו קהילות זעירות על טהרת הגברים. הסוחרים התגוררו במקובץ, קיימו תפילות ושמרו שבת. כך חושלו הנערים במשטר קפדני שהכשיר אותם לקראת חיי מסחר עצמאיים. קומץ של נערים מוכשרים למדו עד גיל שמונה-עשרה והם הוכשרו לשמש שוחטים, מוהלים וחזנים, אך לפרנסתם הם עסקו במסחר.

נישואי-בוסר

נישואי בוסר נבעו בעיקר מן הרצון לשמור על טוהר הבתולים. הם ראו בנישואי קטינים סגולה להאריך את חייהם של הילדים וזאת בקהילה שבה שיעור התמותה של ילדים ונערים היה גבוה במיוחד. יתר על כן, אנוסי משהד⁴¹³ שהיוו את עיקר בניינה ומניינה של הקהילה נהגו לארס עוברים במעי אימם, או תינוקות בני יומם, וזאת כדי להבטיח שמוסלמים לא יבקשו את ידם של ילדיהם בהתבגרם⁴¹⁴. כדי להגן

⁴¹³ על קהילת האנוסים וזיקתם ליהודי אפגניסטן ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 99-161.

⁴¹⁴ הורי הקטינים רשמו את אירוסי הקטינים בפני הקאדי המוסלמי, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 119 ובראואר-אפגניסטן (תש"ד), עמ' שלג-שלד.

על בנים זכרים בבתי שבהם איבדו כבר כמה ילדים, ערכו 'נישואים' מדומים לבן עם אישה זקנה ולבת עם זקן, כסגולה לאריכות ימים. ההורים שלחו ל'כלה' המדומה שמלה בכל חג⁴¹⁵. הבנים נישאו בגיל 18-20 והבנות נישאו עם קבלת המחזור הראשון. נערה בת 15-16 נחשבה לח'וּנָה מוּנְדָה' [נשארית בית], בתולה זקנה שייעדו אותה כאישה שנייה או שלישית, או השיאו אותה לזקן, לאלמן או לבעל מום. הנישואים נערכו בין קרובים, כדי להבטיח שהרכוש לא יגלוש מתוך המשפחה לידיים זרות⁴¹⁶.

מהאירוסין לחופה

בקרב היהודים לא היו שדכנים מקצועיים. משפחת החתן משגרת משלחת של כמה נשים כבודות לדבר על לב הורי הכלה. הורים שסירבו לתת את בתם לאותו מועמד היו פוטרים את עצמם בתירוץ 'הילדה קטנה עדיין' או 'עלינו לשאול את פלוני המצוי בארץ רחוקה'. אם הסכים אבי הכלה היה מגיש למשלחת הנשים חתיכת 'נאבאט' [גביש סוכר] ושלה לחתן באמצעותן 'ראש סוכר' (קונוס סוכר). לאחר ההסכמה הראשונית יצאה משלחת ממשפחת החתן כדי לקבל את

ראש סוכר כאות להסכמה

הסכמת הכלה, קביעת התנאים ומועד האירוסין העתיד להיערך בבית הורי הכלה. האירוסין נערכו בפומבי כדי להודיע ברבים שבתו של פלוני התארסה ואין לחזר אחריה. בטקס לקחו חלק כמאה אורחים, שהופרדו גברים לחוד ונשים לחוד. המוזמנים ישבו על שטיחים והסבו על כריות. ה'סוּפְרָה' [מפה או

⁴¹⁵ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 389-391; בראואר-אפגניסטן (תש"ד); אברהמוב-הירדן; קשאני-יהודים; מישאל-אפגניסטן, עמ' 160-165; קורט-ראיון; קשאני-ראיון.

⁴¹⁶התוצאות הגנטיות היו קשות, ראה בראואר-אפגניסטן, עמ' שלג-שלד.

שולחן נמוך] הונח על השטיח ועליו העמיסו פירות טריים, אגוזים וי"ש. בפני כל שני אורחים הונחה צלחת ובה פיסות עוף להפגת הלגימה. מקדשים את הארוסה במטפחת: 'את מאורסת לי במטפחת זאת'. האירוסין תופסים ואין מבטלים אותם כשם שאין מבטלים את הנישואין בהיעדר מוסד הגירושין. לאירוע הזה הוזמנו נגנים מוסלימים, כי לא נאה ליהודים לשמש נגנים. הם ליוו את שירתם ב'דִירָה' [תוף דמוי כברה], 'דִנְפֶכ' [טנבור], 'נִי' [חליל], ו'תָאר' [כינור בעל צוואר מאורך ובו שישה מיתרים]. הגברים שרו 'צ'אהר בִּיתִי' [מרובעים]. הנשים, שהתכנסו בחדר מיוחד, שרו ורקדו לצלילי ה'דִירָה'. לקראת האירוסין שלחו הורי החתן לכלה 'ח'ונְצָה' [טבלה בגודל שולחן גדול] ומעליה שבעה מגשים גדושים מלבושים, תכשיטים ודברי מזון וממתקים. לאחר הטקס נשאר החתן ללון בבית הורי הכלה. כל אותו זמן הכלה מסתרת בבית השכנים. בין האירוסין לחופה אין מאפשרים לחתן לפגוש את ארוסתו ואפילו לראותה⁴¹⁷. חודש עד חודשיים לפני החופה שילם החתן לאבי הכלה 'באשֶלֶק'⁴¹⁸ [מוהר], שניתן ברוב שמחה וריקודים. אבי הכלה השתמש בכסף לקניית ה'ג'האזִי' [נדוניה] לכתו ולכיסוי חלק מהוצאות האירוסין והחתונה. עד החתונה הקדישו את הזמן לקניית בדים, לתפירת בגדים ומצעים ותפרו בגדים לכל בני המשפחה. כמו כן אוגרים אורז, ענבים וצמוקים להכנת יין והפקת ערק. כל יום מתאים לחופה ובלבד שתספור הכלה 'שבעה נקיים' כדת וכדין. למעט יום ראשון, הסמוך ליום שבת, החופה התקיימה בכל יום אחר כפי שמעידות כתובות מאפגניסטן. אין מסדרים חופה בימי ספירת העומר וימי אבל שבין י"ז בתמוז לט' באב. שמונה ימים לפני מועד החופה מתחילים האירועים, לפי הסדר הבא: יום הזמנת הכלה לחופתה, יום ניקוי האורז, יום קליית ה'פיצוחים', יום הכשרת דירת הזוג, יום שחיטת הכבשים והעופות, יום נטילת פלומות שיער מהפנים וסידור הגבות, באותו יום נערכו גם מסיבות הרווקים לכל אחד מבני הזוג בנפרד שבהן נרמזו היחסים שבינו לבינה, יום בית המרחץ והטבילה במקווה, טקס קשירת החינה על כפות הידיים, שקדמה לו תהלוכה חגיגית ולוֹנָה על-ידי נגנים ושושבינים.

בשבת שלפני החופה מוזמן ה'נָאמְזָאד' [הארוס] אל הורי כלתו ולן שם בשבת, מבלי שיוכל לראות את ארוסתו. בבוקר הוא מופתע למצוא ממתקים בין קפלי הבגדים. בבית הכנסת יושב החתן במקום מכובד ומשליכים עליו סוכריות ומזליפים מי ורדים. ביום החופה בבוקר מובל החתן לבית מרחץ, שם מגלחים ורוחצים אותו. ביום זה שבה הכלה וטובלת. החתן לובש את החליפה שתפר לו אבי הכלה וחובש כובע מפרוות קראקול. הכלה לובשת שמלת קטיפה רקומה בחוטי כסף וזהב. קולעים את שערות הצמות דקיקות וכורכים סביבן ניירות כסף וזהב. על מצחה מדביקים 'נֶרֶק' [דיסקיות מתכת צבעוניות]. הכלה מתקשטת בתכשיטים מהאוסף המשפחתי. בני הזוג צמים ביום החופה. טקס הקידושין נערך בחשאי בבית הורי הכלה

⁴¹⁷ ספרו 'עדות ביהוסף' אומר מולא יוסף גרג': 'אם הארוס וארוסתו לא ינהגו קלות ראש זה עם זה קודם החופה אז יעלה זיווגם בטוב כל ימי חייהם, כמו שנהוג בעירנו הראת יע"א [יגן עליה אלוהים] נוהגים בצניעות הארוס וארוסתו לא יגעו זה לזה ולא יראו זה לזה עד ליל החופה' (גרגי-עדות ביהוסף, דף סא, עמ' א-ב). על מנהגי חתונה באפגניסטן עמדתי בהרחבה ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 392-425.

⁴¹⁸ מילה טורקית שמשמעה 'בשביל הראש' וראה פטאי-נישואין, עמ' 172.

במעמד מניין של מקורבים מחשש לקשירת החתן⁴¹⁹. במהלך החופה ננקטו אמצעים מאגיים רבים: סגירה ופתיחה של מספריים, פתיחה ונעילה של מנעול, תפירה מדומה בחוט ומחט של בגדי בני הזוג כסימן לאיחודם זה לזה. מנפצים קטורת אֶספֶּנְג' על מחתת גחלים לוחשות ומכריזים עם התנפצות הקטורת: "צ'שם דאָשָׁמֶן פֶּתְרָקָה - עיני השונאים יתפקעו!". אם החתן לא הצליח לבעול את בתולתו קרעו את שטר הכתובה ולאחר חודש קידשו אותה מחדש בהסתר. מי שסבלו בעבר מתופעות של קשירת חתנים, ערכו את החופה לילה לפני המועד הרשמי ולמחרת היום נערך הטקס הרשמי כשהמולא משתף פעולה ומבליע את שם 'הויה' מן הברכות מבלי שהקהל ירגיש במעשה. הכתובה האפגנית היא מן המפוארות שבקהילות ישראל⁴²⁰.

כתובה מהראת אפגניסטן משנת תקע"ג (1813).

החתן: ראובן בן חנניא. הכלה: שרה בת דויד.

מאוסף הכתובות של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. מס' 424

הכתובה נכתבה 27 שנים לפני ההגירה של אנוסי משהד

⁴¹⁹ ייתכן שמנהג זה הובא על-ידי אנוסי משהד שחזרו כאן ליהדותם. ההפרדה שם נבעה מהצורך לערוך חופה יהודית חשאית ולאחר מכן ערכו ברוב עם חופה מוסלמית. ראה פטאי-נישואין, עמ' 175, 180. על קשירת חתנים ועל נטילת כוח הגברא של החתן ראה: בראואר-כורדיסטאן, עמ' 111 ובזק-חושיים, עמ' 52-56; יהושע:מנדחי ישראל, עמ' 411-413.

⁴²⁰ ראה בראואר-אפגניסטן (תש"ד), עמ' שלה; דוידוביץ-כתובה; קשאני-כתובות. אבישור-שירת הנשים מביא כתובה בגדית משנת 1765 מאוסף ששון, המזכירה בסיגנונה כתובה ממשדה משנת 1784 וכתובות מאפגניסטן. ראה שלום צבר, 'ההתחלות של הכתובה המעוטרת בקהילות פרס ואפגנסתאן', פעמים (79).

הכתובה האפגנית היא מן המפוארות שבקהילות ישראל. היא מושפעת מסיגנון הכתובה שרווח בקרב יהודי משהד קודם שנאנסו לאסלאם. דמיון לכתובה האפגנית מצאנו בכתובה בגדית משנת 1765. הקידושין נעשים בטבעת ובצרור מטבעות שנכרכו בתוך מטפחת משי דקה. ארבעה גברים מחזיקים טלית מעל ראשם של בני הזוג, עם גמר הסעודה מוליכים את החתן לביתו והכלה נשארת עד שיעריב היום. משהחשיך יוצאת תהלוכה ססגונית לבית החתן שבה מובילים ומציגים לראווה את הנדוניה שמביאה עימה הכלה. התהלוכה רעשנית ומלווה ברעם תופים, אבוקות, מנורות וזיקוקי דינור. במסלול התהלוכה יוצאים התושבים היהודים מבתיהם ומוציאים לכלה שרפרף שעליו היא מתכבדת לשבת לרגע⁴²¹. בכל מקום חניה מזליפים עליה מי ורדים.

הכלה מובלת לבית החתן. שמחה עד הגג...

מבית החתן יוצאת לקראתם תהלוכה ובראשה החתן. שני המחנות ניצבים זה כנגד זה ומתנצחים ביניהם. המחזה מסתיים בכניעתה של הכלה⁴²² 42326. הזוג שנפגש על אם הדרך צועד למסיבת הכלולות. זה ביקורה הראשון של הכלה בבית בעלה. בפתח הבית שוחטים כבש או תרנגול לכפרתם של בני הזוג ואת דמו שופכים לפני המפתן והזוג צועד מעל פס הדם, שבא לתחום את שטח הביטחון של בני הזוג מפני כוחות הרע. החתן יושב בחברת גברים והכלה בחברת הנשים ומנגנים מוסלמים מנעימים את שמחתם. צמד שושבינים מנהלים דיאלוג של שירה, אגב שמירה על החתן. בדרך לחדר הכלולות צעירים חוסמים את מעבר הזוג לחדרו, כמנהג שודדי דרכים, עד שהחתן יבטיח לקיים מסיבה מיוחדת לחבריו במהלך שבעת ימי החופה. בחדר הכלולות עצמו, שאליו נכנסו קרובי משפחה בלבד, מניחים סוכר גבישי על כף ידה של הכלה והחתן אוכל מכף ידה. הנוכחים אוכלים לאחר מכן מיד החתן והכלה גבישי סוכר. בתוך מגש מונח ראש סוכר שעליו יוצקים יין. הסוכר היה מתמוסס ובספלים קטנים הגישו לנוכחים סוכר טבול ביין שאליו הוכנסו פלחי תפוח עץ. לאחר שהאורחים עוזבים את חדר הכלולות, עורך החתן חיפוש

⁴²¹ המנהג להוציא שרפרף לעובר-אורח מכובד מזכירנו את הכתוב: 'בכל מקום ומדינה שהיה אחד מבני ירושלים הולך היו מציעין לו קתדרא לישב עליה כדי לשמוע חכמתו' (איכה רבא, פתיחתא).

⁴²² על ה'מלחמה' בין המחנות ועל השימוש באור ואש להרחקת מזיקים, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 415-417.

מדוקדק בחדרו כדי לוודא שמישהו מן הנוכחים, ואולי מישהו מכוחות הרע⁴²⁴, אינו מסתתר בחדר כדי להביך את הזוג. החתן מסלק אורחים שחמדו לצון והסתתרו בחדר הכלולות. טקס ההתייחדות של הזוג מתחיל בהאכלת הכלה על-ידי החתן. אין זה הגון שהחתן יבוא על כלתו כבר בערב הראשון. הזיווג הראשון נערך בערב השלישי כשבני הזוג התרגלו זה לזה. למחרת בבוקר נשאל החתן בלשון נקייה: "האם הכלה אכלה את האוכל?". אם החתן משיב בחיוב, זקנות המשפחה בודקות את הסדין ומכריזות: "ארוס פא מירד רסידה [הכלה זכתה למזל טוב]". אם הכלה מנפנת את הסדין לעיני הקהל המריע ולוקחת אותו למשמרת בביתה כדי להסיר חלילה לעז מבתה וממשפחתה. שבעת ימי החופה מלווים באירועים רבים. השושבינים מלווים את החתן כל שבעת הימים. בבית הכנסת מקבלים את החתן בברכת 'ברוך אתה, ברוך אתה, ברוך אתה בצאתך'. ביום הראשון עורכים 'ג'אהאז פני' [תצוגת הנדוניה] והמתנות ואוכלים אורז מהול בחומץ יין. בשבת מתקבל החתן בכבוד מלכים בבית הכנסת ומתכבד ב'עלייה' לתורה. משליכים עליו 'נאגלה באדאם' (שקדים מסופרים) ומפזרים מי ורדים. כל בני המשפחה מתכבדים בעלייה לתורה ובתום התפילה מובילים את החתן לביתו בפיוטים ששרים ה'סאקדוש' (השושבינים). מדי ערב עורכים 'שבע ברכות', שאליו מוזמנים בכל פעם אורחים חדשים, לבד מקורבי המשפחה הנשארים בבית הורי החתן כל שבעת ימי החופה. כמובטח בליל הכלולות, באחד הערבים נערכת מסיבה לחבריו הצעירים של החתן.

החיים לאחר החופה

בתום שבעת הימים יוצא הצעיר לסחור בערי המסחר המרוחקות ומותיר אחריו את אשתו. הוא חוזר לביקור לקראת הימים הנוראים או לכבוד חג הפסח. הילד הראשון נולד כבר בשנה הראשונה. הכלה מתגוררת עם חמותה ותיקרא על ידה 'ארוס' [כלה]. הורי הכלה יפנו לחתנם בשם 'דאמאד' [חתן]. הכלה פונה להורי בעלה בשם 'אבא' ו'אימא'. הכלה נמצאת בשליטה מוחלטת של החמות ועל פיה ישק דבר. לא היו גירושין בקרב יהודי אפגניסטן הן באירוסין והן בנישואין⁴²⁵. גבר שחשקה נפשו באישה אחרת, נושא אישה נוספת ואינו מגרש את אשתו הדחוייה. האלמנות אינן מתחתנות והן נשארות באלמנותן עד יום מותן, ללא קשר לגילן בזמן פטירתו של הבעל. הן אינן עוברות ייבום ויוצאות בחליצה. לעומת זאת, בעל שהתאלמן נושא אישה תוך חודשים אחדים לאחר פטירת אשתו.

מקומו של אבי המשפחה

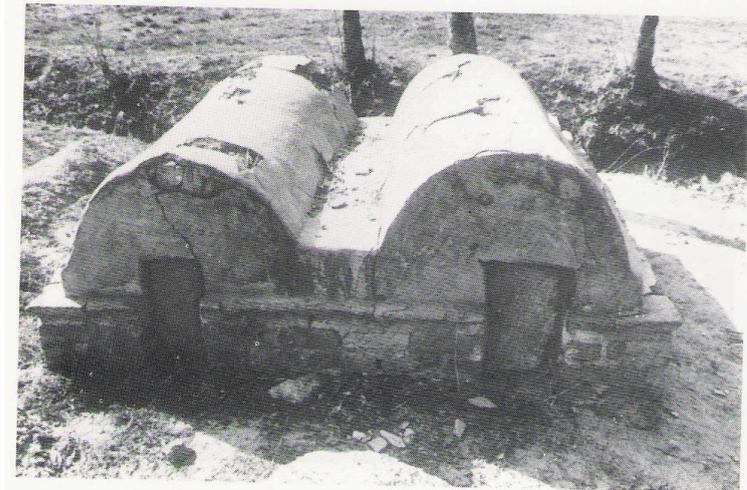
אבי המשפחה עומד בראש ההיררכיה המשפחתית. לאחר פטירת הוריו הוא עומד בראש המשפחה וקובע את אורחותיה. הוא בעל ניסיון רב לאחר שבילה את רוב שנותיו בערי המסחר ובא בין הבריות. בגיל מתקדם הוא אינו יוצא עוד לערי המסחר אלא פותח חנות בשוק הסמוך ומקדיש חלק ניכר משעות היום

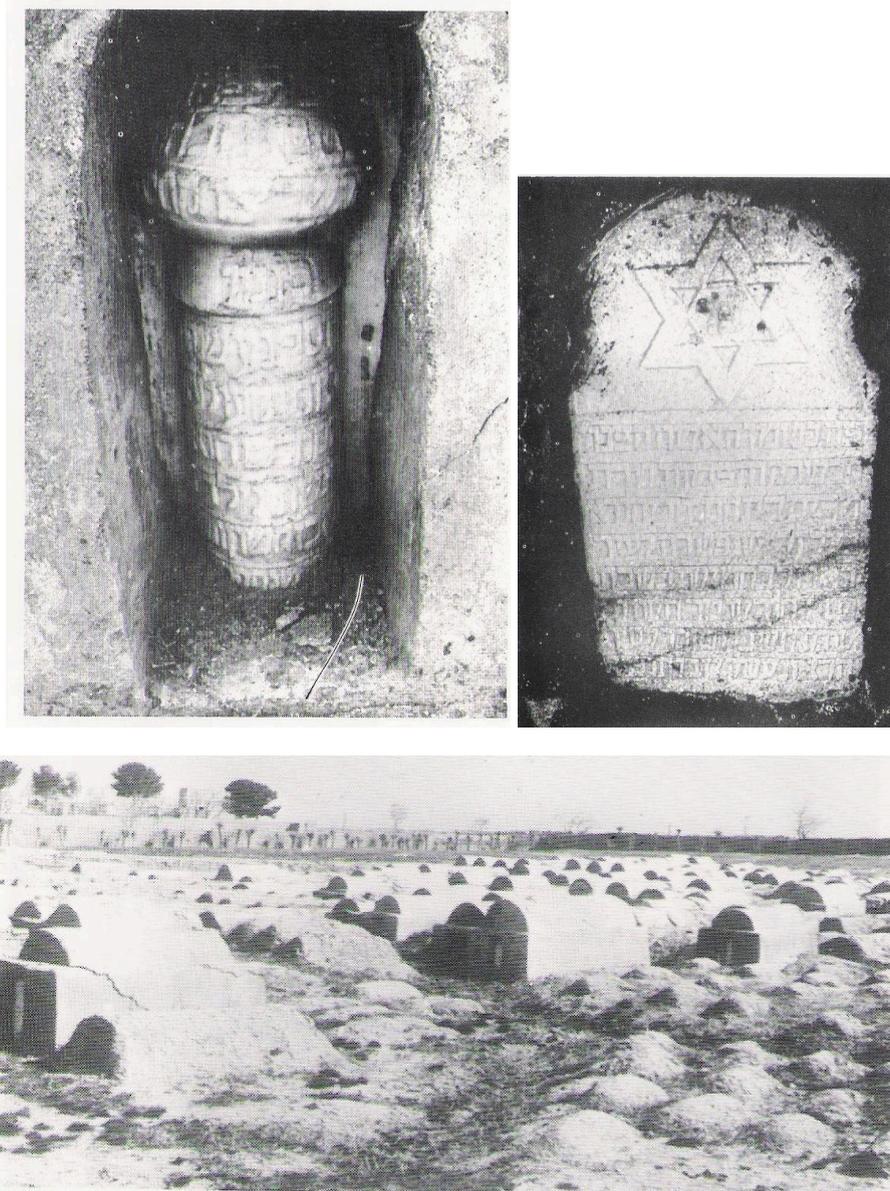
⁴²⁴ על פחדיהם של יהודי הראת מפני מיר עלי, הרואה ואינו נראה, המסתתר בחדרי כלולות, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 420.

⁴²⁵ אומר מולא יוסף גרג'י בפירושו לתהלים: "ולא שמענו ולא ראינו לא ארוס שיגרש את ארוסתו ולא איש יתן גט לאשתו מרוב הצניעות" (גרג'י-עדות ביהוסף, דף סא, עמ' א-ב).

ללימוד תורה ולפיקוח על הנעשה במשפחה המורחבת, שצעיריה נמצאים הרחק בערי המסחר. על פיו של אבי המשפחה ישק דבר והוא מכריע בסוגיות משפחתיות שונות. הוא יושב בראש השולחן ואוזני כולם כרויות לשיחותיו ולהטפות המוסר שלו. אין משלחים זקן מביתו אלא נוהגים בו כבוד הן בביתו והן בבית הכנסת. כל בן כיכד את אביו במתן שמו לאחד מבניו ושם אמו לאחת מבנותיו אפילו בעודם חיים. כיבוד אב ואם נמשך גם לאחר מותם של ההורים באזכרות ובסעודות מצווה לנשמתם.

פטירה

למעלה: צמד קברים בהראת עם צורת קבר ומצבה. במרכז (ימין): מצבה יוצאת דופן – גליל ובראשו כיפה (הראת 1973); (שמאל): ציון על קברה של מרים בת יהודא (הראת 1973); למטה: מראה כללי של בית העלמין היהודי בהראת (1973). היו שהסתפקו בתלוליות עפר.

טקס הלוויה של אחד מנכבדי העדה בקאבול. פניו של הנפטר גלויים, על התכריך הושמו פרחים והילדים וכמה מן המבוגרים מחזיקים בידם נרות דולקים. נפטרים מקאבול הובאו לקבורה בהראת המרוחקת כ-950 ק"מ

המוות לא היה זר ליהודי אפגניסטן. הוא היה עניין של יום יום. תינוקות מתו חדשים לבקרים, נשים יולדות רבות מתו בלידתן או בסמוך לה. רבים מתו ממגיפות או אפילו ממחלות 'קלות'. הטיפול והקבורה נעשו על בסיס וולונטרי על-ידי ה'חברה', המורכבת מנציגי עשר המשפחות האמידות. בחצר בית הכנסת החזיקה הקהילה אוהל בד, שהיה ממוקם בחצרו של הנפטר ושם נערכה הטהרה. על משטח מיוחד היו רוחצים את הנפטר המים חמים, פנים וחוף, נוטלים ציפורניו וגוזזים שערותיו. על עינו של הנפטר פיזרו עפר מארץ ישראל, כדי לחסוך מן הנפטר גלגול מחילות במשך ארבעים שנה בתחיית המתים⁴²⁶. רבים רכשו תכריכים בחייהם והמהדרים רכשו תכריך פשתן מארץ ישראל. הנפטר הולבש תכריך לבן וכוסה בפרחים, אך פניו היו גלויים. ילדים נשאו נרות דולקים. על מועד ההלוויה הכריזו בבתי הכנסת ורבים מבני הקהילה נעלו את עסקיהם והלכו אחרי הארון לבית העלמין שהיה במרחק שלושה קילומטרים מחומות העיר הראת. בית העלמין היה מגודר ומוגן ושומר מוסלמי שמר עליו. הוא התגורר במקום ולמחיתו עיבד חלקת אדמה במקום לצרכיו. הרב נשא הספד בפרסית-יהודית, ביקש מחילה מהנפטר וקרא בקול גדול מתהלים קלז: "על נהרות בבל ישם ישבנו, גם בכינו בזכרנו את ציון". היה זה אות לאלמנה לשבת על הרצפה, מוקפת בחבורת נשים, ולקונן על מות בעלה. האלמנה הולמת על חזה ומבקשת להתפרץ לתוך הקבר הפתוח והקהל מסיג אותה לאחור. משהורדה הגוויה אל הקבר, קוראים מתוך הזוהר את 'פתח אליהו'. לאחר אמירת 'קדיש' תם הטקס. לאחר קבורת המת נוטלים ידיים ואין מנגבים אותן. מושיבים את האבלים על הארץ ולאחר שעושים 'קריעה' מברכים 'ברוך דיין האמת' ואוכלים ביצה קשה לא חתוכה. אין מותרים מזון בצלחת ואין אדם אחר רשאי לאכול מאותו מזון. האבלים יושבים על מזרנים קטנים והציבור בא לנחם ולהתפלל. לאחר לימוד הזוהר הוגש תה ולאחר תפילת ערבית אכלו סעודת מצווה והוגשו דגים מטוגנים, אורז ועוף. הקהילה מימנה את הסעודות של האבלים בשבוע האבל ולאחר

⁴²⁶שם, עמ' קכז, ב - קכח, א, אומרמולא יוסף גרג' בפירושו ל"כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו" (תהלים קב, טו): "מי שיבוא לזיירה לירושלים מוליך עמו [לאפגניסטן] מאבני ירושלים וקונים ממנו בדמים [=בכסף רב] ברבוי בקשות".

ימי האבל בא האבל אל הקהילה ותרם כפי יכולתו. ה'חברה' שעסקה בקבורה ובליווי משפחת האבלים נהגה לפי מנהגי ירושלים שאין מלינים את המת. הקברים לא זכו בדרך כלל לציון קבר, למעט קבריהם של נכבדים. לא רווח מנהג ההשתתחות על קברי צדיקים, למעט במקרים של אישה שהתקשתה ללדת, שאז היו כורכים חוטים על קברו של הצדיק ושבים וכורכים אותו על כרסה של המתקשה ללדת. מעדויות שהגיעו לידי בשנים האחרונות, מסתבר שהכיבוש הסובייטי של אפגניסטן בשלהי 1979, עליית המשטרים הפונדמנטליסטיים ומלחמות האזרחים, אלה לא היטיבו עם בית הקברות ובתי הכנסת שהיהודים הותירו אחריהם בפרט⁴²⁷.

נספח

תמותת תינוקות וילדים

הקהילה היהודית באפגניסטן נותרה קהילה קטנה בשל מימדי התמותה, בעיקר של תינוקות וילדים, שקיזזו את שיעור הילודה הגבוה⁴²⁸. היעדרם של רשת של מים זורמים, מערכת ביוב וניקוז ושירותים לסילוק אשפה, גרם לתחלואה ולמוות ברמה של מגיפות. יתר על כן, בריכות המים הפתוחות היו מקור למלריה שהפילה חללים רבים. בשנת 1949 המליצה אונסקו על עריכת מלחמת חורמה במלריה באפגניסטן⁴²⁹.

מערכת רפואית מודרנית, תרופות יעילות ורפואה מונעת הכוללת הדרכה וחיסונים היו נחלתה של שכבה עשירה. הצפיפות בבית הכנסת, ב"מדרש" (החדר האפגני) ובמפגשי אימהות היו מוקדים להעברת מחלות. שנות בצורת גרמו לרעב ולתמותה. אם אצל יהודים האמונים על מנהגי טהרה, נטילה ורחצה לכבוד שבת כך, על אחת כמה וכמה חמור היה מצבה של האוכלוסייה הלא יהודית⁴³⁰. נפתלי אברהמוב, שהגיע בשנות ה-30 כמורה מארץ ישראל במסגרת הרפורמה שהכריז עליה אמנוללה ח'אן, מתאר ביומנו את המגיפות הקטלניות. החיסון בפני אבעבועות נעשה בנגיפים חיים שגרמו לכך שכמה מן המשפחות איבדו את כל ילדיהן. הוא גם היה עד ראייה לכך שבעיר הראת מתו 400 ילדים ביום אחד, בודדים מהם יהודים⁴³¹. רבים מתלמידיו של אברהמוב היו נגועים קרחת ממארת בראשיהם ('קצ'ל') וכן בשושנת יריחו על פניהם, מחלות שניתן לרפאן בימינו בסולפה ואנטיביוטיקה⁴³². הקור העז השורר באפגניסטן בחורף אף הוא גרם לתמותה רבה. שפעת או דלקת ריאות הסתיימו לעיתים קרובות במות החולה. בעלי אמצעים הרחיקו עד

⁴²⁷ המהפיכה באפגניסטן, שהדיחה את בית המלוכה והפלישה הסובייטית שבעקבותיה (27.12.1979), הביאו לחיסולה הסופי של הקהילה היהודית. כשעלה לארץ רבה האחרון של הקהילה הרב משה נעמד הוא הותיר אחריו קומץ של 75 יהודים, רובם קשישים, הדרים ברובע היהודי בקאבול ועוסקים במסחר של פרוות ושתיחים. מנהיגם היה הרב צבי גול ולרשותם בית כנסת. 43 ילדיהם למדו תורה ועברית, בנוסף ללימודים כלליים בבית-ספר ממלכתי. כיום חיים באפגניסטן, כנראה, יהודים אחדים. אחד מהם, זבולון סימן-טוב, פגשתי בבוכרה בשנת 1992 בבואו לשאת אישה.
⁴²⁸ דיון נרחב על יהודי אפגניסטן מובא בספרי יהושע-מנחם ישראל.

⁴²⁹ דו"ח אונסקו-חינוך (1952), מישאל-אפגניסטן, עמ' 38-39, 58.

⁴³⁰ גרג'י- קורות זמנים, עמ' 150.

⁴³¹ ראה יומנו של אברהמוב, לעיל עמ'....

⁴³² פרופ' יהושע לייבוביץ, מומחה לתולדות הרפואה, פיענח למעני את המחלות כפי שתוארו על-ידי המקורות השונים.

הבירה קאבול או למשהד באיראן ונעזרו ברופאים אנגליים ומערביים. באפגניסטן פעלו בעיקר 'חכימג'י', סייעני רפואה ששירתו רופאים אנגליים באזור וראו את עצמם כרופאים⁴³³. תקופת הפריז של האישה האפגנית הייתה ארוכה. ההריונות התחילו בגיל 13-14 ונמשכו עד לשלהי שנות הארבעים של חיי האישה. בין לידה ללידה חלפה פחות משנה ואף-על-פי כן נותרו בחיים רק ילדים אחדים. אריך בראואר, שראיין בשנות ה-30 עולים מאפגניסטן, מביא עדות על משפחה יהודית שבה נולדו 20 ילדים ומכולם נותר ילד אחד. אותו מקור סיפר כי לו עצמו נולדו 9 ילדים ונותרו בחיים רק 3. ממחקרו למד בראואר ששיעור התמותה בתינוקות ובילדים הגיע עד ל-80%-70%⁴³⁴. רובינסון, לעומת זאת, העריך שהתמותה בגיל הרך הגיעה לכדי 50%⁴³⁵. עלייתם של יהודים מאפגניסטן בשנות השלושים שינתה את תוחלת החיים בקרב ילדיהם. לפי בקי מספר הילדים הממוצע למשפחה אפגנית בארץ בשנים 1938-1940 עמד על 5.7 ילדים, גידול משמעותי מאוד לגבי יהודי אפגניסטן בארץ מולדתם⁴³⁶.

מאבק בשדים ורוחות

במאבקם במוות ובחוסר האונים שנילווה לו, השתמשו יהודי אפגניסטן באמונות עממיות ובלחשים. הם חשו בנוכחותו של גורם קטלני בלתי נראה לעין, שאותו הגדירו כשדים, רוחות ועין רעה, ויצאו נגדם למלחמת חורמה⁴³⁷. רובינסון רואה באמצעים המאגיים את אחת מסיבות התמותה, בנוסף לתמותה ממגיפות וממחלות⁴³⁸.

⁴³³ראה גול-הראת.

⁴³⁴ בראואר-אפגניסטן (תש"ד), עמ' שלו-שלו.

⁴³⁵ רובינסון-יהודים (1953), עמ' 127-136. דו"ח ה-CIA לשנת 2007 מציין כי גם היום תוחלת החיים באפגניסטן, המונה כ-32 מיליון נפש, אינה עולה על 44 שנים בממוצע. נשים יולדות 7 ילדים אולם כרבע מהם מתים כבר בשנה הראשונה לחייהם. גם שנות הילדות גובות חיים רבים. המלחמות האחרונות גבו חייהם של למעלה ממיליון בני אדם וכמספר הזה נותרו קטועי גפיים ומפגעים גופניים אחרים. הילודה המוגברת והתמותה הרבה גרמו לכך שממוצע הגילים באוכלוסייה עומד על 17.6 שנים. לפני כחמישים שנה ממוצע ההריונות עמד על 20 בשנות הפיריון, אולם התמותה ממחלות קלות יחסית וממגיפות הייתה כה גדולה עד שנותרו ילד או שניים למשפחה.

⁴³⁶ גורביץ-גרץ-בקי, העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בא"י, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ח, עמ' 155.

⁴³⁷ אברהמוב (לעיל עמ'...) אברהמוב-הירדן, עומד ביומנו על כוחו העצום של בעל כשפים, שלא אחת נאבק בשדים ורוחות ויכול להם. הצלחתו של בעל הכשפים דחקה לקרן זווית את הטענה שמעשים אלו אסורים מן התורה. נסיונו של אברהמוב להרחיקם מאמונתם היה נסיון שווא. בהיותו שליח מארץ-ישראל, הם ייחסו לו כוח מאגי שמגן עליו מפני שדים.

⁴³⁸ אמצעי הרפוי הנפוצים ביותר הם מים ותפילות (מים שקראו עליהם פסוקים מתוך תהלים). יהודי אפגאן רואים בעיניהן של הבהמות שנשחטו בתשעה באב תרופות יעילות ביותר. מאחר שהאמצעים למניעת מחלות ילדים ולרפויין מתבטאים לרוב במעשי כשפים ולחישות, מתים למעלה ממחצית כל הילדים בגיל רך ביותר" – רובינסון-יהודים (1953), עמ' 136

יהודי אפגניסטן היו נתונים

בסכנת השמדה

"היום לנו גרמניה – מחר העולם כולו" (הימנון הנוער ההיטלראי)

"גרמניה המחודשת מושיטה עזרה למזרח המתעורר"
(סיסמת ההתיישבות הגרמנית).

הגרמנים חודרים לאפגניסטן

מיקומה של אפגניסטן בין הודו, בשליטה בריטית עד 1947, לבין ברית המועצות, בשליטת רוסיה עד 1991, מצפונה עורר עניין גלובלי אצל הגרמנים בכלל ואצל הנאצים בפרט⁴³⁹. כשם שלארץ ישראל הגיעו הטמפלרים באמצע המאה התשע-עשרה מתוך מגמות דתיות, בימי הרייך השני הגיעו גרמנים לאפגניסטן מתוך מניעים הומאניים כביכול ובפיהם הסיסמה: "גרמניה המחודשת מושיטה עזרה למזרח המתעורר" והקימו בשנת 1924 באפגניסטן מוסדות חינוך בהם למדו כ-400 אפגאנים. גם הוקמו שני בתי חולים בניהול רפואי גרמני, שבהם לימדו והכשירו צעירים בלשון הגרמנית⁴⁴⁰. ככל שהתקדמו הצעירים האפגניים בלימודיהם הם נשלחו לגרמניה למטרות השתלמות, שם גם קיבלו הכשרה אידיאולוגית. חברת 'היונקרים הגרמנים' פתחה קו תעופה לאורך מדינות הציר מגרמניה לאפגניסטן. הפעילות הלכה והתגברה בימי הרפובליקה של ויימר והגיעו לשיאם עם עליית הנאצים בשנת 1933. הטיפול הגרמני המעמיק הביא לכך שקם דור של משכילים שקיבלו את הכשרתם במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה עצמה. עם עליית הנאצים הם אימצו לעצמם אוריינטציה נאצית והם היו עושי דבריה של המפלגה הנאצית. הגרמנים טיפחו ועודדו את הג'יהאד' (מלחמת מצווה) מצד העולם המוסלמי נגד צרפת ואנגליה. הם חלמו על אימפריה שתכלול את אפריקה המזרחית והמערבית, חופי ים סוף, קווקאז, איראן, אפגניסטן אסיה המרכזית והודו. בשיטתיות אופיינית חדרו הגרמנים ובעקבותיהם הנאצים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. הגרמנים היו הרוח החיה מאחורי כל החלטה ומצאו באפגנים את עושי

⁴³⁹ בדרום – שלטו הבריטים בהודו המורחבת עד 1947, שבה חולקה הודו; בצפון – שלטה ברית המועצות בהנהגה רוסית עד 1991. שתי המדינות גם יחד ביקשו לפלוש לאפגניסטן. תקופה זו ידועה בשם 'המשחק הגדול' (the Great game). הגרמנים גילו עניין באפגניסטן כבר במלחמת העולם הראשונה והשנייה. הסוכנים הנאצים שהוחדרו לאזור עוררו תסיסה בגבולות אפגניסטן עם המעצמות במגמה לרתק כאן כוחות ולהקל על הלחץ באירופה.

⁴⁴⁰ ראה אדאמק, עמ' 204-259. מאמרו של אדאמק מבוסס בין השאר על תיעוד מן הארכיונים הגרמנים, הבריטיים וההודים ועל סידרת ראיונות עם אישי מפתח נאציים, שלקחו חלק באפגניסטן. ראה 'גרמנים, נאצים ושנאת ישראל' אצל יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-213.

דבריהם הנאמנים. הגרמנים שיגרו לאפגניסטן משלחות-סקר ומשלחות דיפלומטיות וצבאיות כדי לאסוף מידע ולשתול זרעי ידידות ותלות בין שתי המדינות. כדי להביע את אהדתם לגרמנים שיגרו האפגנים לגרמניה 50 צעירים. הגרמנים הטביעו בהם לא רק שפה ותרבות גרמנית אלא גם שינאת ישראל. לא חלף זמן רב וכמה דורות של אפגנים היו ספוגים שפה ותרבות גרמנית. עשרות מומחים צבאיים התמקמו בבירה וחברת 'היונקרים הגרמנים' קיבלה זיכיון להפעלת שירות אווירי בין גרמניה לאפגניסטן, דרך טורקיה ואיראן, עם אופציה להארכת הקו מקאבול לסיין. בשיטתיות חדרו הגרמנים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. מאחורי כל בעל תפקיד מרכזי במדינה (שר, מנהל משרד) עמד יועץ גרמני ועד מהרה מצאו הגרמנים באפגנים את עושי דברם הנלהבים⁴⁴¹.

המלך זאהיר שאה

מוחמד זאהיר שאה

(קאבול 1914-2007)

(

סוכנים גרמנים פועלים באפגניסטן

מובילי המגמה הפרו נאצית היו המלך הצעיר בן ה-19 מוחמד זאהיר שאה, שעמד בצילו של דודו ראש הממשלה מוחמד חאשים חאן והיה עושה דברו. פאיז מוחמד חאן, בוגר בתי ספר גרמניים ונאציים באפגניסטן ובגרמניה, נתמנה לשר החוץ. כר נרחב לפעולתם מצאו הנאצים באיראן ובאפגניסטן. 300 סוכנים בעלי הכשרה במקצועות שונים התאסלמו בברלין והובילו את המדיניות החתרנית הנאצית. הם נעזרו בתוהו ובוהו הפוליטי ששרר במדינות הללו ובהיעדר שלטון מרכזי שיכול להחיל את מלוא כוחו על השבטים ובהיעדר תחבורה מסודרת ודרכי גישה, כל אלה אפשרו למאות סוכנים נאציים שהתאסלמו בטקס רב רושם בברלין, למדו את שפות האזור ובצד מקצועותיהם

⁴⁴¹ אדאמק, עמ' 230.

השונים הם גם הוכשרו כסוכנים וכחותרנים. הם הצליחו לסכסך בין שבט לשבט⁴⁴². סוכנים נאציים פוצצו בארות נפט בשליטה בריטית והצליחו לגייס כ-6,000 לוחמים משבטי זזיריסטן שפשטו על הגבול עם צפון הודו (כיום פקיסטאן). במקביל יזמו חדירות של הרס וחורבן לתוך תחומי ברית המועצות מצפון. בריטניה וברית המועצות עמדו מול גלי טרור קשים והם נאלצו להעביר גייסות מאירופה אל הגבול עם אפגניסטן ובדרך זו להקל על הצבא הנאצי באירופה. הנאצים לא התכוונו לכבוש אזורים מרוחקים אלו, אבל ביקשו למשוך משם חומרי גלם, נפט ומחצבים ולרתק כוחות מאירופה לאזור מסוכסך זה⁴⁴³. ברלין הפכה למרכז הסחר של אפגניסטן באירופה. מכאן ועד לנישול היהודים מן הסחר הבינלאומי הדרך הייתה קצרה ביותר. הסחר נוהל על-ידי ועדה ממשלתית שחיבה קבלת רישיון סחר, שנמנע מן היהודים. כל אנשי הממשל ריכזו בידם את המסחר. אפילו המלך פתח חנות שבה הוצעה למכירה ירושתו, שכללה 'מנייר מכתבים ועד ללבנים'⁴⁴⁴.

במישור הצבאי הושקעו משאבים בחימושו ובהכשרתו של הצבא האפגני שצויד בתותחים ובמקלעים בעלי עוצמת אש. הגרמנים לימדו את האפגנים טכניקות צבאיות מתקדמות. הושקעו מאמצים בהדרכת יחידות צלפים שהוגדרו על ידי הנאצים 'קולעים כברק'. קציני משטרה נאצים בנו מחדש את המשטרה והקימו משטרה חשאית ומחלקות מיוחדות שעקבו אחר פעולתם של זרים, לרבות שגרירויות ויהודים. ורנר אוטו פון הנטיג (Werner Otto von Hentig) היה האחראי לתיק האפגאני. תחילה טען כי אפגניסטן אינה חיונית לגרמניה, אך עד מהרה שינה דעתו. עבד אל מג'יד היה האיש החזק בממשל האפגאני ונאמן הנאצים הוא שיישם את הדוקטרינה הנאצית שביקשה לפגוע ביהודים שהיו גורם שולי בתוך המכלול הגלובלי של עיסוקיהם⁴⁴⁵.

הנאצים פועלים נגד יהודי אפגניסטן

בדומה לשיטות הטיפול באירופה, שבהם נישלו הנאצים את היהודים מפרנסותיהם, ריכזו את היהודים בכמה נקודות ריכוז. השלב האחרון באירופה היו מחנות הריכוז וההשמדה. למעט ההשמדה הפיזית של כלל היהודים הצליחו הנאצים ועושי דבריהם בממשל האפגאני לפגוע בפרנסות היהודים, להרחיק אותם מערי המסחר למקומות ריכוז מתוך מגמה לפגוע בהם פיזית בבוא הזמן⁴⁴⁶. יהודי

⁴⁴² ניתוח מפורט של המעורבות הנאצית באזור, ראה ילקוט המזרח התיכון, 38-39 (שבט-אדר א ת"ש – ינואר פברואר 1940) וכן דיווח של דבר מיום י"ז בסיון תרצ"ו (7.6.1936), שלפיו מספר הסוכנים הנאציים של ג'ב'לס בחו"ל הגיע ל-2450 ומספר עוזריהם המקומיים הגיע ל-20,000. אחד הסוכנים, שהצליח להסית את שבטי ואזיריסטן נגד הרוסים, העלה על הכתב את זיכרונותיו מדרום ברית-המועצות [ראה שולצה].

⁴⁴³ ראה אדאמק, עמ' 208-209.

⁴⁴⁴ מרקובסקי, עמ' 123.

⁴⁴⁵ מישאל-אפגניסטן, עמ' 88; תזכיר ועד יהודי אפגניסטן בירושלים מיום 24.4.1935, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף (אצ"מ S6/2625). [להלן: תזכיר ועד ירושלים]. המידע הכלול בתזכיר שאוב מאיגרות הצלה שנשלחו מאפגניסטן ומקומץ עולים ותיירים שסיפרו על המתרחש. ראה גם עמנואלי-אפגניסטן.

⁴⁴⁶ דמיון מה בין שיטת הפגיעה ביהודי אפגניסטן לשיטה הנאצית באירופה מצאנו בפרק 'בין הפליה להשמדה', בספרו של ש' אש, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ירושלים תשל"ג, עמ' 262.

אפגניסטן היו סוחרים בכל דרגות המסחר החל ממסחר ברמה בינלאומית חובקת עולם ועד למוכרי גפרורים דלים. כותב על כך ב' מרקובסקי שביקר באפגניסטן: 'הכל עוסקים שם במסחר, החל מן הסבלים העניים ביותר ועד לנושאי המשרות הגבוהות, שאף הם אינם רואים פסול בעבודות מסחר'. בעיר הראת בלבד היו כמה מאות חנויות של יהודים וקבוצה של רוכלים שעסקה ברוכלות ('מחלה גרדי'). הם נדדו על גבי חמורים מכפר לכפר⁴⁴⁷. גדול הסוחרים היהודיים היה מוסא גול, שסיפק לרוסים כותנה וצמר כבשים ופרוות קראקול ובתמורה קיבל מהם בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור,

פרימוסים וכלי חרסינה שאותם שיווק

מוכר תבלינים יהודי בכוך זעיר בשוק בהראת (1973). מחמת הקור העז

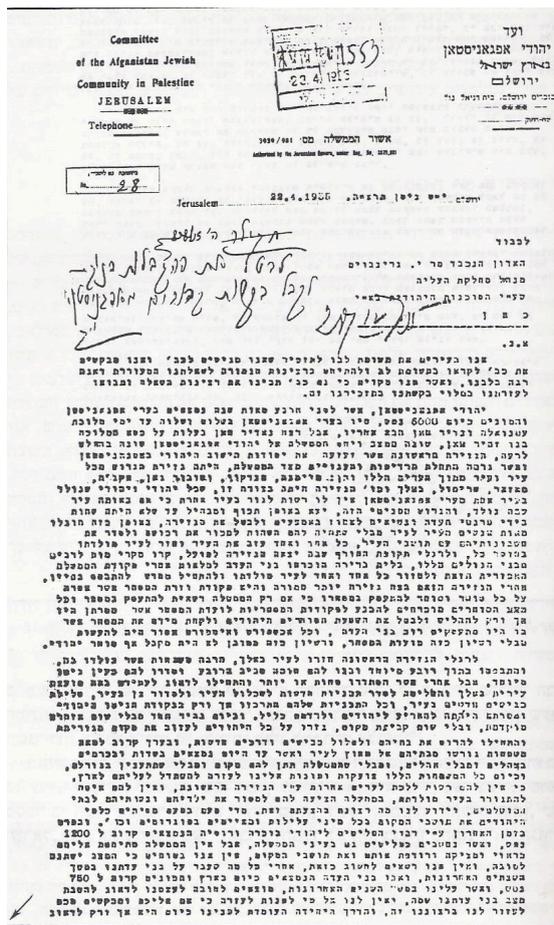
הוא מחמם כפות ידיו (תצלום: מוזיאון האדם, פאריס)

באפגניסטן⁴⁴⁸. הפגיעה במסחר היהודי משמעה היה מכת מוות וגזירת רעב⁴⁴⁹. בתזכיר שכותב הוועד הירושלמי ביום 24.4.1935 לסוכנות היהודית, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף, בעקבות איגרות ושמועות קשות שזרמו מאפגניסטן: "אנו מרגישים כי ישנם מדריכים מיוחדים ומסיתים מתוך תומכי היטלר אשר משפיעים על שרי מדינת אפגניסטן לרדוף את היהודים". 'די צייט' הלונדוני כותב ביום 6.9.1935: "ממש לא יאמן כי יסופר כי יתכן הדבר בזמננו. הפורענויות של יהודי גרמניה עומדים בצל לעומת המעשים הברברים המתרחשים באפגניסטן". מתזכיר שפורסם בירושלים ביום 22 באפריל 1935 נאמר כי היהודים גורשו מערי המסחר בגבול הצפוני: מיימנה, אנדלו, שיבארגאן, אקצ'ה, מאזארי- שאריף, באלך ועוד. בתוקף צו הגירוש הוגלו מאות מעיר לעיר ללא רכושם בעיצומו של החורף. רבים חלו ומתו בשלג הכבד. האשים ח'אן הפרו-נאצי הסביר כי היהודים גורשו כי נחשדו בריגול לטובת האנגלים והרוסים. הוא הזכיר כי שר החוץ הרוסי מקסים ליטיניוב (1876-1951) יהודי וגם הקונסול הרוסי במאזארי- שאריף יהודי ומתגורר ליד בית-הכנסת.

⁴⁴⁷ בראואר-אפגניסטן, עמ' 324-342; מישאל-אפגניסטן, עמ' 48-52.

448

⁴⁴⁹ יהודי אפגניסטן התפרנסו בעיקר ממסחר. עשירי הקהילה עסקו בייבוא וייצוא של פרוות קראקול, שטיחים ופירות מיובשים. שלוחות של המשפחות ישבו בלונדון, בפאריס, במילאנו, בלייפציג, בניו-יורק ובבומביי ולני המהפיכה ישבו בערים שונות של רוסיה. סוחרים יהודים קנו עדרים שלימים של אלפי ראשי צאן והפיקו מהם פרוות. הפרוות היקרות ביותר היו של נפלי טלאים, שהצטיינו ברכותם ובברק שלהם. לצד הסוחרים האמידים היו גם סוחרים זעירים שעסקו ב'מקלה גאָרדי', שנדדו כרוכלים בכפרי הסביבה. ראה מרקובסקי ודולו וכן פישל-יהודים.

אנשי מחלקת העלייה הבטיחו לטפל בבקשות.

אך לא נקפו אצבע להצלת המגורשים

לאחר גזירת הגירוש באה גזירה קשה שבעתים – על היהודים נאסר לעסוק בייבוא ובייצוא. היהודים למרות מנינם המצומצם החזיקו בידם כ-80% מהסחר הבינלאומי במדינה. כל מי שניסה למחות על כך הושלך לכלא. מגורשים מערי המסחר שבמקורם היו מבאלך, שבו לגטו וניסו לשקם עצמם מחדש. עד מהרה התברר להם כי התכנון החדש של באלך שנעשה על ידי הגרמנים עובר בתחומי הגטו היהודי ובתי היהודים נהרסו עד היסוד ונסללו עליהם כבישים. מאה משפחות פונו מבתיהם והם נאלצו לחיות תחת כיפת השמים ללא פתרון דיור חלופי. מול טענות היהודים שילדיהם נפגעים מפגעי מזג האוויר הציעו להעביר את ילדי היהודים ואת הנשים לבתי מוסלמים במגמה לאסלם אותם⁴⁵⁰.

המופתי הירושלמי מסית נגד היהודים בארצות האסלאם

אל חאג' מחמד אמין אל-חסיני (الحاج محمد أمين الحسيني, - 1895 - 4 ביולי 1974) היה בנוסף לתפקידו כמופתי של ירושלים גם מנהיג פלסטיני מוסלמי פרו-נאצי שכהן כמופתי הירושלמי בתקופת המנדט הבריטי. הוא נודע באנטישמיות החריפה שלו ובהתנגדותו הגורפת לציונות. חאג' אמין אל-חוסיני היה

⁴⁵⁰ תזכיר ועד ירושלים. על כלכלתה של אפגניסטן בשלהי שנות ה-40 ראה דג"ח אונסקו.

המנהיג הראשי של העולם הערבי ובייחוד של ערביי ארץ ישראל בשנות השלושים, והיה אחראי למתקפות הטרור על היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המרד הערבי ובתחילת מלחמת העצמאות. הוא כיהן כראש הוועד הערבי העליון כמעט במשך כל שנות חייו. דגל בתנועה פאן-איסלמית, בתקווה שהוא יעמוד בראשה. הוא הגיע בין השאר לאפגניסטן בחסות נאצית והסית במסגדים נגד היהודים במדינות האיסלם ובעיקר במדינות הערביות. בפגישתו ב-28 בנובמבר 1941 עם היטלר הוא קיבל ממנו הבטחה כי עם כיבוש המזרח התיכון "מטרתה היחידה של גרמניה תהיה אז להשמיד את היסוד היהודי המתגורר במרחב הערבי בחסות הבריטים". הוא הצטרף ליחידת SS בבלקן, שם סייע בהקמת יחידה צבאית מקרב המוסלמים בבוסניה שנקראה ערב החופשית (Freies Arabien) וסייר במחנות השמדה, כולל אושוויץ. העיתונות הנאצית שהתקשתה ליישב את הסתירה בין האסלאם לבין עקרונות הנאציזם, קבעה לבסוף ששתייהן דוגלות באמונה עיוורת, ציות ומאבק. שניהם אינם טובלים

חאג' אמין אל-חוסייני במיפגש

אינדיבידואליזם ויוזמה פרטית⁴⁵¹.

תיאום עם היטלר (28.11.1941)

כסימן לאקטיביות של המדיניות הגרמנית עשוי לשמש מינויו של תיאודור האביכט [Theodor Habicht]. הוא יצא לאפגניסטן כדי לייסד בה מחתרת פרו-נאצית בחלק זה של העולם. הוא התאים למשימה לאחר שהתנסה קודם בפעולות חתרנות ובארגון מחתרת באוסטריה והיה מראשי תוכנית ה'אנשלוס'[Anschluss] - איחודה של אוסטריה עם גרמניה. על המחתרת שעמד להקים באפגניסטן ובראשה חניכי האסכולה הגרמנית, לעסוק בחתרנות והסתה.

באוגוסט 1941 חלה תפנית. הרוסים מן הצפון והאנגלים מן הדרום פלשו לאיראן והדיחו את ריזא שאה, המלך האיראני, ועצרו את הסוכנים הנאצים שפעלו באיראן. במקביל שלחו אזהרה לאפגאנים על כוונת פלישה אם לא יסגירו את הסוכנים הנאצים שבתחומם. האפגאנים, שחששו מן הפלישה הבריטית-רוסית, הסגירו את הסוכנים הנאצים לידי הבריטים שהעבירו אותם למחנות ריכוז בהודו שם שהו עד תום המלחמה. הגרמנים המשיכו לפעול באמצעות שידורי רדיו מן השגרירות היפאנית ליפאן.

⁴⁵¹ראה ילקוט המזרח התיכון, מס' 1 (ינואר 1935), עמ' 39-40. מס' 38-39 (ינואר-פברואר 1940). אל-חוסייני למד שנה בב"ס יהודי (של כי"ח) ושנה במכללת אל-אזהר (אך לא השלים את לימודיו). היה קצין תותחנים בצבא העות'מאני. גייס בעולם המוסלמי כספים לשיפוץ אל-אקצא והשתמש ביתרת הכסף לבניית מלון פאלאס ברחוב אגרון בירושלים על-ידי המהנדס היהודי קטינקא. ראה: צבי אל פלג, *המופתי הגדול, משרד הביטחון - ההוצאה לאור*. תשמ"ט - 1989; ג'ני לבל, *חאג' אמין וברלין*, תל אביב, תשנ"ו - 1996.

עד מהרה הצליחו הרוסים לפצח את הקוד ולתבוע את סילוקם של הדיפלומטים היפאניים מתחומי אפגניסטן⁴⁵².

חרם כלכלי ורעב כבד באפגניסטן

שיתוף הפעולה של האפגנים עם הנאצים הביאה לחרם כלכלי כלל-עולמי על אפגניסטן, שגרם בתום המלחמה לרעב כבד במדינה. היהודים, שפרנסתם הייתה מהמסחר, סבלו במיוחד והגיעו עד לפת לחם. הרוח הנאצית עדיין שררה במדינה גם בתום המלחמה. באיגרת מאפגניסטן מיום כ"ב בתמוז תש"ט, מגוללים ראשי הקהילה בעברית טובה את מצוקתם, בתקווה שמדינת ישראל שקמה זה עתה תפתח בפניהם את שעריה:

"בכל מקום שאנו פונים – עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, נשארה מדינה אנטישמית ופאשיסטית כזו בעולם, התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדימוקראטי והמוסרי והתרבותית של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליון מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים שעד עתה לא נרפא(י)נו ממתכם. אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה, סכנת נפשות, מעת אשר דרך כוכב מיעקוב, מיום שקמה הממשלה הראשונה לעם ישראל נהיתה שנאתם אלינו כפל כפליים"⁴⁵³.

יהודים אפגנים קיבלו מקלט בביתו של הראי"ה קוק בימי המנדט

⁴⁵² תיאודור האביכט היה מפקח מטעמו של היטלר באוסטריה. ביום 14 ביוני 1933 הוא גורש מאוסטריה בעוון השלטת טרור במדינה. דולפוס נשיא אוסטריה התנגד לאיחודה של אוסטריה עם גרמניה והוא נלחם במרד. ביולי 1934 הוא נרצח בידי נאצים אוסטרים. ב-12 במאָרס 1938 פלש צבא גרמניה לאוסטריה ויום לאחר מכן נחתם הסכם האיחוד (אנשלוס). במשאל עם הצביע רוב העם האוסטרי בעד האיחוד. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 209, 213. וראה: Peter Mierau, Nationalsozialistische Expeditionspolitik, Deutsche Asien-Expeditionen, 1933-1945, M"unchen 2006.
⁴⁵³ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 199.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (לטביה 1865 – ירושלים 1935), הרב הראשי האשכנזי הראשון (1921-1935). נטל על עצמו סיכון שיכול היה לפגוע במעמדו וביחס השלטונות הבריטיים אליו, כשנתן בביתו מקלט לשוהים יהודיים לא חוקיים שעמדו להיות מגורשים חזרה לארצות המוצא שלהם. מראשית דרכו הרב קוק [הראי"ה] התייחד בכוח האמונה ובאהבה עזה לאדם, לישראל ולארץ ישראל. מידות אלו, יחד עם שליטתו הפנומנלית בכל תחומי הידע התורני ויכולת הביטוי שניחן בה, עשו אותו לדמות מרכזית גדולה בעם ישראל. פתיחת שערי ביתו לשוהים בלתי חוקיים, תוך סיכון רב לפגיעה בו, בבני ביתו ובמקורביו, רק מוכיחה בעליל על היותו אוהב ישראל ללא הבדל עדה או מוצא. בכל הזדמנות הוא התריע נגד הגזירות על העלייה וההתיישבות, קרא לעלייה לארץ ישראל ועודד את רוח היישוב בתקופות קשות ביותר. מעשה שהיה כך היה:

הרב אברהם יצחק הכהן קוק
(לטביה 1865- ירושלים 1935)

אבי, מולא רפאל יהושע-רז, היה מעולי אפגניסטן הראשונים, שהגיע כילד מאפגניסטן לארץ ישראל בשנת 1898. הוא נשא גם את שמו של אביו מולא יהושע-רז, שהיה רוכל נודד בכפרים המוסלמים שסבבו את העיר הראת. חורף אחד, בהותירו את רעייתו בהיריון, יצא סבי מולא יהושע-רז רכוב על חמורו אל הכפרים המושלגים. שודדי דרכים בזזו את כל רכושו וגם את בגדיו החמים נטלו ממנו. רוצחיו קשרו אותו ערום לעץ והוא קפא למוות תחת מעטה השלג הכבד. רפאל יהושע-רז נולד יתום. אמו התפרנסה מכביסת בגדי עשירים על גדת הארי רוד, הנהר הזורם ליד העיר הראת. בהיותו כבן שלוש-עשרה, מבלי להודיע לאיש, הצטרף יום אחד לשיירת גמלים ובמסע שארך חודשים, שכלל הליכה רגלית לאורך מאות קילומטרים ברגל, הוא הגיע לירושלים ממש באותה שנה שבה

ביקר הקיסר וילהלם השני ובעקבותיו בנימין זאב הרצל. הוא נמנה על הצופים שמחאו כפיים לקיסר. כל אותה עת, סבתי חנה הייתה בטוחה שהילד היתום מאב מצא את מותו.

רפאל יהושע-רז,
מורה דרך ומספר עממי

אבי נקלט היטב בירושלים ובגיל צעיר יחסית הוא היה ממורי הדרך הראשונים בארץ שהובילו שיירות של סוסים ופרידות אל טבריה ומירון ושאר ערי קודש. בשאר ימות השנה ניהל את חנותו בשכונת הבוכרים בירושלים. מהר מאוד הוא התאזרח בירושלים ונשא לאישה את בכורה-יוכבד, בתו של מולא מתתיה חנוכה, יליד מרב שבטורקמניה, ואימה הספרדייה בת למשפחת אלקלעי, מהמשפחות הספרדיות הוותיקות בירושלים. מולא רפאל נודע בירושלים הן כמורה דרך והן כמספר הסיפורים של השכונה.

בראשית שנות השלושים של המאה העשרים נודע למשפחתו באפגניסטן כי הבן האובד רפאל יהושע חי וקיים. הוא קיבל הודעה כי משפחתו רוצה לעלות לארץ. ברור היה לאבי כי אין סיכוי לאמו חנה לאחיותיו יוכבד ורחל ולאחיו נוריאל רז ומשפחותיהם לקבל סרטיפיקט ועל כן הסדיר להם אבי אשרת תייר, שאפשרה להם לשהות בארץ שישה חודשים בלבד תמורת פיקדון והתחייבותו של אבי שבתום שישה חודשים יחזרו ה'תיירים' לארץ המוצא. אבי שילם דמי פיקדון בסכום נכבד לשלטונות וחתם על התחייבות והמשפחה קיבלה אשרת תייר, יצאה מאפגניסטן, עברה מערבה את כל איראן לבגדד ומשם נסעה באוטובוס שהגיע לירושלים עד לרחוב הרב קוק בימינו, שם הייתה תחנת ההסעה לבגדד וממנה. במעלה הרחוב, לא

הרחק מבית חולים של דוקטור טיכו התגורר הרב אי"ה קוק, רבה הראשי האשכנזי של ארץ ישראל. דמות נערצת שזכתה לכבוד גם מצד הבריטים.

ששת החודשים שבהם שהו ה'תיירים' בירושלים היו חודשים מלאי שמחה ודאגה כאחד. היה ברור שבתום שישה חודשים על אבי להביא את משפחתו לרחוב הרב קוק, להפקיד את יקיריו בידי המשטרה המנדטורית ולקבל אישור שהנוסעים עד אחרון שבהם עלו לאוטובוס בדרכם חזרה לבגדאד. מלכתחילה לא התכוון אבי להפקיד את משפחתו בידי הבריטים כדי לסלקם מן הארץ. הוא הקדים ובא בדברים עם אנשי ההגנה בירושלים, שאמרו לו כי עליו להביא את המשפחה ביום המיועד ולהפקידם בידי הבריטים כדי שיעלו לאוטובוס הנוסע חזרה לבגדאד ולא לשכוח לקבל שובר אישור שהמשפחה בשלמותה עלתה על האוטובוס. רק נס יכול היה להציל את המשפחה האומללה שלא הפסיקה לבכות. כל כוונתם הייתה לחיות בארץ והגזירה שנחתה על ראשם הייתה כואבת במיוחד. ביום המיועד הם הועלו לאוטובוס ברחוב הרב קוק ואבי קיבל אישור על הפקדת המשפחה בידי השלטונות והסתלק מן המקום. לפתע הגיחה חבורת אנשי 'הגנה' עמוסים בדברי מתיקה ומשקאות אלוהיים. הם ביקשו מן השומרים לחגוג כביכול את הפרידה מ'קרוביהם התיירים'. הם השקו את השוטרים הבריטיים בבקבוקי ויסקי והציעו להם כיבוד חגיגי. כטוב ליבם של הבריטים במשקה, כשלא יכלו להבחין בין תכלת ללבן, קבוצה אחרת משכה את המשפחה מן הדלת האחורית ובמהירות הבזק נעלמו מן האוטובוס. 'התיירים' לא ידעו על התוכנית דבר וחצי דבר ולאן פניהם מועדות. רק כעבור זמן הבינו כי מצאו מקלט בביתו של הרב קוק. המארחים הנדיבים, הלא הם חברי ההגנה בירושלים, נעלמו לפתע מן העין והשוטרים גילו את מעשה המרמה ופתחו במסע חיפושים נמרץ. רק בביתו של כבוד הרב לא עלה על דעתם לחפש.

משפחת הרב קוק, שהתגוררה סמוך לבית חולים לחולי עיניים של דוקטור טיכו – כיום אחד המסעדות היוקרתיות בירושלים, נטלה על עצמה סיכון שיכול היה לפגוע ברב ובמעמדו. ה'תיירים' זכו לקורת גג ולמזון ולמילות עידוד ונחמה. המשטרה הבריטית לא העלתה על דעתה כי ממש מעל ראשיהם של השוטרים מסתתרת המשפחה. אף איש משטרה לא העלה על דעתו לפגוע בפרטיותו של הרב קוק שמעמדו ביישוב היה מורם. משטרת ירושלים פתחה במסע חיפושים נמרץ בכל רחבי ירושלים. הם

הגיעו קודם כל אל אבי ואסרו אותו ב'קישלה' בעיר העתיקה עד שיסגיר את קרוביו. כל טענותיו שהוא קיבל אישור הפקדה כדת וכדין היו לשווא. העיתון 'דואר היום' יצא בכותרת שבה קבל על העוול שנגרם לאבי, שהרי הוא כאזרח נאמן הפקיד את משפחתו כחוק ובידו קבלה חתומה כדת וכדין. מדוע, אפוא, נשלח למעצר?! הלחץ הציבורי נשא פרי ואבי שוחרר כעבור זמן לא רב. החיפוש של הבריטים נכשלו. משפחת הרב קוק אירחה את ה'תיירים' כמה ימים עד שנרגעו הרוחות. באחד הלילות הגיעו אנשי ההגנה לבית הרב והעבירו את ה'תיירים' לאם המושבות פתח תקווה, לא הרחק מן הקיבוץ 'גבעת השלושה' ששכן אז בלב פתח-תקוה. הם הקימו שם את ביתם וגידלו את משפחתם.